

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

Cengiz Han ve Mirası

Editörler
Doç. Dr. Cem Korkut
Dr. Mürsel Doğrul

Ankara, 2021

CENGİZ HAN VE MİRASI
© Türkiye Bilimler Akademisi, 2021
Bilim ve Düşün Serisi No:

ISBN:

Bu kitapta yer alan tüm yazıların dil, bilim, etik ve hukuk açısından bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir. Editörlerin ve Türkiye Bilimler Akademisi'nin sorumluluğu bulunmamaktadır.

Türkiye Bilimler Akademisi
Vedat Dalokay Cad. No:112 06670 Çankaya - Ankara
Tel: +90 312 442 29 03 • www.tuba.gov.tr

Editörler

Doç. Dr. Cem Korkut
Dr. Mürsel Doğrul

Grafik Tasarım

Erdal Tarkan Kara

Birinci Baskı

..... Adet

Baskı Yeri, Tarihi

..... Matbaacılık, ANKARA • Eylül 2021

Korkut, Cem; Doğrul, Mürsel, Editörler.
Cengiz Han ve Mirası / by Cem Korkut, Mürsel Doğrul, Turkish Academy of Sciences
390 Pages. 16x24 cm.
Includes bibliographical references.
ISBN:
1. Cengiz Han 2. Moğolistan 3. Orta Asya 4. Moğolistan Tarihi
GC1085.S133 2021
363.73947

Genghis Khan and His Legacy
© Turkish Academy of Sciences, 2021
Science and Thought Series No:

ISBN:
DOI:

The scientific responsibility for the language, scientific, ethical and legal aspects of all the articles included in the book belongs to the authors. Turkish Academy of Sciences and editors have no responsibility.

Turkish Academy of Sciences
Vedat Dalokay Cad. No:112 06670 Çankaya - Ankara TÜRKİYE
Tel: +90 312 442 29 03 • www.tuba.gov.tr

Editors

Assoc. Prof. Cem Korkut
Dr. Mürsel Doğrul

Graphical Design

Erdal Tarkan Kara

First Edition

750 pcs.

Publication Place and Date

..... Matbaacılık, Ankara • September 2021

Bu çalışma, Creative Commons Atıf4.0 Uluslararası Lisansı (CC:BY4.0) ile lisanslanmıştır. Bu lisans, yazarlara atıf yapmak koşulu ile metni paylaşmanıza, kopyalamanıza, dağıtmanıza ve iletmenize; metni uyarlamak ve metnin ticari kullanımına (ancak sizi veya eseri kullanmamızı desteklediklerini ileri sürecek şekilde değil) izin verir.

The work (as defined below) is provided under the terms of this creative commons public license ("ccpl" or "license"). This license allows reusers to copy and distribute the material in any medium or format in unadapted form only, for noncommercial purposes only, and only so long as attribution is given to the creator.

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

Genghis Khan and His Legacy

Editors
Assoc. Prof. Cem Korkut
Dr. Mürsel Doğrul

Ankara, 2021

TAKDİM

Takdime, elinizdeki eserin meydana gelme sürecini en başından ele alarak başlamak isterim. Moğolistan'ın Ankara Büyükelçisi Sayın Bold Ravdan, Moğolistan ve Türkiye arasındaki bilimsel iş birliğinin geliştirilmesi amacıyla bilim diplomasisi çerçevesinde Türkiye Bilimler Akademisi'ne (TÜBA) 14 Ocak 2020 tarihinde bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyarette gündeme gelen ve hemen akademinde uygulamaya da konulan Cengiz Han temalı ortak bilimsel çalışma programı yapılması yönünde fikir birliğine varılmıştır.

TÜBA'nın öncülüğünde, ülkemizde Cengiz Han ve Moğolistan konusunda çalışmaları olan bilim insanlarına yapılan davet sonucu 24 Haziran 2020 tarihinde online bir çalıştay gerçekleştirilmiştir. Farklı üniversitelerden 20 akademisyenin de katılım sağladığı online çalıştayda, TÜBA'nın koordinatörlüğünde Cengiz Han ve Moğolistan tarihi konusunda mevcut belgelerin ve kültürel eserlerin listelenmesi ve derlenmesi sürecinin ardından izlenecek bir sonraki yol haritası görüşülmüştür. Bu toplantıda TÜBA ve Moğolistan Ankara Büyükelçiliği işbirliğinde ve Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi ev sahipliğinde 15 Eylül 2020 tarihinde Cengiz Han ve Mirası konulu bir çalıştay yapılması kararlaştırılmış ve bu bilimsel toplantı Alanya'da yüz yüze gerçekleştirilmiştir.

Bilimsel bilgiyi esas alan ve bilim diplomasisini önceleyen TÜBA, ortak kültürel ve bilimsel değerler üzerinden iki ülke ilişkilerinin derinleştirilmesi noktasında bu tür bilimsel faaliyetleri önemli bulmaktadır. Moğolistan'ın dış politika konseptinde Türkiye, 2011 itibarıyla "üçüncü komşu" olarak yer almaktadır. Türk ve Moğol dilleri, bu dillerin arasındaki bağlantılar, Göktürk Kitabeleri ve özellikle Uygur-Uranhay ve Sayan dilleri üzerine çalışmaları ile 2018 yılında Sosyal ve Beşerî Bilimler kategorisinde TÜBA Uluslararası Akademi Ödülünü Moğolistan Bilimler Akademisi Üyesi Bold Luvsandorj almıştır. 2021 yılının Türkiye'de "Moğolistan Turizm Yılı" ve Cumhuriyetimizin 100. yılı olan 2023 yılının ise Moğolistan'da "Türkiye Turizm Yılı" ilan edilmesi yönünde çalışmalar da

ülke temsilcilikleri koordinasyonunda devam etmektedir. Bu eser gibi bilimsel çalışmaların da tarih bilgisine, kültürel mirasa yönelik katkıları yanı sıra ülkeler arasındaki “Bilim Diplomasisi” açısından da bölgesel barışa, dayanışmaya ve kardeşliğe üst düzeyde etkisinin olacağını vurgulamak gerekir.

Tarihimizin genç kuşaklarca anlaşılması, hataların yinelenmemesi, yaşanmışlıklardan dersler çıkarılması ve insanoğlunun medeniyet-kültür alanında gösterdiği başarının yenilenmesi anlamında tarihin süzgecinden geçirilerek bilimsel veriler ışığında tarih bilgisine ciddi anlamda ihtiyacımız bulunmaktadır. Tarihi kronolojik olarak okumanın yanı sıra; coğrafi, kültürel, siyasi anlamda da derinlemesine analizlere ihtiyacımız vardır. Birçok coğrafyada yerleşik düzene geçmiş olan bir ülkenin çocukları olarak bu konuda hazinemiz, mirasımız oldukça büyüktür. Bu minvalde TÜBA olarak tarihi mirasımızın bilim temelli ve araştırmalara dayalı olarak günümüze aktarılmasını hayati buluyoruz. Cengiz Han ve Moğolları birçok veçheden ele alan “Cengiz Han ve Mirası” isimli bu eserin de bu tür bir anlayışla derlendiğini belirtmek isterim.

Bu zorlu COVID-19 küresel salgın zamanlarında böylesine müstesna bir eseri ortaya koyan değerli yazarlara, eserin vücut bulmasında katkılarını esirgemeyen TÜBA Şeref Üyemiz Prof. Dr. İsenbike Togan’a ve editörlere teşekkürlerimi sunuyorum. Kitabın oluşması noktasında ilk günden itibaren işbirlikleri ve destekleri için Moğolistan’ın Ankara Büyükelçisi Sayın Bold Ravdan’a ve Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Ekrem Kalan’a da ayrıca müteşekkirim.

Türk tarihinin önemli simalarından Cengiz Han’ın bilimsel anlamda, tarihi veriler üzerinden ve sağlıklı bilgi temelinde objektif değerlendirmelere tabi tutulmasını çok değerli buluyorum. Geçmişten günümüze Moğol tarihinin Anadolu’ya etkileri de dahil olmak üzere birçok tarihi, sosyo-kültürel ve yoğun emek mahsulü bilimsel çalışmaların yer aldığı bu eserin okuyucularına ve ilgililere faydalı olmasını dilerim.

Prof. Dr. Muzaffer ŞEKER
TÜBA Başkanı

TEŞEKKÜR

Moğolistan ve Türkiye kadim tarihî ve kültürel bağları olan kardeş ülkelerdir. Türkiye Bilimler Akademisi tarafından yayınlanan “Cengiz Han ve Mirası” adlı bu kitap bizim kardeşlik bağlarımızı güçlendiren yeni bir belge ve iki ülkenin tarih ve kültür alanındaki işbirliğinin sonuçlarından biridir.

Türkiye Bilimler Akademisi, Alaaddin Keykubat Üniversitesi ve Moğolistan Büyükelçiliği işbirliğiyle 2020 sonbaharında düzenlenen bilimsel toplantıda, Cengiz Han'ın mirası ve Moğol tarihi ile ilgili birçok konu ele alındı. Konferansta, Türkiye'nin 12 üniversitesi ve Topkapı Sarayı'ndan bilim insanları ve araştırmacılar, Moğollar ve Cengiz Han'ın haleflerinin Türkiye'de bıraktığı tarihî ve kültürel miras üzerine ilgi çekici 20'den fazla sunum yapılmıştır. Diğer araştırmacılar tarafından birçok başka konu gündeme getirilmiştir. Cengiz Han çalışmaları dünya tarihinin önemli bir bileşenidir. Bu anlamda bu eserin dünya tarihine büyük katkı sağlayacağını vurgulamak isterim.

Cengiz Han'ın dünya gelişimine ve medeniyetine sunduğu ilk denilecek katkısı çok büyüktü. O, dünyanın farklı medeniyetleri arasında bağlantı sağlayıcısı, serbest ticaretin savunucusu, farklı dinlerin barış içinde bir arada yaşamasının destekçisi, kıtalar arasında kalıcı bir posta hizmetinin ve diplomatik pasaportun kurucusuydu. Cengiz Han çocukluk yaşlarını zorluklar içinde ve gençliğinde ise hayatını tehdit eden çetin bir rekabetin ortasında geçirdiği için sadık arkadaşlığa değer veriyor, ihanet ve aldatmalardan nefret ediyordu. Temucin'in dünya görüşünün oluşmasındaki en etkili kişi annesi Höelün Hatun idi.

Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu Cengiz Han'ın tarihinin incelenmesi, Moğolistan ile Türkiye'yi birçok noktada bir araya getiriyor. Moğol İmparatorluğu ile ilgili tarihi ve kültürel birçok anıt Orta Doğu, Küçük Asya, Orta Asya ve Avrupa'da korunagelmıştır. Eski Türk tarihî ve kültürel

anıtları Moğolistan'ın orta bölgeleri, Altay Dağları ve Orhun Vadisi'nde bol miktarda bulunmaktadır.

Moğolistan Hükümeti tarafından kültür ve turizm alanında gerçekleştirilmekte olan büyük projelerden birisi Ulanbator'da Cengiz Han Müzesinin kurulmasıdır. Bu eserin, müze tarafından yürütecek Cengiz Han ile ilgili gelecekteki çalışmalara destek olarak, Moğol ve Türk bilim adamları arasındaki işbirliğini yeni bir başlangıca yönlendireceğinden eminim.

Bu eseri yayınlayıp kamuoyuna sunan Türkiye Bilimler Akademisi'ne ve Akademi Başkanı Prof. Dr. Muzaffer Şeker'e Moğol halkı ve tarihçileri adına teşekkürlerimi sunarım.

Büyükelçi Bold Ravdan
Moğolistan'ın Ankara Büyükelçisi

EDİTÖRLERDEN

Değerli okuyucular elinizdeki Cengiz Han kitabı uzun bir çalışma sonrasında sizler ile buluştu. Türkiye Bilimler Akademisi'nin (TÜBA) tematik çalışmalarıyla bu tür alanında özgün çalışmaların ortaya çıkmasını oldukça değerli buluyoruz.

Editörler olarak bizler de çalışmanın özgünlüğünü korumak için yazarların özel isim ve terim kullanımlarında bir standartlaşmaya gitmedik. Literatürde kullanılan ve bilim insanlarınca kabul görmüş isimlendirmelere bu anlamda müdahil olmadık. Örneğin Cengiz Han'ın kendisi için; Cengiz Han, Çinggis Han, Çinggis-hahan, Çingiz Han (Chinggis Khan veya Genghis Khan, İngilizce) ve Cengiz Han'ın annesi için; Ölen-uçin (Ögelen-ek) veya Hö'elün yaygın olarak kullanılmaktadır.¹

Kitap oldukça geniş bir bakış açısıyla ele alındı. Siyaset biliminden uluslararası ilişkilere, ekonomiden ticarete, dini çalışmalardan mimariye, eğitimden kültür/sanata kadar birçok konuya değinen çalışmanın özgünlüğünü de bu kapsam oluşturuyor. Bu anlamda eserin ilgili literatüre değer katacağını düşünüyoruz.

Eserin hazırlanma sürecinde katkı sunan TÜBA Uluslararası İlişkiler Ofisi Sorumlusu Dr. Gülzade Kahveci'ye son halini almasında görüşleri ve tenkitleri ile katkı sunan değerli hakemler Prof. Dr. Ayşe Selçuk Esenbel ve Prof. Dr. Feridun Mustafa Emecen'e şükranlarımızı sunuyoruz. Esere adeta

¹ Chinggis Khan kullanımı için Bkz. İsenbike Togan, "Mongolia Before Chinggis Khan", The Mongol World, haz., Timothy May ve Michael Hope, New York, London: Routledge, 2021; Michal Biran, "Chinggis Khan", The Hebrew University of Jerusalem, Oneworld Publications, Oxford, 2007; Ruth W. Dunnell, "Chinggis Khan World Conqueror", Longman, New York, 2010 ve Genghis Khan kullanımı için Bkz. Paul Ratchnevsky, "Genghis Khan: His Life and Legacy", Çevrien Thomas Nivison Haining, Blackwell, 1991; John Man, "Genghis Khan: Life, Death, and Resurrection", Macmillan Publishers, 2013; Thomas J., Craughwell, "The Rise and Fall of the Second Largest Empire in History: How Genghis Khan's Mongols Almost Conquered", Massachusetts, Fair Winds Press, 2010.

bir editör gibi yaklaşarak tavsiyelerini esirgemeyen Prof. Dr. İsenbike Togan hocamıza müteşekkirimiz. Ayrıca bu çalışmanın oluşması noktasında ilk günden itibaren irade ortaya koyan TÜBA Başkanı Sayın Prof. Dr. Muzaffer Şeker'e ve değerli çalışmaları için yazarlarımıza minnettarız.

Editörler

İÇİNDEKİLER

Çinggis Han'ın İç Asya Halklarının Kaderine Getirdiği Değişim

The Change Chinggis Han Brought To The Fate of People of Inner Asia

Prof. Dr. İsenbike Togan

1

Çingiz Han ve Ortaya Çıktığı Çağın Özellikleri

Chinggis Khan And the Characteristics of the Era He Arised

Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç

Cengiz Han ve Bütüncül Dünya Tasavvuru

Genghis Khan and Holistic World Perspective

Prof. Dr. Ekrem Kalan

43

Cengiz Han ve Evlatları Dönemindeki Merkezileştirme Faaliyetleri

Centralization Activities of Genghis Han And His Sons

Prof. Dr. Abdulkadir Yuvalı

63

Türkiye ve Türk Dünyası Tarih Bilincinde Cengiz ve Halefleri Algısı

*Perception of Genghis And His Successors in History Consciousness
of Turkey and The Turkic World*

Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu

77

Moğolların İkinci Kuşak Halefleri: Türk-Tatar Hanlıklarında Yönetim Anlayışı

*The Second-Generation Successors of the Mongols: Administration
of Turco-Tatar Khanates*

Doç. Dr. Serkan Acar

111

Moğol Hanlarının Müslümanlaşması

Islamization of the Mongol Khans

Doç. Dr. Mustafa Uyar

131

Cengiz Han'ın İktisat Düşüncesi ve Mirası

Genghis Khan's Economic Thoughts and Legacy

Dr. Mehmet Tuğrul

Doç. Dr. Cem Korkut

149

Moğolistan'daki Türk Topluluklarının Dünü, Bugünü ve Yarını

The Past, Present and Future of Turk Communities in Mongolia

Prof. Dr. Ekrem Kalan

163

Rus Yıllıklarındaki Tarihî Hikâyelerde Altın Orda

Golden Horde in The Historical Stories of Russian Chronicles

Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu

195

Japon Siyasi Tarihinde Cengiz Han ve Moğollar

Genghis Khan and The Mongols in Japanese Political History

Dr. Mürsel Doğrul

207

Nesebname-i Müluk (Moğol Kısmı) ve Muizzü'l-Ensab'ın Biçim ve

İçerik Açısından Mukayesesi

Comparison Of Nesebname-i Muluk (Mongol Part)

And Muizzu'l-Ensab in the Form And Content

Prof. Dr. Hayrunnisa Alan

235

İlhanlı - Celâyirli - Timurlu Görsel Sanatlarında Devamlılık

The Continuity in Ilkhanid, Jalayirid and Timurid Visual Arts

Prof. Dr. Serpil Bağcı

263

Moğol İmparatorluk Mirasının Önemli Bir Unsuru Olarak Alangoa Kültü

The Alangoa Cult As An Important Agent Of The Mongol Imperial Heritage

Doç. Dr. Nilgün Dalkesen

277

Amasya'da Bir Darüşşifa ve Kırşehir'de Cacabey Medresesi

A Darussifa in Amasya and Cacabey Madrasah in Kırşehir

Arş. Gör. Meral Koçak

295

Erzurum'un Sembolü İki Medrese: Çifte Minareli/Hatuniye ve Yakutiye Medreseleri

Two Symbol Madrasahs of Erzurum: Double Minaret/Hatuniye and Yakutiye Madrasahs

Prof. Dr. Nermin Şaman Doğan

313

Topkapı Sarayı Kütüphanesindeki Sanatlı İlhanlı El Yazmaları

Artistic Ilkhanid Manuscripts in the Topkapi Palace Library

Zeynep Atbaş

339

Dizin

367

ÇİNGGİS HAN'IN İÇ ASYA HALKLARININ KADERİNE GETİRDİĞİ DEĞİŞİM

THE CHANGE CHINGGIS HAN BROUGHT
TO THE FATE OF PEOPLE OF INNER ASIA

Prof. Dr. İsenbike Togan
TÜBA Şeref Üyesi

**Prof. Dr. İSENBIKE TOGAN | Türkiye Bilimler Akademisi Şeref Üyesi |
istogan[at]gmail.com**

Çalışmalarında İç Asya ve Çin tarihi üzerine odaklanmakta olan İsenbike Togan göçebe toplumlarda kabile hayatı, boy-devlet ilişkileri, düşünsel alanlar, estetik, inanç ve kadın tarihi alanlarında araştırmalar yapmaktadır. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümünden emekli olmuş ve TÜBA'ya asli üye seçilmiştir. Halen Boğaziçi Üniversitesi Tarih bölümü ve Asya Çalışmaları Merkezi bünyesinde yarı zamanlı olarak araştırmalarını yürütmektedir. Eserleri arasında “Mongolia Before Chinggis Khan” ve “The Early Mongol State” The Mongol World haz. Timothy May ve Michael Hope (New York, London: Routledge, 2021) “Evolution of Tribal Policies in the Regional Empires of Asia” (Problemy Vostokovedeniya. 2017/4 s.21-26.); “Variations in the Perception of Jasagh” Main Aspects of Medieval History of Central Asia (for the Honor of Professor Roziya Mukminova, haz. G. Sultonova vb. (Taşkent: Sano Standart, 2013 (s.67-101); “The Qongrat in History” History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East. Studies in Honor of John E. Woods, haz. J. Pfeiffer and S. A. Quinn (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 61-83); Flexibility and Limitation in Steppe Formations: The Kerait Khanate and Chinggis Khan. Brill, Leiden, 1998 bulunmaktadır.

**Prof. Dr. İSENBIKE TOGAN | Turkish Academy of Sciences Honorary Member |
istogan[at]gmail.com**

Concentrating on Inner Asia and China, Isenbike Togan focusues on nomads, tribe-state relations, intellectual and aesthetic studies, sufism and women's history. She retired from the Department of History at Middle East Technical University and was elected as a full member of TÜBA. She still carries out part-time research at Boğaziçi University, Department of History and Asian Studies Center. Her more recent work is on the Mongols and Chinggis Khan “Mongolia Before Chinggis Khan” and “The Early Mongol State” The Mongol World eds. Timothy May and Michael Hope (New York, London: Routledge, 2021 forthcoming); “Evolution of Tribal Policies in the Regional Empires of Asia” (Problemy Vostokovedeniya. 2017/4, pp. 21-26); “Variations in the Perception of Jasagh” Main Aspects of Medieval History of Central Asia (for the Honor of Professor Roziya Mukminova), eds. G. Sultonova et.al., (Taşkent: Sano Standart, 2013 pp.67-101); “The Qongrat in History,” History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East. Studies in Honor of John E. Woods, eds. Judith Pfeiffer and Sholeh A. Quinn (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006 pp. 61-83); Flexibility and Limitation in Steppe Formations: The Kerait Khanate and Chinggis Khan. Brill, Leiden, 1998.

ÇİNGGİS HAN'IN İÇ ASYA HALKLARININ KADERİNE GETİRDİĞİ DEĞİŞİM

Öz

Genellikle Çinggis Han, Orta Asya ve Çin'deki şehirlere yaptığı seferler ve fetihler açısından değerlendirilmektedir. Bu çalışmada ise Çinggis Hanın doğudan batıya uzanan bir eksen üzerindeki seferlerinin ele geçirilen ülke halkları üzerinde etkisini değil de Asya'nın doğusunda bugünkü Moğolistan, Altaylar ve Cungarya bölgesi ile Ordos, Gansu, Kökenor (Qinghai) bölgelerinde yaşayan ve hayvancılıkla geçinen göçebe halkların hayatlarını ne şekilde etkilediği üzerinde durulacaktır.

Çinggis Han'ın başa geçmesiyle öncesi dönemdeki 'kabile' hayatı, tamamen değiştirilmiş ve evvelki boy, soy efradı 'yeni düzen' ordusunun mensubu haline gelmiştir. Yeni düzende (yasa) veraset usulü de farklılaşmış ve bu yeniliklere meşruiyet kazandırma çabaları dönemin tarih kayıtlarına duygulara hitap eden dizelerle yansıtılmıştır. Bu değişimlerin sonucunda İç Asya eski mücadelelerin getirdiği göçler, akınlar ve seferlerin getirdiği periyodik değişimler yerine özellikle XVI. yüzyıldan sonra askeri faaliyetlerden ziyade daha istikrarlı bir kabile hayatı ile edebi, tarihi ve dini kültür yönünde gelişmelerin sağlandığı bir topluma dönmüştür.

Anahtar Kelimeler

Çinggis Han, İç Asya Halkları, yönetsel dönüşüm, kurumsal yapı

THE CHANGE CHINGGIS HAN BROUGHT TO THE FATE OF PEOPLE OF INNER ASIA

Abstract

In general, Chinggis Khan is evaluated in terms of the campaigns and conquests he carried out on the cities of Central Asia and China. In this study, the effect of Chinggis Khan's campaigns on an axis extending from east to west on the peoples of the captured countries will not be examined. On the other hand, it will be focused on how Chinggis Khan affected the lives of nomadic peoples who is living in today's Mongolia, Altays and Cungarya region and Ordos, Gansu, Kökenor (Qinghai) regions in the east of Asia and continuing their lives with animal husbandry.

The 'tribal' life in the previous period was completely changed and the former tribe and lineage became members of the 'new order' army when Chinggis Khan came to power. The succession method was also differentiated and the efforts to legitimize these innovations were reflected in the historical records of the period with verses that appeal to the emotions in the new order (jasagh). As a result of these changes, especially after the XVI century, Inner Asia turned into a society where developments in the direction of literary, historical, and religious culture were achieved with a more stable tribal life instead of the migrations brought by the old struggles, periodic changes and military activities brought by the raids and expeditions.

Keywords

Chinggis Khan, Peoples of Inner Asia, administrative transformation, institutional structure

GİRİŞ

Genellikle Çinggis Han yaptığı seferler, ele geçirdiği ülkeler çerçevesinde değerlendirilir ve bu konuda herhangi bir fikir ayrılığı yoktur.² Bu seferler sırasında Çinggis Han'ın karşılaştığı ahali ile ilgili olarak uyguladığı siyaset konusunda ise görüşler farklıdır. Bir taraftan öldürülen halk, yakılıp yıkılan şehirler öne çıkarılır³, diğer taraftan onun bu seferler sırasında tüccarlara tanıdığı ayrıcalıklar sayesinde bir *Pax-Mongolica* (Moğol Barışı) meydana getirmiş olması üzerine odaklanılır. Bu sayede Asya ile Avrupa'nın doğusu bir idare altında birleştirilmiş ve bir *imparatorluk* kurulmuştur.⁴ Son çeyrek yüzyılda artık bu tür uzlaşmacı görüşlerin ağırlık kazandığını, seferlerin etkisi yerine sistemin işleyişi hakkındaki çalışmaların arttığı görülmektedir. Ayrıca seferler sonucu çeşitli kültürlerden sanatkarları ve bilim insanlarını bir araya getirmek ve üslupları harmanlamak suretiyle yeni sentezler ortaya çıkardıkları da vurgulanmaktadır.⁵ Hatta sosyal bilimlerde ve siyaset bilimlerinde imparatorluk konusunda geliştirilen teorilerde çoğunlukla Çinggis Han'a yer verildiği gibi, onun bu imparatorluğu nasıl kurduğu sorusu irdelenmektedir. Çinggis Han'ın doğudan batıya uzanan bir eksen üzerindeki seferlerinin ele geçirilen ülke halkları üzerindeki etkisi, fethedilen ülkelerin tarihçilerinin ayrıntılı anlatımları ile pekişir.⁶

Bu çalışmada ise, Asya'nın doğusunda bugünkü Moğolistan, Altaylar ve Cungarya bölgesi ile Ordos, Gansu, Kökenor (Qinghai) bölgelerinde

² Michal Biran, *Chinggis Khan*, Oxford: Oneworld Academic Publications, 2007; Timothy May, *The Mongol Conquest in World History*, London: Reaktion Books, 2012.

³ David Morgan, *The Mongols*, Oxford: Blackwell, 1986; İbrahim Kafesoğlu, *Harzemşahlık Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000 [1956].

⁴ Elizabeth Endicott-West, "Merchant Associations in Yüan China", *Asia Major*, 11 (1989), s.127-154; Thomas Theodore Allsen, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200-1260", *Asia Major*, 11 (1989), s.83-125.

⁵ Thomas Theodore Allsen, *Commodity and Exchange in the Mongol Empire. A Cultural History of Islamic Textiles*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997; Anna Akasoy, Charles Burnett, ve Ronit Yoeli-Tlalim, *Rashid al-Din: Agent and mediator of cultural exchanges in Ilkhanid Iran*. Warburg Institute, 2013.

⁶ Vasily Vladimiroviç Bartold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, Pennsylvania: E. J. W. Gibb Memorial Trust, 1968; Vasily Vladimiroviç Bartold, *Moğol İstilâsı Devrinde Türkistan*, çev., Seniha Sami Morali, haz., Günar Kara, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.

yaşayan ve hayvancılıkla geçinen göçebe halkların hayatlarını ne şekilde etkilediği üzerinde durulacaktır.⁷

TARİH YAZIMINDA YENİ DÜZENE MEŞRUIYET KAZANDIRAN ESKİ DİZELER

Çinggis Han öncesi dönemde 300 yıldır hüküm süren *kabile hayatı*, Çinggis Han siyaseti ile tamamen değiştirilmiş ve evvelki boy, soy, bölük efradı yeni düzende kurulan ordunun mensubu haline gelmiştir. Uygurların 840'taki çöküşü⁸ ile başlayan bu dönemde baş aktör rolünü oynayan Kırgızlar, halkları bir araya toplama çabası içinde olmamışlar ve 1206'da Çinggis Han devletini tam olarak kuruncaya kadar birbirinden farklı yapıda olan kabileler İç Asya'nın doğusuna hâkim olmuşlardır.⁹

Çinggis Han 1206'daki kurultayda orduyu resmen kurmuş (*MNT* §202) ve eskiden kendi başlarına keyiflerince yaşayan, zaman zaman ittifaklar içine giren, kaygan bir zemin üzerinde ittifaklarda taraf değiştiren¹⁰ zaman zaman da çatışma içinde¹¹ olan kabile toplumlarının İç Asya siyaseti üzerindeki hâkimiyetlerine son vermiştir.¹² Böylece bu siyasetle farklı yapıdaki kabilelerin birbirleri ile olan mücadeleleri son bulmuştur. Bu konuda kabile meseleleri ile yakından ilgilenen iki kaynak, anonim *Moğolların Gizli Tarihi* (*MNT*)¹³ ve İlhanlı veziri Reşideddin'in *Câmiu't-tevârih*¹⁴ adlı eseri bize ayrıntılı bilgi vermektedir.

⁷ Ruth Dunnell, *Tanguts and the Tangut State of Ta Hsia*, New Jersey: Princeton University Press, 1983; Gülçin Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9.-11. Asırlar)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2013 [1967]; Harold Walter Bailey, "The Seven Princes", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 12/3-4 (1948), s.616-624; Harold Walter Bailey, "A Khotanese Text Concerning the Turks in Kantsou", *Asia Major*, 1 (1949): 28-52; Harold Walter Bailey, "Sri Visa Sura and the Ta-Uang", *Asia Major: A Journal of Far Eastern Studies*, 11/1 (1964), s.1-26; Zeki Velidi Togan, *İç Asya Etnoğrafyası ve Çengiz Han*, haz., İsenbike Togan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

⁸ Michael Drompp, *Tang China and the collapse of the Uighur Empire: a documentary history*, Leiden: Brill, 2005.

⁹ İsenbike Togan, "Mongolia Before Chinggis Khan", *The Mongol World*, haz., Timothy May ve Michael Hope, New York, London: Routledge, 2021.

¹⁰ İsenbike Togan, *Flexibility and limitation in steppe formations: the Kerait Khanate and Chinggis Khan*, Leiden: Brill, 1998.

¹¹ Bu çatışmalar kendilerini özellikle yerelliğin hâkim olduğu MS. 200-500 ve 900-1200 dönemlerinde gösterir.

¹² Togan, *Flexibility and limitation in steppe formations*.

¹³ Bu çalışmada *Moğolların Gizli Tarihi*'ne, Moğolca adının (*Mongğol-un niuça topça'an*) *MNT* kısaltması ile atıfta bulunulacaktır. Çeşitli dillere çevrilmiş olan bu esere sayfa numarası yerine paragraf numaraları (§) ile atıfta bulunmak bir alışkanlık haline gelmiştir.

Bu eserlerden gördüğümüz kabileleri denetim altına alma mücadelesi çerçevesinde üç türlü bir yöntem uygulanmıştır. Bunlar, hâkimiyet altına alınan kabile efradını (i) üleşmek, (ii) bölüştürmek ve (iii) dağıtmak şeklinde özetlenebilir. Ancak bu yöntem kolay olmamıştır. Önce Çinggis Han, annesi, evladı, kardeşleri ve yakınındakiler arasında bir üleşme politikası uygulanmış (*MNT § 202*), sonra ise itaat altına alınan göçebe kabile efradı arasından kuruluş safhasındaki hizmetleriyle ödüllendirilmeyi hak eden kişilere bölüştürülmüştür. Mücadelelerin başında kendi yanında durmuş olan beş kabile¹⁵ ve eski hizmetlerine binaen özel izin vermiş olduğu bazı durumlar (*MNT §218*) bu bölüştürmenin dışında kalmıştır.¹⁶ Üçüncü aşamada ise tamamen bir dağıtma görülmektedir. Örneğin Kerayitler ve Tatarlar eski birlikteliklerinden iz kalmayacak bir şekilde dağıtırlar. Bilindiği gibi bu dönemde kabile yapısı içinde ekonomik, siyasi ve sosyal ilişkiler girift bir şekilde birbirleriyle iç içe idi. Çinggis Han'ın kurduğu ordu ile bu ilişkiler ağını tamamen ortadan kaldırmak, İbn Haldun'un *asabiya* dediği kabilelerin belkemiğini kırmak, insanların birbirleri ile ilişkilerini tamamen kesmek, onları eski sosyal, ekonomik ve politik bağlarından koparmak, böylece onları kişi olarak yalnız bırakmak hedefleniyordu. Soya, aileye güvenmek dayanmak yerine ordunun bir ferdi olarak kumandanlarına itaat etmeyi, güvenmeyi ve sadakat göstermeyi öğreniyorlardı. Bu yöntemler yeni değildi, tarihte birçok kereler ve birçok yerde uygulanmışlardı, ancak bu kez kesin sonuç almaya yönelecek şekilde bir siyaset izlendi.

¹⁴ Reşideddin Fazlullah. *Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles, 3 Cilt*, çev., Wheeler Thackston, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1998-1999.

¹⁵ Paul Ratchnevsky, "Zum Ausdruck T'ouhsia' in der Mongolenzeit", *Collectanea Mongolica: Festschrift für Professor Dr. Rintchen zum 60. Geburtstag*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1966.

¹⁶ İkires, Kongrat, Uru'ut, Mangğıt ve Calayır adını taşıyan bu beş kabile zaman içinde İkires'i içeren Kongratlar, Uru'ud'u içeren Mangğıtlar ve Calayırlar yaşamlarına devam etmişler ve beylikler kurmuşlardır. Calayırlar XIV. yüzyılda İran'da, Mangğıtlar XVIII. yüzyılda Buhara'da, Kongratlar da yine XVIII. yüzyılda Hiva'da hükümranlıklarını ilan etmişlerdir. Bunlar önce Özbek hanlarının atalıkları rolünde iken XVIII. yüzyıl ikinci yarısında kurdukları müstakil idare ile artık kendilerini han olarak kabul ettirmişlerdir. O dönemlere kadar ancak Çinggis evladı han unvanı taşıyordu, Kongratlar ve Mangğıtlarla artık beyler han olmuştur. Reşideddin'de binliklerin dağılımının ele alındığı bölümde (Reşideddin Fazlullah. *Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh 2. cilt*, çev., Wheeler Thackston, s.272-284) kendi alt birimlerini dağıtılmaya tabi tutulmadan emirleri altında bulundurabilenler daha çok bu beş kabileyeye mensup kumandanlardır. Çinggis Han'ın annesinin mensup olduğu Olhunut'lar da Çinggis Han'ın hanımı Börte'nin mensup olduğu Kongrat kabilesi ile akraba idiler. Çinggis Han'dan sonraki dönemde ve dört ulusta Kongratlardan damatlar göze çarpmaktadır.

MOĞOLLARIN GİZLİ TARİHİNDE ÇİNGGİS HAN'IN YÖNETİMİ

Çinggis Han'dan önceki durumun nasıl olduğu *Moğolların Gizli Tarihi*'nde destansı bir şekilde canlı canlı, şiirsel bir dille önümüze serilmektedir. Ancak bu bilgi bize verilirken sanki geçmiş hakkında değil de Çinggis Han zamanı içinden söylenen ve o günkü gerçeği aksettiren sözlerle karşı karşıya imişiz duygusuna kapılırız. Bu durum *Gizli Tarih*'in gizemli ozanı/yazarının eskilerden kalma destan parçalarını Çinggis Han'ın ilk eşi, oğullarının anası Börte (§245) ve son eşi Yesüy'ün (§254) ağzından söyletmesinden kaynaklanmaktadır. Bu iki kadın figürden Börte'nin Çinggis Han'ı sanki azarlıyormuşçasına bir tavırla akıl vermesi okuyan veya dinleyenin bütün dikkatini üzerine toplar. Yesüy ise konuya daha akılcı bir tavırla yaklaşır. Öte yandan da her iki durumda da asıl konu imparatorluğun geleceği dolayısıyla Çinggis Han'dan sonra evlatlarının başa geçmesi meselesi olduğu için ayrıntılar gözden kaçır. Geçmişten kalma kalıpları kullanan bu dizelerin geçmişi bize nasıl sunduğunun ayrıntılarını fark etmek zordur. Ele alınan kaynak eserlerin yalnız lafzını değil, o dönemde nasıl algılandıklarını dile getirirken, verileri oluşturan belgelerin (burada dizeler ve ifadeler) satır aralarını da değerlendirmek gerekmektedir.

Şimdi asıl konu ile meşgul olurken, bu sahnelere ve dizelere ayrıntılı bir şekilde bakınca, aslında eskilerden kalma bu dizelerin geçmiş zamanlara ait satırlar içerdiğini görebiliriz. İlk sahne: bir sabah Çinggis Han'ın en küçük kardeşi Temüğe Otçigin'in kendisine yapılan haksız muameleden şikâyet etmek için daha Çinggis Han “yatağından kalkmamışken, onun huzuruna” çıkması ile başlar.

“daha Çinggis Han¹⁷ söze başlamadan Börte-ucin yatağında doğrularak, yorganının uçları ile göğsünü örtterek oturur ve Bu ne biçim iştir? Bu suretle onlar [Temüğe-otçigin'i rencide edenler] senin selvi ve çam gibi kardeşlerini herhalde yoku edeceklerdir. Hakikaten biraz sonra¹⁸

¹⁷ Her ne kadar *Moğolların Gizli Tarihi* “Çinggis-hahan” ifadesini kullanıyorsa da kağan unvanı ancak oğlu Ögedey zamanında kullanılmaya başlanmıştır. Buradan da anlaşılıyor ki tartışmalı olan *Gizli Tarih*'in yazılış tarihi bazen bizi yanıltabilir (Christopher P. Atwood, “Informants and Sources for the Secret History of the Mongols”, *Mongolian Studies*, 29 (2007), s.27-39)

¹⁸ Metin burada şiir parçası şeklinde dizelerle devam etmektedir. (Erich Haenisch, *Die Geheime Geschichte der Mongolen*, Leipzig: Otto Harrassowitz, 1941, s.82; Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1948, s.165-166; Francis Woodman Cleaves, *The Secret History of the Mongols*, Cambridge: Harvard University Press, 1982, s.180; Igor de Rachewiltz, *The Secret*

*ne'üle metü beye çinu
negüs odu'asu
netkel metü ulus ççinu
ken-e mede'ülkün
tede tulu metü beye chinu
tulbas odu'asu
tuyal metü ulus chinu
ke-e mede'ülkün.*

(Ulu bir ağaca benzer vücudun,
Bir gün gelip yere devrilirse ¹⁹
Kendire benzer ulusunu
kime baktıracaklar, idare ettirecekler? ²⁰

Sütuna benzeyen vücudun
Bir gün gelip de devrilirse
Kuşlara benzeyen ulusunu
kime baktıracaklar, idare ettirecekler?)

*Senin, selvi ve çama benzeyen kardeşlerine bu şekilde takılan bu adamlar,
benim şöyle böyle büyümekte olan üç dört yavrumun idarenin başına
geçmesine nasıl razı olurlar? Sen kardeşlerine karşı yapılan bu muameleye
sükunetle bakarak nasıl razı olursun?" ²¹*

History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century, 2 cilt, Leiden: Brill, 2004, I, s.171.

- ¹⁹ Burada devrilirse ile ifade edilen sözler çevirilerde Temir “yatarsa”, Cleaves (1982, s.180) “falleth down”, Rachewiltz (2004 I, s.171) “falls down” ve Haenisch (1941, s.122) “sich zum Fallen neigt” şeklinde karşımıza çıkmaktadır.
- ²⁰ Türkçe çeviride (Temir, 1948, s.166) “Kimin emrine vereceklerdir?” ifadesi görülmektedir. Metinde kullanılan kelime *mede-* “bilmek, bakmak, idare etmek” *medegül-* “baktırmak ve idare ettirmek” anlamlarındadır. Haenisch (1941, s.122) “Wem wird dein dem wirren Hanf gleiches Volk die Regierung geben”; Cleaves (1982, s.18) “by whom will those let govern?” ve de Rachewiltz (2004, I, s.171) “by whom will they let govern people” şeklinde çevirmişlerdir. Bu dizeleri başka bir bağlamda ele alan Christopher Atwood daha farklı bir çeviri sunmaktadır: “When your body like a bole has bent down, to whom willgo/will do you give your kingdom like aclotted hemp?”, “when your person like plinth lies prone, to whom will go/will do you give your kingdom like a flock of birds?” (Christopher P. Atwood, “How the Secret History of the Mongols Was Written”, *Mongolica*, 49 (2016), s.28 d. fıkrası). Ancak Atwood kendir gibi girift ve kuşlar gibi uçan bir krallıkla ne kastettiğini belirtmemiştir.
- ²¹ Gizli Tarih metni burada tekrar *medegül-* “baktırmak, idare ettirmek” fiilini kullanmaktadır. Durum böyle olunca kim idare ettirecek sorusu karşımıza çıkmaktadır. Çevirilerde Haenisch (1941, s. 122) “die Regierung geben” yani hükümeti onlara bırakmak ifadesini, Ahmet Temir (1948, s.166) “devleti teslim etmek”, Cleaves (1982, s.180) “how will those suffer govern” ve de Rachewiltz (2004, I, s.72) “allow to govern” ifadelerini kullanırlar.

Yukarıdaki dizelerde ve ifadelerde görüleceği üzere burada iki mesele karşımıza çıkmaktadır. Birincisi kendir ve kuşa benzetilen ulus, ikincisi ise veraset meselesi, Çinggis Han'dan sonra kimin başa geçeceği konusudur.

Önce Börte sonra da Yesüy'ün ağzından duyduğumuz dizelerdeki dikkat çeken husus, Çinggis Han zamanını değil geçmişi aksettiren “ulus” tarifidir. Aslında “ulus” yeni bir kavramdır fakat içeriğini dolduran unsurlar eskiye aittir.²² Eski düzen “ulus” gibi birleştirici bir terim ile tarif edilmezdi. Bu düzene hâkim olan soylardı; soy içinde ve soylar arasında akrabalık ilişkileri kendir gibi girift bir yapı arz ediyordu. Soylar akrabalık ilişkileri kadar yaş ile kendilerini tanımlıyorlardı. Soy hiyerarşisi herkesin yaşam içinde içinden geçtiği evrelerdi. Evlenme adetleri, dönürleşme geniş aileler arasında oluyordu. Başlık parası ve çeyiz, aileleri evliliklerle birbirine daha da bağlayan töreler şeklindeydi. Bir de soylardan meydana gelen boylar vardı. Bu yapılar içinde soylar arası hiyerarşik ilişkiler olabiliyordu. Kerayit, Nayman, Merkit gibi Çinggis Han'ın hısımları olanlar ise boy birliğinden beylik siyasi yapısına geçme döneminde idiler. İşte bunlardan, örneğin Kerayitlerde, merkezde “çerig” denen farklı yerlerden gelip katılmış olanlar vardı. Çerigler genellikle bölükler şeklinde düzenlenirdi. Bugün Türkçede de bölük birbiriyle akrabalık ilişkisi olmayan birimlere işaret eder.²³

Bu şekilde Çinggis Han etrafına toplanan bireylere o dönemde *nökör* (yoldaş) deniliyordu. Nökör ve onlara bağlı olanlar ise çadır-evlerin halka halinde dizilmiş olduğu *küriyen*'ler oluşturuyordu. İlk etapta Çinggis Han'ın etrafında kendi istekleri ile ona yoldaşlık edenler 13 *küren* (*küriyen*) oluşturmuştu. Çinggis Han öncesi bu türlü kişiler durumu beğenmedikleri zaman ayakları ile oy vererek uzaklaşıverir, yani kuşlar gibi uçuverirlerdi. Halbuki yeni düzende bu mümkün değil, yer değiştirme yasaktı; kuşlar

²² Ulus kelimesini halk anlamında kullanma Çinggis Han devri Moğolcasında görülen bir husustur. Kelime olarak *ulus* Kadim Türk dilindeki *ulus* (memleket, şehir) ile ilgilidir (Hatice Şirin, *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016, s.338, 745; Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press, 1972, s.152b; Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. 1. cilt*, Wiesbaden: Franz Steiner, 1963, s.175-178).

²³ İsenbike Togan, “Boy Devlet İlişkileri ve ‘buluo’ (bölük) Meselesi”, *Halil İnalçık Armağanı – I. Tarih Araştırmaları*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2009; İsenbike Togan, “Çinggis Han ve Ahfadı Zamanında Moğol Veraset Düzeni”, *Bengü Bitig. Dursun Yıldırım Armağanı*, haz., Bülent Gül, Ferruh Ağca, Faruk Gökçe, Ankara: Öncü Kitap, 2013a.

kafese girmişti. Onun için de *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Moğolca *casağ* denilen yasa, “ordu yasası” şeklinde karşılık bulur.²⁴

İkinci mesele ise Çinggis Han'dan sonra idarenin başında kimin olacağı konusudur. Soruyu şöyle de sorabiliriz. Çinggis Han'dan sonra başa geçecek kişiyi kim tayin edecektir; Çinggis Han'ın kendisi mi yoksa başkaları mı? Dikkat edilirse dize halindeki bu satırların batı dillerine ve Türkçeye çevirilerinde sorun Çinggis Han'ın idareyi kime teslim edeceği düşüncesi üzerine odaklanmaktadır. Diğer bir deyişle çeviriler Çinggis Han'ın mutlak bir idare kurmuş olduğu ve artık halef tayin etme zamanı gelmiş olduğu varsayımını taşırlar. Ancak Almanca çevirisini yapan Erich Haenisch halk (*Volk*) kelimesini kullanarak, bu pasajda idarenin otokrat bir şekilde Çinggis Han'ın elinde olmadığı izlenimini vermektedir. Hatta “ulusunu kime idare ettirecekler” sözünün arkasında kararların, seçiminin bir kişinin değil de bir ihtiyarlar heyetinin ihtiyarında olduğu izlenimi verilir.

Çinggis Han öncesi toplumda yaşlıların önemi *Moğolların Gizli Tarihi* içinde tekrarlanan “atasözlerini zikredip büyüklerin söylediklerini dikkate alarak *qa'uçin üges qadalun ötögüs üges orkidun*” (*MNT §78*) ibaresiyle ifade edilir. Nitekim Çinggis Han da (1185/1194) Köke Nağur'da Moğol kabilelerinin ileri gelenleri tarafından han olarak seçilmişti. Ayrıca bugünkü genel kanının aksine 1206'da Temüçin, Çinggis Han unvanını kendi kendine almamış; hanlığı etrafındakiler tarafından ilan edilmiştir.

Burada da eskiden kalma dizeleri kullanarak yeni duruma işaret edilirken meselenin önemi daha da vurgulanmakta ve dinleyici/okuyucunun duygularına hitap edilmektedir. Duygular ön planda olunca, dizelerde işaret edilen halkın seçme yetkisi asıl meselenin yanında dikkati bile çekmez. Yeni düzenin *noyan* ve *nöker*'lerinin ise böyle bir han seçme yetkisi yoktu. Çinggis Han'ın ölümünde sonra toplanan kurultaylarda bazı ileri gelen kumandanlar

²⁴ *Junfa* 軍法 ordu yasası anlamındadır. Türkçede şimdiki sıkıyönetime eskiden “örfi idare” deniliyordu; örfi idare de ordu yasası idi. Yasa hakkında bkz. İsenbike Togan, “Orta Asya'da bir Geçiş Dönemi: 14 - 15. Yüzyıllar”, *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına. Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, haz., Hayrunnisa Alan, Abdulvahap Kara, Osman Yorulma, İstanbul, 2008; İsenbike Togan, “Variations in the Perception of Jasagh”, *Main Aspects of Medieval History of Central Asia (for the Honor of Professor Roziya Mukminova)*, haz., G. Sultonova, E. Kerimov, N. Allaeva, Taşkent: Sano Standart, 2013b.

bulunmuşsa da seçimde asıl sözü geçenler büyüklü küçüklü Çinggis Han evladı (*aqa* ve *ini*), özellikle büyükler (*aqa*) olmuştur (Hope 2012).²⁵

İkinci sahne (§254) ise 1219'da Çinggis Han'ın gönderdiği elçilik heyetinin öldürülmesi üzerine²⁶ Çinggis Han'ın Harzemşahlar üzerine sefere karar vermesi olayıdır. Bu kez en genç hanım Yesüy, önce “Hanımız, yüksek dağları aşmak, derin suları geçmek, uzun sefere çıkmak ve büyük ulusunu intizamlı bulundurmak istiyor. Fakat hiçbir hayat ebedi değildir” der; son satırda ise bir farkla aynı dizelerle kendini şöyle ifade eder.²⁷

ne'üle metü beye çinu
negüs odu'asu
netkel metü ulus-ıyan
ken-e gēmü

tulu metü beye çinu
tulbas odu'asu
tuyal metü ulus iyan
ke-e gēmü

Ulu ağaca benzer vücudun,
 Bir gün gelip yere düşerse
 Kendire benzer ulusunu
 kime bırakacaksın?

(Sütuna benzeyen vücudun
 Bir gün gelip de devrilirse,
 Kuşlara benzeyen ulusunu
 kime bırakacaksın?)

²⁵ Michael Hope, “The Transmission of Authority through the Quriltai of the Early Mongol Empire and the İlkhānate of Iran (1227-1335)”, *Mongolian Studies*, 34 (2012), s.87-116.

²⁶ Bartold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*; Bartold, *Moğol İstilâsı Devrinde Türkistan*; Kafesoğlu, *Harzemşahlar Devleti Tarihi*.

²⁷ MNT §254. Ahmet Temir (1948, s. 174-175) “kimin emrine vereceksin?” Haenisch (1941, s.129-130) ilk kıtayı “wem willst du dann deine Hanfstengeln gleichen Völker unterstellen?” ikinci kıtayı ise “wem willst du deine dem Vogelschwarm gleichen Völker anvertrauen?” diyerek Moğolca metinde tekrarlanan *ke-e gēmü* ifadesini *unterstellen* “emrine vermek” ve *anvertrauen* “emanet etmek” fiilleriyle karşılamıştır. Cleaves'in kullandığı (1982, s.190) “to whom will thou bequeth thy peoples?” ifadesinde ise “emanet etmek” anlamı ağır basmaktadır; de Rachewiltz (2004, I, s.182) de Cleaves gibi “emanet etmek” ifadesini kullanır.

Yesüy'ün söylediklerinin ancak son satırı farklıdır; bu fark bizi artık Çinggis Han zamanına getirmiş olur. Yesüy artık bu konuda söz söyleyecek kişinin herhangi bir heyet, hatta kurultay değil Çinggis Han'ın kendisi olduğuna işaret eder. Düzen değişmiştir ve bu kararı onun vermesi beklenir. Bu bağlamda Yesüy “her biri birer kahraman olan dört oğlundan hangisinin adını zikretmek istersin? Ben bu sözlerimle oğulların, kardeşlerin, tâbilerin ve biz fakirler için düşünülmesi gereken şeyleri arz ettim” diye önerisini tamamlar.

Düzen değişikliğinin ikinci bir vechesi burada “dört oğlundan hangisi” ifadesinde kendini gösterir. Görüldüğü gibi burada babadan oğula geçen bir veraset düzeninden söz edilmektedir. Evvelce veraset babadan oğula geçmiyor, yani dikey bir surette gelişmiyordu. Merkezîyetçiliğin olmadığı birçok kabilenin bir arada bulunduğu ortamda veraset büyük kardeşten bir küçüğe geçerdi ki buna “yatay veraset” denilmektedir.²⁸ Yesüy burada her ne kadar “oğulların, kardeşlerin, tâbilerin ve biz fakirler” ifadesi ile daha geniş bir yelpazeden söz ediyorsa da asıl konu verasetin babadan oğula geçme meselesidir. Her ne kadar Çinggis Han'ın yerine oğlu Ögedey Kağan ve ondan sonra onun oğlu Güyük başa geçmişse de Çinggis Han'ın kardeşleri kendi haklarından o kadar kolay vazgeçmemişler ve mücadelelerini 1251'de başa geçen Mönkge Kağan zamanına kadar sürdürmüşlerdir. Bu çerçevede de bu dizelerde geçmişten değil de bir bakıma gelecekte söz edildiğini görürüz. Kısaca 1251'lerde olmuş olaylar, Çinggis Han hayatta iken (ö. 1227) yaşanmış gibi gösterilmektedir.²⁹

²⁸ Yatay veraset sistemi için bkz. Thomas J. Barfield, *Perilous Frontier: Nomadic Empires and China*, Cambridge, Massachusetts: Basil Bakwell, 1989, s.14; Peter Jackson, “The Dissolution of the Mongol Empire”, *Central Asiatic Journal*, 22 (1978), s.186-244, 193; İsenbike Togan, “Çinggis Han ve Ahfadı Zamanında Moğol Veraset Düzeni”, Bengü Bitig. Dursun Yıldırım Armağanı, haz., Bülent Gül, Ferruh Ağca, Faruk Gökçe, Ankara: Öncü Kitap, 2013a; İsenbike Togan, “Evolution of Tribal Policies in the Regional Empires of Asia”, *Problemi Vostokovedeniya/Problems of Oriental Studies*, 4/78 (2017), s.21-26. Biz yatay veraset usulü ile Osmanlılardaki “ekberiyet” sistemi dolayısıyla aşınayız.

²⁹ Rashid al-Din, *The Successors of Genghis Khan*, çev., John Andrew Boyle, New York and London: Columbia University Press, 1971.

ÇİNGGİS HAN MİRASI

Çinggis Han'ın hükümranlığı kime bırakmak isteyeceği yani veraset meselesi, daha doğrusu babadan oğula veraset usulü bu pasajların can alıcı noktasıdır. Bu pasajda Yesüy'ün kararı Çinggis Han'a bırakmasına karşın Börte veraset konusunda ihtiyarı Çinggis Han'a bırakmamış, eski düzenle uyumlu bir şekilde kararı başkalarının vereceğini ifade etmiştir. Ancak her ikisinin de veraset meselesinde oğullardan bahsedip kardeşlerden bahsetmemeleri burada incelenen dizelerin yalnız Çinggis Han öncesi döneme ait duygular, algılar ihtiva etmeleri ile değil Çinggis Han sonrasına da işaret ettikleri görülmektedir. Hal böyle olunca Christopher Atwood'un *Gizli Tarih*'in yazılış tarihini Möngke Han (1251-1259) devrine doğru çekmesi daha da bir anlam kazanmaktadır.³⁰ Her ne kadar Ögedey Kağan ve Güyük Han'ın başa geçmelerinde dikey veraset usulünü görüyorsak da bu sözlerle sanki Çinggis Han'ın en küçük oğlu Toluy'un oğlu Möngke Han'ın başa geçmesi ile verasetin babadan oğula geçmesi meşruiyet kazanmış olur. Kaynaklarda kağanlığın Ögedey evladından Toluy evladına geçişi eski törelere göre Toluy'un en küçük evlat olarak ocağın bekçisi olması hakkına dayandırılır.

Halk kültüründe ocağın bekçisine ev ve evdeki eşyalar kalırdı. Çinggis Han'ın en küçük oğlu olan Toluy'a kalanları sayarken Reşideddin otağlar, ordalar, mallar, hazine emirleri ve Çinggis Han'ın hassa kuvvetlerinden söz eder³¹ ama bu kertede hanlığın miras hakkı olduğunu söylemez.³² Ancak iş Möngke Han'ın başa geçmesi olayına gelince, o zaman Reşideddin, Çinggis evladı arasında en yaşlı ve sözü dinlenen olan Batu Han'ın ağzından: "Yasa'ya ve örfe göre babanın mevkii en küçük oğlana geçer" diyerek³³ Möngke Han'ın başa geçmesine meşruiyet kazandırmış olur. Möngke Han da kardeşi Hülegü'yü 1253'te batıya Batıniler üzerine, diğer kardeşi Kubilay'ı da 1254'te güney Çin'e gönderir. Memluk tarihçisi El-Ömeri'ye göre bu bölgeler Çinggis Han'ın sağlığında ele geçirilmemiş olduğu için³⁴ Hülegü ve Kubilay idari

³⁰ Christopher P. Atwood, "Informants and Sources for the Secret History of the Mongols".

³¹ Reşideddin Toluy Han'a miras kalan hassa ordusunun 101,000 kişiden oluştuğunu belirtir ve bu binliklerin başında olan kumandanları birer birer sıralar. (Reşideddin Fazlullah. *Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh 2. cilt, çev., Wheeler Thackston, 1998-1999, s.272-284.*)

³² Rashid al-Din, *The Successors of Genghis Khan*, s.163.

³³ Rashid al-Din, *The Successors of Genghis Khan*, s.202.

³⁴ El-Ömeri, *Masālik al-absār fī mamālik al-amšār. Das Mongolische Weltreich: Al-'Umarī's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masālik al-Absār fī Mamālik al-Amšār*, haz., ve çev., Klaus Lech, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968.

açından Çinggis Han yasasına bağlı değillerdi ve kılıç hakkı ile alınmış bu bölgelerde kendi yasalarını koymakta serbest idiler. Dönemin tarihçileri Moğolistan, Çin ve İran'da hükümdarlığın Toluy evladına geçişini anlamak, meşruiyet kazandırmak için gayret sarf etmişlerdir.³⁵

Gizli Tarih'e dönecek olursak, veraset meselelerinin konuşulduğu bu sahnelerin Çinggis Han'ın sağlığında cereyan ettiği konusunu tekrar düşünmemiz gerekmektedir. Her iki hatun bu konuyu gerçekten ele almışlarsa, bunun artık Temüçin'in 1206'da Çinggis Han adını almasından çok sonra olması gerekir. 1206'da ne olmuştu? Keçe duvarlı evlerde (çadır) yaşayan halk itaat altına alındıktan sonra, Pars yılında (1206) Onan nehrinin membaında toplananlar, dokuz tuğlu ak sancağı dikerek Temüçin'i Çinggis Han ilan etmişlerdi (*MNT §202*). Çinggis Han Mongğol ulusu orada teşkilatlandırarak 95 binlik halinde düzenlemişti. Ayrıca Çinggis Han annesine, kendisine, kardeşlerine, oğullarına³⁶ kendi hisselerine düşen halkı, metinde "kendi adlarına" diye tabir edilen bir kıstasa göre ayırarak taksim etmelerini buyurmuştu. *Gizli Tarih* bu kıstasın ne olduğu konusunda "keçe duvarlılar" ve "ahşap kapılılar" şeklinde ilginç bir ifade kullanmaktadır. Çevirilerde de Rachewiltz bu pasajdaki keçe duvarlıları göçebeler, ahşap kapılıları da yerleşikler³⁷ olarak anlamıştır; Francis Cleaves ise her iki grubun göçebeler için geçerli olduğunu belirtmiştir. Pasaja dikkatle bakınca, keçe duvarlıları bölüştürmekten ve ahşap kapılıları ayırmaktan söz edildiğini görürüz. Bilindiği gibi Türk dillerinde genelde "ev"³⁸ tabiri ile ifade dilen otağ şeklindeki keçe çadırların kapıları keçeden veya tahtadan olabiliyordu. Burada sonradan Altan Uruğ olarak bilinecek aile içinde üleşilenlerin ilk etapta keçe duvarlılar olduğunu, ahşap kapılıların bu taksimata (ülüş) dahil edilmediklerini anlıyoruz. Bu işlem için kullanılan tabir *tüg'eldü*'dür ki bu

³⁵ İsenbike Togan, "Otchigin's Place in the Transformation from Family to Dynasty", *Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honor of Peter B. Golden*, haz., Istvan Zimonyi and Osman Karatay. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2016.

³⁶ He divided the tribes and the peoples of the Mongols and the Naiman, as well as all the armies, between the aforesaid sons; and to each of his other younger sons and his brothers and kinsmen he allotted their share of armies (Ala ad-Din 'Ata Malik Juvaini, *The History of the World Conqueror 1. cilt*, çev., John Andrew Boyle, Cambridge: Harvard University Press, 1958, s.41).

³⁷ *MNT §203*; Temir, 1948, s. 136; Cleaves, 1982, s.144; de Rachewiltz, 2004, I, s.135. Genelde yerleşik alanlar ve şehirlerden "surla çevrili şehirler" ifadesi ile söz edilir (*MNT§ 203*; Temir 1948, s.136).

³⁸ Genelde Orta Asya'da çadır değil, renginden dolayı *boz üy*, yapılışından dolayı *tirme üy* yani derme ev tabirleri yaygındır.

ifade birbirine bölüştürmek, yani üleşmek anlamındadır.³⁹ İlk üleşme 1203 yılında o dönemin kudretli hükümdarı Kerait Ong Han'ın yenilgisi üzerine “Kerayit halkını hiç kimseye eksik gelmeyecek” şekilde taksim etmesiyle gerçekleşti. Kerayit alt birimi olan on bin Tübe’enlerin taksiminde de herkes yetecek kadar pay aldı (*MNT §187*). Bu arada herkesin üleştirilmediği, örneğin 1198’de Merkitler ilk defa yenildikleri zaman onların bölüştürülmemiş olduğu görülmektedir. Çinggis Han onların bir “bütün olarak”⁴⁰ kalmalarına izin vermişken onlar sonradan ayaklanınca 1205’te onları dağıtmıştı. Diğer taraftan ödüllendirmek istediği bazı kişiler “akrabalarımın her biri bir yerde, darmadağınklar”⁴¹ diyerek akrabalarını bir araya toplamak isteyince onlara da izin verdiği görülmektedir (*MNT §213, 218*).

1206 yılındaki kurultayda ise başından beri kendisine inanmış, yanında bulunmuş ve beraber mücadele etmiş olan kişiler ve damatlar⁴² (*MNT§ 203*) 95 binlik oluşturmuşlardı (*MNT §203*). Dikkat çeken husus damatların aile arasında değil de hizmeti geçenler arasında sayılmalarıdır. Gerçekten de Çinggis Han onlara yaptıkları hizmetler karşılığında kızlarını vermişti. İlk önce (*MNT §202-224*) en yakınlarına önemli görevler vererek onlara tabi halklardan da pay, hisse verdiğini görüyoruz.⁴³ Bu bağlamda kullanılan tabir *qubi* “hisse, pay”dır ve fiil olarak paylaştırmak kullanılır (*qubiya’ulba*). Halkın çeşitli birimlere dağılmış olması ile ilgili olarak kullanılan tabir (*bura tara*)⁴⁴ kabile yapısını parçalamak için insanların her yöne dağılmalarından ve dağıtımlarından (*busang-* ve *busaniğul-*) farklı bir şekilde kullanılır.⁴⁵ Kısacası bu çalışmada kullanılan deyimlere, tabirlere kadar ayrıntılı olarak incelenen durum, Çinggis Han'ın bu konuda ne kadar kararlı olduğunu göstermektedir.⁴⁶

³⁹ Erich Haenisch, *Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobca'an (Yuan-ch'ao pi-shi)*, *Geheime Geschichte der Mongolen*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1962; §187, 4r; §234, 8v.

⁴⁰ *MNT §198*.

⁴¹ Akrabalar için “ağabeylerim ve biraderlerim (*aqa degüü*)” ifadesi kullanılmaktadır.

⁴² İlginç olan *Moğolların Gizli Tarihi*'nde (§ 215) Çinggis Han aileye mensup kızlara ayrı “pay” verileceğini söyler (de Rachewiltz, *The Secret History of the Mongols*, I, s.806). Böylece kan bağı olan aile (sülale) fertleri kızların damatlardan ayrı bir şekilde değerlendirildikleri görülmektedir.

⁴³ Reşideddin de aile fertleri ve mücadele arkadaşları ayrımı yapılmadığını görüyoruz (Reşideddin Fazlullah. *Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh 2. cilt, çev., Wheeler Thackston s.272-284*).

⁴⁴ *MNT §213, 8r*.

⁴⁵ *MNT §208, 45r*.

⁴⁶ Okullarda yaramazları, başka şubelere göndermek, amiyane tabirle *azıtıvermek* denilen bu yöntem *İncil*'de de görülen çok kadim bir usuldür.

Daha 1206'dan önce gelişen bu durum yenilen ve tâbiyet altına alınan herkesin yeni kurulan ordunun bir ferdi haline geldiğinin işaretidir. 1206'dan sonra bu ordu düzeni yasa olur. Artık merkezi bir idare kurulmuştur, bunu Çinggis Han⁴⁷;

Şimdi artık Mengü Tanrının verdiği güçle yerin ve semanın (tanrının) inayetiyle kuvvetlenerek bütün ulusu bir tek idare halinde birleştirdikten sonra gündüz-muhafız kıtam için her binlikten adam seçilerek gönderilmesini emrediyorum.

sözleri ile ifade eder. Görüldüğü gibi ilk etapta aile fertleri arasında üleştirilen halk artık tekrar ikinci bir elemeye tabi tutulur. Ancak burada dağıtma ile değil bilakis bir seçme ile karşı karşıyayız. *Gizli Tarih* bu konuyu:⁴⁸

Çinggis Han'ın bu emri üzerine binliklerde seçim işine başlandı ve emir gereğince yüzbaşı ve onbaşlıların oğullarından gidecekler intihap edildi.

sözleriyle dile getirir.

Burada iki husus dikkat çeker. Bölüştürülen, elenen ve yerleri değiştirilen, akrabalarından koparılanlar henüz yerleşik halklar değildir. İlk etapta eski kabile yaşamının ve akrabalık ilişkisi içinde olmuş olanların bu bağlarını kırmak, koparmak olduğu görülmektedir. Çinggis Han ordusunu düzenlerken özellikle soyları ve soylardan meydana gelen boyları veya Kerayit, Nayman gibi beylik yolunda olanları hedef almıştı. Diğer taraftan yeni düzende kişilerin hangi soya, kabileye mensup olduğu değil de kimin emri altında bulunduğu ön plana çıkmaktaydı. Yapılan yoklamalarda yerinde bulunmayanlar değnek vurularak cezalandırılıyor, üç kere yoklamada bulunmayanlar hem değnekle cezalandırılıyor hem de “bu adam artık yanımızda hizmet görmeye layık olmadığına uzak bir mıntıkaya” sürülüyordu (*MNT §227*). Cuveyni'ye göre ise bulunduğu onluk, yüzlük, binlik veya tümenden ayrılma yer değiştirme ölümle cezalandırılacaktır.⁴⁹ Kişiler, artık eski düzendeki gibi akrabalık ilişkileri ile

⁴⁷ *MNT §224.*

⁴⁸ *MNT 225.*

⁴⁹ Ala ad-Din 'Ata Malik Juvaini. *The History of the World Conqueror 1. cilt*, s.132; Thomas Theodore Allsen, *Mongol Imperialism: the Policies of the Grand Qan Môngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259*, Berkeley: University of California Press, 1987.

değil, yaptıkları ve başarıları ile mükafatlandırılıyordu.⁵⁰ Böyle bir disiplin içinde kendir gibi girift ilişkiler içinde yaşamak veya kuşlar gibi uçuvermek söz konusu değildi.

SONUÇ

Çinggis Han insanların ufak menfaatler (akrabalık, kendir) ve keyfi hareketler (uçuşan kuşlar) çerçevesinde 300 yıldır süregeldikleri hayatı değiştirip, onları Mongğol ulusun şanı için çalışan ve yapılan seferlerden çalışmalarına karşılık pay alan, kabiliyet, cesaret ve sadakat göstererek yaptıkları ile ödüllendirilen bir ordu-ulus yaratmış ve ordu mensuplarını sefer yapılan her yere göndermişti.

Ordu mensupları sonraki yüzyıllarda bir arada oturmaktan doğan akrabalık prensiplerine dayanan daha çok benzer yapıdaki kabilelere dönüşmüştür. Özellikle Moğollar arasında artık etnik değil de ordu görevlerini yansıtan isimlerle yeni kabileler ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında artık o eski çatışmalar da son bulmuştur.

Artık İç ve Orta Asya eskisi gibi kabileler arası çatışmalar ve göçlerle değil bölgesel imparatorlukların (Osmanlı, Safevi, Özbek, Babür, Ming) gölgesi altında yaşayan birbirine benzer yapılarda olan kabileler toplulukları ile gündeme geliyordu. XVIII ve XIX. yüzyılda İç Asya'daki seyyahlar ve araştırmacılar karşılaştıkları kabilelerin birbirinden farkını daha çok isim ve gelenek görenek açısından ele almışlar, yapısal olarak birbirlerine benzemeleri varsaymışlar ve birbirine benzer kabilelerin aynı şekilde çok eskiden beri devam edegeldikleri düşüncesinde olmuşlardır. XVI. yüzyıldan sonraki kabileler artık İç Asya'yı alt üst eden göç ve seferlere kalkışmamışlar, bölgesel imparatorlukların idaresi altında yaşamışlardır.

Böylece İç Asya, eski mücadelelerin getirdiği göç, akın ve seferlerin getirdiği periyodik değişimlerin, özellikle XVI. yüzyıldan sonra askeri faaliyetlerin yerine daha istikrarlı bir kabile hayatı ile edebi, tarihi ve dini kültür yönünde gelişmeler sağlanmıştır.

⁵⁰ İsenbike Togan, *Flexibility and limitation in steppe formations: the Kerait Khanate and Chinggis Khan*, Leiden: Brill, 1998.

KAYNAKÇA

- Akasoy, Anna, Charles Burnett, ve Ronit Yoeli-Tlalim. *Rashīd al-Dīn: Agent and mediator of cultural exchanges in Ilkhanid Iran*. Warburg Institute, 2013.
- Ala ad-Din 'Ata Malik Juvaini. *The History of the World Conqueror*. çev., John Andrew Boyle. Cambridge: Harvard University Press, 1958.
- Allsen, Thomas Theodore. *Mongol Imperialism: the Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259*. Berkeley: University of California Press, 1987.
- Allsen, Thomas Theodore. "Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200-1260". *Asia Major*. 11 (1989): 83-125.
- Allsen, Thomas Theodore. "The Rise of the Mongol Empire and Mongolian Rule in China". *The Cambridge History of China Vol. 6: Alien States and Border Regimes 907-1368*. haz., Herbert Franke ve Denis C. Twitchett. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Allsen, Thomas Theodore. *Commodity and Exchange in the Mongol Empire. A Cultural History of Islamic Textiles*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Atwood, Christopher P. "Informants and Sources for the Secret History of the Mongols". *Mongolian Studies*. 29 (2007): 27-39.
- Atwood, Christopher P. "How the Secret History of the Mongols Was Written". *Mongolica*. 49 (2016): 22-53.
- Bartold, Vasiliy Vladimiroviç. *Turkestan Down to the Mongol Invasion*. Pennsylvania: E. J. W. Gibb Memorial Trust, 1968.
- Bartold, Vasiliy Vladimiroviç. *Moğol İstilâsı Devrinde Türkistan*. çev., Seniha Sami Morali. haz., Günar Kara. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Bailey, Harold Walter. "The Seven Princes". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. 12/3-4 (1948): 616-624.
- Bailey, Harold Walter. "A Khotanese Text Concerning the Turks in Kantsou". *Asia Major*. 1 (1949): 28-52.
- Bailey, Harold Walter. "Sri Visa Sura and the Ta-Uang". *Asia Major: A Journal of Far Eastern Studies*. 11/1 (1964): 1-26.
- Barfield, Thomas J., *Perilous Frontier: Nomadic Empires and China*. Cambridge, Massachusetts: Basil Bakwell, 1989.
- Berlekamp, Persis, Vivienne Lo ve Wang Yidan. "Administering Art, History and Science in the Mongol Empire: Rashid al-Din and Bolad Chengxiang". *Pearls on a String. Artists, Patrons and Poets at the Great Islamic Courts*. haz., Amy Landeu. Seattle: University of Washington Press, 2015.
- Biran, Michal. *Chinggis Khan*. Oxford: Oneworld Academic Publications, 2007.
- Clauson, Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press, 1972.

- Cleaves, Francis Woodman. *The Secret History of the Mongols*. Cambridge: Harvard University Press, 1982.
- Çandarlıoğlu, Gülçin. *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9.-11. Asırlar)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2013 [1967].
- Doerfer, Gerhard. *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, 1. cilt*. Wiesbaden: Franz Steiner, 1963. (4 cilt 1963-67).
- Drompp, Michael. *Tang China and the collapse of the Uighur Empire: a documentary history*. Leiden: Brill, 2005.
- Dunnell, Ruth. *Tanguts and the Tangut State of Ta Hsia*. New Jersey: Princeton University Press, 1983.
- El-Ömeri. *Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār. Das Mongolische Weltreich: Al-'Umarī's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masālik al-Abṣār fī Mamālik al-Amṣār*. haz., ve çev., Klaus Lech. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968.
- Endicott-West, Elizabeth. "Merchant Associations in Yüan China". *Asia Major*. 11 (1989): 127-154.
- Haenisch, Erich. *Die Geheime Geschichte der Mongolen*. Leipzig: Otto Harrossowitz, 1941.
- Haenisch, Erich. Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobca'an (*Yuan-ch'ao pi-shi*). *Geheime Geschichte der Mongolen*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1962.
- Hope, Michael. "The Transmission of Authority through the Quriltai of the Early Mongol Empire and the İlkhānate of Iran (1227-1335)". *Mongolian Studies*. 34 (2012): 87-116.
- Jackson, Peter "The Dissolution of the Mongol Empire," *Central Asiatic Journal* 22 (1978): 186-244.
- Jackson, Peter. "The State of Research: The Mongol Empire, 1986-1999". *Journal of Medieval History*, 26/2 (2000): 189-210.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Harzemşahlar Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000 [1956].
- Lo, Vivienne ve Yidan Wang. "A Comparative Study of Rashīd al-Dīn's Tansūqnāma and its Chinese Sources." *Rashīd al-Dīn. Agent and Mediator of Cultural Exchanges in Ilkhanid Iran*. haz., Anna Akasoy, Charles Burnett ve Ronit Yoeli-Tlalim. London: The Warburg Institute and Nino Aragno Editore, 2013.
- May, Timothy. *The Mongol Conquest in World History*. London: Reaktion Books, 2012.
- Morgan, David. *The Mongols*. Oxford: Blackwell, 1986.
- Rashid al-Din. *The Successors of Genghis Khan*. çev., John Andrew Boyle. New York and London: Columbia University Press, 1971.
- De Rachewiltz, Igor. *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century, 2 cilt*. Leiden: Brill, 2004.

- Ratchnevsky, Paul. *Genghis Khan: His Life and Legacy*. çev., Thomas Haining. Oxford: Blackwell, 1991.
- Ratchnevsky, Paul. "Zum Ausdruck T'ouhsia' in der Mongolenzeit". *Collectanea Mongolica: Festschrift für Professor Dr. Rintchen zum 60. Geburtstag*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1966.
- Reşideddin Fazlullah. *Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles*, 3 cilt. çev., Wheeler Thackston. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1998-1999.
- Şirin, Hatice. *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- Temir, Ahmet. *Moğolların Gizli Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1948.
- Togan, İsenbike. *Flexibility and Limitation in Steppe Formations: the Kerait Khanate and Chinggis Khan*. Leiden: Brill, 1998.
- Togan, İsenbike. "Orta Asya'da bir Geçiş Dönemi: 14 - 15. Yüzyıllar". *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına. Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*. haz., Hayrunnisa Alan, Abdulvahap Kara, Osman Yorulmaz. İstanbul, 2008.
- Togan, İsenbike. "Boy Devlet İlişkileri ve 'buluo' (bölük) Meselesi". *Halil İnalıcık Armağanı - I, Tarih Araştırmaları*. Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2009.
- Togan, İsenbike. "Çinggis Han ve Ahfadı Zamanında Moğol Veraset Düzeni". *Bengü Bitig. Dursun Yıldırım Armağanı*. haz., Bülent Gül, Ferruh Ağca, Faruk Gökçe. Ankara: Öncü Kitap, 2013a.
- Togan, İsenbike. "Variations in the Perception of Jasagh". *Main Aspects of Medieval History of Central Asia (for the Honor of Professor Roziya Mukminova)*. haz., G. Sultonova, E. Kerimov, N. Allaeva. Taşkent: Sano Standart, 2013b.
- Togan, İsenbike. "Kadim Türklerde Devlet Oluşum Süreci Hakkında". *Bengü Bülak. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*. haz. Bülent Gül. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2013c.
- Togan, İsenbike. "Otchigin's Place in the Transformation from Family to Dynasty". *Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honor of Peter B. Golden*. haz., Istvan Zimonyi and Osman Karatay. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2016.
- Togan, İsenbike. "Kül Tegin Yazıtı Doğu Yüzüne Tarihsel Bağlam içinde Bakış". *Prof. Dr. Talât Tekin Hatıra Kitabı 2 cilt*. haz., Osman Fikri Sertkaya, Süer Eker, Hatice Şirin-Erdem Uçar (yay.). İstanbul: Uluslararası Türk Akademisi Yayınları, 2017.
- Togan, İsenbike. "Evolution of Tribal Policies in the Regional Empires of Asia". *Problemi Vostokovedeniya/ Problems of Oriental Studies*. 4/78 (2017): 21-26.
- Togan, İsenbike. "Mongolia Before Chinggis Khan". *The Mongol World*. haz., Timothy May ve Michael Hope. New York, London: Routledge, 2021.
- Togan, Zeki Velidi. *İç Asya Etnoğrafyası ve Çengiz Han*. haz., İsenbike Togan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, muhtemelen 2021.

ÇİNGİZ HAN VE ORTAYA ÇIKTIĞI ÇAĞIN ÖZELLİKLERİ

CHINGGIS KHAN AND THE CHARACTERISTICS
OF THE ERA HE ARISED

Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç
Ankara Üniversitesi

**Prof. Dr. SAADETTİN YAĞMUR GÖMEÇ | Ankara Üniversitesi |
sgomec[at]yahoo.com | ORCID: 0000-0003-4606-9006**

Saadettin Yağmur Gömeç, ilk, orta ve lise öğrenimini Ankara'da tamamladı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Türk Tarihi Kürsüsü'nde tarih eğitimi gördü. Hacettepe Üniversitesi'nde 1987 yılında yüksek lisansını, Ankara Üniversitesi'nde 1992 yılında doktorasını tamamladı. Gömeç, 1992 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Genel Türk Tarihi Kürsüsü'ne Yardımcı Doçent olarak atandı. Bu fakültede Orta Asya Türk Tarihi, Kök Türk Tarihi, Uygur Türkleri Tarihi, Kırgız Türkleri Tarihi, Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Türk Dünyasının Meseleleri, Türk Kültür Tarihi, Türk Tarihinde Çingizliler gibi derslere girmektedir. Gömeç'in yüzlerce ilmî ve fikrî makalesi, ayrıca çevirileri bulunmakla birlikte, sayısız Yüksek Lisans ve Doktora çalışması yaptırmıştır.

**Prof. Dr. SAADETTİN YAĞMUR GÖMEÇ | Ankara University |
sgomec[at]yahoo.com | ORCID: 0000-0003-4606-9006**

Saadettin Yağmur Gömeç finished the primary, middle and high schools in Ankara. He started to his history education in the General Turkish History Department of the Faculty of Literature of Istanbul University. He took MA from Hacettepe University in 1987 and PhD from Ankara University in 1992. Gömeç was appointed as Assistant Professor Doctor to University of Ankara, Faculty of Language, History and Geography, General Turkish History Professorship in 1992. In this faculty, he gives lessons as History of Turks in Middle Asia, History of Kök Turks, History of Uyghur Turks, History of Kyrgyz Turks, History of Turkish Republics, Questions of Turkish World, and History of Turkish Culture. Gömeç has hundreds of academic and intellectual articles and translations, also he managed countless master and doctoral studies.

ÇİNGİZ HAN VE ORTAYA ÇIKTIĞI ÇAĞIN ÖZELLİKLERİ

Öz

Çingiz Han'ın ortaya çıktığı çağda Asya'da doğru-dürüst bir devlet yapısı bulunmadığı gibi, bölgesel kabile yapıları da birbirlerine tam manasıyla üstünlük kuramıyorlardı. Bu vakitlerde dikkat çeken bir diğer husus, Çingizli devletinin teşekkülü esnasında yasalara göre hareket etmenin son derece büyük önemini olduğudur. Ayrıca boylar ve beyler arasında ne kadar anlaşmazlık ve düşmanlık olsa da herkes mert bir tavır sergileyerek rakiplerine saygı göstermekten geri durmamıştır.

Çingiz Han ve kardeşleri bu zaman diliminde birtakım sıkıntılar çekse de şartlar onun güçlü bir devlet kurmasına yardımcı oldu. O da Asya'daki bu dağınık vaziyeti gayet güzel kullanmıştır. Sonrasında ise sayı bakımından devlet içerisinde azınlığa düşen ve kültürel gelişmişlik açısından Türklere nazaran geride olan Moğolların mühim bir bölümü zamanla İslamiyeti kabul ederek Türkleşmiş, kalanları da Moğolistan'a dönmüştür.

Anahtar Kelimeler

Orta Asya, Türklere, Moğollar, Çingiz Han, Çingizli Devleti

CHINGGIS KHAN AND THE CHARACTERISTICS OF THE ERA HE ARISED

Abstract

There was no proper state structure in Asia and regional tribal structures could not fully dominate each other in the age when Chinggis Khan emerged. Another point that draws attention at these times is that it was extremely important to act in accordance with the laws during the formation of the Chinggis state. In addition, despite the conflict and hostility between the tribes and the gentlemen, everybody showed a manly attitude and showed respect to their opponents.

Although Chinggis Khan and his brothers suffered some difficulties during this period, the circumstances helped him to establish a strong state. He used this messy situation in Asia very well. Afterwards, a significant part of the Mongols, who were in the minority in the state in terms of numbers and lagged behind the Turks in terms of cultural development, accepted Islam in time and became Turkic, and the rest returned to Mongolia.

Keywords

Central Asia, Turks, Mongols, Chinggis Khan, Chinggis State

GİRİŞ

Bugün dahi Türk mü, Moğol mu tartışmalarının yapıldığı Çingiz Han, dünyanın gelmiş-geçmiş en büyük fatihlerinden birisidir. Onun Türklüğü ya da gayri-Türklüğü konusunda anlatılanlara baktığımızda Türk diyenlerin de Türk olmadığı iddiasında bulunanların da kendilerince haklı düşünceleri vardır.

Bilindiği üzere XII. yüzyılın sonları ile XIII. asrın başlarında yalnız Türkleri değil, o zamanki dünyanın büyük kısmını içine alan Asya ve Avrupa'nın bütün milletlerini yakından ilgilendiren hadiseler cereyan etmiştir. Bu sırada yeryüzüne yeni bir düzen vermeye çalışan Türk-Moğol Devletinin teşekkülü gerçekleşmekteydi. İşte bu devlete kurucusundan ötürü bazen “Çingiz”, bazan “Moğol”, zaman zaman da “Türk-Moğol Devleti” veya kağanlığı denmektedir¹.

Türkiye ve dünyada Çingizli tarihi hakkında yapılmış binlerce çalışma vardır. Bunların hemen hemen hepsi aynı kaynaklara dayanarak ortaya çıkmış eserler olup, büyük bir kısmı da birbirinden nakildir. Bu durumda birtakım bilgi kirliliğine ve tekrara düşülmekte; Çingiz Han kimdir ve ne yapmıştır gibi sorularının cevabı kolay kolay alınmadığı bir yana, çoğu zaman yazarlar dünya tarihinin bu dönemine duygusal yaklaşmaktadır. Esasında Türk tarihçileri de bundan nasibini almıştır. Bazı araştırmacılar onu göklere çıkarırken, bir kısmı ise Türk ve Arap aleminde yaptığı katliamlara binaen yerin dibine batırmaktadır. Hâl böyle olup tartışmalı bir konu olunca Türkiye'deki üniversitelerin tarih bölümlerinin pekçoğunda Çingizlilere yer verilmemektedir veya müfredatta yeterince işlenmemektedir. Kabul edelim ya da görmezden gelelim, Çingiz Han ve onun kurduğu devlet Türk tarihinin önemli bir parçasıdır. Dolayısı ile bu

¹ Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Tarihinde Çingizliler*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2017, s.7; Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Tarihinden İzler II*, Ankara: Berikan Yayınları, 2014, s.149

çağın iyi öğrenilmesi ve Çingizlilerin Türk tarihinde müspet veya menfi bir yere konulmaları gerekmektedir.

Zaman zaman Tatarlar ile Moğol aynı iki halk gibi gösterilmektedir. Çingiz'den bahseden en eski Çin kaynaklarında Tatarlar Medeni, Ak, Kara ve Barbar diye ayrılır. Söz konusu Ak ve Medeni Tatarlar, Çince belgelerde ismi geçen Türk Sha-tolar (belki Çöllü) veya diğer bir deyişle Öngütlerdir. Bu Medeni ve Ak Tatarların fiziki özellikleri anlatılırken yüzlerinin güzel, nazik, anne ve babalarına saygılı, aileden biri öldüğünde yüzlerini bıçakla kestikleri söylenir. Hâlbuki Çin yıllıklarında Barbar ve Kara Tatarlar için boyları 1-1,5 metreyi geçmeyen, sakalsız ve korkunç insanlar denir. Çingiz Han ise geniş alınlı, uzun sakallı ve güçlü bir adam şeklinde tarif edilir². Bu hususiyetler sıradan Moğollara uymaz.

XIII. yüzyılın ikinci yarısına doğru, 1240 tarihlerinde kaleme alınan “Moğolların Gizli Tarihi” adlı eserde Çingiz Han'ın (1155-1227) şeceresi sayılırken, en eski cedit Türk destanlarında olduğu gibi bir bozkurta bağlanmakta ve Türk kökenine dayandığı hakkında rivayetlerle desteklenmektedir³. Dolayısıyla Çingiz Han'ın Türk olduğunun ileri sürülmesi bu yüzdendir.

ÇİNGİZ HAN ÖNCESİ MOĞOLLARIN YAŞADIĞI COĞRAFYA

İlk yurtları Togla'nın doğusu, Onon ve Kerulen nehirlerinin civarlarında bulunan Moğollar, bazı ilim adamlarınca tarihteki Shih-weilerden gelen Mengu-wu ya da Meng-wa denilen bir halkla irtibatlandırılmaktadır. Ayrıca bir başka iddiaya göre onların isimleri Juan-juan (Ju-ju/Ru-ru/belki Yürçe/Çürçe/Urur) teşekkülünün banisi Mu-ku-lu'dan getirilir ve “düz, çıplak, dazlak”⁴ gibi anlamlara geldiği söylenir. Bununla beraber Oğuz

² Saadettin Yağmur Gömeç, *Dişi Kurtun Çocukları*, Ankara: Berikan Yayınları, 2012, s.177; Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2018, s.529-530; Shao Hung, Da Ya Peng ve Ting Xiu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu & Hei Ta shi lu*, haz., Mustafa Uyar, çev., Ankhbayar Danuu, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012, s.45-50; Ch'i T'ang, “Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1970, s.91, 127.

³ Gömeç, *Türk Tarihinde Çingizliler*, s.7; Gömeç, *Dişi Kurtun Çocukları*, s.177.

⁴ Avirmed Enkhbat, “Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasi ve Kültürel Durumları (6 ve 9. Yüzyıllarda)”, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2011, s.13; Saadettin Yağmur Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2016, s.58.

Kaçan Destanı'na baktığımızda, tarihi Türk hakanı Oğuz'a isyan edenlerin Karakurum taraflarına sürülüp, Orkun'un bir kolu olan Togla Irmağı kıyılarına yerleştikleri görülmektedir. Onlar bir süre sonra burayı kendilerinin yaylak ve kışlakları yaptılar. Oğuz'un kendi kardeşleri, amca ve amca çocuklarının nesillerinden gelen bu insanlar, çok berbat bir vaziyette açlık, fakirlik ve hüznün içerisinde yaşamak zorundaydılar. Bunun için Oğuzlar onlara "Moğol" (Mongol~Muval) dediler. Türkmenlere göre Moğollar, Or Han ve Kür Han'ın neslindedir. Destanı incelemeye devam ettiğimizde Oğuz'un, bunlara; "sırtınıza köpek derisinden elbise giyin, avdan başka bir şey yemeyin, Türkistan'a bir daha dönmeyin, sonsuza dek mung (üzüntü) içinde kalın" diye bedduada bulunduğu görülmektedir.⁵

Moğolların güneyinde Çürcet (Kin), Sung ve Tangut devletleri, kuzey ve kuzey-batılarında Kerayit, Kırgız Kurıkan ve Tuva gibi Türk boylarıyla Merkitler doğu ve güney-doğularında Tatarlar ile diğer Mançu-Tunguz halkları, batı ve güney-batılarında Uygur, Nayman gibi Türk asıllı halklar yer alıyordu. Esasında Gobi ve Altay civarları bu sıralarda pek çok Türk ve Moğol ahalinin ikametgâhı durumundaydı.

Kerulen ve Onon kıyılarıyla, Togla kenarlarında hayvancılık gayet müsait olmakla beraber, artık nüfusun iyice çoğalması sebebiyle bozkırdaki meralar kimseye yetmiyordu. Güçlü kabileler yerlerini muhafaza ederken, daha zayıfları yeni yurtlar aramak zorundaydı. Bu ahval içinde Çingiz Han'ın ailesi Kıyat-Börçiginler de yavaş yavaş güney-batıya doğru kayarken, kendilerine yeni kabilelerin katılmasıyla daha da kuvvetlenmekte ve artık eski Türk yurtlarında tam bir serbestlikle sözlerini geçiriyor olmuşlardı.

Bu durum bir tarafa bazı Çingiz-nâmeleri incelediğimizde eski zamanlarda Kıtaylarla, Türk oldukları da söylenen Celayirliler arasında bir harp vukua gelir. Mağlubiyete uğrayan Celayirliler, Çingiz Han'ın atalarından bir Moğol aşiretinin arasına kaçar. Onlar burada bazı densizliklerde bulunup insanları öldürmüşler ve bu katliamdan sadece Çingiz'in altıncı dedesi Kaydu isimli küçük bir çocuk kurtulmuş idi. Bu Kaydu büyüdüğünde

⁵ Oğuz Kağan'ın Moğollara bedduasının bir yansıması veya onların sosyal hayatları Abu'l-Farac tarafından da anlatılmaktadır. O burada "Moğollar, köpek ve kurt derilerini giyiyor, pis hayvanların etini yiyip, kısırakların sütünü içiyorlardı," diyor. Bkz. Saadetin Yağmur Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2015, s.59-60; Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi II*, çev., Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987, s.476.

Celayirlilerden intikam aldı. Başlangıçta Çürçetlerle (Kin) iyi geçinen Kaydu ile onların arası da bir müddet sonra açıldı ve Kabul Kağan devrinde kavgaya tutuştular. Bir aralık başarı bile kazanıp Çürçetler 1147'lerde bu Moğollara haraç niyetine hayvan ve tahıl vermek mecburiyetinde kaldılar. Çingiz-nâmelerde heybetli bir görüntüye sahip olduğu söylenen Kabul Kağan'ın oğullarından Kutula (Kutlug) çağında onun kardeşlerinden biri ve yeğeni Ambakay, Tatarlar tarafından esir edilip Çürçetlere verilir. Kutula da onların öcünü almak gayesiyle seferler düzenlemiş ve 1161'lerde Buyır Nor civarlarında Tatar ve Çürçet (Kin) kuvvetlerini bozmuştur⁶. İşte Çingiz'in babası Yesugey, yukarıda ismini anılan Kabul veya Kutula'nın oğlu Bartan Bagatur'un çocuğudur.

ÇİNGİZ HAN'IN DÜNYAYA GELİŞİ

Çingiz'in doğumuyla ilgili anlatılanları incelediğimizde Türk ve Moğol boyları arasında devam eden mücadeleler sırasında Kıyat-Börçegin sülalesinden Yesugey Bagatur, Olkunutlardan Ölen-uçin (Ögelen-eke) adında bir kadını kaçırmış ve bu hatun sonradan Çingiz'in anası olmuştur. Yesugey'in bir savaşta öldürdüğü düşmanının ismini verdiği oğlu Temuçin dokuz-on yaşlarına gelince Yesugey ona bir kız bulmak için yola çıktı. Bu seyahati esnasında Ongratlardan Dai Seçen (Bilge) ile karşılaştı ve bu şahıs kızı Börte'yi Temuçin'e verebileceğini söyledi. Aralarında söz kesildi ve Yesugey oğlunu kayınpederinin ailesinin yanında bırakarak geri döndü. O yolda bir grup Tatar'a rastladı ve onlarla yemeğe oturdu. Fakat bu adamlar Yesugey'i tanıyınca, onun yediğine zehir koyarak ölümüne yol açtılar. Sonuçta Yesugey'in karısı Ölen-uçin (Ögelen-eke) dul; Temuçin ise Bekter ve Belgütay adlı iki üvey; Kasar, Kaçun ve Temüge isimli üç öz kardeşiyle yetim kaldı.

Akrabalarının büyük bir kısmı kendisini terk eden Temuçin ve annesi çok zor şartlarda yaşadılar. Bu acımasız hayat onu öyle bir hale getirdiki kardeşlerinden habersiz, avladıkları bir kuş ve balığı çaldığı için kardeşi Bekter'i göz kırpmadan öldürdü. Bu sırada Tayciutlara esir düştü. Onların

⁶ Yakup Karasoy ve Mustafa Tokar, *Türklerde Şecere Geleneği ve Anonim Şibani-Name*, Konya: Yeni Zamanlar Sahaf, 2005, s.74-75; *Moğolların Gizli Tarihi*, çev., Ahmet Temir, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, s.15-16; René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev., M. Reşat Uzmen, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980, s.194-195; Gömeç, *Türk Tarihinde Çingizliler*, s.66-68.

elinden Sorkan Şira ile oğulları Çimbay ve Çılaun sayesinde kurtuldu. Bu sırada dokuz attan başka birşeyi kalmayan Temuçin, bunlardan sekiz tanesini çapulculara kaptırdıysa da talih ona güldü ve Arlatlardan yiğit delikanlı Bugurçu ile hayvanlarını geri aldı.⁷ Bozkırdaki aileler yüzlerce ata sahip olduğu için dokuz at önemsiz gibi görünse de bu durum Çingiz'in ailesinin ne kadar zorluk içinde bulunduğu ve böyle bir vaziyetten cihana hâkim olması açısından önemlidir.

Talihsizliklerin bir türlü yakasını bırakmayan Temuçin bu sırada Merkitlerin saldırısına uğradı ve karısını esir vermek zorunda kaldı. Bu hadise Çingizlilerin tarihinde derin izler bırakmıştır. Temuçin eşini bu vakitlerde arkadaşlıklarının zirvesinde olan ve Ebu'l-gazi Bahadır Han'ın Alan-koa neslinden geldiğini söylediği Cacirat Bey'i Çamuka (veya Çabuka ile Kerayit hakanı Tugrul'un sayesinde kurtardı. Fakat kadın geri geldiğinde hamile idi ve Cuci'yi (Tuşi/Yoçi) doğurduysa da⁸ Çingiz'in bu büyük oğlunun kimden olduğu hiçbir vakit anlaşılamadı.

Bu süreçte Temuçin ve kardeşleri rakipleri tarafından ortadan kaldırılmak istenmişler ve anaları onları çok zor şartlarda büyütüştür. Bu kadının vaziyeti yüzyıllar önceki tarihi hadiselerde şahit olduğumuz Bilge ve Köl Tigin kardeşlerin annesi İl Bilge Katun'a çok benzemektedir. Neticede Temuçin'e 1202 yılında Moğolların "Teb Tengri" yani Tanrı'nın elçisi gibi bir ad taktıkları Kökçe (Kököçü) Kam tarafından "Çingiz" unvanı verildi. Bu isim veya unvanın manasının ne olduğu hususunda çeşitli iddialar varsa da, umumiyetle Türkçe "Tengiz" sözüyle irtibatlandırılır ve neticede Kökçe (Kököçü) söz konusu kurultayda; "bana Tanrı'dan emir geldi. Bugünden sonra ona Temuçin denmeyecek. Bütün yeryüzünün hakanlığını ona verdim. Onun adı artık Çingiz'dir"⁹, der.

⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.25-35; Karasoy ve Toker *Türklerde Şecere Geleneği ve Anonim Şibani-Name*, s.79-80; Altan Topçi - *Moğol Tarihi*, çev., Tuncer Gülensoy, Ankara: Kültür Ajansı Yayınları, 2008, s.32-38; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev., Altay Tayfun Özcan, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015, s.78; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.196.

⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.38-40; Abulgoziy, *Şacarıyi Türk*, haz., A. Öktam, Taşkent, 1992, s.105; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk - Türk'ün Soyağacı*, çev., Arif Acaloğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2020, s.52; T'ang, "Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler", s.200-206; Karasoy ve Toker *Türklerde Şecere Geleneği ve Anonim Şibani-Name*, s.84; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.196-197.

⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.58; Abulgoziy, *Şacarıyi Türk*, s.53-54; T'ang, "Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler", s.276; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.198.

ÇİNGİZ HAN DÖNEMİNDE ORTA ASYA'NIN SİYASİ DURUMU

Bilindiği üzere XII. yüzyıl tarihi açıdan Orta Asya'da tam bir keşmekeş dönemidir. Bu sırada güçlü devletlerin olmaması yüzünden (ki burada Asya'nın batı kesimi, özellikle bugün Türkistan diye adlandırılan bölüm ayrı tutulmaktadır), küçük kabile idarelerinin sayısının fazlalığı açıkça görülür. Çünkü Asya'da artık ne bir Hun ne bir Kök Türk ne de kısmen Uygur Devleti benzeri bir merkezi otorite etrafında ülkeleri ve toplulukları kendine bağlamış yönetimler yoktur. Mevcut teşekküllerden olan Kitan, Tangut ve Çürçet devletlerinin varlıklarının bile esamesi okunmuyordu. Her ne kadar Çingiz'in zuhuru sırasında bu idarelere rastlanılsa da Kitan ve Tangut tarihine baktığımızda gerçek manada siyasi bir yapıya erişemedikleri gibi millet olma düzeyine de gelememişlerdir. Yine bu çağlarda doğudaki Mançu-Moğol asıllı Çürçet Hanlığının uğraştığı saha Çin olup, zaten onlar da kısa bir süre sonra Çinlileşmişler, kendi akrabaları olan batıdaki halklarla yeterince ilgilenmedikleri bir yana, onlara çok hakir bir gözle bakmışlardır.¹⁰

Bütün bu siyasi organizasyonlar ve toplulukların sosyal durumları ayrı ayrı araştırma konusudur. Ancak yukarıda çizilen çerçeve dikkate alınca, Çingiz veya bir başka kişinin bu tablo içerisinde sınırlı, yükselmesinin mukadder olduğu kaçınılmaz bir gerçektir. Çünkü Orta Asya'nın Türk ve Moğol halklarının kendilerine bir kurtarıcı bulmaları gerekiyordu. Özellikle Türkler binlerce yıl Asya'da efendi durumundayken Çinlilerin ve Kitanların oyuncağı haline gelmişlerdi ve bu durum onları içten içe hiddetlendiriyordu. Türklerle, Moğollar uzun yıllar birlikte yaşadıklarından ve Moğolların epeyce Türk idaresinde kalmaları yüzünden dil ve kültür bakımından Türklere fazlasıyla yaklaştıkları da ortadadır. Yeni bir önderin etrafında birleşmemeleri için hiçbir neden yoktu. Yani tarihi şartlar zaten teşekkül etmişti.

Çingiz'in zuhuru sırasında ne Müslümanlar ne de Hristiyanlar arasında birlik olmadığı gibi Çin de parçalanmış bir vaziyetteydi. İslam'ın batıda ve doğudaki kalesi durumundaki Selçuklu Devleti'nin sonu gelmiş, bunun bir ucu olan Anadolu Selçuklularının başı Haçlı orduları ve tabii ki

¹⁰ Gömeç, *Dişi Kurtun Çocukları*, s.177-178; Gömeç, *Türk Tarihinde Çingizliler*, s.128-129.

kendi akrabaları beyliklerle belaya girmişti. Kafkasya sahasında yerel Gürcü idareleriyle, bazı Türk atabekliklerine, keza İran taraflarında çeşitli Türkmen kabileleri ve birkaç Fars yönetim bölgesine rastlanırken; İslam'ın da çeşitli tarikatlara parçalanması insanları neredeyse bir araya gelemeyecek bir vaziyete döndürmüştü. Hristiyanlar ise bildik çatışmalar içerisindeydi, yani Katolikler ve Ortodokslar arasında çatışma ve çekişmeler sürmekteydi. Avrupa'nın doğusundaki Rus knezlikleri de birbirlerine üstünlük kurmanın peşindeydiler.

Bütün bunlar göz önüne alınınca Moğollardan daha kalabalık olan Türk boyları bu girişime uzak durmadı. Herkes bir an önce eski günlere dönmenin özlemini çekiyordu. Bozkırın en savaşçı kabilelerinden olan Öngütler, (Sha-to/Çöllü) Çin'in ikiyüzlü politikaları sebebiyle sürekli kan kaybindan bıktığı gibi Karluklar ile Uygurlar da Kitan ve Tangut baskısı ile onların beceriksizlikleri yüzünden bozulan ticari ilişkileri için Çingiz Han'ın yanında olmayı tasa etmediler. Elbette ki Çingiz de Türklere yeterince önem veriyordu. En büyük komutanı bir Tuva Türkü (Uranhay) olan Subutay'dı ve onu ordularının başına atadı. Askerlerinin muharip gücünü başta Türk Öngütler olmak üzere Kıpçak, Kanglı, Uygur, Tuva, Karluk, Tatar ve diğer Türk kabilelerinden oluşturması biryana, okuma-yazma bilmediği söylenen Çingiz çocuklarıyla, halkının eğitimini Türk muallimlerin eline bıraktı.¹¹ Devlet idaresinde okuma-yazma bilen herkesten yararlanmakla beraber bu işte özellikle Uygur danışmanlara çok güvendi.

Bu arada kendisini Çingiz unvanıyla Türk ve Moğol Kağanı ilan eden, dul annesi Ölen-uçin ile babası Mönklik'i evlendiren Kökçe ile bozuştı. Nüfuzunu kötüye kullanan bu kam, Çingiz ile kardeşi Kasar'ın da arasını açmaya çalıştı. Hatta Tanrı'dan emir geldiği ve yerine geçmek istediği yalanına kanıp, göz yaşları içinde yanından ayrılan kardeşini tutuklattıysa da, annesi duruma müdahale etti. Kökçe, Temüğe Otçigin ile de

¹¹ Ch'ang Ch'un, *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı - Taoist Simyacı Bir Keşişin Türkistan Seyahatnamesi (1221-1224)*, çev., Gülşah Hasgüçmen, İstanbul: Kronik Kitap, 2019, s.152; Bahaeddin Ögel, *Sino-Turcica: Çingiz Han ve Çin'deki Hanedanının Türk Müşavirleri*, Taipei, 1964; Saadettin Yağmur Gömeç, "Türk-Moğol Devletinin Kuruluşununun 800. Yılı", *Orkun*, 101 (2006), s.33-34; Tang, "Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler", s.92-403; Saadettin Yağmur Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2015, s.166-167; Gömeç, *Türk Tarihinde Çingizliler*, s.130.

geçinmiyordu. Çingiz'in karısı Börte-uçın, “eğer sen yaşarken bu adam kardeşlerine sataşıyorsa, sen öldükten sonra halk, senin soyunu tanımaz” deyince aklı başına geldi ve kardeşi Temüğe'ye onu öldürmeyi buyurdu. Kökçe Kam beli kırılmak suretiyle ortadan kaldırıldı¹² ve devleti idare edenlerle oynamasının cezasını çekti.

Artık bütün yetkileri kendi eline almak isteyen Çingiz ile Kerayit hanı da kaçınılmaz sona geldiler ve aralarında kıyasıya bir savaş oldu. Çingiz Han 1203 tarihinde Balcuna bir yol izleyeceklerini Çingiz beylerine sorduğunda, onlar henüz atların zayıf olduğunu söyleyince, Çingiz Han'ın amcası Darıtay devreye girdi ve o “bugünün işini yarına bırakmak doğru değildir” dedi.

Oyrat, Merkit ve Caciratlardan müteşekkil bir orduyu arkalarına alan Tayang ve Çamuka Altay eteklerinde Çingiz'i karşılamayı planladılar. Tayang Han her şeye rağmen ihtiyatı elden bırakmak istemiyordu. Fakat, komutanları ile oğlu onu korkaklıkla suçlayınca duygularına yenik düşüp, askerlerine hareket emri verdi. Sağ kolda Kasar Tigin, sol kolda Cuci ve merkezde de Çingiz Han'ın yer aldığı bu çarpışmada (1204) Çingiz Moğolları galip geldi. Bu esnada Çamuka ile Tayang Han arasında da ilginç bir konuşma olmuştu. Tayang, “bizi kurtlar gibi kovalayan bu kişiler kim” diye sorduğunda; Çamuka, “bunlar kardeşim Temuçin 'in insan etiyile beslenen ve zincirlere bağlı dört köpeğidir. İkisinin adı İsmi de Çelme ve Subutay'dır. Alınları bakırdan (tunçtan), dilleri kılıç, dişleri kayadan, kalpleri demir, kamçuları kılıçtır. Atların üstünde rüzgâr gibi uçarlar”¹³ diye cevap verdi.

Tayang Han ağır bir yara almıştı ve ölmek üzereydi. Komutanları o kadar gözüpek idi ki teslim olmuyor, elde kılıç ölmeyi tercih ediyorlardı. Çingiz Han onların bu kahramanlığına hayran kalmıştı. Silahlarını bıraktıkları takdirde bağışlanacakları söylenmesine rağmen bu yiğit insanlar vuruşa vuruşa öldüler. Bu harp esnasında esir alınan Uygur asıllı katip ve tamgacı Tatar Tonga'ya (Ta-ta Tonga) yanındaki mühürün ne işe yaradığını soran Çingiz'e o, “hanın buyruğunun üstüne basılır” demiş ve Çingiz Han bunu

¹² *Moğolların Gizli Tarihi*, s.163; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.214.

¹³ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.120; T'ang, “Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler”, s.125, 293-300; Nikolay Kradin, “Mongolskaya Imperiya i yeye Rol v Mirovoy Istorii”. *Zolotaya Orda v Mirovoy Istorii*, haz., F. Hakimov ve M. Favero, Kazan, 2016, s.58-59; Erik Hildinger, *Warriors of the Steppe*, New York: Da Capo Press, 1997, s.119.

nereye götürüyorsun diye sorduğunda, ölen hanın çocuklarına cevabını vermişti. Onun bu sadakatını beğenen Çingiz, Tatar Tonga'yı (Ta-ta Tonga) himaye etmiş, ondan çocuklarına Uygur Türkçesi, devlet idaresi ve kanunları öğretmeyi istemiştir. Artık elden birşeyin gelmediğini anlayan Tayang'ın kardeşi Buyruk ve oğlu Küçlüg ile Merkit beyi Tokta Beki ise İrtiş taraflarına kaçmayı başardılar¹⁴. Elbette ki Çingiz Han onların peşini bırakmadı. Buyruk, 1206 senesinde bir av esnasında tuzağa düşürülerek öldürüldü. Başlarına gelen bütün felaketlerin sebebi olarak görülen Çamuka kendi adamlarının ihanetine uğrayıp, eli-kolu bağlı bir şekilde Çingiz'e teslim edildi ve o da aynı yıl eski Türk adetince herhalde boğularak ortadan kaldırıldı¹⁵. Çingiz Han belki Çamuka'nın öldürülmesini istemiyordu, ama bu cesur rakip bizzat kendisi kanı dökülmeden hayatına son verilmesini talep etti. Çünkü bağışlandığı takdirde, Çingiz sürekli onun yeniden baş kaldıracağı düşüncesini taşıyacaktı ki Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde bu durum bütün açıklığıyla yazılıdır ve Çingiz'in; "onun kanını akıtmadan öldürün, fakat cesedini rastgele atmayın"¹⁶ emrini verdiği görülmektedir.

Bütün düşmanlarını tek tek ortadan kaldırdıktan sonra 1206 Bars yılında Onan Nehri'nin kaynağı muntikasında toplanan kurultayda, büyük Kağan atanmasıyla hâkimiyet tesis edildi ve dış seferler başladı. Devlet teşkilatının esaslarının belirlendiği yasaklar da (kanun) bu mecliste kararlaştırıldı. Elbette bu yasalar durup dururken ortaya çıkmadı. Zaten bunlar Türk sülaleleri ile toplumunun içinde yaşıyordu ve o zamanın şartlarında bir ihtiyaç olduğu için gündeme geldi. Kaynaklar Çingiz Han'a izafe edilen bu toplum kurallarının o, annesi ve karısı Börte tarafından küçük yaşlardan itibaren yanlarında büyütülmüş bir Türk olan Şiki-Kutuku'nun eliyle metal levhalar üzerine kazındığını aktarmaktadır. 1206 kurultayında Çingiz, Şiki-Kutuku'ya şöyle emrediyordu: "Bize tabi olan insanları sınıflandır; keçe

¹⁴ Abraham Constantin Mouradzea D'ohsson, *Moğol Tarihi*, haz., Ekrem Kalan ve Q. Şükürov, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006, s.43-49; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, s.166; David C. Wright, "Was Chinggis Khan literate?", *Studia Orientalia Electronica*, 87 (1999), s.305.

¹⁵ Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde Çamuka'nın ölüm şekliyle alakalı bilgi bulunmamakla beraber, muhtemelen yay kirişi ile boğularak veya beli kırılmak suretiyle hayatına son verilmiş olmalıdır.

¹⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.53-134; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s.68-69; Gerard Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar - Moğolistan'dan Tuna'ya*, çev., Engin Sunar, İstanbul: Doğan Kitap, 2001, s.102-103; Paul Ratchnevsky, *Genghis Khan: His Life and Legacy*, Malden: Wiley-Blackwell, 1993, s.87; T'ang, "Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler", s.251; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.186-211.

çadılarla, tahta evlerde oturanları ayır. Kimsenin sözlerine karşı gelmesine izin verme. İnsanların içinde hırsızları temizle, yalancıyı kontrol et, ölümü hak edeni öldür, cezayı hak edeni cezalandır, sonra bütün halkla ilgili alınan kararları Kök Defter'e yaz".¹⁷

ÇİNGİZ HAN'IN DEVLET İDARESİ

Savaşçılık kadar bilime de önem veren Çingiz Han, oğullarının terbiyesi için Uygur muallimleri görevlendirdi. Dolayısıyla başlangıçtan itibaren Moğollar arasında Türk töresi ve dili etkili oldu. 1206'daki kurultayda Bozkır töresini veya yasasını uygulayacağına dair ant içmişti ve onun ölümünden günümüze kadar bu kanun veya töreler bir şekilde tatbik olunmuştur. Adam kullanmasını ve devlet idaresini çok iyi bilen Çingiz Han, askerleri arasında vatan ve millet sevgisini uyandırarak milliyetçiliği de alevlendirmiştir. Sertliğine rağmen müşfik bir tarafı da bulunan Çingiz, kumandan olarak akıllı ve yiğitleri seçerdi. Beraber yola çıktığı insanları sofrasında her zaman en muteber yere oturtmuştur. Yanında ölenlerin ailelerini daima korudu. Onun çağında Çin'den Doğu Avrupa'ya kadar insanlar güven içinde yaşadılar. Her ne kadar dünyanın en otoriter hükümdarı olarak görünse de, Tanrı'nın varlığına inanan, onun sayesinde devletleri dize getirdiğini söyleyen, disiplin ve itaata son derece önem veren Çingiz Han her savaştan önce mutlaka kurultay toplardı. Ayrıca Ata Melik Alaaddin Cüveyni meşhur eserinde Çingiz Han'ın kendi koyduğu yasalara herkesin uymasını mecbur tuttuğunu, boyun eğmeyip karşı koyanları ise ahali ve şehirleriyle birlikte yok ettiğini vurguladığı gibi XIII. asırda Tabakat-ı Nasrı'de Çingiz'e her türlü vahşilik ve kötülük yakıştırılmasına rağmen, onun çok adil bir hükümdar olduğu¹⁸ söylenir.

¹⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.133-136; Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, çev., Coşkun Üçok, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1967.s.32; David O. Morgan, "The Great yāsā of Chingiz Khān and Mongol Law in the İlkhānate", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 49/1 (1986), s.164; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.217; Saadettin Yağmur Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 32 - Çingiz Han", *Orkun*, 92 (2005), s.35; Saadettin Yağmur Gömeç, "Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları", *Türk Kültürü*, 44/521-522 (2006), s.17; D'Ohsson, *Moğol Tarihi*, s.133; T'ang, "Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler", s.92.

¹⁸ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev., Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, s.86; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabak'at-ı Nâsri*, çev., Mustafa Uyar, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016, s.99.

Moğolların Gizli Tarihi ve diğer Çingiz-nâmeler incelendiğinde Çingiz Han'ın da bir Tanrı'ya inandığıyla karşılaşılır. Çünkü kitabın daha girişinde Çingiz Han'ın besmelesi diye de çevrilen “Mengü Tanrı'nın gücüne” atıf yapılmaktadır. Ayrıca o, Çürçet (Kin) İmparatorluğu'na sefer açtığında, Burhan Haldun Dağında “ey ölümsüz Tengri, Kinlerin öldürdüğü atalarımın öcünü almak için bana kuvvet ver” diye yalvarmıştı. Herhalde Türk düşüncesine hâkim olan bu görüş Moğolları da etkilemiştir. Semerkantele geçirilince (1220) hutbenin Sultan Muhammed yerine kendi adına okunmasını isteyen Çingiz, bu sırada imam ve kadıları vergiden muaf tutmuştur ki bu onun yaptığı savaşın dinle alâkası olmadığını gösterir. Bu durumu pekiştiren bir ifade de Korykoslu Hayton'un eserinde Çingiz Han'ın tek ölümsüz Tanrı'ya bağlı olduğu, Moğolların yazışmalarda Tanrı'nın adını andığı şeklinde kayıtlıdır. Çingiz Han “Tanrı'nın ve vatanın yardımıyla kuvvetinin arttığını, Kadır Tanrı sayesinde ün aldığını” söylemektedir. Kısacası Çingiz Han devletine, milletine ve komutanına ihanet edenleri asla bağışlamazdı. Çingiz'in fetihlerinde en önemli rolleri onun büyük kumandanları durumundaki Cebe Noyan, Subutay, Bugurçu, Mukali ve Kubilay üstleniyorlardı. ¹⁹ Çingiz harp planlarında komutanlarının sözlerini her zaman dinledi.

Doğu Türkistan'daki Uygurların İdi Kut'u, kendisine ve oğluna bir gelin yollanan Yedi-su bölgesindeki Karlukların idarecisi Arslan Han, Almalık (Kulca civarları) hükümdarı bozar ve biraz evvel bahsettiğimiz Öngüt beyi, Alakuş Tigin, Çingiz Han'ın elçilerini iyi karşılayarak onu derhal tanıdılar. Bu arada Tuva Türklerinde Çelme ve Subutay kardeşleri de unutmamak gerekir. Çingiz dünyaya geldiğinde Uranhaykablesinden Yesugey'in dostu demirci Çarçıuday, yanında oğlu Çelme de olduğu halde Temuçin'e samur derisinden bir kundak hediye eder. Bundan sonra oğlu Çelme'yi ona hem arkadaş, hem de hizmetkâr kıldığını bildirir²⁰. Ancak Temuçin'in babası

¹⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.51; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s.76; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.215-247; Vasiliy Vladimirovich Bartold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz., Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Kervan Yayınları, 1981. s.474-483; Abulgoziy, *Şacarıyı Türk*, s.81; Gömeç, *Dişi Kurtun Çocukları*, s.177-190; Abraham Constantin Mouradgea D'ohsson, *Moğol Tarihi*, çev., Bahadır Apaydın, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008, s.145-146.

²⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.38, 159; Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.108-117; Ebilgazi, *Türük Şeciresi*, Avdargan, B. Ebilkasimov, Almatı, 1992, s.31-32; Abulgoziy, *Şacarıyı Türk*, s.32; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş 4. Cilt*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, s.379; T'ang, “Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler”, s.126; Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s.33; Saadettin Yağmur Gömeç, “Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol

Yesugey öldürüldüğünde ailenin bütün yükü onun omuzlarına bindi. Kabile ikiye bölündü ve oymakların pekçoğu vergi ödememek için Temuçin'den ayrıldı. Düşmanlarının peşine düşmesi üzerine ailesi ve yanındaki en sadık adamlarından olan Çelme ve Arulatlardan Bugurçu ile beraber uzun süre kaçak yaşamak zorunda kaldı. Onlara daha sonra Çelme'nin küçük kardeşleri Çakur-han, Subutay Batur ve yine Çingiz'le kan kardeşi olan Caciratlardan Çamuka da katıldı²¹. Hatta bunlardan Uygur İdi Kut'u Barçuk, Çingiz'in beşinci oğlu kabul edilmiş ve bu cihan fatihi kızlarından birisini ona vermişti, ki bu hususta kaynaklarda ilginç bilgilere rastlamaktayız. Uygur İdi Kut'unun Çingiz Han'ın yanına Kutalmış Kaya, Ömer Ogul, Atkırak ve Tarbay (Törbay) adlı elçilerini yolladığını ve bunların aracılığıyla "Çingiz Kağan'ın adı ve şöhreti bize mutluluk getirdi. Beşinci oğlun olarak gücümü sana harcamak istiyorum" dediğini, Çingiz'in de buna çok memnun olduğunu ve kızını istediğini anlayınca "kızımı ona göndererek, beşinci oğlum yapmak isterim" cevabını verdiği bilinmektedir. Bu suretle Kara Hitayların bitmek-tükenmek bilmeyen talep ve zulmüne baş kaldıran ve onların burada fitne ve fesat çıkararak darugasını (askeri vali/vergi memuru) öldüren İdi Kut Barçuk, Çingiz Han'ın bu sözüne çok sevinmiş altın, gümüş, inci, ipekli ve diğer dokumalardan ibaret bir başlıkla huzuruna doğru yola çıkmıştır. O, Kerulen yakınlarındaki Çingiz Han'ın yanına giderken, muhteşem bir at ile köpeği de hediye olarak götürmüştü idi. Böylece Çingiz de, kızı Altun Bike'nin (Al Hatun veya Al Altun) eşi olarak, kendisini küregen (güvey/damat) yaptı ve İdi Kut'u da bir oğlu gibi gördü. Ancak Barçuk'un baş hatunu, Altun Bike'yi istemedi. Her kadın misali o da, bir kumayı kabullenmedi. Dolayısıyla bu evlilik işi uzadı ve bir süre sonra Çingiz ile kızı da öldü²². Aslında bu incelenmesi gereken çok önemli bir vakadır ve Türk kadınının daha o çağlarda, sosyal statüsünün belirlenmesinde bu durum yol göstericidir. Neticede İdi-Kut başlık olarak bir servet vermesine rağmen Çingiz Han'ın kızıyla evlenemedi.

Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay", *Osman Nedim Tuna Armağanı, Türkoloji Araştırmaları (Turkish Studies)*, 2/2 (2007), s.230-236; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, s.175.

²¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.55; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s.61; Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s.38; Vasilij Vladimirovich Bartold, "Cengiz Han", *İslam Ansiklopedisi 3. Cilt*, İstanbul, 1993, s.91; Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları", s.35.

²² *Moğolların Gizli Tarihi*, s.159-160; Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.97-98; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s.70-71; Gömeç, *Türk Tarihinde Çingizliler*, s.167-169.

Yine komutanlarından Kurt Cebe Noyan, Cungarya ve Doğu Türkistan'ı geçerek Kaşgar ve Hotan üzerinden Pamir'e varmış, Çingiz'in ikinci oğlu Çagatay İrtiş'ten hareket edip, Baykal Gölü'nün kuzeyinden ilerlemiş, büyük oğlu Cuci, Kaşgar, Oş ve Hokand üzerinden Mâverâünnehir'e ulaşmıştı.

Bu çağlarda bozkırda hüküm süren Harezmsahlardan bir hanedanlığı da mühim bir kuvvet olarak göze batıyordu. Bununla birlikte iki ülke arasında bir dostluk söz konusuydu. Çünkü Çingiz Han, Ebu'l-gazi'nin dediğine göre bir adamını Muhammed Harezmsah'a göndermiş ve iki devlet arasında barış imzalandığından, Harezmsahlardan bir fenalık gelmediği müddetçe onlara dokunmamaya karar vermişti. Ancak bu sıralarda Sır Derya kıyısında bulunan Otrarşehrine 1218 yılında Çingizlilere ait bir kervan mallar getirmişti. 450 kişilik kervanın eşyalarını Harezmsah'ın Otrar valisi yağma ettirdi ve tüccarların kafasını kesti²³. İşte bazı kaynaklar bu hadiseyi İslam memleketlerinin tahrip nedeninin başlangıcı olarak görür.

Her şeye rağmen Çingiz Han, Sultan Muhammed'e tazminat istemek için üç elçi gönderdi. Bunlardan biri Türk, ikisi Moğol idi. Sultan Muhammed, Türk elçinin kafasını vurdurduğu gibi Moğolları da azarlayıp sakallarını keserek geriye gönderdi. Bu durum günümüzün milletlerarası hukuk anlayışına göre bile savaş sebebidir. Buna çok kızan Çingiz, Harezmsaha haber yollayarak akıttığı kanların intikamını almak için yakında üzerine yürüyeceğini bildirdi.

Neticede iki devlet arasında savaş çıkması kaçınılmaz oldu. Tavşan yılında (1219) Çingiz Han, Harezmsahlara karşı bir sefer başlattı. 150-200 bin civarındaki Moğol ordusu Harezmsahlardan askerinden sayıca az idiyse de daha düzenli ve birarada hareket ediyordu. Harezmsah Muhammed başta oğlu olmak üzere bütün ikazlara rağmen ordusunu değişik noktalara böldüğünden Moğol askeri karşısında azınlığa düşmüştü. Sonunda Çingiz Han ordusu ile bütün Sır Derya boyunu ele geçirdi. Otrar şehrinde taş üstünde taş bırakmadı. Yakalanan valinin göz ve kulaklarına eritilmiş gümüş dökülerek²⁴ infaz olundu.

²³ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.116-123; Abulgoziy, *Şacarıyi Türk*, s.61-62; Cüzcanî. *Tabak'at-ı Nâsirî*, s.52-53; Devletşah, *Devletşah Tezkiresi* 2. Cilt, haz., Necati Lugal, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977, s.188-191.

²⁴ Ebülгази Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s.77-82.

Moğollar 1220 tarihinde önce Buhara, arkasından Semerkant'ı yerle bir ettiler. Bu arada Çingiz önünde tutunamayan Muhammed Harezmsah peşindeki Cebe ve Subutay'dan kaçarak önce Belh'e, oradan Kazvin taraflarına gitmiş ve nihayet Hazar Denizi üzerindeki adalardan birine sığınmış ve bir süre sonra da orada hastalanarak ölmüş idi.

Muhammed Harezmsah'ın peşinden yerine geçen oğlu Celeleddin Moğollarla mücadeleyi sonuna kadar sürdürdü. O pekçok kere Moğol kuvvetlerini mağlubiyete uğrattı. En nihayet üstüne gönderilen ve sayısı 35.000-40.000 civarında bulunan Şiki-Kutuku'nun ordusuna da ağır bir yenilgi tattırmasına rağmen soluğu Hindistan'da alıp bu topraklarda birkaç yıl yaşamak zorunda kaldı. Celeleddin Harezmsah 1221 senesinde kendisini takip eden Moğol ordusuyla bir kez daha Hindistan'da çarpıştı. Bu sırada esir düşen yedi-sekiz yaşındaki oğlu öldürüldüğü gibi annesi, eşi ve diğer kadınların Moğolların eline geçmemesi için onlara ırmağa atılmalarını buyurdu. Celeleddin yanındaki beş-altı yüz kişiyle sonuna kadar savaştı. Çingiz onu mutlaka sağ ele geçirmek isteyince, giydiği zırhları çıkarıp İndus Nehrine atını sürdü ve öbür kıyıya ulaşarak kurtuldu. Bazı kitaplarda dünya fatihi Çingiz'in onun bu kahramanlıklarına hayran kaldığı ve "bir atanın olacaksa böyle oğlu olsun" dediği yazılıdır ki bu suretle Celeleddin Harzemşah'ın Hindistan macerası sona erdi. Ne yazık ki onun bütün ailesi Moğolların eline geçti ve bütün erkekleri öldürdüler²⁵. Çingiz'in peşindeki noyanlarını atlatan Celeleddin bundan sonra şansını İran ve Anadolu coğrafyasında denedi ise de maalesef bu süreçte hayatını hiç de hak etmediği bir şekilde yitirdi.

²⁵ Çingiz Han ile Celeleddin Harezmsah'ın Hindistan'daki muharebesi hususunda bazı kaynaklarda şu ifadelere rastlanmaktadır: Nehrin kenarında iki ordu karşılaştı, fakat Celeleddin'in dayanacak gücü yoktu. Onun ordusu yenildi ve atıyla suyun öbür yanına geçti. Mızrağını yere saplayıp oturdu, silahlarını kuruttu. Karşı kıyıda Çingiz Han onun mertliğini takdir ederek; "ey han oğlu senin boylu-poslu biri olduğumu işittim, dikil de bir bakayım" dedi. Celeleddin Harezmsah da ayağa kalktı. Çingiz; "gerçekten de söyledikleri kadar varmış. Benim amacım seni mağlup etmekte ve buna da kavuştum. Şimdi yolun açık olsun" dedi. Bkz. Şihabeddin B. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesaliku'l Ebsar)*, çev., D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2014. s.351; Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, s.188-203; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi II*, s.514-516; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s.90; Bartold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.544-546; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.224-236, 253; Mükrimin Halil Yinanç, "Celeleddin Harzemşah", *İslam Ansiklopedisi 3. Cilt*, İstanbul, 1988., s.49; Svat Souceki *A History of Inner Asia*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003. s.106-107; T'ang, "Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler", s.40.

ÇİNGİZ HAN VE SONRASI

Çingiz'in küçük oğlu Tuluy güney-batıdan yürüyerek Merv'i aldı, Tebriz ve Tiflis üzerinden Kafkasya'yı geçti ve Dneper'e kadar ulaştı. İran'ın zaptının tamamlanmasının ardından güney orduları Anadolu'nun içerilerine kadar sokuldular. Çingiz'in kendisi de Hindukuş'u aşarak, İndus yakınlarında Harezmliilerin geri kalanlarını dağıtıp Pencap'ı ele geçirdi. Fakat o, güney Çin'deki karışıklıklar yüzünden geri dönmek mecburiyetinde kaldı. Tangut, seferi sırasında attan düşerek yaralandı ve Ebu'l-gazi'nin belirttiğine göre Çingiz Han doğduğu sene yani domuz yılında, yetmiş üç yaşındayken 1227 yılında öldü²⁶.

Ebu'l-gazi Bahadır Han "Şecere-i Türk" adlı kitabında, Çingiz Han'ın Çin seferi esnasında bir rüya gördüğünü, çok korkup yakında öleceğini hissettikten sonra hastalandığını söylüyor. Bunun üzerine Kağan oğullarını ve beylerini yanına çağırdı. Onlara "Sakın dünya işleri için birbirinizi incitmeyin. Kardeşlerinize karşı gönlünüzde bir kırgınlık doğarsa söküp atın. Ögedey'i yerime Kağan yapıp onun emirlerine uyun" dedi. Çocukları ve komutanlarına da Ögedey'i Kağan olarak tanıyacaklarına dair yemin ettirip sözleşme imzalattı. Bundan sonra Çingiz Han'ın ruhu kuş gibi uçtu²⁷.

Bununla birlikte Çingiz oğullarının en büyüğü olan ve kendinden altı ay kadar önce Aral'ın kuzeyindeki bozkırlarda ölen Cuci 'ye kuzey-batı, yani Kıpçak topraklarını, Çağatay'a Türkistan'ı, Ögedey'e merkezin batı taraflarını yani Karakurum ve civarını, küçük oğlu Tuluy'a da merkez ile doğu ülkelerini vermişti. Çingiz'in çocuklarının hepsi doğudan-batıya, kuzeyden-güneye bütün seferlere ya babalarıyla veya kardeşler birlikte, bazan da emirlerindeki ordularla yalnız başlarına katılmışlardı. Bu büyük hakan kardeşlerini de unutmamıştı ve Kasar ile Temüğe Otçigin'e ülkenin doğu bölgelerini bağışlamıştı²⁸.

Evvelce de belirtildiği üzere Çingiz'in zuhurundan sonra Türk boylarının bir kısmı barış yolu ile bir kısmı da savaş neticesinde ona tabi oldular. Sayı

²⁶ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s.104; Genceli Kiragos, *Moğol İstilası*, s.33-34.

²⁷ Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, s.209; Abulgoziy, *Şacarıyi Türk*, s.70, 82; Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşâ*, s.185; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi II*, s.525-526.

²⁸ B. Çerkas, "Territorialnoye Ustroystvo Ulusa Dcuçi (Teritoriya Zapadneye Dona)", *Zolotaya Orda v Mirovoy Istorii*, haz., F. Hakimov ve M. Favero, Kazan, 2016, s.157-175.

bakımından devlet içerisinde azınlığa düşen ve kültür bakımından Türklere nazaran aşağı seviyede olan Moğolların mühim bir bölümü zamanla İslamiyeti kabul ederek Türkleşmiş ve kalanları da Moğolistan'a dönmüştür.

Büyük amaçları olan bu devlet adamının vefatından sonra oğulları ve torunları mirasını layıkıyla koruyup sürdüremediler. Bu yüzden büyük Türk-Moğol Devleti de günden güne çöktü. Çingiz Han'ın çok önceden tahmin ettiği gibi bozkır avcılarının torunları ihtişamın ortasında, yerleşik hayatın zevk ve sefasının içinde varlıklarının sebebini unuttular. Ama bu durumdan kalabalık bir Türk nüfus ile daha az nüfusu olan Moğollar daha çok zarar gördü. Son bir defa Mengü Kağan bu kötü gidişe tepki göstererek eski sadeliğe geri dönmek istemişti, ama ömrü yetmedi. Kubilay Kağan da hanedanını kesin bir şekilde Çinileşmeye, yerleşik hayatın nimetlerine alıştırmaya yöneltti. Onlar artık tarihteki Türk-Moğol kudretini koruyamayacak kadar kendi benliklerini yitirdiler. Saray hayatı, zevk ve eğlencenin aşırılığı ile çok fazla gevşediler²⁹. Etraflarını saran kadınlar ve Çinli devlet adamları yüzünden, dış dünyadan koptylar ve ne olup-bittiğini anlayamadılar.

SONUÇ

Çingiz Han'ın ortaya çıktığı çağda Asya'da doğru-dürüst bir devlet yapısı bulunmadığı gibi, bölgesel kabile yapıları da birbirlerine tam manasıyla üstünlük kuramıyorlardı. Bu vakitlerde dikkat çeken bir diğer husus, Çingizli devletinin teşekkülü esnasında yasalara göre hareket etmenin son derece büyük önemini olduğudur. Ayrıca boylar ve beyler arasında ne kadar anlaşmazlık ve düşmanlık olsa da herkes mert bir tavır sergileyerek rakiplerine saygı göstermekten geri durmamıştır. Çingiz Han ve kardeşleri bu zaman diliminde birtakım sıkıntılar çekse de şartlar onun güçlü bir devlet kurmasına yardımcı oldu. O da Asya'daki bu dağınık vaziyeti gayet güzel kullandı.

²⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.205; D'Ohsson, *Moğol Tarihi*, s.155; Saadetin Yağmur Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2014. s.106; Neslihan Durak, "Çingiz Han'ın Başveziri Ye-Liu Çu-Tsay (1189-1243)", *Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2012. s.309.

KAYNAKÇA

- Abulgoziy. *Şacarıyi Türk*. haz., A. Öktam, Taşkent, 1992.
- Abu'l-Farac, Gregory. *Abu'l-Farac Tarihi II*. çev., Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Alaaddin Ata Melik Cüveyni. *Tarih-i Cihan Güşa*. çev., Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.
- Alinge, Curt. *Moğol Kanunları*. çev., Çoşkun Üçok. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1967.
- Altan Topçi - *Moğol Tarihi*. çev., Tuncer Gülensoy. Ankara: Kültür Ajansı Yayınları, 2008.
- Avirmed, Enkhbat. “Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasi ve Kültürel Durumları (6 ve 9. Yüzyıllarda)”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2011.
- Bartold, Vasilıy Vladimirovich. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. haz., Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Kervan Yayınları, 1981.
- Bartold, Vasilıy Vladimirovich. “Cengiz Han”. İslam Ansiklopedisi 3. cilt. İstanbul, 1993.
- Chaliand, Gerard. *Göçebe İmparatorluklar - Moğolistan'dan Tuna'ya*. çev., Engin Sunar. İstanbul: Doğan Kitap, 2001.
- Ch'un, Ch'ang. *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı - Taoist Simyacı Bir Keşişin Türkistan Seyahatnamesi (1221-1224)*. çev., Gülşah Hasgüçmen. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- Çerkas, B. “*Territorialnoye Ustroystvo Ulusa Dcuçi (Teritoriya Zapadneye Dona)*”. Zolotaya Orda v Mirovoy İstorii. haz., F. Hakimov ve M. Favero. Kazan, 2016.
- Devletşah. *Devletşah Tezkiresi 2. cilt*. haz., Necati Lugal. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977.
- D'ohsson, Abraham Constantin Mouradgea. *Moğol Tarihi*. haz., Ekrem Kalan ve Q. Şükürov. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006.
- D'ohsson, Abraham Constantin Mouradgea. *Moğol Tarihi*. çev., Bahadır Apaydın. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.
- Durak, Neslihan. “*Çingiz Han'ın Başveziri Ye-Liu Çu-Tsay (1189-1243)*”. Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı. Ankara: Berikan Yayınevi, 2012.
- Ebilgazi. *Türük Şeciresi*. Avdargan. B. Ebilkasımov. Almatı, 1992.
- Ebülgazi Bahadır Han. *Şecere-i Türk - Türk'ün Soyağacı*. çev., Arif Acaloğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.
- Genceli Kiragos. *Moğol İstilası*. çev., Mahmut Kemal Bey. haz., Fuat Hacısalıhoğlu ve İlhan Aslan. İstanbul: Post Yayınevi, 2018.

- Gömeç, Saadettin Yağmur. “Türk Tarihinin Kahramanları: 32 - Çingiz Han”. *Orkun*. 92 (2005).
- Gömeç, Saadettin Yağmur. “Türk-Moğol Devletinin Kuruluşunun 800. Yılı”. *Orkun*. 101 (2006).
- Gömeç, Saadettin Yağmur. “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”. *Türk Kültürü*. 44/521-522 (2006).
- Gömeç, Saadettin Yağmur. “Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay”. *Osman Nedim Tuna Armağanı. Türkoloji Araştırmaları (Turkish Studies)*. 2/2 (2007): 230-238.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. *Dişi Kurtun Çocukları*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2012.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. *Türk Tarihinden İzler II*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2014.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. *Kırgız Türkleri Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2014.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. *Türk Destanlarına Giriş*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2015.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. *Uygur Türkleri Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2015.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. *Türk Tarihinde Çingizliler*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2017.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2018.
- Grousset, René. *Bozkır İmparatorluğu*. çev., M. Reşat Uzmen. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980.
- Hildinger, Erik. *Warriors of the Steppe*. New York: Da Capo Press, 1997.
- Hung, Shao, Da Ya Peng ve Ting Xiu. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu & Hei Ta shi lu*. haz., Mustafa Uyar. çev., Ankhbayar Danuu. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012.
- Karasoy, Yakup ve Mustafa Toker. *Türklerde Şecere Geleneği ve Anonim Şibani-Name*. Konya: Yeni Zamanlar Sahaf, 2005.
- Korykoslu Hayton. *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*. çev., Altay Tayfun Özcan, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- Kradin, Nikolay. “*Mongolskaya Imperiya i yeye Rol v Mirovoy Istorii*”. Zolotaya Orda v Mirovoy Istorii. haz., F. Hakimov ve M. Favero. Kazan, 2016.
- Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî. *Tabak'at-ı Nâsirî*. çev., Mustafa Uyar. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.
- Moğolların Gizli Tarihi*. çev., Ahmet Temir. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.
- Morgan, David O. “The'Great yāsā of Chingiz Khān'and Mongol Law in the İlkhānate”. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. 49/1 (1986): 163-176.

- Ögel, Bahaeddin. *Sino-Turcica: Çingiz Han ve Çin'deki hanedanının Türk müşavirleri*. Taipei, 1964.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş* 4. cilt. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Ratchnevsky, Paul. *Genghis Khan: His Life and Legacy*. Malden: Wiley-Blackwell, 1993.
- Soucek, Svat. *A History of Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Şihabeddin B. Fazlullah el-Ömerî. *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesaliku'l Ebsar)*. çev., D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.
- T'ang, Ch'i. "Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1970.
- Wright, David C. "Was Chinggis Khan literate?". *Studia Orientalia Electronica*. 87 (1999): 305-312.
- Yinanç, Mükrimin Halil. "Celaleddin Harzemşah". *İslam Ansiklopedisi* 3. cilt. İstanbul, 1988.

CENGİZ HAN VE
BÜTÜNCÜL DÜNYA TASAVVURU

GENGHIS KHAN AND
HOLISTIC WORLD PERSPECTIVE

Prof. Dr. Ekrem Kalan
Akdeniz Üniversitesi

Prof. Dr. EKREM KALAN | Akdeniz Üniversitesi |
ekremkalan[at]alanya.edu.tr | ORCID: 0000-0002-7944-299X

Ekrem Kalan, 2002 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 2005 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nden yüksek lisans derecesini, 2011 yılında Kazan Federal Üniversitesi'nden doktora derecesini aldı. 2012-2015 yılları arasında Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi ve T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) Ulanbator PKO'da Program Koordinatörü olarak görev yaptı. 2015 yılı sonunda Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Orta çağ Tarihi Anabilim Dalına Öğretim Üyesi olarak atandı. 2019 tarihinden itibaren Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Rektörü olarak görevine devam etmektedir. Kalan'ın biri editörlüğünü yaptığı "Moğolların Gizli Tarihçesi" olmak üzere yayınlanmış 4 adet bilimsel kitabı ve çeşitli dillerde yayınlanmış çok sayıda bilimsel makale ve bildirileri ile uluslararası ödülleri bulunmaktadır.

Prof. Dr. EKREM KALAN | Akdeniz University |
ekremkalan[at]alanya.edu.tr | ORCID: 0000-0002-7944-299X

Ekrem Kalan graduated from Mimar Sinan Fine Arts University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History in 2002. He received MA from Mimar Sinan Fine Arts University in 2005 and PhD from Kazan Federal University in 2011. Between 2012 and 2015, he worked at Pamukkale University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History. He served as the Program Coordinator at the Prime Ministry Turkish Cooperation and Coordination Agency (TIKA) Ulanbator PKO. At the end of 2015, he was appointed as a faculty member at Akdeniz University, Faculty of Letters, Department of History. He has been working as the Rector of Alanya Alaaddin Keykubat University since 2019. Kalan has 4 scientific books published, one of which is "The Secret History of the Mongols", of which he is the editor, and many scientific articles and papers published in various languages, as well as international awards.

CENGİZ HAN VE BÜTÜNCÜL DÜNYA TASAVVURU

Öz

Cengiz Han liderliğinde Moğol birliğinin sağlanması neticesinde ortaya çıkan Moğol İmparatorluğu, dünyanın gelmiş geçmiş en büyük kara imparatorluğu olarak dünya tarihine damgasını vurmuştur. Böylesine büyük bir devleti kurmak kadar, ayakta tutmak çok zordur. Bu sebeple de Cengiz Han tarafından ilkeleri ortaya konan ve Cengiz Yasası ile bilinen Bozkır Yasası ile de gelecek nesillere aktarılan halkın teveccühünü kazanmaya yönelik politikası sayesinde devletini; siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan bir cihan devleti hüviyetine kavuşturmayı başarmıştır. Cengiz Han'ın ortaya koymuş olduğu bu politikanın temellerinin Türk cihan hâkimiyeti anlayışıyla da örtüştüğünü mutlak suretle belirtmekte fayda vardır.

Cengiz Han'ın gerek Çin'de gerekse de Türk devlet geleneğinde olduğu gibi tek tanrı ve tek devlet anlayışına sahip olması nedeniyle siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan da bütüncül bir dünya tasavvurunun gereklerini ortaya koyduğu icraatlarında neşvünema bulmuştur. Cengiz Han'ın halefleri de Avrasya başta olmak üzere hâkim oldukları tüm topraklarda onun bu tasavvurunu devam ettirmişlerdir. Moğol İmparatorluğu, XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yüzyılı aşkın bir süre boyunca Avrasya'da hüküm sürmüş, Moğol Hanlarının izlemiş oldukları politikalarla bütüncül dünyanın da ilk ve en önemli örneklerinden birisini teşkil etmiştir.

Anahtar Kelimeler

Cengiz Han, Moğollar, İpek Yolu, Dinî Hoşgörü, Bütüncül Dünya

GENGHIS KHAN AND HOLISTIC WORLD PERSPECTIVE

Abstract

The Mongol Empire, which emerged as a result of the Mongol unity under the leadership of Genghis Khan has left its mark on the world history as the world's largest land empire ever. It is as difficult as establishing such an enormous state to keep it alive. For this reason, thanks to the public diplomacy, which was laid down by Genghis Khan and passed on to future generations with the Steppe Law, which is known with the Genghis Law, it has succeeded in attaining the identity of a world state politically, economically, and culturally. It is worth mentioning that the foundations of this policy put forward by Genghis Khan correspond with the understanding of Turkic world domination.

Genghis Khan encountered developments in his actions, in which he put forward the requirements of a holistic world imagination in political, economic, and cultural terms, as he had the belief in one God and one state as in China and the Turkic state traditions. Genghis Khan's successors also continued his vision in all the lands, mainly in Eurasia, they dominated. Mongol Empire ruled in Eurasia for more than a century since the second half of the XIIIth century and has been one of the first and most important examples of the holistic world with the policies followed by the Mongolian Khans.

Keywords

Genghis Khan, Mongols, Silk Road, Religious Tolerance, Holistic World

GİRİŞ

Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşu, Avrasya'da yeni bir barış ve huzur ortamının yeniden tesis edilmesi anlamında önemli bir gelişmedir. Nitekim Cengiz Han daha saltanatının ilk yıllarından itibaren ticaretin önemini kavramış ve ticari faaliyetlerin geliştirilmesine yönelik çalışmalar yapmıştır. Cengiz Han bu amaçla büyük ticaret kervanları kurarak, bu kervanları Çin ile Orta Asya arasında ticaretin kalkınması amacıyla iki bölge arasında sevk ettirmiştir. Cengiz Han Çin ile Orta Asya arasında ticareti geliştirmek amacıyla büyük ticaret kervanları kurarak, bunları iki bölge arasında sevk etmiştir. Bilindiği üzere Otrar Olayı'nda Moğol olmasalar bile 450 kişiden oluşan Cengiz Han'a ait ticaret kervanının Otrar Valisi İnalçuk tarafından katledilmesi ve mallarının yağmalanması, Harezmsahlara üzerine sefere çıkılmasına ve Türkistan sahasının Moğollar tarafından işgaline yol açmıştır.¹ Cengiz Han'ın Avrasya ticaretine yönelik pozitif politikası, birkaçı dışında, ardılları tarafından da devam ettirilmiştir.

Büyük Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte Orta Doğu ve Orta Asya ticareti de büyük ölçüde Moğol Hanları'nın kontrolü altına girmiştir. Böylece X. yüzyılın ikinci yarısında Hazar Kağanlığı'nın gücünü kaybetmesinden sonra ilk kez Avrasya transit ticaret yolları tek bir siyasi otorite altında yeniden birleştirilmiştir. Bu da bu geniş coğrafyadan geçen ticaret yollarının önemini yeniden artırmıştır.

Moğolların Avrasya'nın kontrolünü ele geçirmelerinin ardından bölgede ticarî ve ekonomik ilişkiler bir süreliğine bozulmuş olsa da Moğollar bölgedeki Türk kabilelerini merkezî ve güçlü bir devletin idaresinde birleştirmiş ve bölgede siyasi, ekonomik ve kültürel gelişimin önünü

¹ Vasiliy Vladimiroviç Bartold, *Soçineniya, T. I. Turkestan v epohu mongol'skogo naşestoiya*, Moskva: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi, 1963, s. 465.

yeniden açmaya çalışmışlardır. XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı Avrupa ile Doğu Asya'yı birbirine bağlayan ana ticaret yolları -ki bunların en önemlisi İpek Yolu- kuzeye doğru kaymış ve Altın Orda topraklarından geçmeye başlamıştır². Ticaret yollarının Orta Doğu'dan kuzeye doğru yer değiştirmesinde en önemli etken şüphesiz XII-XIII. yüzyıllarda Orta Doğu'ya yönelik Haçlı Seferleri ile devamındaki İlhanlı-Memluk mücadeleleridir.

İPEK YOLU'NUN KONUMU VE ÖNEMİ

İpek Yolu'nun baştanbaşa kat ettiği Avrasya'nın bir haritasını elimize alıp bakacak olursak, Orta Asya'nın tarihe mâl olmuş büyük medeniyetlerin merkezinde yer aldığı görülecektir. Etki alanlarıyla birlikte Orta Asya'nın, Sarı Deniz ve Doğu Çin Denizi'nden Hazar Denizi'ne kadar yaklaşık 5200 kilometrelik bir alana uzandığı anlaşılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Ortaçağ'da büyük ticaret yolu olarak sadece Büyük İpek Yolu'nun olduğu, İtil (Volga), Özi (Dnyeper) ve Çulman (Kama) gibi Deşt-i Kıpçak ile Doğu Avrupa'ya yönelik ticaret yollarının ise sadece onu tamamlayan ticaret yolları olduğu açıkça görülür.

Büyük İpek Yolu'nu ağırlıklı olarak ipek ticaretinin yapıldığı bir ticaret yolu olarak görmek, İpek Yolu'nun dünya kültür ve medeniyetine yapmış olduğu katkıları görmezlikten gelmek olur. İpek Yolu'nun buradaki rolü çok daha fazladır. Zira bu yol üzerinden sadece Doğu ile Batı arasında ticarî mallar taşınmamış, bargirlerin sırtında aynı zamanda kültürel unsurlar da teati edilmiştir.³ İpek Yolu'nda kervanlarla birlikte Doğu ile Batı arasında tüccarların yanı sıra, diplomatlar, ajanlar, maceraperestler, işçiler, zanaatkârlar, çiftçiler, hacı adayları gibi toplumun farklı kesimlerinden insanlar da yer değiştirmekteydi⁴. Bu yer değiştirmelerin neticesinde İpek Yolu vasıtasıyla Avrasya halkları pek çok yenilikle tanışma fırsatı bulmuştur. Bunlar arasında sanat (dans, müzik, görsel

² İpek Yolu'nun kuzeye kayarak Altın Orda topraklarından geçmesi ve Moğolların bu güzergâhtaki ticaret politikaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ekrem Kalan, "XIII.-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanlarının Ticaret Politikası", *Avrasya Etüdleri*, 45 (2014), s. 43-62.

³ *Édoard Vasil'evich Rtveldze, Tsvivilizatsii, gosudarstva, kulturni Tsentral'noi Azii, Taşkent, 2005, s. 196.*

⁴ Ekrem Kalan, "Orta Çağ'da İpek Yolu'nda Diplomat ve Ajan Olarak Tüccarlar", haz., Fahri Atasoy, *Yükselen İpek Yolu II. Cilt İpek Yolu'nda Bilgi ve Siyaset*, Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 2016, s. 185-190.

sanatlar ve mimari), dinî inanış (İslam, Hristiyanlık, Mazdeizm, Budizm ve Maniheizm), yeni teknolojileri (ipek, barut ve kâğıt üretimi) saymak mümkündür. Bu yönüyle İpek Yolu, kültürleri birbirine yaklaştırmış hatta ortak bir kültür dairesinin de oluşumuna katkıda bulunmuştur. İpek Yolu'nun son altın çağında bu misyonu Cengiz Han liderliğindeki Moğollar üstlenmişlerdir.

AVRASYA'DA TİCARETİN GELİŞİMİ

Cengiz Han'ın bütüncül dünya tasavvurunun bir tezahürü olarak ardılları da tüm Avrasya topraklarında ticareti geliştirmek amacıyla bir takım önemli adımlar atmışlardır. Bunların ilki ticaret yollarının güvenliğini sağlamaları ve bu yollar üzerindeki kervansarayların tadilatını yapmaları ve hatta yenilerini inşa etmeleridir. İzlemiş oldukları bu politikalarla Moğollar, Avrasya'nın ticari-ekonomik ilişkileri bağlamında son derece etkin rol oynamaya başlamışlardır. XIV. yüzyılda Celâyiriler hizmetinde çalışan üst düzey bürokrat Muhammed İbn Hinduşah Nahçivanî, devletlerin ekonomik gelişiminde ticaretin rolünün altını çizerek, tüccarların rahatlıkla ticaret yapabilmeleri için kendilerine uygun şartların -özellikle de ulaşım vasıtalarının- sağlanması gerektiğini, bunun sağlanamaması durumunda ticarî faaliyetlerin sekteye uğrayacağını ve bunun da toplumsal hayatta sorunlara yol açacağını ifade etmektedir.⁵ Bu sebeple de ticaretten bahsederken mutlaka yollar ve posta sistemine de değinmek gerekir. Yolların iyileştirilmesi ve yeni yolların yapılması gerek ülkenin idaresi gerekse de ticarî faaliyetlerin rahatlıkla gerçekleştirilebilmesi için elzemdir.

Bu bağlamda düşünüldüğünde babası ve amcasıyla İran ve Ermenistan üzerinden Hindistan ve Çin'e ulaşan Marko Polo'nun seyahatnamesi⁶ hem kervan yolları hem de denizyolları ve limanlar hakkında kıymetli bilgiler içermektedir. Plano Carpini, Wilhelm Rubruck gibi Fransisken rahipleri de Doğu Avrupa ile Orta Asya'nın ticaret yolları hakkında önemli bilgileri seyahatnamelerinde paylaşmışlardır. Onların eserleri üzerinde yapılan

⁵ Vagif Ziiâddin oğly Piriyevev, "Muhammad ibn Hinduşah Nahçivani o nekotorih voprosah organizatsii torgovli", *Blijniy i Sredniy Vostok: Tovarno-denejniye otnoşeniya pri feodalizme*, Moskva: Nauka, 1980, s. 194.

⁶ Marco Polo, *Kniga Marko Polo*, Moscow: Izdatelstvo Geograficheskoi Literatury, 1955; Bkz. A. G. Yurchenko, *Kniga Marko Polo: zapiski puteşestvennika ili imperskaya kosmografiya*, SPB, 2007.

analizler Moğol İmparatorluğu'nun başkenti Karakurum'a ve daha sonraları Pekin'e giden Avrupalı tüccar ve elçilik heyetlerinin güzergâhlarını belirlemeye imkân vermektedir. Elçilerin yolu Karadeniz üzerinden Altın Orda başkenti Saray şehrine, oradan da İpek Yolu'nun kuzey kolu üzerinden Aral Denizi'nin kuzeyine, oradan Yedisu ve Doğu Türkistan üzerinden Karakurum'a kadar uzanıyordu. Yine Orta Doğu, Anadolu, İstanbul, Kırım, İdil boyu, Orta Asya (Ürgenç, Buhara, Semerkant) Hindistan ve Çin'e kadar uzanan geniş bir coğrafyayı bizzat gezerek anlatan İbn Battuta'nın seyahatnamesi de en az Marko Polo'nun seyahatnamesi kadar kıymetlidir. Bu meyanda Johannes Schiltberger⁷ ve Rui Gonzales Clavijo'yu⁸ da Moğol dönemindeki ulaşım ağları ve güzergahları noktasında verdikleri bilgiler açısından müstesna bir yere koymak gerekir. Yukarıda bahsedilen kaynaklardaki bilgileri arkeolojik verilerle birleştirdiğimizde Cengiz Han Moğolları'nın idaresinde Avrasya ticaret yollarında ve ticaret sisteminde köklü değişiklikler yaşandığı karşımıza çıkmaktadır.

İPEK YOLU'NDAKİ TİCARET MERKEZLERİ

Yukarıdaki seyahatnameler vasıtasıyla İpek Yolu'nun güzergâhları hakkında bilgi elde edildiği gibi yol üzerindeki şehirler hakkında da elimizde önemli veriler bulunmaktadır. İpek Yolu üzerinden Doğu ve Batı arasındaki ticarete özellikle Deşt-i Kıpçak ve Türkistan şehirleri, sahip oldukları coğrafi ve stratejik konumlarından dolayı son derece önemli bir fonksiyon üstlenmekteydiler. XIV. yüzyılın başlarına ait Toscana Anonimi'nde "*Kim ki Cenova ve Venedik'ten Çin'e gitmek isterse; alabildiği kadar keten kumaş, ince ve kalın çuha satın almalı sonra direkt yolun bulunduğu Tana'ya gitmelidir. Orada öküzlerin, atların veya develerin çektiği arabalarla karayolundan mallarını naklettirebilir. Tana ile Hacitarhan arasındaki yol öküzlerin çektiği arabalarla 25, develerin çektiği arabalarla ise 12 günlük bir yoldur. Bu yol üzerinde güvenliği sağlamak üzere silahlı Moğol ve Tatarlarla karşılaşmak mümkündür. Hacitarhan'dan Saray şehrine kadar 1 günlük mesafe vardır. Bu yolda da yine Tatarlarla karşılaşılabilir. Aynı gün nehir geçilir. Saray şehriden Saraycık'a kadar 8 gün boyunca nehir yolu kullanılır. Her ne kadar suyolu gibi kervan yolu da olsa,*

⁷ *Puteşestvie İvana Şiltberhera po Yevrope, Azii i Afrike s 1394 po 1427g.*, haz.i F. Brun, Odessa, 1866.

⁸ *Ruy González de Clavijo, Dnevnik puteşestviya v Samarkand ko dvory Timura (1403-1406)*, haz., İ. S. Mirokova, Moskva: İzd. Nauka, 1990.

malların kaybolması açısından suyolları daha az risk taşımaktadır. Saraycık'tan Ürgenç'e develerle 20 günde ulaşmak mümkünken, öküz arabalarıyla bu süre 40 güne çıkmaktadır. Beraberinde malları olanlar isterlerse Ürgenç'e uğrayabilir. Nitekim Ürgenç, kumaşları satıp, gümüş sumlar kazanabileceğiniz karlı bir ticaret şehridir. Yine istenirse beraberindeki kumaşların en incelerinden birkaç balyayı burada satarak, yola gümüş sumlarla devam edilebilir. Ürgenç'ten Otrar'a kadar develerle 35-40 günde ulaşmak mümkündür. Beraberinde malı olmayanlar Ürgenç'e uğramadan 50 günde Saraycık'tan direkt olarak Otrar'a da gidebilirler. Bu yol kadar iyi bir ticaret yolu yoktur, tabi ki gümüş sumunuz varsa. Aslında en iyisi kumaşlarla birlikte Ürgenç'e gelerek, malları burada satmak en büyük kârı kazandırır. Otrar'dan Almalık'a kadar yük eşekleriyle seyahatin süresi ise 45 gün olup, yolda sürekli savaşı Moğollarla karşılaşsınız. Almalık'tan Kamesu'ya yine eşeklerle 70 günde ulaşırsınız. Kamesu'dan ... (metinde eksik) Nehri'ne ulaşıp, 45 günlük at veya nehir yolculuğuyla Kassay'a varılır. Orada (Kassay) eldeki bütün gümüş sumları satarak, yerine bütün Çin'de ticarete kullanılan ve Kağan'ın mührünün bulunduğu balış adı verilen kâğıt paralardan almak gerekir. Kassay'dan Çin'in başkenti Kanbalık (Hanbalık-Pekin)'a kadar 30 günde ulaşılır. Tana'dan itibaren bütün yolculuğun süresi kara ve suyoluyla toplam 284 gündür.”⁹ şeklinde ifade edilmektedir.

Moğolların kontrolündeki ticaret merkezleri hakkında bilgi veren bir diğer kaynak Kilikya Ermeni Kralı I. Hetum'un yolculuğu ile ilgili kayıtlardır. Kendisi 1254-1255 yıllarında Mengü Kağan'ın Ordası'na, Orta Asya'ya, bir seyahat gerçekleştirmiştir. Kral Hetum, Kilikya Ermeni Krallığı başkenti olan Sis'ten İdil boyundaki Batu'nun Ordası'na gitmiştir. Bu konuda nakledilen bilgi ise şu şekildedir: “...Sonra Onu Hazar Denizi'nin kıyısından Mengü Kağan'a doğru uzun bir yola çıkardılar. Marsri ayının altısında (13 Mayıs) yola çıkan Hetum Ayeh (Yayık) Nehri'ni geçerek, Batu ile Mengü Kağan arasındaki yolun tam ortasında bulunan Op (Ürgenç) şehrine ulaştı. Ergiç (İrtiş) Nehri'ni aşarak, Nayman ülkesine vardılar ve oradan Kara-Kitay'a ve nihayet gori ayının dördünde (13 Eylül) Tataristan (Moğolistan)'a geldiler.”¹⁰ Bu iki kaynaktaki da seyahat güzergâhı açıkça verilmekte olup, böylece dönemin İpek Yolu'nun da güzergâhı hakkında net bilgiler verilmektedir.

⁹ A. G. Yemanov, *Sever i Yug s istorii kommertsii: na materilah Kafı XIII- XV vv.*, Tümen: İzd. Pytra, 1995, s. 149-150.

¹⁰ Kirakos Gandzaketsi, *İstoriya Armenii, haz., L. A. Hanlaryan, Moskva: İzd. Nauka, 1976, s. 58.*

MOĞOLLARIN İPEK YOLU'NDA KURDUĞU TİCARET AĞI

Moğollar, Çin, Hindistan, Orta Asya ve İran ile ticarî ilişkileri canlandırmak için ticaret yollarının yanında posta sistemine de büyük bir önem vermişlerdir. XIII. yüzyılda içerisinde yedek atların tutulduğu ahırlar, atlar için arpa ve burada kalan postacının dinlenip, karnını doyurabileceği “Yam” adı verilen menziller Büyük Moğol İmparatorluğu genelinde inşa edilmiştir.¹¹ Genellikle bu yamalar, 30 ile 50 km mesafe ile yani başka bir deyişle Altın Orda topraklarındaki önemli kervan yollarında 1 günlük mesafede inşa edilmekte ve bu şekilde ülkedeki tüm şehirleri ve limanları birbirine bağlamaktaydılar. Yam sistemiyle beraber kervansaraylar ülkenin en önemli ticari arterlerini oluşturmaktaydı.¹²

İlhanlı Veziri meşhur tarihçi Reşidüddin Fazlullah (1247-1318) ünlü eseri *Cami'üt-Tevârih*'te yam sistemi hakkında detaylı bilgiler aktarmaktadır: “Çin tarafından bu şehre kadar (Karakurum) yamalar sıralanmıştır... Her 5 fersahta 1 yam bulunmaktadır. Toplam 37 yam yer alır. Her yamda oranın güvenliğini sağlamak üzere 1000 asker görev yapmaktadır. Kağan (Ögödey) her gün buraya (Karakurum'a) çeşitli bölgelerden 500 araba yiyecek ve içecek getirilip, ihtiyaç dahilinde kullanılmak üzere ambarlarda muhafaza altına aldırıldığı bir sistem tesis etmişti. Tahıl ve şarap taşınması için de o kadar büyük arabalar kullanıyorlardı ki, her bir arabayı ancak 8 öküz çekebiliyordu.”¹³ Yam sistemi sayesinde diğer Moğol uluslarının imparatorluk merkeziyle iletişimi de sağlanmıştır. Yam sistemi Moğol İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra da Rusya tarafından şehirler ve diğer yerleşim yerleri arasında kullanılmaya devam etmiştir. Hatta Rusya'nın posta teşkilatının temeli de yine yam sistemine kadar dayanmaktadır.

Ticaret, özellikle de kervan ticareti, güvenli yollarda rahatlıkla gerçekleştirilebilirdi. Bu sebeple de tüccarlar gerekli şartların sağlandığı güzergâhlarda ticaret yapmayı her daim tercih etmişlerdir. Yine pazarların gelişimini, güvenliğini sağlamaları da önemli bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Moğollar bu amaçla ticaret yollarının güvenliğine büyük

¹¹ Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev., A. Kazancıgil, A. Bereket, İstanbul: Kabcacı Yayınları 2001, s. 268.

¹² Damir İshakov ve İ. L. İzmailov, *Etnopolitiçeskaya iztoriya tatar*, Kazan: İzd. İman, 2000, s. 108.

¹³ Raşid Ad-Din, *Sbornik Letopisey Tom II*, haz., Yu. P. Verhovskiy, Moskva-Leningrad: İzd. AN SSSR, 1960, s. 41.

önem vermişlerdir.¹⁴ Ayrıca Hanlar hem iç hem de dış ticaretin güven içinde gerçekleştirilmesini temin etmek için kervan yolları kadar pazarların da haydutlar ve hırsızlardan korunmasına yönelik tedbirler almışlardır. Bu amaçla “tutgaul” adı verilen özel birliklerle bir yandan yolun güvenliğini temin ederken, bir yandan da bu tutgaular aracılığıyla sorumlu oldukları güzergâhlardaki gümrük ve ticaret vergilerinin toplanmasını sağlamaktaydı.¹⁵ Yine bu ticaret yolları üzerinde tüccarların rahatça seyahat edebilmesi için belli aralıklarla su kuyuları açılmış ve çok sayıda kervansaray inşa ederek, tüccarların burada ihtiyaçlarını karşılamaları ve konaklamaları mümkün kılınmıştır.

Tüccarların ticaret yollarının güvenliği ve tüccarların seyahatlerine dair kıymetli bilgiler veren Pegolotti: “*Tana’dan Çin’e giden yol tüccarların söylediğine göre gece gündüz son derece güvenlidir. Ancak tüccar seyahat esnasında yolda ölürse, malları ve parası öldüğü ülkenin hükümdarına teslim edilir. Eğer ki, vefat eden tüccarın kardeşi veya yakın dostu yanında ise veya varisi varsa bu varlıklar onlara ulaştırılır*”¹⁶ diye anlatır. Moğollar zamanında sadece ticaret yolları için değil, tüm ülkeyi kapsayacak şekilde güvenlik temin edilmişti. Bu sebeple de şehirleri çevreleyen surlar yıkılmış ve devlette siyasî istikrar devam ettiği sürece de yeniden yapılması gündeme bile gelmemişti. el-Ömerî Moğol topraklarındaki genel güvenliği: “*Saray şehri Berke Han tarafından Turan (İtil) Nehri kıyısında kurulmuştur. Şehir, surları olmadan solonçak topraklar üzerinde yer alır*”¹⁷ şeklinde anlatmaktadır. Arkeologlara göre ülkenin dört bir yanında yeni kurulan şehirlerde herhangi bir savunma duvarı veya sur bulunmamaktadır. Zira Moğollar şehirleri duvarların değil, ülkenin kendisinin koruduğunu düşünürler.

Altın Orda tüccarları çeşitli ülkelerdeki uluslararası ticaret fuarlarına da katılarak, bir yandan kendi ürünlerinin satışını yaparken, bir yandan da farklı ülkelerden gelen tüccarların mallarını satın almaktaydılar. Ticaret fuarları uluslararası ticaret adına büyük bir önem taşımaktaydılar.

¹⁴ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, New York: Oxford University Press, 2010, p. 117.

¹⁵ Ekrem Kalan, *Zolotaya Orda (Ulus Cuçi) i stranu Vostoka: torgovo-ekonomičeskiye vzaimootnoşeniya vo vtoroi polovine XIII-XIV vv.*, Kazan: İnstitut istorii im. Ş. Marcani AN RT, 2012, s. 116.

¹⁶ Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica Della Mercatura*, haz., A. Evans, Massachusetts: Medieval Academy of America, 1936, s. 21-23.

¹⁷ *Sbornik materialov, otnosyaşihşya k istorii Zolotoi Ordı (SMİZO)*, T. I İzvleçeniya iz soçineniy arabskih, sobrannyye V.G. Tizengauzenom, Sankt Peterburg: Tip. İmp. AN, 1884, s. 241.

Fuarların toplanma sıklığı fazla olmasa bile uzun süre tüccarlara hizmet vermekteydiler. Kayseri'deki Yabanlu Pazarı¹⁸ ile Sivas gibi Orta Anadolu şehirlerindeki ticaret fuarları dışında Buhara'daki Moh Pazarı¹⁹ gibi çok sayıda fuar kaynaklarda zikredilmektedir. Bu fuarlar, varlıklarını XX. yüzyıla kadar devam ettirmişlerdir. Uluslararası ticaret fuarlarının en önemli faydası şüphesiz yeni teknolojilerin aktarımıdır.

Cengiz Han ile başlayıp, ardıllarınca da devam ettirilen ve uluslararası ticaretin gelişmesine katkı sağlayan bir başka uygulama ise “Ortaklık” müessesesidir. Bu müessese üzerinden uluslararası nitelikteki şirketlere öz sermaye sağlamak yoluyla başta Cengiz Han olmak üzere halefleri ve hanedan üyelerinin destekleri zikre şayandır. Ortak kelimesinin manası, Altın Orda Hanları'nın yarlıklarında ve kroniklerde, “*ticaret birliğinin (şirket) üyesi olan tüccar*” olarak verilmektedir. Farsça kaynaklarda “Ortaklık” ile ilgili bilgilere rastlamaktayız. Artan dış ticaret, kredili ticaret ve “Ortaklık” müessesesinin ortaya çıkışını sağlamıştır.²⁰

İrânlı meşhur tarihçi Reşidüddin, Câmi'ü't-tevârih adlı eserinde defalarca “Ortak”²¹ terimini kullanmaktadır. Yine İrânlı tarihçi Cüveynî de Ögedey Han devrini anlatırken, “Ortaklık” müessesesi hakkında detaylı bilgiler vermektedir: “... ve ortağı gelip ondan (Ögödey Han) 500 balişi sermaye olarak aldı. Ortak bir süre sonra geri gelip hiç parası kalmadığını mantıksız bir gerekçeyle anlattı. Buna rağmen Han, ortağa yeniden aynı miktarda paranın verilmesi emrini verdi. Bir yıl sonra adam yeniden gelip, iflas ettiğini ve parasının kalmadığını başka bir mazeretle anlattı. Tekrar kendisine 500 baliş verilerek, gönderildi...”. Bu türden ortaklıklar küçük şirketlerin ortaya çıkmasına imkân vermiştir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, bu türden firmalar ve tüccarlar Moğol Hanları ile yakın ilişkiler içerisindeydiler.²²

¹⁸ F. Sümer, *Yabanlu Pazarı- Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1985.

¹⁹ Narshakhi, *The History of Bukhara*, çev., Richard N. Frye, Cambridge-Massachusetts: The Mediaeval Academy of America, 1954, s. 20.

²⁰ German Fedorov-Davydov, *Obşestvennyy stroi Zolotoy Ordı*, Moskva: İzd. Moskovskogo universiteta, 1973, s. 81; Liu *The Silk Road in World History*, p. 117.

²¹ Raşid Ad-Din, *Sbornik Letopisey Tom II*, s. 51, 57, 58.

²² Boris Dmitriyevich Grekov ve Alexander Yuriyevič Yakubovski, *Zolotaya Orda i yeyo padeniye*, Moskva-Leningrad: İzd. AN SSSR, 1950, s. 155.

Moğol Hanları, Cengiz Han'ın yaptığı gibi ticareti ve tüccarları desteklemekle kalmamış, bizzat ticari faaliyetlere katılmışlardır. Devlet hazinesinden borç alarak, ticaret yapan “*Ortaklar*”, borçlarını belirlenen vadede geri ödemekle yükümlüydüler. Asya topraklarında “*Ortaklık*” genellikle Müslüman tüccarlarla yapılmaktaydı.²³ Ülkede ticaretin geliştirilmesi ticaretten büyük gelir elde eden hanlar ve aristokratlar tarafından desteklenmekteydi. Moğol İmparatorluğu'nun büyük şehirlerinde seçkin aristokratların ve hanedan üyelerinin de katıldığı tüccar-ortak birliği (şirket) bulunmaktaydı.²⁴ Bu ticaret birlikleri büyük ticaret kervanları kurarak ticarî faaliyetler gerçekleştiriyordu. Bu ortaklık sayesinde aristokrat ve hanedan üyesi olup da yılda yaklaşık 100.000-200.000 dinar civarında gelir elde edenler vardı.²⁵

Bu atılan adımları destekler mahiyetinde daha sonraki dönemde Moğol Hanları tarafından başta İran ve Deşt-i Kıpçak olmak üzere kurulan çok sayıda şehirde zanaat erbabının desteklenmesi neticesinde el sanatları büyük bir gelişme göstermiştir. Yine bu bağlamda tüm imparatorlukta serbest geçiş hakkı tanıyan Moğolca Gerege (*Paiza*)²⁶ adı verilen tipik pasaportun ilk örneklerinden, belki de en meşhuru, Cengiz Han'ın bütüncül dünya tasavvurunun bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Büyük Moğol İmparatorluğu topraklarında XIII. yüzyıl sonunda 52 farklı siyasi teşekkül tek bir bayrak altında birleşmiş olup, gümrük birliğinin tesisi ile Avrasya ticareti, altın çağını yaşamıştır. Bütün bu hususları göz önünde bulundurduğumuzda Cengiz Han ile başlayan Avrasya'daki ticari anlamdaki bütünleşmenin günümüzdeki global ticaretin dünyadaki ilk ve en belirgin örneklerinden birini teşkil ettiğini görmekteyiz.

²³ Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I: Kuruluş Devri*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1994, s. 152.

²⁴ Grekov ve Yakubovskiy, *Zolotaya Orda i yeyo padeniye*, s. 153.

²⁵ *SMİZO*, T. I, s. 244.

²⁶ Raşid Ad-Din, *Sbornik Letopisey Tom III*, haz., A. K. Arends, Moskva-Leningrad: İzd. AN SSSR, 1946, s. 275-278; Dorzhi Banzarov, “Paize, ili metalličeskiye doşecki s poveleniyami mongol'skih hanov”, *Sobranie soçineniy-Buryat-Mongol'skiy naučno-issledovatel'skiy institut kul'turi*, Moskva: İzd. AN SSSR, 1955, s. 140-160.

CENGİZ'İN DİNÎ HOŞGÖRÜ SİYASETİ VE BÜTÜNCÜL DÜNYA TASAVVURU

Cengiz Han'ın bütüncül dünya tasavvurunun kaynakları arasında Moğol İmparatorluğu arazisinde yaşayan insanların din ve inanç özgürlüğünü sağlayan hukuki düzenlemeler de bulunmaktaydı. Bu hukuki düzenlemelerin en temel basamağı olan Cengiz Yasası'nda²⁷ yerin ve göğün yaratıcısı olan bir tanrının varlığına inanmanın gerekliliği birinci esastı. Cengiz de kendisini dinlere karşı tarafsız ve özgür düşünceli bir şekilde gösterirdi. İslam tarihçilerinin eserlerinde Cengiz'in Vâcibu'l-Vücut (bir varlığın gerekliliği) ile ilgili inançlarına işaretler görülmektedir. Bu yüzden de Moğol yarlıklarında "mönge tengri-yin hüçün dor"²⁸ ifadesine sıklıkla rastlamaktayız. Cengiz Han'ın büyük önem verdiği insanların başında danışmanlığını yapan Budist rahip Yeh-lü Ch'u-ts'ai²⁹ ile vergi reformunu yapan devletin ticaret politikasında söz sahibi olan Mahmud Yalavaç³⁰ gibi Türk asıllı Müslüman idarecileri bulunmaktaydı. Cengiz için esas olan hizmetindekilerin dinî inanışları değil, bilgi birikimi ve tecrübeleri ile yetenekleriydi.

Moğollar'ın askerî faaliyetleri ile ele geçirdikleri bölgelerde izlemiş oldukları idarî politikaları birbirinden katî bir şekilde ayrılmaktadır. Nitekim Moğollar, çok uluslu ve çok kültürlü imparatorluğu huzur içerisinde yönetebilmek için dinî hoşgörüyü büyük önem vermişlerdir. Cengiz Han'ın bütüncül dünya tasavvurunun önemli unsurlarından birisi olan dinî hoşgörü anlayışı; Cengiz Han sonrasında ardılları tarafından da önemle takip edilmiştir. Örneğin halefi Ögedey, Cengiz Yasası'na bağlı olmakla birlikte Müslümanlara, Hristiyanlara, Budistlere ve Şamanistlere eşit mesafede durmayı tercih ediyordu. Benzer politikanın örneğini yine Kubilay Han'ın sarayında da görmek mümkündür. Buradan hareketle de

²⁷ Cengiz Yasası ve maddeleri hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, çev., Coşkun Üçok, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1967.

²⁸ Güyüg Han'ın 1246 yılında Papa IV. Innocent'e gönderdiği mektupta kullandığı mühürde geçmektedir. D. Ölziidolgor, *Mongol ulsın töriin tamga, Ulaanbaatar, 1999, s.18.*

²⁹ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Atilla/Cengiz Han/Timur*, çev., M. Reşat Uzmen, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980, s.227. Bkz. I. de Rachewiltz, "Hsi-yu lu by Yeh-lü Ch'u-ts'ai", *Monumenta Serica-Journal of Oriental Studies*, 21 (1962), s.1-128.

³⁰ Bahaeddin Ögel, *Sino-Turcica Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002, s. 214; Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981, s. 263-264.

Moğol Hanlarının hangi dine inanırlarsa inansınlar tüm insanlara hoşgörü ile yaklaşarak, çok uluslu ve çok kültürlü devletlerini ayakta tutmaya çalışmış oldukları anlaşılmaktadır.

Cengiz Han henüz hayatta iken, gittikçe büyüyen bu çok uluslu devletini bir arada tutabilecek en uygun aday olarak Ögedey'i seçmiş ve devletin idaresine onu tayin etmişti. Zira Cengiz Han, Ögedey'in kardeşlerine nazaran daha mülayim ve farklı kültürlere sahip çok sayıdaki halkı idare edebilecek karakter özelliklerine diğer kardeşlerinden daha fazla sahip olduğunu düşünüyordu.³¹ Ögedey, Cengiz Yasası'na bağlı olmakla birlikte Müslümanlara da Hristiyanlara da Budistlere ve Şamanistlere de eşit mesafede durmayı tercih ediyordu. Bu özelliğine dair özellikle Cüveyni'de çok sayıda örneklere yer verilmektedir.³²

Ögedey'in halefi büyük Hakan Güyüg'ün de Hristiyanlık dünyası ile bağlarının bulunduğu, ayrıca onun topraklarında Türk Nestürilerin misyonerlik faaliyetlerinin olduğu bilinmektedir. Avrupa, Müslümanlara karşı onunla ittifak akdetmek istiyordu. Bu maksatla Papa, Fransa Kralı IX. Louis ve hakan birbirlerine elçiler gönderdiler. Fransisken Rahip Plano Carpini ve Rubruck, Ermeni I. Haiton daha sonra Marco Polo ve başkaları seyahatnameleri ile Moğol münasebetleri hakkında hayli açıklamalarda bulunmaktadırlar. Tasarlanan ittifaktan bir netice elde edilemedi. Bununla ilgili engellerden biri, Mönge'nin Fransa kralını kendi vassalı sayması teklifi idi.³³ 1251-1259 yılları arasında Moğol İmparatorluğu'nu Cengiz Han'ın torunu Mönge Han yönetmektedir. 1253 yılının sonlarına doğru bir papaz olan Rubruck Fransa kralı IX. Louis'in elçisi olarak Moğolistan'a gelir. Rubruck, Han'ın önünde Tanrı'ya inandığını ve bunu yaymak için geldiğini söyler. Han'da, “Sizi önce yarışmaya alalım” diyerek buluşmayı sonlandırır.

³¹ Ata-Melik Cuveyni, *Çingişhan-İstoriya zavoyevatelya mira*, haz., E. E. Haritonova, Moskva: Magister-Press, 2004, s. 121.

³² Ata-Melik Cuveyni, *Çingişhan-İstoriya zavoyevatelya mira*, ilgili diğer sayfalar.

³³ László Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993, s.183. Özellikle Papaların Moğolları Hristiyanlığın hizmetine kazandırmak için gönderdikleri misyonerlerden iki örnek ve raporları için ayrıca bkz. Simon De Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev., E. Özbayoğlu, Antalya: Daktav Yayınları, 2006; Ricoldus De Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi Bir Dominiken Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu*, çev., A. D. Altunbaş, İstanbul: Kronik Yayınları, 2018.

Moğol Hanı'nın bahsettiği yarışma hakkındaki bilgiler şu şekildedir: Moğollar her çeşit yarışmayı çok sevdiklerinden dinler arasında da zaman zaman yarışmalar düzenlerler. Dini yarışmalar genelde üç yargıç önünde olur: bir Hristiyan, bir Müslüman ve bir Budist. Bu sefer yarışma Han'ın buyruğunu yerine getirmek üzere Rubruck'u Müslüman ve Budist din adamlarıyla yarıştırmak için düzenlenir. Üç dinden yetkililer resmi giysileriyle Moğol bozkırlarındaki büyükçe bir çadırda bir araya gelirler. Hiçbir zaman bir araya gelemeyen değişik Hristiyan mezheplerden papazlar bu yarışma için birlik olurlar. Üstelik Budistlere karşı Müslüman din adamlarıyla da iş birliği yaparlar.

Yarışma başlayınca Rubruck İncil'den ayetler okur ve Tanrı'yı sevmeye ilişkin Hristiyanlığın buyruklarının önemine vurgu yapar. Bunun üzerine Müslüman bir vaiz, "*Buyruklarını bildiğin Tanrı'nın cennetinde hiç buldunuz mu?*" diye sorar. Fakat yanıt alamaz. Yarışma iyilik ve kötülük, Tanrı'nın varlığı, hayvanların ruhları, öldükten sonra tekrar dünyaya dönme, şeytanı Tanrı'nın yaratıp yaratmadığına ilişkin konularla sürüp gider.³⁴

Karakurum'da dini yarışmalar gerçekleştirilirken, Orta çağ Avrupasında da din adamları birbirlerini boğazlamak ya da canlı canlı yakmakla uğraşmaktadırlar. Örneğin, yarışmada Rubruck'un ter döktüğü hemen hemen aynı günlerde, ülkesinin kralı IX. Louis (1226-1270), Musevilerin kanun ve tefsir kitabı olan Talmud'u ve el yazması 12.000 kadar kitabı toplatıp yaktırır.³⁵ Böylesi büyük başarılarından (!) dolayı kilisesi onu azizler düzeyine çıkarır ve adı artık St. Louis olur.

Yarışmadan iki üç gün sonra Möngge Han, Rubruck'un, ülkesine geri dönmesini ister. Bu arada da bu papaz aracılığı ile Avrupalı yöneticilere şu iletileri gönderir: "*Ben bir dine bağlı değilim. Biz Moğollar Tanrı'nın varlığına inanırız. Tanrı elimizde farklı parmaklar yarattığı gibi, insanlığın önüne de farklı yol ve yöntemler koymuştur. Size kutsal kitaplar göndermiş ve fakat siz Hristiyanlar onlara uymazsınız, adalet yerine parayı tercih edersiniz. Başka dinlere*

³⁴ Giovanni da Pian del Carpine. *Puteşestviya v vostočniye strani Plano Karpini i Gil'yoma Rubruka*, Red. N. P. Şastina, Gos. izd. geograf. lit., Moskva, 1957, s.169-171.

³⁵ Jacob Reader Marcus ve Marc Saperstein, *The Jew in the Medieval World. A Source Book: 315-1791*, Hebrew Union College Press, 1999, s.163.

yaşama hakkı tanımazsınız. Tanrı Moğollar'a kutsal insanlar Şamanlar göndermiştir. Bakınız barış içinde yaşıyoruz biz. Bizde tüm dinlere özgürlük vardır. Fakat yönetimde onlara kesinlikle yer yoktur.”³⁶

Benzer politikanın örneğini yine Kubilay Han'ın sarayında da görmek mümkündür. Nitekim Pekin'de çeşitli dinlere mensup memurların Kubilay Han'ın ve ardıllarının hizmetinde görev aldıklarına dair pek çok malumata kaynaklarda tesadüf edilmektedir. Ünlü İtalyan Seyyah Marco Polo, Maliye bakanı Buharalı Seyyid Acal ve Ahmet Benaketi gibi insanları bu anlamda zikredebiliriz. Yine Kubilay Han'ın sarayında farklı dinlerin temsilcilerini sarayında ağırlayarak, bunlar arasında münazaralar düzenlemesi de din politikasına dair önemli işaretlerden birisidir. Her ne kadar Kubilay Budizm'e daha fazla sempati duysa da imparatorluğun çok uluslu ve çok kültürlü yapısını bildiğinden Cengiz Han'ın siyasetini devam ettirmeyi doğru bulmuştur.

İSLAMİYET VE MOĞOL İMPARATORLUĞU

Moğol İmparatorluğu'nun en batı yani en uzak ucunda Altın Orda Hanlığı yer almaktaydı. Bulunduğu bölge itibariyle daha ziyade Müslüman ve Hristiyan unsurların daha yoğun olarak yaşadığı topraklarda kurulmuştu. Berke Han zamanında Altın Orda topraklarında şehir kültürü Buhara ve Ürgenç tesiri altında gelişmeye başladı. Bu da Şamanizmin yanı sıra, İslamiyet ve Hristiyanlığın Altın Orda halkı arasında yayılmasına imkân sağladı. Altın Orda Hanları da Berke Han'dan itibaren İslamiyet'i kabul etmeye başlamış -arada Tohta Han hariç olmak üzere- Özbek Han ile devletin resmi dini olarak İslamiyet'i benimsemişlerdir.³⁷

Cüçi oğulları her ne kadar genellikle İslamiyet'i kabul etseler ve hatta resmi din olarak gelişip, yayılmasını destekleseler de hanlığı oluşturan diğer dinlere mensup halkları dışlamamış, tam tersine varlıklarını sürdürebilmeleri için destek olmuşlardır. 1333-1334 yılları arasında Altın Orda topraklarını ziyaret eden ünlü Arap Seyyahı İbn Battuta, özellikle

³⁶ Carpine, *Puteşestviya v vostočniye strani*, s. 173-174.

³⁷ SMÍZO, T. I, s. 174.

Kırım ve çevresindeki Hristiyanlar (Cenevizliler) ile kiliselerinden bahsettikten sonra Saray şehri hakkında: “*Şehirde on üç büyük Cuma cami var. Küçük namazgâhları ise sayılamayacak kadar çok! Hanedan üyesi Moğolların bir kısmı Müslümandır. Ayrıca Âs (Oset) denen bir ırk var ki hepsi Müslümandır. Kıpçak, Çerkez, Rus ve Rumlar da yaşıyor burada. Onlar ise Hristiyandır. Bu taifelerin her biri kendine ait bir semtte oturuyor. Her taifenin kendine ait çarşuları var*” şeklinde bilgiler vermektedir.³⁸ Görüldüğü üzere Altın Orda başkentinde her dine mensup halka kendi dini hayatlarını rahatça yaşayabilecekleri mahalleler de kurulmuştur.

Altın Orda, din serbestliği bakımından yalnız müsamaha ile kalmayıp, Ortodoks kilisesinin koruyucusu idi. Metropolitler kilise haklarına ve kilisenin mülklerine dokunulmazlığı sağlayan yarlıkları (fermanları) hanlardan aldılar. Kilise mülküne tecavüz, ölümle cezalandırılıyordu. Hristiyan dini ile alay edenler de aynı şekilde ağır cezaya çarptırılıyordu. Bu himaye dolayısıyla kilise, mimarlık, ikon ressamlığı ve dinî edebiyat bakımından çok gelişti. Rus din adamlarına daima saygı gösterilirdi.³⁹ Berke, 1261’de Saray’da piskoposluğu kendisi kurdu. İlk piskopos Theognost’u, Mengü-Timür birkaç defa elçi olarak gönderdi. Papazlar vergi ödemekten de muaftılar ve ancak metropolite karşı sorumlu idiler. Bir yarlıkta “*Bu insanlar bize duaları ile yardım ediyorlar ve ordumuza kuvvet sağlıyorlar*” denmektedir. Metropolitlik Altın Orda’nın menfaatlerini Rus prenslerine karşı da koruyordu.⁴⁰ Dolayısıyla bu durum iki taraf açısından da faydalı bir iş birliği olarak karşımıza çıkmaktadır.

SONUÇ

Bütün bu anlatılanları Cengiz Han tarafından ortaya konulan temel devlet politikası açısından değerlendirdiğimizde Cengiz Han Moğolları, idare ettikleri topraklardaki hâkim kültürün etkin unsuru olarak bölgenin dinine yabancı kalmamışlardır. Nitekim Moğol İmparatorluğu’nun bakiyeleri olan

³⁸ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev., A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005, s. 342.

³⁹ A. P. Grigoryev, *Sbornik hanskih yarlikov russkim metropolitam*, Sankt-Peterburg: İzdatelstvo S.-Peterburgskogo Universiteta, 2004, s. 41, 47, 49.

⁴⁰ Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 225-226.

Altın Orda, İlhanlı ve Çağatay Hanlıkları'nda genellikle İslamiyeti, bazen de Hristiyanlık ve Budizm'i tercih ederken, Pekin'de ikamet eden Moğol Kağanları ise genellikle Budizm'i tercih etmişlerdir. Ancak yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Moğol Hanları hangi dine inanırlarsa inansınlar her dine hoşgörü ile yaklaşarak, çok uluslu ve çok kültürlü devletlerini ayakta tutmaya çalışmışlardır. Büyük Moğol İmparatorluğu döneminde Moğol Hanları ataları Cengiz Han'ın bütüncül dünya tasavvurunun gerçekleşmesi amacıyla uyguladıkları politikalarla, Büyük Moğol İmparatorluğu'nun ortadan kalkmasından sonra da Avrasya'da kurulan hanlıklar vasıtasıyla bölgenin en önemli siyasî ve ekonomik gücü olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Cengiz Han kazanmış olduğu askerî ve siyasî başarıları, adalet, liyakat, sadakat ve vefa ilkelerinden hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Bu ilkeler sayesinde dünyanın gelmiş geçmiş en büyük kara imparatorluğunu kurmaya muvaffak olmuştur. Cengiz Han'ın dünya tarihinde bırakmış olduğu iz, bugün hala tam anlamıyla tarihçiler tarafından ortaya konulamamıştır. Özellikle bütüncül dünya düzeninin tesisi noktasında siyasî ve iktisadî bakışı, gerek güvenlik stratejileri açısından aldığı önlemler, gerekse de Gerege (paiza) ile sağladığı serbest geçiş üstünlüğü gibi çağının ötesindeki politikaları ile tarihteki izini ve etkisini asırlardır devam ettirmektedir.

KAYNAKÇA

- Alinge, Curt. *Moğol Kanunları*. çev., Coşkun Üçok. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1967.
- Ata-Melik Cuveyni. *Çingishan-İstoriya zavoyevatelya mira*. haz., E. E. Haritonova. Moskva: Magister-Press, 2004.
- Bartold, Vasiliy Vladimiroviç. *Soçineniya, T. I. Turkestan v epohu mongol'skogo naşestviya*. Moskva: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1963.
- Banzarov, Dorzhi. “Paize, ili metalliçeskiye doşeçki s poveleniyami mongol'skih hanov”. *Sobranie soçineniy-Buryat-Mongol'skiy nauçno-issledovatel'skiy institut kul'turı*. Moskva: İzd. AN SSSR, 1955.
- Carpine, Giovanni da Pian del. *Puteşestviya v vostoçniye strani Plano Karpini i Gil'yoma Rubruka*. Red. N. P. Şastina, Gos. izd. geograf. lit., Moskva, 1957.
- Clavijo, Ruy González de. *Dnevnik puteşestviya v Samarkand ko dvory Timura (1403-1406)*. haz., İ. S. Mirokova, Moskva: İzd. Nauka, 1990.
- Crucis, Ricoldus De Monte. *Doğu Seyahatnamesi Bir Dominiken Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu*. çev., A. D. Altunbaş. İstanbul: Kronik Yayınları, 2018.
- Damir İshakov ve İ. L. İzmailov. *Etnopolitiçeskaya iztoriya tata*. Kazan: İzd. İman, 2000.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. çev., A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Fedorov-Davydov, German. *Obşestvennyy stroi Zolotoy Ordi*. Moskva: İzd. Moskovskogo universiteta, 1973.
- Grekov, Boris Dmitrievich ve Alexander Yuriyeviç Yakubovski. *Zolotaya Orda i yeyo padeniye*. Moskva-Leningrad: İzd. AN SSSR, 1950.
- Grigoryev, A. P. *Sbornik hanskih yarlıkov russkim metropolitam*. Sankt-Peterburg: İzdatelstvo S.-Peterburgskogo Universiteta, 2004.
- Grousset, Rene. *Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han-Timur*. çev., M. Reşat Uzmen. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980.
- Kalan, Ekrem. *Zolotaya Orda (Ulus Cuçi) i strani Vostoka: torgovo-ekonomiçeskiye vzaimootnoşeniya vo vtoroi polovine XIII-XIV vv*. Kazan: İnstitut istorii im. Ş. Marcani AN RT, 2012.
- Kalan, Ekrem. “XIII.-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanlarının Ticaret Politikası”. *Avrasya Etüdleri*, 45 (2014): 43-62.
- Kalan, Ekrem. “Orta Çağ'da İpek Yolu'nda Diplomat ve Ajan Olarak Tüccarlar”. *Yükselen İpek Yolu II. Cilt İpek Yolu'nda Bilgi ve Siyaset*. haz., Fahri Atasoy. Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 2016: 185-190.
- Liu, Xinru. *The Silk Road in World History*. New York: Oxford University Press, 2010.

- Marco Polo. *Kniga Marko Polo*. Moscow: Izdatelstvo Geograficheskoi Literatury, 1955.
- Marcus, Jacob Reader ve Marc Saperstein. *The Jew in the Medieval World. A Source Book: 315-1791*. Hebrew Union College Press, 1999.
- Narshakhi. *The History of Bukhara*. çev., Richard N. Frye. Cambridge-Massachusetts: The Mediaeval Academy of America, 1954.
- Ögel, Bahaeddin. *Sino-Turcica Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002.
- Ölziidolgor, D. *Mongol ulsın töriin tamga*. Ulaanbaatar, 1999.
- Pegolotti, Francesco Balducci. *La Pratica Della Mercatura*, haz., A. Evans. Massachusetts: Medieval Academy of America, 1936.
- Piriyev, Vagif Ziiâddin oğly. "Muhammad ibn Hinduşah Nahçivani o nekotorih voprosah organizatsii torgovli". Blijniy i Sredniy Vostok: Tovarno-denejnuye otnoşeniya pri feodalizme. Moskva: Nauka, 1980.
- Rachewiltz, I. de. "Hsi-yu lu by Yeh-lü Ch'u-ts'ai". *Monumenta Serica-Journal of Oriental Studies*. 21 (1962): 1-128.
- László Rasonyi. *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993.
- Quentin, Simon De Saint. *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*. çev., E. Özbayoğlu. Antalya: Daktav Yayınları, 2006.
- Raşid Ad-Din. *Sbornik Letopisey Tom III*. haz., A. K. Arends. Moskva-Leningrad: İzd. AN SSSR, 1946.
- Raşid Ad-Din. *Sbornik Letopisey Tom II*. haz., Yu. P. Verhovskiy. Moskva-Leningrad: İzd. AN SSSR, 1960.
- Rtveladze, Édvard Vasil'evich. *Tsivilizatsii, gosudarstva, kulturu Tsentral'noi Azii*. Taşkent, 2005.
- Sbornik materialov, odnosyaşihşya k istorii Zolotoi Ordu (SMİZO)*. T. I İzvleçeniya iz soçineniy arabskih sobrannyye V.G. Tizengauzenom. Sankt Peterburg: Tip. İmp. AN, 1884.
- Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.
- Yemanov, A. G. *Sever i Yug s istorii kommertsii: na materilah Kafı XIII- XV vv.*, Tümen: İzd. Рутра, 1995.
- Yurchenko, A. G. *Kniga Marko Polo: zapiski puteşestvoennika ili imperskaya kosmografiya*. SPB, 2007.
- Yuvalı, Abdulkadir. *İlhanlılar Tarihi I: Kuruluş Devri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1994.

CENGİZ HAN VE EVLATLARI
DÖNEMİNDEKİ MERKEZİLEŞTİRME
FAALİYETLERİ

CENTRALIZATION ACTIVITIES OF
GENGHIS HAN AND HIS SONS

Prof. Dr. Abdulkadir Yuvalı
Erciyes Üniversitesi

Prof. Dr. ABDULKADİR YUVALI | Erciyes Üniversitesi |
ayuvali48[at]gmail.com | ORCID: 0000-0002-2878-5642

Abdulkadir Yuvalı, 1971-1972 öğretim yılında Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Aynı üniversitede 1974 yılında yüksek lisans, 1979 yılında doktora çalışmasını tamamladı. 1981-1982 öğretim yılında Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi olarak göreve başladı. 1986-1987 yılları arasında Fransa'da, L'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales bünyesinde Prof. Dr. A. Bennigsen ve Prof. Dr. Louis Bazin ile araştırma-incelemelerde bulundu. 1991-1992 Öğretim yılında Erciyes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi, 1995-1999 yılları arasında Atatürk Araştırma Merkezi'nde Bilim ve Yürütme Kurulu Üyesi, 1999-2004 yılları arasında Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi'nde Rektör Vekili (Eş Rektör) olarak görev yaptı. 2003 yılı Türk Dünyası Hizmet Ödülü (TÜRKSAY) dahil olmak üzere 7'si yurt dışı, 5'i ve yurt içi, 12 üstün hizmet-başarı ödülü bulunmaktadır. 17'si doktora olmak üzere 68 lisansüstü tez danışmanlığı, 8'i müstakil 18 kitabı, 25 kitap editörlüğü, yurt-İçi ve yurt dışında 80 makale ve 70 civarında bilimsel tebliğı bulunmaktadır. 2017 yılında İlhanlı Tarihi, 2021 yılında da Cengiz Han (XIII. Yüzyılın Dâhi İnsanının Başarılarının Arka Planı) adlı eserleri bulunmaktadır.

Prof. Dr. ABDULKADİR YUVALI | Erciyes University |
ayuvali48[at]gmail.com | ORCID: 0000-0002-2878-5642

Abdulkadir Yuvalı graduated from Ankara University, Faculty of Languages and History-Geography, Department of History in 1971-1972 academic year. He completed MA in 1974 and PhD in 1979 at the same university. He started to work as a faculty member in the Department of History of the Faculty of Arts and Science of Fırat University in the academic year of 1981-1982. He made academic research with Prof. Dr. A. Bennigsen and Prof. Dr. Louis Bazin at L'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales in France between the years of 1986-1987. He became an associate professor at Erciyes University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History in the academic year of 1991-1992. He served as a Science and Executive Board Member at the Atatürk Research Center – Atatürk High Institution of Culture, Language and History between 1995-1999. In addition, he served as the Deputy Rector (Co-Rector) at the International Hoca Ahmet Yesevi Turkish-Kazakh University between the years of 1999-2004. He has the Turkish World Service Award (TÜRKSAY) in 2003 and 12 Superior Service Achievement Award, 7 of which are international and 5 nationals. He has conducted a total of 68 postgraduate thesis advisory services, 17 of which are PhD. He has 18 books and 25 book editorship, 80 articles and 70 scientific papers (in Turkey and abroad). He published his works named Ilkhanid History in 2017 and Genghis Khan (Background of the Success of the Genuis Man of the 13th Century) in 2021.

CENGİZ HAN VE EVLATLARI DÖNEMİNDEKİ MERKEZİLEŞTİRME FAALİYETLERİ

Öz

Cengiz Han, yaşadığı yüzyılın dâhi insanı ve insanlık tarihinin bilinen en büyük siyasi kuruluşunun banisidir. Cengiz Han'ın kurucusu olduğu bu büyük imparatorluğun kuruluşunun temeli Türk devlet geleneği merkezli olmasından dolayı da Moğol-Türk İmparatorluğu adı kullanılmaktadır. Cengiz Han İmparatorluğu, kurulmuş olduğu coğrafyada yüzyıllardan beri uygulanmakta olan atlı-göçer evli hayat tarzı temelindedir. Ancak zamanla yerleşik siyasi teşekküller olarak tarihteki yerlerini almışlardır. Zira bu yüzden bu dönem ve süreç, Moğol-Türk İmparatorluğu'nun merkezileşme dönemi olarak tanımlanmaktadır.

Cengiz Han'ın çocukluk dönemi sıkıntılarla, gençlik yılları da akıl almaz mücadelelerle geçmiştir. Çünkü Timuçin'in, hükümdar çocukları misali bir şehzadelik, veliahtlık dönemi olmamıştır. Cengiz Han'ın mücadelesi kendi kabilesi takiben yöredeki kabile, boy, budun ve kavimlerle olmuştur. Daha sonraki süreçte Merkezi Asya'daki atlı-göçer evli halkların tehdit, tehlike ve hatta ganimet kaynağı konumundaki Çin imparatorluğu ve takiben batı seferlerini hayata geçirmiştir. Cengiz Han, daha sağlığında oğulları arasında “*Ulus Verme*” yöntemiyle ülkesini paylaşmıştır.

Cengiz Han'ın merkezileştirme uygulaması, oğlu Ögedey Kağan ve torunu Mengü Kağan dönemlerinde daha da sistemli hale gelmiştir. Söz konusu uygulamaları takip eden yıllarda batıda Cuci oğullarıyla Tuluy oğulları başka bir deyişle Altın Orda-İlhanlı arasındaki mücadelelere de çalışmada yer verilmiştir. Zira batı dünyasında anılan yüzyılda siyasi manada İlhanlı, Bizans ve Papalık iş birliğine karşı Altın Orda, Türkiye Selçukluları ve Mısır Memluk Devletleri arasında Ön Asya'da siyasi manada bir bloklaşmanın söz konusu olduğu görülmektedir.

Anahtar Sözcükler

Cengiz Han, Moğol İmparatorluğu, Cengiz Han'ın Oğulları, Merkezileştirme Faaliyetleri

CENTRALIZATION ACTIVITIES OF GENGHIS HAN AND HIS SONS

Abstract

Genghis Khan is the genius of the century he lived in and the founder of the greatest known political establishment in human history. In addition, the name Mongolian-Turkish Empire is used since the beginning of this great empire founded by Genghis Khan, was centered on the Turkish state tradition. This empire was established based on the horse-riding (equestrian) nomadic lifestyle that has been practiced for centuries in the geography where it was founded. However, over time, they took their place in history as established political organizations. Therefore, this period is defined as the centralization period of the Mongolian-Turkish Empire.

Genghis Khan's childhood passed with troubles and her youth with unimaginable struggles. Because Timuçin did not have an heirship to the throne, like the children of the ruler. Genghis Khan's struggle was with her own tribe and *boy*, *budun* and other tribes in the region. In the following period, he organized an expedition to the Chinese Empire, which was a source of threat, danger and even booty of the horse-riding-nomadic peoples in the Central Asia, and subsequently launched western expedition. Genghis Khan, while still alive, shared his country among his sons by the method of *Ulus Verme*.

Genghis Khan's practice of centralization became more systematic during the periods of his son Ögedey Khan and his grandson Mengü Khan. It is mentioned the struggles between the sons of Cuci and the sons of Tuluy in the West, namely the Golden Horde-Ilhanli, following the practices in this study. Because the Ilkhanate, Byzantine and Papacy were forming a bloc politically in the western World and a similar bloc formation occurred between the Golden Horde, Turkey Seljuks and Mamluks in Asia in the same period.

Keywords

Genghis Khan, The Mongol Empire, Genghis Khan's Sons, Centralization Activities

GİRİŞ

Cengiz Han, yaşadığı yüzyılın dâhisi ve insanlık tarihinin en büyük imparatorluğunun kurucusudur. Cengiz Han, kurucusu olduğu büyük imparatorluğun askeri ve sosyal yapısını yaşadığı yüzyılın şartlarıyla uyumlu olarak Türk devlet geleneğini hayata geçirmiştir. Araştırma konumuzla ilgilenen yerli-yabancı bilim insanları bu siyasi kuruluşu Moğol, Türk-Moğol veya Moğol-Türk adıyla tanımlamaktadırlar. Bu çalışmada da Cengiz Han'ın kurduğu devlet Moğol-Türk İmparatorluğu olarak tanımlanmıştır.

Cengiz Han, XIII. yüzyılın başlarında Asya'nın doğusundan çıkarak bütün Asya ve Doğu Avrupa'yı sınırlarına dâhil etmiş olan Moğol hareketini kısa zamanda imparatorluk düzeyine taşımıştır. Atlı-göçer evli bir zeminde kurulan Moğol-Türk İmparatorluğu'nda yerleşik hayata geçişin ilk örneği Cengiz Han'ın hayatta iken ülke yönetimini oğulları arasında paylaşması sonucunda merkezileştirme konusunda ilk adımını atmıştır.

Moğol-Türk İmparatorluğu'nun yerleşik hayata geçişine bağlı olarak erken bir zamanda siyasi, etnik, ekonomik ve kültür hayatında meydana gelen değişmelerin de etkisiyle kardeş ülkeler arasındaki ilişkiler bozulmuş hatta savaş durumu söz konusu olmuştur.

MERKEZİLEŞTİRME FAALİYETLERİ

Cengiz Han'ın çocukluk dönemi sıkıntılarla, gençlik yılları da akıl almaz mücadelelerle geçmiştir. Zira Timuçin, han veya hakan çocuğu olmadığı için hükümdar çocukları misali bir şehzadelik, veliahtlık döneminden Cengiz Han için söz edilememektedir. Cengiz Han'ın mücadelesinin ilk

dönemini başta kendi kabilesi olmak üzere yöredeki kabile, boy, budun ve kavimlerle yapmış olduğu mücadele oluşturmaktadır. Bundan sonraki dönemde Merkezi Asya'daki atlı-göçer evli halkların tehdit, tehlike ve hatta ganimet kaynağı konumundaki Çin ve takiben batı seferleri birbirini takip etmiştir.

Cengiz Han hâkim olduğu büyük coğrafyayı Moğol veraset geleneği uyarınca oğulları arasında *ulus verme* yöntemi uyarınca taksim etmiştir. Söz konusu taksimat incelendiğinde Cengiz Han ve ailesi de tıpkı Moğol halkı gibi göçer-evli hayat tarzından yana olmuşlardır. Başka bir ifadeyle zaman ve mekân farklılığına rağmen Moğol halkının nazarında göçer-evli hayat tarzının cazibesini kaybetmemiş olduğu söylenebilir. Zira Moğollar, yerleşik hayata geçmek yerine yerleşik halkları yönetimleri altına almayı ve yönetmeyi tercih etmişlerdir. Cengiz Han, muhtemel böyle bir düşünceyle gerek ülkesi ve gerekse yeni zapt edilen yerleşim merkezlerinde ikili bir yönetimi hayata geçirmiştir. Söz konusu uygulamaya göre, hemen her yerleşim merkezi için Moğol asıllı bir askeri vali yani Şahne ile doğrudan Karakurum'a karşı sorumlu Daruğacı adı verilen sivil valiler görevlendirilmiştir. Söz konusu Daruğaciler, genellikle zapt edilen şehirlerin üst düzey yöneticileri idi. Zira Moğol şehzadeleri yerleşik halkın malî işleri yanında yörenin özelliğine göre idarî işlerine bile karışmayabiliyorlardı. Şehzadelerin hâkimiyetleri sadece kendilerine incu (tumar) olarak tahsis edilmiş yani kendi uluslarının yaşadığı yurtlar için geçerliydi. Çünkü yerleşik halkların yaşadıkları yerlerde sadece toplanan vergilerden hisselerine düşen payı alırlardı. Ancak Moğol şehzadeleri bu haklarından asla vazgeçmemişler hatta dâhili savaşlar sırasında hanedan üyeleri arasındaki anlaşmazlıklarda söz konusu gelirler önemli faktör olmuştur.¹

Türkistan tarihinde örneklerine sık sık rastladığımız yerleşik-göçer evli mücadelesine Cengiz Han zamanında geçici de olsa da bir çözüm getirilmiş olduğu söylenebilir. Ancak bu sistemin kurulmasında Moğolların hizmetindeki Türkler (ağırlıklı olarak Uygurlar), Harezm ve Çinli

¹ Paul Pelliot, "Les Mongols et la Papaute", *Revue de L'Orient Chretien*, 24 (1924), s.316-325.

memurların büyük rolleri olduğu şüphesizdir. Nitekim Horasan ve Mazenderan gibi gelir düzeyi yüksek olan yerleşim merkezleri, Cengiz Han'ın ulus verme uygulamasının dışında tutulmuştur. Bu bölgeler Cengiz oğullarının müşterek malı sayılmış ve Karakurum 'un atamış olduğu sivil genel valilerce yönetilmiştir.² Bu yerleşim merkezlerinde, genel valilerin yanlarında hanedanın üç kolunun haklarının takibiyle görevli birer temsilcileri bulunurdu.³

BİR MOĞOL-TÜRK İMPARATORLUĞU

Moğol-Türk İmparatorluğu'nda *ulus verme* yöntemi uygulaması, zaman içinde hanedanın üyeleri konumundaki Altın Orda, İlhanlı, Çağatay hatta Pekin merkezli kurulmuş olan kardeş siyasi teşekküller arasında ciddi manada bir nüfus hareketliliğine yol açmıştır. Bu konuyla ilgili olarak çağdaş kaynaklardan el-Ömerî'nin Altın Orda'nın kuruluşuyla ilgili olarak vermiş olduğu bilgiler de bu durumu doğrulamaktadır: *Altın Orda devletinin kurulduğu yerler eskiden Kıpçak Türklerinin yurdu idi. Burası Moğollar tarafından işgal edilince, Kıpçak Türkleri onlara tabii oldular. Sonra Moğollar (Tatarlar), Kıpçak Türkleri ile karıştılar ve akraba oldular. Toprak onların tabiat ve soylarına galip geldi ve Moğollar (Tatarlar) tamamen Kıpçaklaştılar, Onlardan kız aldılar-kız verdiler ve onların yurtlarında kaldılar.*⁴

Bu değişme hadisesinde hiç şüphesiz İslamiyet'in de büyük rolü olmuştur. Zira Berke Han döneminde İslamiyet, devletin resmi dini olmuştur.⁵ Söz konusu göç olayı, öncelikli olarak atlı-göçer evli halklar arasında iken, Cengiz Han'ın batı seferiyle birlikte yerleşik hayata geçmiş olan insanlar da doğu-batı yönündeki göç hadisesinin öznesi konumunda olmuşlardır. XIII. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren başlamış olan söz konusu göçler Ön

² V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz., Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Kervan Yayınları, 1981, s.572.

³ Alâeddin Atamelik Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ C. II*, çev., M. Öztürk, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, s.231.

⁴ W. De Tiesenhausem, *Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev., İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul: Maarif Matbaası, 1941, s.373.

⁵ Jean Richard, "La Conversion de Berke et Debuts de L'islamisation de la Horde d' Or", *La Revue des Etudes Islamiques*, "Berke Han'ın İslam'a Girişi ve Altın Orda Hanlığında İslamiyet'in Yayılışı", çev., Abdulkadir Yuvalı, *Türk Kültürü Dergisi*, 306 (1989), s. 634-642.

Asya'daki siyasi, kültürel ve ekonomik hayatı âdeta alt-üst etmiştir. Ancak bu değişim hadisesi, Türk-İslam medeniyetinin lehinde sonuçlanmıştır. Batılıların *Moğol Barışı* diye adlandırmış oldukları dönem aynı yüzyılın ortalarında başlamış ve XIV. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Böylece aynı yüzyılda Türkistan'daki ilim merkezi konumundaki şehirlerin simetriği Ön Asya ve Anadolu coğrafyasında görülmektedir. Buna dair bir örnek verecek olursak Anadolu'da Selçuklular dönemindeki Konya, Sivas, Kayseri vb. şehirler ile Osmanlı dönemindeki (XVI. yüzyılda) İstanbul, Bursa, Edirne bu gelişme çizgisi üzerindeki şehirlerdir. Zira şehirlerin Kültürel, ekonomik ve sosyal manadaki gelişmeleri siyasi otoritelerle paralellik göstermiş oldukları görülmektedir.

XIII. Yüzyılın dâhi insanı Cengiz Han'ın, Moğol halkı temelinde kurmuş olduğu devlet, M.Ö. devirlerden başlamak üzere tarih sahnesine çıkmış olan Türk devletlerinin ortak paydası konumundaki *Türk devlet geleneği* ile izah edilebilir. Cengiz Han bu geleneği, yüzyılın şartlarında yeniden hayata geçirmiş yani söz konusu devlet geleneğini yaşadığı çağın ihtiyacına cevap verecek şekilde geliştirmiş ve haliyle değiştirmiştir. Bu değişim hadisesi, çağdaşlaşma olarak tanımlanmaktadır. Buradan hareketle Cengiz Han, Türk dünyası çağdaşlaşma hareketinin XIII. yüzyıldaki banisi olarak gösterilmektedir. Bu yüzden Cengiz Han'ın kurucusu olduğu Moğol-Türk İmparatorluğu, tarihî Türk devletler zincirinin güçlü bir halkasıdır. Zira insanlık tarihinde nerede ve ne zaman kurulmuş olursa olsun bir devletin Türk devleti olarak tanımlanması *Türk devlet geleneğiyle* doğrudan ilgili olduğu bilinmektedir. Böyle bir adlandırmanın bariz örneği olarak Mısır ve Suriye coğrafyasında kurulmuş olan Memluk Türk Devleti gösterilebilir.

MÜCADELE VE ÇEKİŞMELER

Cengiz Han döneminde Moğol-Türk İmparatorluğu'ndaki merkezileşme uygulaması oğlu Ögedey ve torunu Mengü Kağan dönemlerinde hayata geçirilmiştir. Söz konusu merkezileştirmelere bağlı olarak batıda Cuci oğullarıyla Tuluy oğulları başka bir deyişle Altın Orda ile İlhanlılar arasında ciddi manada mücadeleler söz konusu olmuştur. Ayrıca söz

konusu kardeş ülkeler arasındaki mücadelenin anılan yüzyılda âdeta siyasi bir bloklaşmaya dönüşmüş olduğu görülmektedir. Adı geçen siyasi bloklaşmada İlhanlı Devleti'nin safında Bizans ve Papalık, Altın Orda'nın safında Türkiye Selçukluları ve Mısır Memluk Devletleri bulunuyordu.⁶

Cengiz Han'ın ülkesini yönetim bakımından oğullarına *ulus verme* yöntemiyle görevlendirmesinden yaklaşık olarak altı ay önce büyük oğlu Cuci vefat ettiği için Cuci'nin yetkileri Cengiz Han'ın Sayın Han unvanı vermiş olduğu torunu Batu'ya bırakılmıştı. Cengiz Han, böyle bir görevlendirme yaparken merkezi yapıya herhangi bir ziyan gelmemesi düşüncesiyle birtakım önlemler almıştı. Nitekim Karakurum merkezli yani kurultay kararıyla doğu ve batı yönünde yapılması kararlaştırılan seferlere hanedan üyeleri yanında Moğol tabiiileri konumundaki diğer siyasi kuruluşlar da katılacaklardı. Bu gibi durumlarda, ganimetten öncelikli olarak Karakurum, sefere katılan oğullar ve bağlı siyasal kuruluşlar pay alıyorlardı.

Cengiz Han, ülke yönetiminde oğullarını görevlendirirken Çin'in yönetimine de ünlü generali Mukali Noyan'ı genel vali olarak göndermiştir. Aynı yetkilerle Curmağun Noyan'ı da batıda görevlendirme kararını vermişse de ömrü vefa etmediği için yerine geçen oğlu Ögedey Kağan, bunu bir vasiyet olarak düşünmüş ve Curmağun Noyan'ı da Mukali misali genel vali konumunda batıya göndermiştir. Böylece Cengiz Han'ın, ülkesinin yönetiminde; oğulları askeri ve sivil yönetim konusunda yetkilendirmiş olduğu genel valiler uygulaması Mengü Kağan dönemine kadar devam etmiştir. Zira Mengü Kağan, ülke yönetiminde ciddi manada bir merkezileştirme politikasını hayata geçirmiştir.

Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'ye bırakmış olduğu yerlerden ayrı olarak ülkenin batısında zapt edilmiş veya edilecek olan topraklar üzerinde bir tür tasarruf hakkı vermişti. Söz konusu tasarruf hakkı, Mengü Kağan dönemine kadar büyük ölçüde devam etmişti. Mengü Kağan, kurultay

⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Abdulkadir Yuvalı, "XIII. Yüzyılda Ön Asya'daki Siyasi Bloklaşma", *Türk Kültürü Dergisi*, 262 (1985), s.123-127.

kararıyla kardeşlerinden Hülegü'yü batıya diğer kardeşi Kubilay'ı da Çin dâhil doğudaki sorunların çözümü için görevlendirmiştir.

Şehzadeler alınmış olan Kurultay kararı uyarınca kendilerine verilmiş olan görevleri sonuçlandırdıktan sonra Karakurum'a döneceklerdi. Ancak gelişen ve yaşanan bazı hadiselerle ilgili olarak şehzadelerin geri dönmeleri şöyle dursun batıda ve doğuda Karakurum'a bağlı iki yeni Moğol devletinin kurucusu olmuşlardır. Hülegü, kendisine verilen görevleri sonuçlandırıncaya kadar ilgili kurultay kararlarına uymuştu. Ancak Hülegü, Karakurum'daki gelişme ve değişimlere bağlı olarak Tebriz merkezli İlhanlı Devleti'ni kurmasından sonra gelişen bazı hadiseler, Cuci oğullarıyla Tuluy oğullarını karşı karşıya getirmiştir. Ögedey Kağan döneminde, Ön Asya'ya gönderilmiş olan Curmağun Noyan ile Batu Han arasında bir sorun yaşanmamıştı. Ancak Güyük Kağan'ın tahta geçmesiyle birlikte Batu Han ile Güyük Kağan arasında önceki hadiselerle ilgili olarak ciddi manada gerginlik yaşanmıştır. Güyük Kağan'ın Batı'daki Moğol topraklarının genel valisi Curmagun'un yerine Elcigidey Noyan'ı geniş yetkilerle vali olarak göndermesinden sonraki süreçte batıdaki topraklar üzerindeki yetki konusu gündeme gelmiştir.

Cengiz Han, ülkesini oğulları arasında taksim etmiş olmasına rağmen oğulları arasında birliğin devamı düşüncesiyle bazı önlemler almıştır. Buna göre, Karakurum'da kurultay kararınca doğu ve batı yönünde yapılacak seferlere hanedanın diğer üyeleri de fiilen katılacaklardı. Zira bu seferlerden elde edilecek olan gelirin yüzde kırkının Karakurum'a ve katılan hanedan üyeleri arasında taksim edilmesiyle ilgili bu uygulama Hülegü ve Kubilay dönemine kadar düzenli olarak uygulanmıştır. Ayrıca Pekin, Horasan ve Tebriz gibi vergi geliri yüksek olan bazı yerleşim merkezlerine Kurultay kararıyla sivil genel valiler atanmıştır. Söz konusu genel valilerin yönetimindeki yörelerin gelirinin yüzde kırkı Karakurum'a geri kalanı da oğul veya torunlar arasında taksim edilmiştir. Bu yüzden söz konusu genel valilerin yanında Cengiz Han'ın oğul veya torunlarının mali işlerinden sorumlu temsilcileri bulunmuştur.

Altın Orda ve İlhanlılar arasındaki anlaşmazlığın sebepleri arasında elde edilecek olan gelirin taksimi meselesi bulunmaktadır. Zira Cengiz Han, ülkesini oğulları arasında pay ettiği sırada “oğul ve torunlarından her kim batıda bir toprağı ele geçirirse, buradan elde edeceği gelirin 1/3’ünü Karakurum’a, 1/3’ünü Cuci (Batu) ailesine, geri kalan da kendisine ait olacağına dair bir buyruk vermişti.⁷ Cengiz Han’ın sağlığında ve ölümünden sonraki süreçte oğul ve torunlarından hemen hiç birisi bu yasağı delmemiştir. Ancak Hülegü’nün kurultay kararı uyarınca verilmiş olan görevleri tamamladıktan sonra Karakurum’a dönmesi gerekiyordu. Oysaki Hülegü, İran ve Azerbaycan merkezli olarak zapt etmiş olduğu topraklar üzerinde Tebriz merkezli bir devlet kurmuştur. Hülegü, daha da ileri gitmiş ve Anadolu’da kontrolü sağladıktan sonra Batu ailesinin söz konusu yerler üzerindeki tasarruf haklarını tanımamıştır. Bu yüzden bu yöreden elde etmiş olduğu gelirlerden Altın Orda’nın payını göndermemiştir. Söz konusu anlaşmazlık konusu, Ögedey Kağan’ın ölümünden sonra Büyük Kağanlık tahtına oturmuş olan Güyük ile Batu’yu savaş noktasına getirmiş ise de Güyük Kağan’ın beklenmedik ölümü böyle bir savaşı ortadan kaldırmıştır.⁸

Mengü Kağan döneminde Batu Han, Azerbaycan ve Anadolu üzerindeki tasarruf haklarını kullanmış yani adı geçen yerlerdeki vergiler Batu Han’ın görevlendirmiş olduğu *Bitikçiler* tarafından tahsil edilmişti. Mevcut kayıtlara göre Batu Han döneminde taraflar arasında bu konuda herhangi bir itilafın söz konusu olmadığı çağdaş kaynaklarca da doğrulanmaktadır.⁹ Batu Han’ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Sartak’ın aynı yıl içinde (1256) ölmesinden sonra tahta küçük kardeşi Ulakçı geçmiştir. Ulakçı’nın da aynı yıl içinde ölmesi üzerine Sayın Han evlatları arasında tahta geçecek yetişkin kimse kalmadığı için ülkede geçici de olsa bir iktidar boşluğu meydana gelmiştir. Bu sırada Batu Han’ın oğlu Toğan’ın eşi Burakşin Hatun, oğlu Tüdan Mengü’yü tahta çıkartmak için Hülegü Han’dan yardım alma düşüncesiyle göndermiş

⁷ Tiesenhhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, s.151.

⁸ Rene Grousset, *L’Empire des Steppes – Atilla, Genghis-Khan, Tamerlan*, Paris: Payot, 1941, s.419.

⁹ Tiesenhhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, s.111.

olduğu mektubunda *oklukta ok kalmadığı gibi, yay ile kiriş de kalmadı* ifadesini kullanmıştır.¹⁰ Ayrıca Burakşin Hatun, Altın Orda'daki iktidar boşluğunu ifade düşüncesiyle Hülegü Han'a *kılıcsız kın ve yakasız gömlek* göndermiştir.¹¹ Bu durum Batu Han'ın üvey kardeşi (anneleri ayrı) Berke Han'ın (1256-1266), Altın Orda tahtına geçmesiyle son bulmuştur. Ancak İlhanlı hükümdarı Hülegü, yaşanmış olan hadiselerden yararlanıp Azerbaycan ve Anadolu toprakları üzerindeki Altın Orda'nın haklarını gasp etmiştir. Bu durum Cengiz Han'ın Batı'daki iki torununun başında bulunduğu Altın Orda ile İlhanlıları karşı karşıya getirmiştir.

Altın Orda ve İlhanlıların Azerbaycan ve Anadolu konusunda başlatmış oldukları bu çekişme sürecinde; Hülegü'nün Tebriz'de bulunan Altın Orda tacirlerinin mallarının yağma ve kendilerini öldürtmesi karşısında Berke Han'da kendi ülkesindeki İlhanlı tacirlerine aynıyla mukabele etmiştir.¹² Berke Han'ın bu tür olumsuzlukların çözümü için Hülegü'ye göndermiş olduğu elçilerini Hülegü iyi karşılamak şöyle dursun onları Tela Kalesi'ne hapsettirmiş ve daha sonra da öldürtmüş olması¹³ iki devlet arasında savaşı kaçınılmaz hale getirmiştir.

SONUÇ

Cengiz Han'ın kendisinden sonra ülkesinin siyasi manada parçalara bölünmemesi yani oğul ve torunlarının birlik ve bütünlüğü korumaları yönünde almış olduğu önlemlerin zamanla özelliğini kaybetmiş olduğu görülmektedir. Batıda Altın Orda-İlhanlı ve takiben Kubilay-Arık Buğa arasındaki siyasi manadaki mücadeleler doğuda ve batıda yerleşik hayatın hâkim olduğu siyasi teşekküllerin doğmasıyla sonuçlanacaktır.

¹⁰ Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, s.244.

¹¹ Mustafa Kafalı, "Cuci Ulusu ve Ak Orda (Altın Orda), Gök Orda Hanlıkları", *İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 24, (1970), s.54.

¹² M. Kafalı, "Cuci Ulusu ve Ak Orda (Altın Orda), Gök Orda Hanlıkları", s.57.

¹³ Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, s.322; Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, s. 153.

Cengiz Han'ın göçer evli hayat tarzı temelinde kurucusu olduğu dünya tarihinin en büyük siyasi kuruluşu olarak kabul edilen Moğol-Türk İmparatorluğu'nun ardılları yerleşik kültürün temsilcileri olarak tarihteki yerlerini almışlardır. Altın Orda (1227-1502), İlhanlı (1256-1336), Çağatay Hanlığı (1227-1369) ve Kubilay Han'ın Pekin merkezli kurucusu olduğu devleti (1280-1368) yılları arasında hüküm sürmüşlerdir.

KAYNAKÇA

- Alâeddin Atamelik Cüveynî. *Târîh-i Cihângüşâ C. II.* çev., M. Öztürk, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Barthold, V.V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan.* haz., Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Kervan Yayınları, 1981.
- Grousset, Rene. *L'Empire des Steppes – Atilla, Genghis-Khan, Tamerlan.* Paris: Payot. 1941.
- Kafalı, Mustafa. “Cuci Ulusu ve Ak Orda (Altın Orda), Gök Orda Hanlıkları”. *İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.* 24 (1970): 59-68.
- Pelliot, Paul. “Les Mongols et la Papauté”. *Revue de L'Orient Chretien.* 24 (1924): 316-325.
- Richard, Jean. “La Conversion de Berke et Debuts de L'İslamisation de la Horde d'Or”. *La Revue des Etudes İslamiques.* “Berke Han'ın İslam'a Girişi ve Altın Orda Hanlığında İslamiyet'in Yayılışı”. çev., Abdulkadir Yuvalı. *Türk Kültürü Dergisi.* 306 (1989): 634-642.
- Tiesenhansen, W. De. *Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler.* çev., İsmail Hakkı İzmirli. İstanbul: Maarif Matbaası, 1941.
- Yuvalı, Abdulkadir. “XIII. Yüzyılda Ön Asya'daki Siyasi Bloklama”. *Türk Kültürü Dergisi.* 262 (1985): 123-127.

TÜRKİYE VE TÜRK DÜNYASI TARİH BİLİNCİNDE CENGİZ VE HALEFLERİ ALGISI

PERCEPTION OF GENGHIS AND HIS SUCCESSORS IN HISTORY
CONSCIOUSNESS OF TURKEY AND THE TURKIC WORLD

Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu
Ankara Üniversitesi

**Prof. Dr. ABDULLAH GÜNDOĞDU | Ankara Üniversitesi |
abdullahgundogdu[at]yahoo.com | ORCID: 0000-0002-9171-6965**

Abdullah Gündoğdu, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'ndan 1986 yılında mezun oldu. 1989 yılında A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, yüksek lisansını tamamlamıştır. 1995 yılında ise "Hive Hanlığı Tarihi (Yadigâr Şibanileri Devri: 1512-1740)" adlı tezi ile de doktor unvanını almıştır. 1987- 1998 yılları arasında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak göreve başlamıştır. 1998'de aynı ana bilim dalında yardımcı doçentliğe, 25 Ocak 2001'den itibaren doçentliğe yükselmiştir. 12 Şubat 2008 tarihinde profesörlüğe atanmıştır. Halen aynı fakültede görevine devam etmektedir. İngilizce, Rusça ve Farsça yanında Çağdaş Türk dillerini bilmektedir. Özbekistan, RF Tataristan Özerk Cumhuriyeti, Kazakistan, Kırgızistan'da görev yapan Gündoğdu yurtiçi ve yurtdışında çok sayıda bilimsel toplantılara katılmıştır.

**Prof. Dr. ABDULLAH GÜNDOĞDU | Ankara University |
abdullahgundogdu[at]yahoo.com | ORCID: 0000-0002-9171-6965**

Abdullah Gündoğdu graduated from Ankara University, Faculty of Language, History and Geography, Department of General Turkish History in 1986. In 1989 A.U. He completed his master's program in the Institute of Social Sciences, Department of History (General Turkish History). In 1995, he received the title of doctor with his thesis titled "History of the Khanate of Khiva (the Yadigar Shibani Period: 1512-1740)". Between 1987-1998 A.U. He started to work as a research assistant in the General Turkic History Department of the Faculty of Language and History-Geography. In 1998, he was promoted to assistant professor, and associate professor as of January 25, 2001. He was appointed professor on 12 February 2008. He is still working at the same faculty. He is fluent in English, Russian and Persian, as well as Contemporary Turkic languages. He served in Uzbekistan, RF Tatarstan Autonomous Republic, Kazakhstan, Kyrgyzstan. He participated in many scientific meetings at home and abroad.

TÜRKİYE VE TÜRK DÜNYASI TARİH BİLİNCİNDE CENGİZ VE HALEFLERİ ALGISI

Özet

Güney Sibirya'da Baykal Gölünden Himalaya dağlarına, Mançurya'dan Doğu Avrupa ve Balkanlara kadar uzanan büyük bozkır kuşağı, Avrupa ve Asya'yı enlemesine birbirine bağlar. *Merkezi Avrasya* olarak tanımlanan ve süreklilik arz eden bu geniş hattın sakinleri olan Türk ve Moğol halkları, büyük askeri hareketleri ve göçleri ile Eski ve Orta çağ dünya tarihinin en büyük imparatorluklarını kurdular. Bunlardan Cengiz İmparatorluğu'nun kuruluşu, dünya tarihinde kendi türünde benzersiz bir olaydır. Uzak Doğu'dan, Ön Asya ve Doğu Avrupa'ya kadar olan geniş Avrasya bölgesindeki ülkeler, tarihlerinde ilk kez aynı hanedanın hâkimiyeti altında birleşmiş oldular. XIII. yüzyıldan sonra dünya tarihinin eksenini, üç asırdan fazla bir süre imparatorluğu oluşturan dört büyük kolun -Yuan / Kubilay, İlhanlı, Altın Orda ve Çağatay hanlıklarının- kendi aralarında ve diğer devletlerle olan ilişkileri ve mücadeleleri üzerine oturmıştır. Çağatay Hanlığı sahasında imparatorluğu kendi idaresinde ihya mücadelesine girmiş olan Emir Timur, bu süreci modern tarihe bağlayan yeni bir dönemin kapısını açmıştır. Bu mirasın en çok etkilediği Türkiye ve Türk dünyasında, kimlik inşasının temelini oluşturan tarih bilincine, Cengiz ve halefleri algısının nasıl yansıdığına bir bütün olarak ele alınmasına ihtiyaç vardır.

Anahtar Kelimeler

Cengiz İmparatorluğu, Altın Orda, İlhanlı, Çağatay, Emir Timur, Türkiye, Türk dünyası, tarihçilik, algı.

PERCEPTION OF GENGHIS AND HIS SUCCESSORS IN HISTORY CONSCIOUSNESS OF TURKEY AND THE TURKIC WORLD

Abstract

The great steppe belt, stretching from Lake Baikal in Southern Siberia to the Himalayan mountains, from Manchuria to Eastern Europe and the Balkans, connects Europe and Asia transversely. The Turkic and Mongolian peoples, the inhabitants of this continuous wide belt defined as central Eurasia, established the largest empires in the Ancient and Medieval world history with their great military movements and migrations. Among these empires, the founding of the Genghis Empire is a unique event of its kind in world history. The countries of the vast Eurasian region, from the Far East to Central Asia and Eastern Europe, were united for the first time in their history under the rule of the same dynasty. After the XIII. century, the axis of world history was based on the relations and struggles of the four great branches that formed the empire for more than three centuries - the Yuan / Kublai, Ilkhanli, Golden Horde and Chagatai khanates - among themselves and with other states. Emir Timur, who entered the struggle for the revival of the empire in the field of the Chagatai Khanate, opened the door of a new era connecting this process to modern history. There is a need to consider how the perception of Genghis and his successors reflects on the historical consciousness that forms the basis of identity construction in Turkey and the Turkic world where this heritage is most affected.

Keywords

Genghis Empire, Golden Horde, İlhanlı, Chagatai, Amir Timur, Turkey, Turkic world, historiography, perception.

*“Cengizleri titretti ŧu âfâkı serâser
Timurları Hükmetti Şehinşahlara yekser
Fâtihlerine geçti bütün kişver-i Kayser.”*
Hüseyinzâde Ali Bey

GİRİŞ

M. Ö. VIII. yüzyıldan başlayarak Bozkır halklarının dünyayı şekillendiren büyük yürüyüşleri ve kurdukları büyük imparatorluklar dizisinde Cengiz Han'ın özel bir yeri vardır. Cengiz'in ve haleflerinin XIII. yüzyıldan başlayarak Avrasya'yı birleştiren büyük imparatorluğu, aynı zamanda dünyanın küresel bir bütünlük kazanmasına katkı yapmakla insanlık tarihini bir daha eskisi gibi olmayacak şekilde değiştirmiştir. Bu değişimden en büyük payı Türklerin yaşadığı bölgeler almıştır. Bu sebeple Cengiz Han ve Moğolların Türk tarihindeki yerinin nasıl değerlendirileceği sorusu, Türk tarihçiliğinde en çok tartışılan konuların başında gelir. Geçmiş, Cengiz ve Timur istilaları çağına kadar giden bu tartışmalar, bazı zamanlar şiddetini artırıp, bazı zamanlar sessizliğe bürünmüş olsa da alttan alta sürekliliğini hep korumuştur. Türkiye'nin içinde bulunduğu Batı Türkleri dışında kalan Doğu ve Kuzey Türklerinin tarihinin ana eksenini oluşturması sebebiyle Cengiz ve halefleri daha belirleyici bir etkiye sahiptir. SSCB'nin dağılması ardından giderek daha belirgin hale gelen Türk dünyasının ve Sovyet sonrası kurulan yeni ulus devletlerin, Cengiz mirası ile kuvvetli bir yüzleşme içerisindeydir. Bunun nasıl olduğunu anlamak tarihçilik için ilgi çekici bir konu başlığı teşkil eder.

Türk tarihçiliğinin doğuşundan günümüze kadar gelen canlı bir tartışma konusu olan bu hususta üretilen mesainin Türk tarihçilik mektebinin gelişmesine ve kendi özgün yolunu bulmasında değerli olduğunu belirtmemiz gerekir. Eski Türk tarihinin dayandığı Bozkır kültürü temel alındığında, modern öncesi dönem için, çağdaş etnik aidiyetlerin yerini yaşam biçimleri ve iktisadi tercihlerin belirlediği dikkati çeker. Bu bağlamda bu eski dönemler

için etnik sınırlar silikleşerek anlamını yitirmekte, geçmişe ait aidiyetlerinin tayininde kültür unsurlarını esas almamız daha işlevsel olmaktadır.

Doğu ve Batı olmak üzere iki temel çizgide tarihi gelişimlerini sürdüren Türkler için Cengiz'in ortaya çıkışı yeni bir dönemin kapısını açmıştır. Sosyal ve etnik yapının büyük değişim yaşadığı bu yeni dönem içerisinde Türk halklarının çağdaş etnik dokusu büyük oranda şekillenmiştir. Cengizlilerin hâkim olduğu coğrafya, özellikle *Ak Orda* ve *Gök Orda* sahası *Tatar*, *Kazak*, *Özbek*, *Nogay*, *Karakalpak* gibi çağdaş Türk halklarını üreten bir etnik laboratuvar işlevi görmüştür. Bölgeye ve döneme göre farklı adlandırmalar dikkati çekmekle birlikte Türk genel adı varlığını korumuştur. Cengiz ve haleflerinin idaresi altında yaşayan Doğu Türkleri ise Arap-İslâm¹ ve Rus kayıtlarında olduğu gibi Batı Türkleri tarafından da *Tatar* genellemesi altında ifade edilmiştir.

OSMANLI TARİHÇİLİĞİNDE CENGİZ VE HALEFLERİ

Hanedan esasına dayanarak yazılmış Osmanlı kroniklerinde Cengiz ve halefleri iyi bir gözle görülmemişlerdir. Bunun izlerine erken Osmanlı tarihlerinde rastlamaktayız. Resmi Osmanlı tarihlerinde, istila ve tahribatlardan dolayı şahsiyet olarak Cengiz ve Timur yanında bunların askeri unsurlarını ifade eden “Tatar” kavramı da olumsuz tanımlanmış; *zalim*, *kan dökücü*, *gaddar*, *hileci*, *kurnaz* olarak tavsif edilmiştir. Hatta bazen kâfir nitelmesi yapılarak Tanrı'nın laneti ile anılmışlardır. *Oruç Bey*, *Ahmedî*, *Şükrullah tarihleri*, *Neşri*, *Müneccimbaşı* gibi Osmanlı kroniklerinde bu ifadelere bolca rastlanır.² Hatta Doğu ve Batı Türklüğünün hâkimiyet anlayışlarını yansıttıkları, *Cengiznâme* – *Oğuznâme* tarihçilik geleneğini, bu ayrışmaya dâhil edebiliriz.³

¹ Mehmet Maksudoğlu, “Tatarlar: Moğol mu, Türk mü?”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11-12, (1993-1994), s. 205-210.

² Hüseyin Nihal Atsız, *Üç Osmanlı Tarihi: Oruç Beğ Tarihi, Ahmedî: Dâstân ve Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman, Şükrullah: Behçetü't-Tevârih*, İstanbul: Ötügen Yayınları, 2011, s.21-22, 137, 205. *Niceyidi difile, gel ahvalini/ Etmədiler anı kim Cengiz Han Zulmdan eder idi halka 'ayan / Zulm etdiler, veli kanun ile/ Ellerin boyamadılar hûn ile;* Mevlânâ Mehmed Neşri, *Cihannümâ (Osmanlı Tarihi 1288-1485)*, haz., Necdet Öztürk, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013, s.29-30. Son dönemde Osmanlı kaynaklarında Timur algısı üzerine yapılan bir yüksek lisans çalışması için bkz. Tarkan Suçıkar, *XV. - XVII. Yüzyıl Osmanlı Kroniklerinde Yıldırım Bayezid ve Timur Algısı*, Ankara: Panama Yayıncılık, 2015.

³ Cengiznâmeler ve Oğuznâmeler hakkında bkz. Mehmed Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Ötügen Yayınları, 1981, s.47- 54, 236- 238.

Âşık Pâşâzâde gibi erken Osmanlı tarihlerinde göçer Tatarların, Türkmân ile birlikte Osman Gazi'nin dedesi ve babasının emrinde hareket edenler içinde zikredilmesi⁴, Emir Nogay'ın ölümü ardından dağılarak Altın Orda sahasından Osmanlı Beyliği'nin bulunduğu uç bölgesine gelen Tatar gaziler olduğunu düşündürüyor. Konunun Osmanlı hanedanının menşei ve kuruluşu tartışmaları ile ilgisi bulunmaktadır.⁵ Yine Ankara Savaşı'nda Deşt-i Kıpçak'tan gelen ve daha sonra Timur safına geçen Tatar çerisi bu meydana düşünülmalıdır.⁶

Oğuznâme geleneğinin uzantıları olan *Tevarih-i Âl-i Selçuk* ve *Tevarih-i Âl-i Osman* türü eserlerde Cengiz ve halefleri olumsuz bir bakış açısı ile anlatılmaktaydı. Yukarıda zikredilen kronikler de Oğuznâme geleneğinin devamı olarak görülebilir. 1243 Köseadağ Savaşı ile İlhanlıların, 1402 Ankara savaşı ile Timurluların tahakkümüne giren Batı Türkleri, bunların bu tahakkümünün dayandığı Cengiz geleneğine karşı daha kadim Oğuz ananesine sarılarak direnmişler, kendi kavmi geleneklerini canlandırıp yaşatmışlardır.⁷ Hatta kendi algılarında mütehakkim Cengiz ananesini, küçümsemişlerdir. Bunu güçlü beylerin seçtikleri kukla hanları tahta çıkarıp indirebildiği ve han soyundan oğlanların her birinin kendini han namzedi gördüğü karmaşık bir düzeni anlatan “*Âl-i Cengiz oyunu*” şeklinde ifade etmişlerdir. XVI. yüzyıl Osmanlı klasik döneminin en önemli tarihçilerinden biri olan Gelibolulu Mustafa Âli bile Cengiz Han neslinin inkırazına sebep olarak onların kendi aralarında taht kavgasına düşmelerini gösterir.⁸ Yine de Gelibolulu Mustafa Âli, Osmanlı tarihçileri arasında Tatarlar, Cengiz ve Timur meselelerine en müspet yaklaşımı temsil eder. Özellikle Cengiz ve Timur konusunda bu müspet yaklaşımını daha da ileri götüren Mustafa Âli, Timur'un en başta gelen unvanları

⁴ Necdet Öztürk, *Âşıkpaşazade Tarihi (Osmanlı Tarihi 1285-1502)*, haz., Necdet Öztürk, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013, s.92- 93.

⁵ Bu konuda bkz. Abdullah Gündoğdu, “Altın Orda ve Osmanlı Devleti'nin Yükselişinde Türk Tasavvufu ve Yeseviliğin Rölü Üzerine Bazı Düşünceler”, (Geçmişten Geleceğe Uluslararası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu, İstanbul, Eylül 26- 28, 2016), s.31- 48.

⁶ Atsız, *Üç Osmanlı Tarihi*, s. 51. “Deşt ülkesinden çokluk Tatar çerisi gelmişti. Beğlerine Aktav derlerdi. Edirne'de oturmuşken orada öldü. Askeri kalmıştı. O Tatar askerini de beraber almıştı.”

⁷ Halil İnalçık, “Murad II”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 31. cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s. 171.

⁸ Mehmet Şeker, “Âli'ye Göre İslam Devletlerinin Yıkılış Sebepleri - 'Âli'nin Fusûl-i Hall ü 'Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd Adlı Eserinin Değerlendirilmesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (1992), s.128-129; Ebubekir S. Yücel, Gelibolulu Mustafa Ali'nin Fusûl-i Hall ü 'Akd ve Usûl-i Harcu Nakd Adlı Eseri”, *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/2 (2004), s. 134.

arasında bulunan “sâhipkıranlık”ı izah ederken, bunun ülkeleri baştan sona ele geçiren cihangirleri ifade ettiğini söyler. Dünyanın o zamana kadar cihan hâkimi sıfatında; Büyük İskender, Cengiz Han ve Timur’dan ibaret, gerçek anlamda sadece üç cihangir gördüğünü özenle vurgular.⁹ Onun bu şekilde bu payeyi sadece üç hükümdara hamlederek Osmanoğullarının büyük padişahlarını bundan mahrum bırakmış olması ilgi çekicidir.¹⁰

Gelibolulu Mustafa Âlî, Osmanlı hanedanının dayandığı Oğuz Türklerini Tatarların bir alt şubesi saysa¹¹ da Tatarlar hakkında yüzyılları aşan yargılardan nasibini alan bazı olumsuz değerlendirmeleri eserine yansıtmaktan da çekinmez. “Çin ile İslam ülkeleri arasında yaşayan kalabalık bir halk” olarak tanımladığı Tatar taifesinin, “memleketleri ele geçirip yağmalamada ve yakıp yıkmaya hususunda üstün olduklarını, hatta hamile kadınların karınlarını yararak öldürmek” gibi zalimliklerini de vurgular. Devamında bize; “Tatarların atlarına nal bile vurmadıklarını, ılgar ve firar anında gerektiğinde beş günlük yolu bir günde kat edebildiklerini, atlarının yulaf yemeden gidebildiğini, zorda kaldıklarında da onların atlarını yedikleri” gibi eski zamanlara ait pek olumlu olmayan insanüstü bir Tatar tanımı yapar. Âlî, eserini tamamladığı Hicri 1006 yılı (1597/98) itibariyle Osmanlı himayesinde olan Al-i Cengiz Soyundan Kırım hanlarının idaresinde bulunan Tatarların Ruslar üzerine sürekli gaza yaptıklarından da bahsetmeyi ihmal etmez.¹²

Kırım Hanlığı’nın Osmanlı himayesine girişi ve Osmanlı ülkesinde Tatarların yayılması, bu eski olumsuz algıyı zamanla yumuşatmıştır. Bu süreçte Tatar kavramı, Osmanlı’nın kendinden gördüğü Müslüman unsurlarından biri, aynı zamanda *atlı haberleşme görevlisi/Posta Tatarı* anlamı

⁹ “Ammâ sahib-kıran, şehriyâr-ı zî-şân ve âlemgir-i memâlik-sitân vasfıdır ki, öninde kimse durmaya, kişvergirliğe tenezül itmeyüb, şarkdan garba tahakküme cüll-i himmet eyleye. Nitekim hicret’den gelen şehriyâr-ı din-i a’ni bihi İskender-i Zülkarneyn-i namdara ve küffar u fücâr zümresinden zuhur iden bedkirdar, yani Buhtü’n-Nasr-ı delalet-medar-ı nevzuhurdur, tarih-i hicret’den sonra zuhur iden havakinin bir sahib-kıranı Cengiz-i ruşen-tebar ve birisi dahi Timur-ı büzürgvardır.” Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitabü’t-Tarih-i Kühü’l-Ahbâr I-II*, haz., Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül, İbrahim Hakkı Çuhadar, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1997, 6b, s. 27

¹⁰ Ayrıca Bkz. Feridun Mustafa Emecen, “Cihangirliğin Yeniden İnşası: Sahib-Kıran Sultan Selim Han”, *Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2020, s. 160-164.

¹¹ “Ahbar-ı Etrak lazımatını irad ve inha ve aşair-i Tatarun ve hususen Oğuz namındaki kabail-i bişumarun”, s.69; İklim-i Çin, Türkistan, Sekalibe, arz-ı Yecüc Mecüc’ü Etrak ve Tatar taifesinin Yafes neslinden geldiği vurgulanır. Gelibolulu Mustafa Ali, *Kühü’l-Ahbar 1. cilt*, haz. Suat Donuk, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yayınları, 2020, s. 155a/ 547-548; 181a/ 869.

¹² Gelibolulu Mustafa Ali, *Kühü’l-Ahbar 1. cilt*, s. 103a/403-404; Cornell Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev., A. Ortaç, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1996, s.290-293.

da kazanmıştır.¹³ Zaten Doğu Türkleri ile Batı Türklerinin ortak kökten beslenmesine karşın aynı zamanda birbirine rakip olan hâkimiyet telakkilerinin, zamanla ayrı kollara ayrılmış olsa da, bir birinin yerini alabileceğine dair bir meşruiyete sahip olduğunu biliyoruz. Nitekim Cengizli hanedanından birini Osmanlı tahtına vâris gösteren hiçbir yasa mevcut olmasa da XVIII. yüzyılın sonunda, Sultan I. Abdülhâmid'in ardından, kısırlık nedeniyle hanedanın kesilmesi sonucunda baş göstereceğinden endişe edilen devletin dağılması tehlikesi karşısında, ulemânın Kırım hanlarından birini tahta çağıracaklarına dair o döneme yansımış olan bilgiler önemlidir.¹⁴

Şunu da belirtmek gerekir ki gerek İlhanlı ve gerekse Timurlu tahakkümü, Batı Türklerinin kendi kavmi köklerinin dayandığı bozkır geleneklerinin güncellenmesine de fırsat vermiştir. Cengiz soyundan gelen Kırım hanlığının ilhakı yine bu doğrultuda işlev görmüştür. Batı Türklerinin Ön Asya halkları arasında dilleri ve kültürlerini unutup asimile olmamasında büyük oranda bu güncellemelerin tesiri vardır. Sahanın en büyük uzmanlarından biri olan Bartold'un değerlendirmeleri de bu yöndedir:

Moğolların galebesi, göçebe kavimlerin kendi ananeleri, yaşayışları ve dilleriyle gururlanmalarına sebep oldu. Moğol hükümdarlarının İran'da kendi halklarını yükseltmek yolundaki faaliyetleri, umumiyetle Moğolların değil belki Türklerin milli duygularına faydalı oldu. Reşidüddin büyük eserinde Cengiz Han ve onun selefleri ile başka Türk Moğol kabilelerine tahsis edilen kısımda göçebe hayatı hakkındaki açık tavsiflerden, Moğollar değil, asıl Türkler istifade ettiler. Câmîu't-tevârih'in bu kısmı, birkaç defa Türkçeye çevrildi.¹⁵ “Moğollar yanlarında, Orta Asya Türklerinin kültür evrimini güçlü bir şekilde etkileyen, yeni bir Doğu Asya akımı getirdiler. Batı'da Moğollar Türklerişirken, Türkler de Moğol öncesi Türk hükümdarların anıları silininceye değin Çingiz Han İmparatorluğu'nun geleneklerini aşamalı olark özümstediler.”¹⁶

¹³ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* 3. cilt, İstanbul: MEB Yayınları, 1983, s. 420.

¹⁴ François Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*, çev., M. R. Üzmen, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1978, s. 34; Ayrıca Bkz. Feridun Mustafa Emecen, “Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar”, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2018, s. 37-61.

¹⁵ Vasily Vladimirovich Bartold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1984, s. 66.

¹⁶ V Vasily Vladimirovich Bartold, *Mir Ali Şir ve Türkmen Halkının Tarihi*, çev., İ. Aslan, İstanbul: Post Yayınevi, 2020, s.17.

XIII. yüzyıl ortalarından XV. yüzyıl sonuna kadar devam eden yüz elli yıllık bu süreç içerisinde Osmanlı devlet kurumları ve sosyal hayatı üzerinde *İlhanlı ve Timurlu* etkisi belirgin bir şekilde kendini gösterir.¹⁷

Cengiznâmelerde Batı Türklerinin yaşadığı Türkiye, uzun bir dönem *Diyar-ı Rum* veya *Memâlik-i Rum*, Türkiye Türkleri de *Rumî* veya *Rumlu* aidiyeti içinde anılmışlardır. Batı Türklerinin de bu tanımlama ile kendilerini daha üstün bir kültür ortamında hissetmişlerdir.¹⁸ Bu tanımlama onlara Doğu cihetinden yapılan bir adlandırma olmakla birlikte kendilerince de kabul görmüş idi. Batı cihetinden ise halk için *Turco* (Türk), ülke için *Turquía* (Türkiye), Padişah için ise *Sultán Turco/Gran Turco* (Büyük Türk) sözleri yaygın olarak kullanılmıştır.¹⁹

DOĞU VE KUZEY TÜRKLERİ TARİHÇİLİĞİNDE CENGİZ VE HALEFLERİ

Cengiznâme geleneğine bağlı olmalarına karşın Orta Asya ve Kuzey Türklerinin algısında Cengiz ve halefleri, yeknesak bir mahiyet taşımaz. Bölgenin ilim hayatını temsil eden medreseleri ve tarih yazıcılığı Cengiz ve haleflerini müstevli olarak gören *Fars* kültür dairesinin etki alanında bulunuyordu. Bu nedenle bölge Türkleri bu konuda erken zamanlardan başlayarak dini inançları ve milli gelenekleri arasında bir ikileme düşmüşlerdir. Bu ikilem, Cengiz geleneklerine dayanan Cengiz soyundan gelen hanlar ile Şeriatı savunan ulema arasında yaşanan çatışmada kendini gösteriyordu. Bu çatışma, Timurlular çağında şiddetle devam etmiş²⁰, XVI. yüzyılın başında Deşt-i Kıpçak'tan gelen göçebe Özbeklerin Türkistan'ın bütün hayatına hâkim olmaları ardından Cengiz ananesi ile şeriat arasında ilkinin lehine oluşan bir uzlaşma ile sona erdirilmiştir. İşte bu dönemde Cengiznâme geleneğinde yazılan *Şibaninâmeler* dönemin hâkim tarih ürünleri oldular.²¹

¹⁷ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981, s.338-341.

¹⁸ Salih Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği: 14.-17. Yüzyıllarda Rûm/Rûmi Aidiyet ve İmgeleri*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004, s.106-112.

¹⁹ Özlem Kumrular, *Dünyada Türk İmgesi*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005, s.54, 91, 141.

²⁰ Abdulkadir İnan, "Yasa-Töre-Türe ve Şeriat", *Makaleler ve İncelemeler II. Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998, s.222-228; Vasily Vladimirovich Bartold, *Uluğbeğ ve Zamani*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, s.200-204; Vasily Vladimirovich Bartold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, s.187-193; Ayrıca bkz. Musa Şamil Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.

²¹ Bkz. Yakup Karasoy ve Mustafa Toker, *Türklerde Şecere Geleneği ve Anonim Şibani-Nâme*, Konya: Tablet Kitabevi, 2005.

XVI. yüzyılda Hârezm bölgesi başka bir Cengizli hanedanının, *Yadigâr Şibanileri*'nin hâkimiyetinde, Cengiznâme yazıcılığının en önemli merkezi olmuştur. Bugün elimizde olmayan *Tarih-i Dost Sultan* ile *Ötemiş Hacı* tarafından yazılan *Cengiznâme* bu dönemin özelliklerini yansıtan belirgin eserlerdir. Doğu Türkçesi ile yazılan bu Cengiznâmeler, İslâmi öğelerle uyumlaştırılmıştır. Cengiznâmeler, sözlü geleneğin canlı bir şekilde kendini devam ettirdiği köklü bir anlayışı ortaya koymaktadır.²² Bu anlayış, bir asır sonra yine aynı bölgede *Ebulgazi Bahadır Han* gibi Cengiz neslinden hükümdar bir tarihçi tarafından kemâle erdirilecektir. Bizzat onun tarafından hem bir Cengiznâme (*Şecere-i Türk*) ve hem de bir Oğuznâme (*Şecere-i Terâkime*) telif edilmek suretiyle, yukarıda sözü edilen Oğuznâme-Cengiznâme temelindeki iki Türk sözlü tarih geleneği yakınlaştırılmaya çalışılmıştır. Hatta bu yönüyle Ebulgazi'yi Doğu ve Batı Türklüğünü ortak tarih temelinde birleştirmeye yönelik girişimin ilk temsilcisi olarak değerlendirmek mümkündür. Cengiz ananesinin etkisini yitirdiği, siyasî hâkimiyetin *Hocaların* eline geçtiği Doğu Türkistan'da ise üstün çıkan ise Şeriat olmuş, tartışma medrese ve din adamlarının lehine çözülmüştür.²³

Kırım sahası da Cengiznâme geleneğinin en kuvvetli yaşatıldığı kültür merkezlerinden biri durumundaydı. Zamanla Osmanlı nesir geleneği tesirinde ürünler veren bu bölge, dil ve kültür bakımından olduğu kadar fikrî bakımından da Hârezm gibi iki tarih yazım geleneğini yaklaştıran ve Türk dünyasını birleştirici bir hüviyete sahip olmuştur. 1748 yılında tamamlanan *Abdülgaffar Kırımî*'nin *Umdetü'l-Ahbâr*'ı yanı sıra *Seyyid Mehmed Rıza*'nın *Es-Sebü's Seyyar fi Ahbâr-ı Mülûku't-Tatar* ve *Abdullah ibn Rıdvan*'ın *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak* adlı eserleri zikredilmeye değerdir.²⁴

²² Ötemiş Hacı, *Cengiz-Nâme*, haz., İlyas Kemaloğlu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s.13-18; Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.

²³ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevi, 1947, s.546; Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında: XVIII-XX. Asırlarda Ruslar ve Çinlilerin İstiklalleri Devrinde Türkistan Millî Devletleri ve Millî Mücadeleleri Tarihi*, Ankara: Otağ Yayınevi, 1975, s.15-17.

²⁴ Derya Derin Paşaoğlu, "Kırım Hanlığı'nda Umdetü'l-Ahbâr Örneğinde Tarih Yazıcılığı" (I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu, Zonguldak, Ekim, 23-25, 2014), s. 7- 14; Neriman Seyityahya, "Seyyid Muhammed Rıza'nın Kökeni (XVIII. Yüzyıl Mensur Kırım Tarihleri Arasında Es-Sebü's- Seyyâr'ın Yeri Hakkında)", çev., Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25/2 (2010), s.625- 636; Abdullah ibn Rıdvan, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak 'An Hitta-i Kırım veya*

İdil-Ural Türkleri de Türkistan'da olduğu gibi, kendi sözlü ve yazılı tarihlerinde Cengiz ve onun neslinden gelen hanlar hakkında olumlu düşüncelere sahip olmalarına karşın, Buhara medreselerinden beslenen İslami geleneğin yarattığı ikilemde de kalmışlardır. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Kazan Türkleri arasında, *Dastan-ı Nesl-i Cengiz Han ve Aksak Timur*, *Câmi'ü't-tevârih* ve *Tevarih-i Bulgariye* adlı üç tarihî eserin çok yayılmış ve okunmuş olduğu bilinmektedir. Kurat'a göre; bunlardan ilkinin en geç 1635'lerde, ikincisinin ise en geç 1641'de tanzim edildiği tahmin edilmektedir. Her iki eserin de *Hankerman*'da (Kasım Hanları sarayında) yazıldığı bilinmektedir.²⁵ Abdulkadir İnan ise eserin XV. veya XVI. yüzyıldan önce yazılmış olduğu fikrindedir.²⁶

YENİLEŞME VE MİLLİ UYANIŞ ÇAĞINDA CENGİZ VE HALEFLERİNE BAKIŞ

Türkler arasında yenileşme ve milli uyanış, XIX. yüzyılda başlayıp giderek hız kazanmış, XX. yüzyılın başlarında ise özgün kimliğini bularak büyük bir aydınlanma birikimi oluşturmuştur. Bu dönemde Cengiz ve haleflerine bakışta da değişim yaşanmıştır. Bu durum, öncelikli olarak İdil-Ural Türkleri arasında kimlik tartışmalarında kendini göstermiştir. Yenileşme akımları ile giderek daha tebellür eden bu düşünceler, millî uyanış yolunda belli bir çizgiye oturacaktır. Haliyle bu tartışmalarda temel konuların başında Cengiz ve halefleri gelmekteydi. Kazan Üniversitesi'nde ilk görev alan Türk-Tatar dilleri okutmanı olan *İbrahim b. İshak Halfin*, halk arasında XVII. yüzyıldan beri bilinen adı geçen, *Dastan-ı Cengiz Han ve Aksak Timur* adlı eseri, 1819 tarihinde Kazan'da Üniversite Matbaası'nda *Ahvâl-i Çingiz Han ve Aksak Timur* adıyla bastırmıştır. 1822 yılında ikinci baskısı yapılan eserin ardından o, 1824 tarihinde yine aynı yerde Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türk'ünü* de neşretmiştir.

Tevârih-i Tatar Hanân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak, haz., M. Akif Erdoğan, Selçuk Uysal, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 2012.

²⁵ Yine Kurat'a göre; *Tevarih-i Bulgariye* adlı eser ise, Bulgar harabelerine yakın olan "Taşbilgi" köyünden *Hüsameddin bin Şerefeddin (Muslimi)* tarafından 1551-1582 yıllarında telif edilmiş olmalıdır. Akdes Nimet Kurat, "Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 23/3-4 (1965), s. 119.

²⁶ Abdulkadir İnan, "Dastân-ı Nesl-i Cengiz Han Kitabı Hakkında", *Makaleler ve İncelemeler I. Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998, s.198- 206.

Türkiye’de Cengiz ve Timur’a bakışın değişmeye başlaması, yine Türkçülük akımının gelişimi ile bağlantılı olmuştur. Rusya’nın Türkistan’ı aşip Kaşgar’a kadar yayılması karşısında İngiliz siyasetinin İstanbul’da Rusya’ya karşı etkinliğini arttırmıştır. *Sultan Abdulaziz’in* saltanatı zamanında, Kaşgar hanı *Yakub Bey’in* elçi göndermesi İstanbul’da Türklüğün kadim yurtlarına karşı ilgiyi arttırmıştı. Bunun sonucu olarak *Ahmet Vefik Paşa’nın* Şecere-i Türk’ü Çağatay Türkçesinden Osmanlı Türkçesine kazandırmıştır. Bu konuda en büyük etkiyi yapan kuşkusuz *Leon Cahun’un* 1896 yılında *Introduction Générale à l’Histoire de l’Asie (Asya Tarihine Giriş)* adlı eseriyle *Necip Asım Bey’in* üç yıl sonra bunu esas alan *Türk Tarihi*²⁷ adlı eserini yayımlamasıdır.

Buhara tesirindeki Kazan mollalarının Şeriatı, Cengiz ananesine üstün tutan tavrına karşın, *Şehabeddin Mercânî* bir din adamı olarak milleti esas alan tarihçilik yaklaşımı ile milli uyanışın öncüleri arasında yer almıştır. Onun Tatar kimliğinin oluşması ve Türkçülük akımının doğuşunda bu yaklaşımının belirleyici olduğu söylenebilir.²⁸ Mercânî’nin Çağatay tesirinde bir Kazan Türkçesi ile birinci cildi 1885, ikinci cildi 1900 yılında Kazan’da basılan *Kitabü Müstefâdü’l-ahbâr fi ahvâli Kazân ve Bulgâr* adlı eseri, bu konuda çığır açıcı olmuştur. Müellifin ölümünden altı ay önce tamamlanan eser, İdil-Ural Müslümanlarının XIX. yüzyıla kadarki genel tarihini anlatmaktadır. Birinci ciltte *Bulgar Devleti* üzerinde yoğunlaşmakla birlikte *Hazar, Burtas, Kıpçak, Başkırt* ve *Rus* kavimlerinden de bahsedilmekte, Altın Orda, Kazan, Astrahan, Kırım, Sibir hanlıkları ile Nogay Ordası ve Kazak hanlarının Rus istilasından önceki tarihleri ele alınmaktadır. İkinci ciltte İdil-Ural Tatarlarının XVIII ve XIX. yüzyıllardaki içtimai, iktisadi, manevi hayatlarından, buralarda görev yapan idareci, tüccar ve ulemeden önde gelen kimselerin hayat hikâyelerinden söz edilmektedir.²⁹ Bu şekilde İdil-Ural Türkleri arasında başlayan dil ve kimlik tartışmalarında Cengiz Han ve haleflerine sahip çıkanların, aynı zaman da Türk ve Tatar kimliğini sahiplenen Ceditçiler/Yenilikçiler olması dikkat çeker. Rusya Müslümanları arasında yenileşme ve milli uyanış akımının en büyük öncüsü olan *İsmail Gaspiralı* da bu çizgide yazılar yazmıştır.

²⁷ Bkz. Necip Asım Yazıksız, *Türk Tarihi*, İstanbul: Pergole Yayınları (H. 1312), 2017; Erciment Sarıay, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçiş Sürecinde Bir Mütefekkir Olarak Necip Asım: Hayatı, Eserleri”, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Üniversitesi, 2012.

²⁸ Yusuf Akçuraoğlu, *Türk Yılı 1928*, haz., A. Tekin ve A. Z. İzgöer, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009, s. 364- 368.

²⁹ Bkz. Şehabeddin Mercânî, *Müstefâdü’l-Ahbâr Fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, haz., Mustafa Kalkan, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2008.

Rızaeddin Fahreddin de İdil-Ural bölgesindeki kimlik ve tarih bilincine yönelik tartışmalarda açık bir görüşe sahip aydınlardan biri idi. O, zaman içerisinde fikirlerini geliştirerek kendi toplumunu *Tatar* yerine doğrudan *Türk* diye adlandırmak gerektiği inanıyordu. Aynı zamanda Müftü olarak onun Cengiz ve Timur konusundaki değerlendirmeleri büyük önem taşır. 1909 yılında *Şura* dergisinde yayınladığı makalesinde, Cengiz Han'dan hareketle dini hissiyat ile milli hissiyatın farklı sonuçlar doğurabileceğine açıkça değinmesi ilgi çekicidir:

Türkleri birleştirmek yolunda gayret ettiği ve Türk kavminin şan ve şöhretini göklere çıkardığı için Cengiz Han, en büyük adamlarımızdan, vücudu ile iftihar edecek büyüklerimizden ise de bu bâbda olan hissiyat-ı diniyemiz, hissiyat-ı kavmiyemize galipdir.

Ayrıca o, Altın Orda tarihine hasredip, önce *Şura* dergisinde neşrettiği daha sonra kitaplaştırılacak olan çalışması ile bu konuda Cuci neslinin sadece Kazan Türkleri için değil bütün Türk dünyası için birleştirici yönünü ilk vurgulayan tarihçilerdendir. Onun öncülük ettiği çizgi, daha sonra Abdullah Battal Taymas, Reşit Rahmeti Arat, Akdes Nimet Kurat tarafından geliştirilerek Türk tarihçiliğinin görüşlerini derinden etkilemiştir.³⁰

Bu dönemde İstanbul'da ve Kazan'da bir ara çözüm olarak *Türk-Tatar* kavramı birlikte kullanılmıştır. Kazan sahasında Tatar ve Türk kimliği arasında Tatar kimliğine kendini daha yakın hissedenler, Cengiz ve mirasını daha müspet görmekteydiler. Cengiz için bu olumlu hislere karşın Toktamış'a vurduğu darbeye, Tatarların felaketine sebep olduğu düşüncesiyle Timur, olumsuz hislerle değerlendirilmiştir.³¹ Günümüzde de benzer şekilde Azerbaycan ve Türkiye'de Timur yaptığı seferlerle Türk dünyasına zarar verdiği yönüyle sıklıkla eleştiri konusu yapılmıştır.³²

³⁰ Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev., İ. Kamalov, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003, s. 31; Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, (İstanbul 1925), Ankara, 1988; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1972, s. 119-151.

³¹ İdil-Ural Türkleri arasında kendilerini ne adla adlandıracaklarına dair tartışmalar için bkz. İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, İstanbul: Ötügen Yayınları, 2000, s.228- 239.

³² Azerbaycan'da sahneye konan ve Timur'u Türk hükümdarlarından oluşan bir divanda Türk töresine göre yargılayan "*Fatihlerin Divanı*" adlı oyun, tarihe hissi ve hükümle bakmanın tarih dışılık (anakronizm) içerdiğini anlatan ilginç bir örnek oluşturur.

Diğer bir Türkçü aydınlanma merkezi olan Azerbaycan'da dünyadaki Türklerinin birliğini savunmak, doğal olarak Cengiz, Timur ve halefleri lehinde müspet bir tarih görüşünü gerektiriyordu. Azerbaycan'da Türkçülük fikrinin ilk temsilcilerinden olan *Hüseynzâde Ali Bey* de Türklerin birliği fikrini savunurken Cengiz ve Timur konusunda olumlu görüşünü açık bir şekilde belirtmekteydi. Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyaset başlıklı yazısı Kahire'de Türk gazetesinde yayımlanması ardından başlayan tartışmalar üzerine o, gazeteye bu konudaki görüşlerini de içeren bir mektup gönderip yayımlatmıştır. Türkler arasında mahalli adlandırmaların yerine Türk adının kullanılması gerektiğini izah ettikten başka mektubunda; “*Umûm Türklüğün medâr-ı iftihârı olan Cengizler, Timurlar gibi harp dâhilerine dair hakaret-âmiz sözler derç etmek... Kaş yapayım derken göz çıkarmak kabilindendir*”³³ diye görüşlerini Türklüğün umum menfaati çerçevesinde değerlendirmiştir.

Türk milli uyanışı ile Türklerin uzak tarihlerini de konu alan çalışmalardaki artış dikkat çeker. Türkiye'de bu çalışmalarda bilhassa İkinci Meşrutiyet sonrası Rusya Türklerinin de büyük katkısı vardır. *Trablusgarp* ve *Balkan* harpleri ile ülkenin dağılmanın eşiğine geldiği muhterale bir zamanda, milli duygularla kuvvet toplamak isteyen Türkçüler için büyük cihangirler ve özellikle Cengiz Han dönemi, *altın çağ* olarak anlam kazanıyordu. Buna karşın, İslâm'ın saadet asrına dönmeyi en geçerli yol olarak gören İslâmcıların ise putperest gördükleri bu dönemin mirasına Türkçülerin sahip çıkmalarına şiddetli itirazları olacaktır. Bu iki gurup arasında fikri ayrışma *biz kimiz* sorusuna verilen cevapta ve bununla bağlantılı olarak oluşturulan tarih görüşlerinde kendini göstermekteydi. Bu dönemde istibdat karşıtı Genç Türklerle birlikte hareket eden *Sırat-ı Müstakim* çevresinde fikri faaliyette bulunan İslâmcılar ile daha sonra Türk Yurdu çevresinde faaliyette bulunan Türkçülerin bir sürelik yol arkadaşlığı bu tartışmalarla yavaş yavaş sona ermeye başlayacaktır. Balkan Savaşı dini bir hava yaratmakla birlikte, siyasette Türkçülüğün etkisinin artmasına katkı yapmıştı. Bu dönemde ilk kez olarak *Türk hükümeti*, *Türk ordusu*, *Türk hakanı* gibi aidiyet ifadeleri kullanılmaya başlandı. Bu durum karşısında Meşrutiyet'e sıcak bakan İslâmcıların, *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilüreşad*'da Türkçülerle dikkat çeken birliktelikleri sonlanacaktır. İslâmcılar bir yandan Türkçülerle yollarını ayırırken, demokratik, özgürlükçü bir rejime olduğu

³³ Akçuraoğlu, *Türk Yılı 1928*, s.434.

kadar milliyetçi bir rejime de karşı olduklarını ifade ediyorlardı. Hatta bu konuda Türkçülerle sert tartışmalara girişmekten de çekinmeyeceklerdir.

Türkçülük fikrinin gelişimi ile Cengiz ve halefleri hakkındaki olumsuz yargıların izalesinin gerekliliğini çok iyi bilen Akçura, *Türk Yurdu* mecmuasının ilk sayısında hemen bu konu ile başlaması ilginçtir. Onun tefrika halinde on bir sayı neşrettiği “*Müverrih Leon Cahun ve Muallim Bartold’a Göre Cengiz Han*” başlıklı yazısı, Türk tarihçiliği açısından olduğu kadar Türk düşünce hayatı bakımından da bir Cengiz sorunu ihdas etmiş bulunuyordu.³⁴ Cengiz ve ahfadına nasıl bakılacağı, tartışmanın özünü teşkil ediyordu. Akçura’nın temel görüşü “*Cengiz İmparatorluğu ile Türk-Tatarların tarih-i hayatiyesi kesb-i sarahat edip bir şekl-i muayyen almıştır, Cengiz Türk ırkına mensup akvamın hemen cümlesini birleştirdi. Cengiz ve oğulları zamanında büyük bir Türk imparatorluğu hâsıl olmuştu*”³⁵ şeklindeydi.

Yani Türklük temelinde oluşacak birliğin yaratacağı güç peşindeydiler. Akçura, Türk kamuoyundaki Cengiz ve Tatarlar hakkında olumsuz düşüncelere karşı da ciddi bir mücadele başlatır. Bu mücadelenin merkez üssü *Türk Ocakları* ve *Türk Yurdu* olacaktır. *Tasvîr-i Efkâr*’da *Ebuzziya Tevfik*’in Rusların zalimliğini anlatırken Tatarları sorumlu gösteren “*zaten Moskof damarlarına ara sıra dökülmüş Tatar kanları, bu kavmi- zahiren ne kadar temeddün ederse etsin daima hunharlığa sevk edecektir*” şeklindeki ifadelerine karşı yoğun bir kampanya başlatılır. Türk Derneği çevresinden gençler, gazeteyi protesto ederler. Akçura, 7 Nisan 1911 yılında *Fevziye Kütüphanesi*’nde ve devamında *Şark Tiyatrosu*’nda “*Türk ve Tatar Birdir Türkler Medeniyete Hizmet Etmiştir*” başlığında kapsamlı bir konferans verir. Bu konferans metni daha sonra *Türk Yurdu*’nun ekinde yayınlanır.³⁶ *Türk Yurdu*’nda Akçura’dan başka diğer yazarların da bu çizgide yazıları neşredilir. Bu tartışmalarda öne çıkan isimlerin başında *Ahmet Ağaoğlu* gelir. Türkçülük, İslâmcılıktan ayrıştıkça Ağaoğlu’nun da İslâmcılarla olan organik bağının zayıflamıştır. *Türk Yurdu*’ndaki Türk dünyasını tanıtan yazılarında “*Türk âlemi içinde İslamlık ve Türklük olmak üzere iki cereyanın mevcut olduğunu, bunların mesailerini birleştirip birleştiremeyeceğine*” dair görüşlerini paylaşır. Başlangıçta görüşlerini yaymak için özgür bir zemin

³⁴ Yusuf Akçuraoğlu, *Türk Yurdu*, 1-11, (1911).

³⁵ Yusuf Akçuraoğlu, “Türk ve Tatar Tarihi”, *Türk Yurdu*, 19, (1912), s. 319.

³⁶ *Türk Yurdu*, 24, (1913), s.425- 430.

olarak kullandığı İslâmcı *Sebilürreşad* dergisiyle bu kez Türkçülüğün İslâm'la bağdaşıp bağdaşmadığı konusunda bir sert tartışmaya girecektir. Nitekim bu dönemde *Ahmet Naim*, *Süleyman Nazif* gibi isimlerin Türkçülere karşı yaptıkları saldırılara karşı Türkçülüğün savunmasını Akçura'dan başka, Gaspıralı ve Ağaoğlu, üstlenmiştir. Ahmet Naim, Müslüman kimliğini Türk, Arap vb. olarak parçalamanın doğru olmadığını savunurken, Türkçülerin Türk tarihine olan ilgilerini *şirk* olarak değerlendirmekteydi. Burada tartışma dönüp dolaşp yine Cengiz'e odaklanmıştır: “*Cengiz'in yagasını bilmek, İlhân'ın yurdunu tanımak, Altun Ordu'yu anmak bize lâzım değil. Mazideki işrak (şirk koşma) ile tefahür (övünme) edilemez. Bize şer'-i Muhammedi'yi, İslâm yurdunu, mücâhidîn-i İslâm'ı bilmek, tanımak lâzım*” diyerek karşı çıkar.

Ağaoğlu'nun Türkçülerin tarih anlayışına saldıran bu görüşlere karşı Türk Yurdu'ndan “*İslâm'da Dava-yı Milliyet*”³⁷ başlıklı iki makalesi ile cevap verir. Saygılı bir üslupla kaleme aldığı, ayet ve hadislerden desteklediği bu yazısında Ağaoğlu, Ahmet Naim'in *kavm* veya yeni anlayışa göre *millet* sözü ile *asabiyet* sözünü karıştırdığını, İslâm'ın milliyetçiliği değil millet oluşumuna da engel olan kabilecilik anlamına gelen *asabiyeti* yasakladığını dile getirir.

“*Asabiyet, aşiret halinde yaşayan, vahdet-i milliyesini duymamış, kendini bilmez, nereye doğru yürüdüğünü anlamaz, muhitlere mahsustur. Milliye ise bunun aksidir, yani kendini bilir bir vicdan-ı milliye malik bir muhittir.*” der³⁸.

Sebilürreşad'ın yönetmeni *Mehmed Akif* 1912 şartlarında bu kampanyaya katılır. Onun dergisinde çıkan bir yazıda, *Türk de ne demek oluyor?* “*Türk, Osmanlı Saltanatı, İslâm Hilâfeti adını taşıyan bir siyasal şirketin üyelerinden yalnızca bir tanesidir*” diyordu. Bu konuda en sert muhalefeti yürüten *Ahmet Naim* (1872-1934), 1913 yılında “*İslâm'da Dava-yı Kavmiyet*” adıyla bir kitap yazarak, Türkçülüğü, Rusya'dan gelen Tatarların icat ettiği bir efsane olarak tanımlamakta ve İslâm'a bir ihanet olarak görmekteydi. İslâmcılardan Türkçülüğe yöneltilen eleştirilere karşı İsmail Gaspıralı ve Ahmet Ağaoğlu tarafından *Türk Yurdu* ve *Yeni Mecmua*'da kapsamlı cevaplar verilir. Türk milliyetçiliğinin şoven tutuculuktan uzak, insanîyetçi

³⁷ Ahmet Ağaoğlu, “İslâm'da Dava-yı Milliyet”, *Türk Yurdu*, 71, (1993), s.372- 376.

³⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi II.-IV. Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, s. 420.

bir hareket olduğu anlatılır. Ayrıca bu dönemde büyük bir ivme kazanan Türkiyat çalışmalarının verdiği yeni bakışlarla iddialarını desteklerler.³⁹

Osmanlıcılık siyasetini savunanlar da İslâmcılar gibi Türkçülere karşı saldırıya geçerler. Bunların başında ünlü yazar *Süleyman Nazif* bulunmaktadır. Süleyman Nazif de Türklüğü inkâr noktasına vardığı eleştirilerini, Türkçülüğün Balkan Savaşı felaketinden daha büyük bir felâkete yol açmakta olduğuna kadar sertleştirmiştir. Süleyman Nazif'in Ahmet Naim'le aynı hususları tartışma konusu yaptığını görüyoruz. Bu hususların başında yine *Cengiz tartışması* gelir “*Bunu kimse inkâr edemez ki Sultan Osman'ın miras-ı mukaddesi, Hazret-i Muhammed'in metrukât-ı mübarekesiyle kabil-i muhafazadır. Cengiz'in yâd-ı mezalimi ile değil.*”⁴⁰

İctihâd dergisinden sert, ateşli ve heyecanlı yazılarına karşı Ağaoğlu, *Sabık Trabzon Valisi, Süleyman Nazif Beyefendiye* hitaben *Türk Yurdu* dergisinden makul, mutedil ve saygılı bir üslupla cevap verir. Aslında Ağaoğlu yazılarında da İslâmlığın ve Osmanlılığın da gerçek hamilerinin Türkçüler olduğu fikrini savunmaktaydı. Ağaoğlu, “Türk Medeniyeti ve Tarihi” yazılarında Darülfünun muallimlerinden *İskender Marki*'den naklen; “*Size Asyalılar, Turanîler, Moğollar deseler çekinmeyiniz*” dedikten başka İslâm öncesi Türk tarihinin de görkemli ve medeni olduğunu ispat etmeye çaba gösterir.”⁴¹

Cihan Harbi yılları, İslâm birliği ve Türk birliği siyasetinin devlet ideolojisi olarak desteklemesi yanında savaşın özel koşulları iki kesimin de tartışmaları bir süre ertelemesine yol açmıştır. Şevket Süreyya Aydemir, kendi kuşağının bu tür hayallerle vatan savunması için kendilerini cepheden cepheye savuracak gücü nasıl bulduklarını kendi özel hikâyesinde anlatır. *Müfide Ferid*'in roman kahramanı *Aydemir* soyadını alması da böyle bir Turancı ülkünün onda kalan mirasıdır.⁴² Bu kuşaklar isimlerinin yanına *Gökalp, Tuğrul, Alptekin* gibi eski Türkçe isimler almayı itiyat edinmişlerdi. Millî mücadele milliyetçi bir temele sahip olsa da bu

³⁹ Ahmet Ağaoğlu, “Türk Medeniyeti Tarihi”, *Türk Yurdu*, 40 (1913), s.292- 296; Sayı 43 (1913), s.340-345; Ağaoğlu'nun cevabı, *Yeni Mecmua*, 35 (1913), s. 163; İsmail Gaspıralı, “Türklük- Osmanlılık”, *Türk Yurdu*, 69 (1914), s.358- 359.

⁴⁰ Yusuf Hikmet Bayur'dan naklen: “*Bunu kimse inkâr edemez ki Sultan Osman'ın miras-ı mukaddesi, Hazret-i Muhammed'in metrukât-ı mübarekesiyle kabil-i muhafazadır. Cengiz'in yâd-ı mezalimi ile değil.*” Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 425.

⁴¹ *Türk Yurdu*, ilgili sayılar: 1913, Sayı 40, s. 296.

⁴² Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999, s.123.

dönemde bütün kesimler fikri ayrılıklarını ertelemiş önceliği vatan müdafaasına vermişlerdir.

ÇAĞDAŞ TÜRK TARİHÇİLİĞİNDE CENGİZ VE MOĞOLLAR

Milli uyanış döneminin daha çok siyasi mahiyet taşıyan görüşler çerçevesinde değerlendirilen Cengiz sorunu, tarihçilik mesleği ile ilmi usul ve esaslara dayandıkça daha tarafsız değerlendirmelerin konusu olması mümkün olmuştur. Yine de bu konu, zaman zaman şiddeti azalıp artmakla birlikte günümüze kadar siyasi ve fikri tartışmaların odağında olmaya devam edecektir.

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında Rıza Nur'un eserinde Cengiz ve Moğolları Türk sayan görüşlerine karşı Necip Asım Bey, daha önce Türk Tarihi adlı eserinde savunduğu eski görüşlerini değiştirerek karşı çıkmış, eserini ve görüşlerini esas aldığı Leon Cahun'u bu kez aşağıdaki ifadelerle eleştirmiştir.

Leon Cahun'un ve sairenin Cengiz için: 'Türk vahdetine hadim olmuştur' demeleri kuru laftır. Cengiz bir cihangirdir. Her cihangir gibi o da bir kozmopolittir. Emeline nail olmak için Türk gibi bir savaş unsurunu idaresi altına almıştır ve bu işte muvafık olmak için dünyanın en zengin bir memleketi olan Çin'i de hükmü altına almıştır. Eğer maksadı Türk vahdeti olsa idi Çin'e gider miydi? Kim ne derse desin ben ne Cengiz Han'ın Cihangirliğinden bir şeref isterim ne de cinayetlerinden mesuliyet! Ve zannediyorum ki neticede birleşiyoruz. Eğer öyle ise tamamiyle Moğol müessesesi olan kurultayı, Ergenekon kurtuluş bayramını, Kırım hanlarının veliahtlarına verilen kalgaylık ünvanını da sahiplerine verelim.⁴³

Millî bir aydınlanma hareketine dayanan cumhuriyetin kültür siyaseti, İslâm öncesi Türk tarihini, geri kalmışlığın pasından kurtulmak, çağdaş bir toplum kurmak, kaynaşmış, kenetlenmiş yeni bir ulus yaratmanın vasıtalarından biri olarak görülmekteydi. Türklerin Asya'daki uzak geçmişlerini öğrenmek, din-devlet ilişkisini laik temeller üzerine oturtmak için uygun bir bilinç yaratabilecekti.⁴⁴ Bu yüzden hanedan yerine milleti

⁴³ Necip Asım, "Bir Aylık Neşriyat", *Türk Yurdu*, 10/17 (1925), s. 201.

⁴⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz., Ahmet Kuyaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 521- 526; Erol Güngör, *Dünden Bugünden Tarih, Kültür, Milliyetçilik*, Ankara: Mayaş Yayınları, 1984, s.148-149.

esas alan bir tarih algısı büyük önem kazanmıştır. Bu konuda Atatürk ve Togan arasında geçen görüşme ilgi çekicidir. Togan'ın *Kazan Üniversitesi Arkeoloji Cemiyeti* için hazırlayıp Akçura vasıtasıyla *Bilgi Mecmuası*'nda yayınlattığı *İbn Haldun* ile ilgili çalışması, ondan habersiz Türkiye'de din-siyaset ekseninde bir dizi tartışmaya neden olmuştur. Bu makalede teokrasinin Türkler için felaket olduğu ve İslâm'ın özüne uymadığı fikri işlenmektedir:

Türkler ve Moğolların idare sisteminde din ile bağlı bir şey yoktur. Çingiz'in Yasa sisteminin tatbiki İslâm âleminde yeni bir devir açtı. Bu yasa Türkiye'de Yasaq-i Osmanî ve tamga sistemini bıraktı. Orta Asya'daki İslâm memleketlerinin Rusya'ya esir olmalarının başlıca sebebi bunların Çingiz Yasası'nda ayrılarak Şeriate dönmeleri olmuştur. İbn Haldun büyük tarihini yazdığı zaman Türk âleminde büyük hadiseler zuhur etmişti. O Şam'da Temür'le görüştü. Onun Türk kavmiyle ilk hakiki teması bu suretle başladı ve ayrı kitap yazıp bu hatıratı tesbit etti. Temür, memleketini Yasa ve Tüzükle idare etti."

Atatürk de makaleyi yazım yanlışlarını düzeltecek kadar derinlemesine okuyup incelemiş, 1 Şubat 1930'da Çankaya Köşkü'ndeki davette Togan'a beğenilerini de ifade etmiştir.⁴⁵

1930 yılında, daha sonra Türk Tarih Kurumu'na dönüşecek olan, *Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti*'nin kamuoyunun bilgi ve görüşlerini almak üzere hazırladığı, *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı eserde Orta Asya'ya hasredilen XI. Bölüm alt başlığında *Cengiz Devri*, *Büyük Türk-Moğol İmparatorluğu* başlığıyla olumlu bir gözle verilmiştir. *Timur Devleti* başlığında askeri başarılar ve medeni gelişmeler özet olarak verilmeye gayret edilmiştir.⁴⁶ Bununla bağlantılı olarak 1931 yılında liseler için hazırlanan ve on yıl kadar okutulan Atatürk'ün de katkıda bulunduğu dört ciltlik *Tarih* eserinde yine Cengiz siyasi tarihin gelişimine göre, olumlu bir bakış açısıyla "büyük bir devlet adamı" olarak, seferleri ise "*Cengiz'in Fetihleri*" başlığı ile sunulur. Cengiz'in kurduğu imparatorluk bir "*Türk-Moğol Devleti*" olarak tanımlanır. Moğollar ise bir hüküm verilmeden zikredilir. 30 sayfadan fazla

⁴⁵ Zeki Velidi Togan, *Hâtıralar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, s.104-105.

⁴⁶ Eseri hazırlaya *Türk Tarihi Heyeti*'nin azaları; Afet İnan, Mehmet Tevfik, Samih Rifat, Yusuf Akçura, Reşit Galip, Hasan Cemil, Sadri Maksudi, Şemseddin Günaltay, Vasıf ve Yusuf Ziya'dan oluşuyordu. Eserin tekrar baskısı için bkz. *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

yer ayrılmış olan *Timur* ise halkın sevgisini kazanmış, diplomat, adil, zeki örnek bir hükümdar olarak takdim edilir.⁴⁷

1934 yılında çıkarılan ve Türk uluslaşması yolunda büyük bir etkiye sahip olan *Soyadı Kanunu*, Türkiye dışında kalan Türklerin uzak tarihleri yanında Cengiz, Timur ve haleflerine ait olan şahıs, topluluk ve yer adlarının, soyadı olarak kullanıma girmesine fırsat vermiştir. *Cengiz, Timur, Noyan, Çağatay, İlhan, Barulas, Altan, Moğol, Moğultay* gibi soy isimleri çağrışımlarıyla konuya millet bilincinde süreklilik kazandırmıştır.⁴⁸

Cumhuriyet döneminde ulus temelli gelişen Türk tarihçilik mektebi sadece Cengiz, Timur ve halefleri sorununu değil, *Şah İsmail, Uzun Hasan* ve diğer benzeri sorunları da ilmi tarihçiliğin yöntemleri, güçlü akademik ve kurumsal yapılar sayesinde ihtilaf kaynağı olmaktan çıkartmaya çalışmıştır. Türkiye’de tarihten, edebiyat tarihine, hukuk tarihinden, müesseseler ve iktisat tarihine kadar beşerî bilimlerin pek çok alanında öncü çalışmalar yapan *Mehmed Fuad Köprülü*, siyasi ve fikri tartışmaların dışında ilmi usulleri esas alan bir yaklaşım geliştirmeyi başarmış, bu yönü ile kendi ilmi mektebini oluşturmuştur. Onun bu konudaki görüşleri Rus ve Batı Türklük biliminin sürekli gelişen birikimine yaslanır. Bu birikimi Türk medeniyetinin bütünlüğü içerisinde eleştirel değerlendirmelere tabi tutarak yeniden üretmeye çalışır. O, Cengiz veya Moğolların Türklüğünden daha çok *Cengizliler* zamanında Türk dili ve edebiyatının gelişmesi ile ilgilenmiş, bu dönemi Türk tarihinin ve medeniyetinin bir parçası olarak görmüştür. Onun; “*Moğolların Türk ekseriyeti içinde dillerini unutarak süratle Türkleşmeleri yalnız Altın Orda ve Türkistan’a münhasır kalmamıştır; İran’da ve Anadolu’da dahi aynı şeyi görüyoruz*” yaklaşımı Türk tarihçilik mektebinin kendinden sonraki ilmi anlayışını büyük oranda belirlemiştir. Timur ve halefleri konusunda ise çok daha açık bir tavır ortaya koyan Köprülü, Timurlular devrinde ortaya konan maddi medeniyeti, Türk medeniyeti bakımından bir zirve olarak görür.

⁴⁷ “Cengiz çok büyük bir devlet adamıydı”. “Az zamanda sağlam bir idare kurmayı, disiplini çok kuvvetli bir ordu yaratmayı başardı.” “*Temuçin ve Türk- Moğol Devletinin Kuruluşu*”, “*Moğol isminin tarih sahnesine çıkışı, 13. Asırda Cengiz İmparatorluğu’nun kuruluşundan sonradır*”. *Tarih II Orta Zamanlar*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1931, s.253-254, 356; “*Timur çok şöret ve sevgi kazandı, Herkes onun kahramanlığından ve adaletinden başka bir şey konuşmuyordu.*”, s. 312; “*Cengiz İmparatorluğu, Cengiz Han’ın evlatları, Büyük Moğol devleti, Hint’te Türk- Moğol imparatorluğu*”, *Tarih III Yeni ve Yakın Zamanlar*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1931, s. 1, 51, 80, 82, 179, 315.

⁴⁸ Soyadı anlatılarının derlendiği bir çalışma olarak bkz. Emine Gürsoy Naskali, *Cumhuriyet Tarihi Soyadı Hikâyeleri*, İstanbul: Doğan Kitap, 2013.

“Avrupalıların Büyük Moğol İmparatorluğu dedikleri Türk İmparatorluğu’na Timurlular ve daha doğrusu Baburlüler İmparatorluğu adını vermek daha uygundur” der.⁴⁹ Buna karşın Köprülü, Osmanlı hanedanının etnik menşeinin Moğol/Tatarlığı konusunda J. Marquart, P. Wittek’ten ve Zeki Velidi Togan’ın görüşlerine karşı 1941 yılında *Belleten*’de çok kapsamlı bir cevap verir.⁵⁰

Atatürk döneminde devletin kültür ve tarih siyaseti nedeniyle Cengiz ve Moğolların Türklüğü tartışmaları, hızını kaybeder. Bu dönemde ve sonrasında umumi Türk tarihine dair görüşleri ve kendine özgü tarihçilik anlayışı nedeniyle Zeki Velidi Togan’ı ilmi tartışmaların hep içinde görüyoruz. Togan, Marquart’ın *Kay=Kayı* birleştirmesi iddiasını geliştirerek daha kapsamlı bir şekilde ortaya koymuştur. 1932’de Birinci Türk Tarih Kongresi’ndeki muhalif tavrı nedeniyle yurt dışına çıkmak zorunda kalan Togan, bu kez siyasi görüşleri nedeniyle 1944 yılında da Irkçılık-Turancılık davasının sanıkları arasına sokulmuştu. Togan’ın Cengiz ve Timur konusunda görüşlerinin etkisi, Türkiye’de erken zamanda makes bulmuş olmasına rağmen çok partili hayatta yine tartışmaların odağında olur. Kimlik tartışmalarının canlandığı bu dönemde Cengiz ve Moğolların yeniden tartışma konusu yapılması şaşırtıcı değildir. Türk tarih mektebinin Anadoluculuk ile muhafazakâr eğilimleri taşıyan üyeleri Cengiz, Timur ve Moğollar konusunda yeni tartışmalar başlatmışlardır. Köprülü mektebinden *Mükrimin Halil Yinanç, İbrahim Kafesoğlu, Osman Turan, Mehmet Altay Köymen* gibi güçlü Selçuklu tarihçilerinin Türkiye tarihine ilişkin ciddi hacimli çalışmaları, tarihçiliğin gündemini Müslüman Türk çağına yöneltmiştir. Türkistan, Ön Asya ve Anadolu’daki Moğol istilasını, Türk olmayan yıkıcı bir harekât olarak gören bu kuşak, Cengiz imparatorluğunu bir Türk-Moğol imparatorluğu olarak gören ve İlhanlı hâkimiyeti altındaki Anadolu’nun iktisadi vaziyetini ticaretin ve bayındırlık hizmetlerinin inkişaf ettiği bir dönem olarak gören Togan’a⁵¹ karşı eleştirilerini yükselteceklerdir.

⁴⁹ Bartold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s.199, 237.

⁵⁰ Mehmet Fuad Köprülü, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Etnik Menşei Meseleleri”, *Belleten*, 7/28 (1943), s. 219- 303.

⁵¹ Togan’ın İlhanlı dönemine ilişkin olarak, yaygın görüşlerin aksine Anadolu’nun medeni hayatına olumlu yönlerini ortaya koyan yaklaşımı, hocası Barthold ile aynı doğrultudadır. Osmanlı devletinin kuruluşunda ve kurumlarında İlhanlı etkisinin çok daha belirleyici olduğu görüşü, onun Genel Türk Tarihi çalışmalarında ortaya koyduğu temel tezlerden birisidir. Zeki Velidi

Bu konuda en sert tartışmayı başlatan İbrahim Kafesoğlu olacaktır. O, Togan'ın 1941 yılında yayınlamış olduğu “*Moğollar, Cengiz ve Türklük*” adlı eseri yanında 1946 yılında yayınladığı “*Umumi Türk Tarihine Giriş*” adlı eserlerini hedef alan “*Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi*” başlıklı kapsamlı ve sert bir eleştiri yazısı kaleme alır. Togan'ın bu konudaki çalışmalarını önce şekil sonra muhteva bakımından değerlendirir:

Henüz halline muvaffak olunmamış problemlerin malum gerçekler gibi alındığı; katiyetle bilinmeyen meselelerden ve kıymetsiz birkaç delile istinaden büyük neticeler çıkarmak gibi yanlış yollara girildiği; hele bir müellif tarafından kendince mühim bahislerde, zorlamalar yapıldığı zaman, hakikatlerin ne kadar değiştirildiğini göstermek bir takım peşin hükümler tesiri altında kalmış tedkikçilerin bu hükümlerini muntazaman tekrarlama itiyadından kurtulamadıklarına dair bir numune vermektedir” diye Togan’ı ağır bir şekilde eleştirir.

Togan'ın eserinde Moğollar, Cengiz ve Timurlular bahislerine ayrıntılı ve uzun yer vererek diğer bahisleri geçiştirdiği, bu yolla Cengiz ve Moğolları daha önemli hale getirmeye çalıştığını söyler. Türklerle Moğolların soyca ayrı olduklarını, Türkçe ve Moğolcadaki müşterek kelimelerin komşuluk münasebetiyle oluştuğunu, Cengiz'in Türk değil, ırk ve dil olarak şüphe duyulmayacak şekilde Moğol olduğunu savunur. Moğollarla Türkler arasındaki bazı inanç, anlayış, gelenek ve görenek ortaklıklarının, aynı kültür dairesine mensup olmaktan kaynaklandığını ileri sürer.⁵² Sıra dışı bir tarihçi olan Togan, daha önce Türkiye’de doğrudan giriştiği ilmi ve fikri tartışmalardan yaşadığı acı tecrübeleri sebebiyle Kafesoğlu’nun doğrudan kendine yönelttiği eleştirilere bu kez dolaylı yoldan cevap vermeyi tercih eder. Başkanı olduğu *İslâm Tedkikleri Enstitüsü*’nün dergisinde doktora öğrencisi olan Çin Müslümanlarından *Celaleddin Wang-zin-şan*’ın Kitabiyat kısmında neşrettiği yazısıyla gecikmeli olarak cevap vermiş olur. Celaleddin Wang-zin-şan, yazısına Kafesoğlu’nun söz konusu makalesi ile yine Togan eleştirileri yaptığı “*Selçuklu Ailesinin Menşei Meselesi*” başlıklı iki yazısını *cerh*

Togan, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1 (1931), s.1-42; Zeki Velidi Togan “Reşideddin’in Mektuplarında Anadolu’nun İktisadi ve Medeni Hayatına Ait Kayıtlar”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15/1-4 (1953-1954), s.33-49; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981, s. 251-342.

⁵² İbrahim Kafesoğlu, “Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 5/8 (1953), s. 105- 136.

yani yaralamak maksadıyla kaleme aldığını belirterek başlar. Kafesoğlu'nun Moğolları aşağılayan ifadelerini öne çıkararak, “*Cengiz sülalesinin Türklükle hiçbir ilgisi olmadığı fikrinde olduğundan, bunları Türk tarihine ait bir esere ithal etmeyi “akvam-ı vahşiyeyi Türk tarihine karıştırmak nazariyesi ile bakmış”* olduğunu belirtir. Kafesoğlu'nun ön yargılı ve hakaretamiz ifadeleri ile Togan'ın ilmi haysiyetine ve şahsına karşı tecavüze giriştiğini, tarihi kayıtları ve Togan'ın sözlerini açıkça tahriften de çekinmemiş olduğunu söyler. Yazısında Togan'ın teksir edilmiş fakat yayımlanmamış kendi cevabından da alıntılar yapar. Kafesoğlu'nun Cengiz'in ecdadının Göktürklerin Şato şubesinden geldiğine dair Çin elçisi *Ciao Hong*'un haberini boşa çıkarmak için *P. Pelliot* tarafından yazılan *kendisinin görmediği, fakat görmüş gibi nakletmesini* eleştirir. Bir Çinli olarak konunun ilmi yönüyle ilgilendiğini, kendi çalışmaları ile hocası Togan'ı haklı bulduğunu göstermeye çalışır.⁵³ Bu tartışma daha ileriye gitmeden kapanır. Ancak Kafesoğlu, Togan'ın 1970 yılındaki vefatı üzerine tabutu başında yaptığı ve sonra yayımlanan konuşmasında Togan'ın şahsiyeti, mücadelesi ve ilmi faaliyetlerini övgü dolu sözlerle anmış olsa da “*Aldığı ilmî neticelerde eksiklik ve düşünceleriyle umumi kanaatler arasında intibaksızlık olabilir*” diye örtülü olarak bu eski tartışmaya gönderme yapmayı da ihmal etmemiştir.⁵⁴ Türkiye’de doğu ve kuzey Türklüğünün kültür, folklor ve edebiyatları konusunda çok özgün çalışmalar ortaya koymuş olan Abdulkadir İnan, Cengiz ve Moğollar konusunda hemşerisi Togan ile aynı çizgide görüşleri ortaya koymuştur. Cengiz ve haleflerinin doğu ve kuzey Türkleri üzerindeki etkisi yanında Altay ve Sibirya Türk halklarının inançları ve kültürleri ile Moğollarını karşılaştıran çalışmaları bu yöndedir.⁵⁵

1960 İhtilali sonrasında Türkçülüğün giderek siyasi muhalefete kayması bu konudaki tartışmaları yeniden gündeme getirir. Bu konuda tartışmalara katılan isimlerin başında Nihal Atsız gelir. Daha çok Rıza Nur'un tesirinde kalan Atsız, Cengiz ve Timur imparatorluklarını Türk tarihi dışına çıkarmanın Türklüğün menfaatine olmadığı görüşündedir. 1966 yılında *Ötüken* dergisinde çıkan “*Cengiz Han ve Aksak Timur Beg Hakkında*” adlı yazısı ile görüşlerini açık bir şekilde ortaya koyar. O, her iki cihangiri de

⁵³ Celaleddin Wang-zin-şan, “İbrahim Kafesoğlu, Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi”, *İslâm Tedkikleri Enstitüsü Dergisi*, 2/2-4 (1960), s.263- 268.

⁵⁴ İbrahim Kafesoğlu, “Ord. Prof. Zeki Velidi Togan'ın Ardından”, *Milli Kültür*, 79 (1990), s.31.

⁵⁵ Abdulkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler 2 Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.

Türk olarak kabul eder. Bu meseleyi Doğu Türklüğü ile Batı Türklüğünün kavgası olarak kabul eder. Kazan Tatarlarını Bulgar ve Kırım Tatarlarını da Kıpçaklardan geldiği cihetle kâmilen Türk sayar ve Moğollar ile Türkleri de iki kardeş millet olarak görür.⁵⁶

Türk tarihçiliğinde Cengiz ve Moğollar hakkında Akçura'nın görüşlerini devam ettiren bir diğer tarihçi *Akdes Nimet Kurat*'tır. Onun gibi Rusya Türklerinden olan Kurat, Cengiz imparatorluğunu bir Türk-Moğol İmparatorluğu olarak görür. Türk kavimleri ve Rusya tarihine hasredilen çalışmalarında özellikle Altın Orda mirasının Türk ve dünya tarihindeki yerini ortaya koyması önemlidir.⁵⁷ Türkiye'yi Asya'daki soydaşlarına bağlayan bir tarihçilik yorumu olan Cengiz ve haleflerini sahiplenen tarihçilik anlayışı, Soğuk Savaş sürecinde dar bir tarihçi muhitinin konusu olmuştur. Bu dönemde hocamız *Bahaeddin Ögel* çalışmalarında Moğollar ve Türklerin ilk zamanlardan itibaren ayrı etnik oluşum çizgisine sahip olduklarına dikkat etmekle birlikte, karşılıklı etkileşimlerini de göz ardı etmez. Büyük Hun İmparatorluğu adlı eserinde erken zamanlarda Hunlar ile Moğolların ayrı bir yapıda olduğu kadar Hun tarihini, Moğol tarihinin dışında göstermek konusunda da hassasiyet gösterir. Eserinde *Mete'nin Tunghu Akını*, doğuda *Proto- Moğol* dünyasını dağıtması başlığında verilir. Buna karşın özellikle kültür tarihi çalışmalarında Cengiz imparatorluğunu ve haleflerini Türk tarihi içerisinde değerlendirir. Hocası Abdulkadir İnan'ın tesiriyle devlet anlayışı, inançlar, gelenekler, hayvancı iktisadiyat bakımından Türk-Moğol halklarının kültürlerini ortak değerlendirme eğilimindedir. Cengiz Han'ın doğup büyüdüğü çevreyi birçok proto-Türk kültür ve geleneklerini içinde saklayan bir bölge olarak değerlendirir. Ayrıca Cengiz İmparatorluğu'nun kuruluşundaki Türk unsurları ortaya koyduğu *Sino-Turcica* adlı eserinin alt başlığını "*Çingiz Han ve Çin'deki Hanedanının Türk Müşavirleri*" olarak düzenlemiş olması bu bakımdan önemlidir.⁵⁸ Oğuzlar, Türkmenler, Türk illeri ve şehirleri üzerine yoğunlaşan çalışmaları ile dikkat çeken Faruk Sümer, İlhanlı hâkimiyeti döneminde İran ve Anadolu tarihine ilişkin araştırmaları ile

⁵⁶ Hüseyin Nihal Atsız, *Türk Tarihinde Meseleler*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 2015, s. 65- 71.

⁵⁷ Bkz. Akdes Nimet Kurat, *IV. ve XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1972, s. s. 119, 120; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1948.

⁵⁸ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s.246; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş 9 Cilt*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1984, s.121; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s.573; Bahaeddin Ögel, *Sino-Turcica Çingiz Han ve Çin'deki Hanedanının Türk Müşavirleri*, Taipei, 1964.

mümkün olduğunca siyasi mülahazalardan uzak bir yaklaşımla bu konuya eğilmiştir. Moğolların önünden Türkistan'dan Anadolu'ya seçkin unsurların akmasını Anadolu'nun Türkleşmesi bakımından yararlı görmektedir. Timur istilasının Anadolu'da Beylikler döneminin uzamasına yol açsa da Türklüğün siyasi ilerleyişine engel olmadığı görüşündedir.⁵⁹ Yine bu dönemde Togan'ın öğrencisi *Mustafa Kafalı'nın Ötemiş Hacı Cengiznâmesi* üzerine yaptığı çalışmalar, Cengiz uluslarının Türk tarihindeki yerini ortaya koyan çalışmalar olarak önemle zikredilmesi gerekir.⁶⁰

Milli uyanış devriyle birlikte Timurlulara karşı oluşan olumlu bakış, Cengizlilere nispeten tüm dönemlerde kendini koruyabilmiştir. Bunda göz kamaştırıcı, Timurluların görkemli maddi medeni mirasının etkisinden söz edebiliriz. Bu konuda Kurat'ın öğrencisi İsmail Aka, Timur ve Timurlular üzerine çalışmalar yapmıştır.⁶¹ Bunlar Türk tarihçilik mektebinin artık siyasi tartışmalardan giderek uzaklaşarak kendi özgün bilim yolunu bulduğunu gösteren çalışmalardır diyebiliriz. Son olarak bu dönemde Ögel'in doktorantı *Abdulkadir Yuvalı'nın* 1980'de "*Hülagü Han ve Zamanı*" başlıklı teziyle başladığı çalışmaları⁶², Cengizlileri Türk tarihinin bir parçası olarak gören çizginin devamı niteliğindedir.

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ardından ortaya çıkan geniş Türk dünyası olgusu, bilincimizdeki Cengiz ve halefleri ile ilgili tartışmaları yeniden gündemimize getirmiştir. Bu noktada birbirinden bağımsız ve kendiliğinden konuyla ilgili sürekli bir gündem oluşmaktadır. Ancak doğrudan bu konuya hasredilmiş ayrıntılı bir monografik çalışma göze çarpmaz. Yakın zamanda neşredilen Osman Karatay'ın "*Moğolların Türklüğü Meselesi*" başlığındaki çalışması, yukarıda konu ettiğimiz Togan ve Kafesoğlu arasındaki tartışma çerçevesinde tarih, etnogezya ve sosyal antropoloji ekseninde konuyu yeniden ele alır.⁶³

⁵⁹ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1 (1969), s.1-147; Faruk Sümer, "Türkiye Kültür Tarihine Umumi Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 20/3-4 (1962), s.213- 245.

⁶⁰ Mustafa Kafalı, "Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1965; Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1976.

⁶¹ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

⁶² Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017.

⁶³ Osman Karatay, "Moğolların Türklüğü Meselesi", *Zeki Velidî Togan İlmî Hayatı, Eserleri, Siyasi Faaliyetleri, Hatıralar*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2017, s. 59- 68.

Buraya kadar, konu etrafındaki tartışmaların Türk tarihçiliğine özgün kazanımları olduğu kuşkusuzdur. Moğollar ile Türkleri ayrı görme eğiliminde olan tarihçiler bile Cengiz İmparatorluğu'nu en azından bir Türk-Moğol imparatorluğu olduğunu kabul etmişlerdir. Cengiz'in haleflerinde *Altın Orda* ve *Timur İmparatorluğu*, 16 büyük Türk devletinden ikisi kabul edilerek Cumhurbaşkanlığı forsunda yer almıştır. Ayrıca 60'lı yıllarda popüler kültürümüzde *Suat Yalaz'ın Cengiz'in Fedaisi Karaoğlan* çizgi roman serisi, toplumda çok büyük ilgi görmüş, daha sonra filme de çekilerek toplumsal belleğin parçası haline gelmiştir. Bu akademik tartışmaların dışında siyasi İslâm görüşünü savunanların karşıt tarihçilik ürünü olan çalışmalarında Cengiz'e karşı genellikle olumsuz görüş kendini göstermektedir.⁶⁴

ÇAĞDAŞ TÜRK DÜNYASI'NDA CENGİZLİ ALGISI

Cengiz Han'ın, bozkırda kurduğu düzen öncelikle Avrasya bozkırları için yeni bir başlangıç olduğu gibi yeni kavmi oluşumlara da büyük bir ivme kazandırmıştır. Cengiz Han'ın biçimlendirdiği bozkır halkları, bu dönemde daha da güçlenen bozkır aidiyetleri ile yeni etnik terkipler meydana getirmişlerdir. Cengiz ulusları içerisinde çağdaş Türk dünyasını bu yönde en çok etkileyeni *Cuci Ulusudur* diyebiliriz. XV. yüzyılın ilk yarısı, Timur sonrası inkıraza düşen Altın Orda hanlığının göçebeleri, Kırım, Sibir, Kazan, Astarhan bölgelerinde yeni siyasi oluşumlar içerisine girmişlerdir. *Mihmânnâme-i Buhâra*'nın yazarı *Fazlullah bin Ruzbihan*'ın XVI. yüzyılın başında tespit ettiği gibi, bu dönemde Deşt-i Kıpçak göçebelerinin bu hareketliliği çağdaş Türk dünyasının Özbek, Kazak ve Nogay gibi büyük etnik oluşumlarını üretecektir.⁶⁵ Moğolistan'dan çıkan XV. yüzyıl ikinci yarısında *Oyrat*, XVII. yüzyıldan sonra da *Kalmuk* saldırılarının bu süreci büyük oranda belirlemiş olduğunu belirtmek gerekir.⁶⁶ Yukarıda sözü edilen Ebulhayr Han'ın kurmuş olduğu göçebe Özbek federasyonu Moğol

⁶⁴ Bu tür çalışmalara örnek olarak Yavuz Bahadıroğlu adlı romancının *Buhara Yanıyor* adlı çalışması gösterilebilir.

⁶⁵ Fazlullah bin Ruzbihan, *Mihmânnâme-i Buhâra*, haz., Mînuçehr Stûde, Tehran: B.T.N.K., 1962, s 41-42, 211; S. G. Klyashtorny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, çev., Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2004, s. 223- 263; Nogay Hanlığı ile ilgili olarak bkz. Mehmet Alparğu, *Nogaylar*, İstanbul: Değişim Yayınları, 2007.

⁶⁶ V. A. Moiseyev, *Zhungsarskoye Khanstvo i Kazakhi XVII-XVIII vv*, Almatı, 1991.

Oyratlarının darbesiyle çöküntüye girince, bu federasyonu oluşturan unsurlar kendileri için daha güvenli bölgelere bir kısmı hanlıktan ayrılarak *Canibek ve Kerey* sultanlar öncülüğünde kuzeye göç etmişlerdir (1457). İrtiş'ten başlayıp biraz daha güneyde Yedisu'ya kadar olan bölge Kazak etnik oluşumunun vücut bulduğu saha olmuştur. Bu kopuş, bozkır geleneğinde *Kazaklık* olarak algılanmış, bu nedenle bunlara önceleri *Özbek Kazağı* denilmiştir. Bunlar zamanla bir il halini alarak çok geçmeden güçlü bir Kazak topluluğu oluşmuştur. Ulu, Orta, Küçük olarak üç cüz (orda) halinde teşkilatlanan Kazaklar, Cuci soyundan değişik hanlar yönetiminde önemli bir siyasi güç hâlinde yaşamışlardır. Bu hanlardan *Kâsım Han*, XVI. yüzyıl başlarında Kazakların tamamını yönetimi altında birleştirmeyi başarmıştır. Bu dönemde yine benzer şartlar altında Özbekler ve Kazakların ardından Nogay ordaları teşekkül etmiştir.

Sovyet Türkleri açısından ise Cengiz ve Timur, feodal dönem olarak gözden düşürülmek istenmiştir. Bu konuda olumlu fikri olanlar, burjuva milliyetçisi hatta Pantürkist suçlamasına maruz kalmaktaydılar. Özellikle 1927 yılından sonra Sovyetler Birliği'nde neşriyate dair hazırlanan yeni talimatnameler çerçevesinde yayınlanacak eserler kadar eski yayınlar da yeniden gözden geçirilmiştir. Ancak buna rağmen Kırgızistan'dan Kazan'a kadar Sovyet Türkleri her türlü riski göze alarak çocuklarına Cengiz ve Timur adını koymakta ısrar etmişlerdir.⁶⁷ İran Türkleri için de benzer bir durum söz konusudur. Şah döneminde Cengiz, Timur ve haleflerini olumsuz bir gözle bakan İran tarihçiliği, devrim sonrasında da aynı eğilimini korumuştur. Türk varlığını Moğol istilası sonucunda Fars dilli halkların kimlik değiştirmesinin sonucu gören anlayışın etkisi sonucunda Cengizliler ile ilgili isimlere karşı bugün de benzer bir yasak uygulamaktadır.⁶⁸

Özbek etnik oluşumu, diğer çağdaş Türk halklarının gibi Cengiz fetihlerinin Avrasya'yı harmanladığı yeni düzenin ardından Altın Orda Hanlığının bozkır bölgelerindeki gelişmelerle bağlantılıdır. Bu bölgeler, *Özbek, Tatar, Nogay, Kazak, Karakalpak* gibi çağdaş Türk halklarının etnik

⁶⁷ *Cengiz Aytmatov, Cengiz Dağcı, Timur Fettah, Timur Pulatov*, gibi bilinenlerin dışında çok sayıda örnek bulunabilir.

⁶⁸ Abdullah Gündoğdu, "İran Tarih Yazımında Türkler", *Yavuz Ercan Armağanı*, Ankara: Turhan Kitabevi, 2008, s.455- 466. Meselâ bugün İran'da *Cengiz* yanında *İlkhân* adı yasak kapsamındadır.

oluşum sürecini tamladıkları, adeta laboratuvar işlevi görmüştür. Farklı görüşler olmasına karşın giderek kabul gören ilmi görüş, Özbek adını Altın Orda hükümdarı Özbek Han ile bağlantılı gören temel yaklaşımdır.

Bu anlatıda söz konusu uzak dönemler ve Cengiz dönemi genel bir şekilde geçildikten sonra, Cengizli varisi Çağatay hanlığı ve Özellikle de Timurlular devleti Özbek millî tarihinin ihtişam çağı olarak sunulmaktadır. Ardından Şibaniler ve Muhammed Şibani Han ile başlayan doğrudan Özbek adının kullanıldığı dönem konu edilmektedir. XVI. yüzyıl başından başlayarak *Sır Derya* ve *Amu Derya* arasında yaşayan halklar genel olarak Özbek diye adlandırıldı denilmektedir. Özbek Adlandırması konusu, Özbekistan'daki kimlik sorununun en açık görüldüğü bir alan durumundadır. Bir yandan Sovyet döneminde Özbek adını Altın Orda hükümdarı Özbek hanla irtibatlandıran hâkim görüş terk edilerek, “*özüne beg yani müstakil, bağımsız*” yorumu tercih edilmiştir. Sovyet sonrasında da bu tutumu korumuşlardır. Son zamanlarda Özbek adını “*Oğuz Beg*” sözü ile izaha çalışan yorumlar öne çıkmaktadır. “*Bazı âlimler Özbek adlandırmasını en eski atamız Oğuzhan (M.Ö. 2. yılın ortaları) ile ilintilendirip Oğuzbek sözü Özbek olup gitmiştir diye tahmin etmektedirler*” yorumunu getirmektedir.

Ders kitapları dışında diğer resmi görüşü yansıtan tarih eserlerinde de benzer sıkıntılı anlatı hemen kendini gösterir. Açıkça, Özbekler Türk halklarından biri demek yerine Özbek adını Türk adının üstüne çıkarmaya gayret edilmektedir. Bu yaklaşım bu dönemin diğer kültür siyasetlerinde de kendini gösterir. Bilindiği gibi, alfabe değişikliği gündeme geldiğinde kullanılan yol Rusya'dan kopuşu ifade ederken, Türkiye'den de mümkün olduğu kadar uzak duruşun benimsendiğini göstermekteydi.

Özbekistan'da bağımsızlık sonrası tarihçiliğin en temel sorununu, güvenlik öncelikli değişken devlet siyasetinin tarih anlayışına ve bilincine sık aralıklarla yansıtılmış olması olarak söyleyebiliriz. Özbekistan'ın kurucu altın çağ olarak tanımlanan Timur ve Timuriler çağının, Özbek etnogenezini teşkil eden Deşt-i Kıpçak'tan göçüp gelen Altın Orda sahasının göçebeleri tarafından yıkılmış olması, bu anlatıyı kendi içinde tutarsızlığa düşürmektedir. Oysa benzer sorunlar, Avrasya bozkırlarında kurulan bütün Türk devletler için geçerlidir.

Kazak hanlığının içinden çıktığı Altın Orda devri ve Cengizli mirası, Kazak tarihçiliğince son zamanlarda daha kuvvetli bir şekilde sahiplenilmektedir. Bu konuda öne çıkan isimlerden biri olan ve Kazak tarihçiliğine geniş bir bakış açısı kazandıran T. İ. Sultanov, Kazak hanlığını uzun Türk tarihinin bir parçası olarak görür. Sultanov, Orta asırların en büyük güçlerinden biri olarak tanımladığı Altın Orda dönemine özel bir önem verdiği çalışmalarında Kazak hanlığını bu dönemin doğal mirasçısı sayar. Yine Kazak-Rus ilişkilerini bu bakış açısından ele alır.⁶⁹

Kazakistan Bilimler Akademisi Tarih ve Etnoloji Enstitüsü tarafından hazırlanan ve Kazakça yanında yabancı dillerde yayınlanan Kazakistan Tarihi adlı çalışma, bağımsızlık sonrası Kazak akademiasının genel tarih algısını yansıtır. Türkçeye de kazandırılan bu eserde, Moğol egemenliği doğu kökenli genlerin bileşeninin Türk dönemi kadar yüzde 20 oranında artmış olduğu tespitinin yapılması ilginçtir. Kazak halkının Kıpçak Türk kökenleri özenle vurgulandıktan başka, Altın Orda döneminin belirleyici etkisi altında Moğollar ve Kıpçakların yoğun karışımı sonucunda Kıpçak temelinde adeta tek bir klanlaşma yaşandığı dile getirilmektedir. Altın Orda'nın XIV. yüzyıldan başlayarak giderek bölgede yaşayan halkların ağırlıklı olarak da Kıpçak etnik tabanında ilk büyük devlet olduğu ve bunun Kazak etnosunun oluşumunun nihai evresi olduğu öne çıkarılmaktadır.⁷⁰

Altın Orda üzerine yapılan çalışmalardaki canlanma diğer alanlarda da kendini göstermektedir. Altın Orda'nın merkezlerinden *Yayıık Irmağı* boyunda yürütülen *Saraycık* şehri kazıları, bölgenin sit alanı ilan edilerek koruma altına alınması, büyük bir rekreasyon alanı olarak tasarlanan bu bölgede Altın Orda ve Nogay hanları adına anıtların dikilmesi, bu döneme verilen önemi göstermektedir. Yine Nur Sultan Nazarbayev'in başkanlık sarayının Altın Orda hanlarından esinlenerek *Akorda* olarak adlandırması bunun başka bir göstergesidir. Orta Asya Türk halkları için birleştirici, ortak tarihi bir dönem olması, Altın Orda çalışmalarına ayrı bir anlam kazandırmaktadır.

⁶⁹ T.İ. Sultanov, *Kazak Hanlığının Tarihi*, Almatı, 2008.

⁷⁰ *Kazakistan Tarihi Makaleler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, s.44, 53- 53, 58, 60.

KAYNAKÇA

- Abdullah ibn Rıdvan. *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak 'An Hıttâ-i Kırım veya Tevârih-i Tatar Hanân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak*. haz., M. Akif Erdoğan, Selçuk Uysal, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 2012.
- Ağaoğlu, Ahmet. "Türk Medeniyeti Tarihi", *Türk Yurdu*. 40 (1913): 292-296.
- Ağaoğlu, Ahmet. *Türk Yurdu*. 43 (1913): 340- 345.
- Ağaoğlu, Ahmet. *Yeni Mecmua*, 35 (1913).
- Ağaoğlu, Ahmet. "İslâm'da Dava-yı Milliyet". *Türk Yurdu*. 71 (1993): 372- 376.
- Aka, İsmail. *Timur ve Devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Akçuraoğlu, Yusuf. *Türk Yurdu*, 1-11 (1911).
- Akçuraoğlu, Yusuf. "Türk ve Tatar Tarihi". *Türk Yurdu*, 19 (1912).
- Akçuraoğlu, Yusuf. *Türk Yurdu*. 24, (1913).
- Akçuraoğlu, Yusuf. *Türk Yılı 1928*. haz., A. Tekin ve A. Z. İzgöer. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.
- Alpargu, Mehmet. *Nogaylar*. İstanbul: Değişim Yayınları, 2007.
- Atsız, Hüseyin Nihal. *Üç Osmanlı Tarihi: Oruç Beğ Tarihi, Ahmedî: Dâstân ve Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman, Şükrullah: Behçetü't-Tevârih*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011.
- Atsız, Hüseyin Nihal. *Türk Tarihinde Meseleler*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 2015.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Suyu Arayan Adam*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999.
- Baron de Tott, François. *Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*. çev. M. R. Üzmen. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1978.
- Bartold, Vasily Vladimirovich. *İslam Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1984.
- Bartold, Vasily Vladimirovich. *Uluğbeğ ve Zamanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- Bartold, Vasily Vladimirovich. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Bartold, Vasily Vladimirovich. *Mir Ali Şir ve Türkmen Halkının Tarihi*. çev. İ. Aslan. İstanbul: Post Yayınevi, 2020.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılabı Tarihi II-IV. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. haz., Ahmet Kuyaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008

- Emecen, Feridun Mustafa. “Cihangirliğin Yeniden İnşası: Sahib-Kıran Sultan Selim Han”. *Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2020: 160-164.
- Emecen, Feridun Mustafa. “Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar”. *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2018: 37-61.
- Fazlullah bin Ruzbihan. *Mihmânnâme-i Buhâra*. haz., Minuçehr Stûde. Tehran: B.T.N.K., 1962.
- Fleischer, Cornell. *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*. çev., A. Ortaç. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1996.
- Gelibolulu Mustafa ‘Âli Efendi. *Kitabü't-Târih-i Künhü'l-Ahbâr I-II*. haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül, İbrahim Hakkı Çuhadar. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1997.
- Gelibolulu Mustafa Ali. *Künhü'l-Ahbar 1. cilt*. haz., Suat Donuk. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Gündoğdu, Abdullah. “İran Tarih Yazımında Türkler”. *Yavuz Ercan Armağanı*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2008: 455-466.
- Gündoğdu, Abdullah. “Altın Orda ve Osmanlı Devleti'nin Yükselişinde Türk Tasavvufu ve Yeseviliğin Rölü Üzerine Bazı Düşünceler” *Geçmişten Geleceğe Uluslararası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu*, İstanbul, Eylül 26-28, 2016.
- Güngör, Erol. *Dünden Bugünden Tarih, Kültür, Milliyetçilik*. Ankara: Mayaş Yayınları, 1984.
- Hayit, Baymirza. *Türkistan Rusya ile Çin Arasında: XVIII-XX. Asırlarda Ruslar ve Çinlilerin İstilaları Devrinde Türkistan Millî Devletleri ve Millî Mücadeleleri Tarihi*, Ankara: Otağ Yayınevi, 1975.
- İnalçık, Halil. “Murad II”. *TDV İslâm Ansiklopedisi 31. Cilt*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006: 164-172.
- İnan, Abdulkadir. *Makaleler ve İncelemeler 2 Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- İnan, Abdulkadir. “Dastân-ı Nesl-i Çengiz Han Kitabı Hakkında”. *Makaleler ve İncelemeler I. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- İnan, Abdulkadir. “Yasa-Töre-Türe ve Şeriat”. *Makaleler ve İncelemeler II. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- İsmail Gaspıralı. “Türlük- Osmanlılık”. *Türk Yurdu*. 69 (1914): 358- 359.
- Kafalı, Mustafa. “Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1965.
- Kafalı, Mustafa. *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.

- Kafesoğlu, İbrahim. “Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*. 5/8 (1953): 105- 136.
- Kafesoğlu, İbrahim. “Ord. Prof. Zeki Velidi Togan’ın Ardından”. *Milli Kültür*. 79 (1990).
- Karasoy, Yakup ve Mustafa Toker. *Türklerde Şecere Geleneği ve Anonim Şibani-Nâme*. Konya: Tablet Kitabevi, 2005.
- Karatay, Osman. “Moğolların Türklüğü Meselesi”. *Zeki Velidi Togan İlmî Hayatı, Eserleri, Siyasi Faaliyetleri, Hatıralar*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.
- Kazakistan Tarihi Makaleler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Klyashstorny, S. G. ve T. İ. Sultanov. *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, çev., Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2004.
- Köprülü, Mehmet Fuad. “Osmanlı İmparatorluğu’nun Etnik Menşei Meseleleri”. *Bellekten*, 7/28 (1943): 219- 303.
- Köprülü, Mehmed Fuad. *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1981.
- Kumrular, Özlem. *Dünyada Türk İmgesi*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1948.
- Kurat, Akdes Nimet. “Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. Cilt 23/3-4 (1965): 91-126.
- Kurat, Akdes Nimet. *IV. ve XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1972.
- Maksudoğlu, Mehmet. “Tatarlar: Moğol mu, Türk mü?”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 11-12, (1993-1994): 205-210.
- Mevlânâ Mehmed Neşrî. *Cihannümâ (Osmanlı Tarihi 1288-1485)*. haz., Necdet Öztürk. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013.
- Moiseyev, V. A. *Zhungarskoye Khanstvo i Kazakhi XVII-XVIII vv*. Almatı, 1991.
- Naskali, Emine Gürsoy. *Cumhuriyet Tarihi Soyadı Hikâyeleri*. İstanbul: Doğan Kitap, 2013.
- Necip Asım. “Bir Aylık Neşriyat”. *Türk Yurdu*. 10/17 (1925).
- Paşaoğlu, Derya Derin. “Kırım Hanlığı’nda Umdetü’l-Ahbar Örneğinde Tarih Yazıcılığı” I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu, Zonguldak, Ekim, 23-25, 2014.
- Ögel, Bahaeddin. *Sino-Turcica Çingiz Han ve Çindeki Hanedanının Türk Müşavirleri*. Taipei, 1964.
- Ögel, Bahaeddin. *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

- Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş 9 Cilt*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1984.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Ötemiş Hacı. *Cengiz-Nâme*. haz., İlyas Kemaloğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014
- Özbaran, Salih. *Bir Osmanlı Kimliği: 14.-17. Yüzyıllarda Rûm/Rûmi Aidiyet ve İmgeleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- Öztürk, Necdet. *Âşıkpaşazade Tarihi (Osmanlı Tarihi 1285-1502)*. haz., Necdet Öztürk. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü 3. cilt*. İstanbul: MEB Yayınları, 1983.
- Sarıay, Erciment. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçiş Sürecinde Bir Mütefekkir Olarak Necip Asım: Hayatı, Eserleri”. Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Üniversitesi, 2012.
- Seyityahya, Neriman. “Seyyid Muhammed Rıza’nın Kökeni (XVIII. Yüzyıl Mensur Kırım Tarihleri Arasında Es-Sebü’s- Seyyâr’ın Yeri Hakkında)”. çev., Serkan Acar. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 25/2 (2010): 625-636.
- Suçıkar, Tarkan. *XV. - XVII. Yüzyıl Osmanlı Kroniklerinde Yıldırım Bayezid ve Timur Algısı*, Ankara: Panama Yayıncılık, 2015.
- Sultanov, T. İ. *Kazak Hanlığının Tarihi*. Almatı, 2008.
- Sümer, Faruk. “Türkiye Kültür Tarihine Umumi Bir Bakış”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 20/3-4 (1962): 213- 245.
- Sümer, Faruk. “Anadolu’da Moğollar”. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*. 1 (1969): 1-147.
- Şehabeddin Mercânî. *Müstefâdü'l-Ahbâr Fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*. haz., Mustafa Kalkan. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2008.
- Şeker, Mehmet. “Âli’ye Göre İslam Devletlerinin Yıkılış Sebepleri - ‘Â,li’nin Fusûl-i Hall ü ‘Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd Adlı Eserinin Değerlendirilmesi”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 8 (1992): 125-135.
- Togan, Zeki Velidi. “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1 (1931): 1-42.
- Togan, Zeki Velidi. *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevi, 1947.
- Togan, Zeki Velidi. “Reşideddin’in Mektuplarında Anadolu’nun İktisadi ve Medeni Hayatına Ait Kayıtlar”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. 15/1-4 (1953-1954): 33-49.
- Togan, Zeki Velidi. *Hâtıralar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

- Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.
- Tarih II Orta Zamanlar*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.
- Tarih III Yeni ve Yakın Zamanlar*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931
- Türk Tarihinin Ana Hatları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Türkoğlu, İsmail. *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000.
- Wang-zin-şan, Celaleddin. “İbrahim Kafesoğlu, Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi”. *İslâm Tedkikleri Enstitüsü Dergisi*. 2/2-4 (1960): 263- 268.
- Yazıksız, Necip Asım. *Türk Tarihi*. İstanbul: Pergole Yayınları (H. 1312), 2017.
- Yuvalı, Abdulkadir. *İlhanlı Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017.
- Yücel, Ebubekir S. “Gelibolulu Mustafa Ali'nin Fusül-i Hall ü 'Akd ve Usül-i Harcu Nakd Adlı Eseri”. *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/2 (2004): 129-142.
- Yüksel, Musa Şamil. *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.

MOĞOLLARIN İKİNCİ KUŞAK HALEFLERİ:
TÜRK-TATAR HANLIKLARINDA
YÖNETİM ANLAYIŞI

THE SECOND-GENERATION SUCCESSORS OF THE MONGOLS:
ADMINISTRATION OF TURCO-TATAR KHANATES

Doç. Dr. Serkan Acar
Ege Üniversitesi

Doç. Dr. SERKAN ACAR | Ege Üniversitesi |
serkan.acar[at]ege.edu.tr | ORCID: 0000-0003-1642-9269

Serkan Acar, 1980 yılında Elazığ'da doğdu. İlk ve orta öğretimini doğduğu şehirdeki devlet okullarında tamamladı. 2005 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Bir yıl sonra mezun olduğu bölümde Araştırma Görevlisi olarak işe başladı. 2007 yılında Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nde yüksek lisans programını tamamlayıp Bilim Uzmanı unvanı aldı. Yine aynı sene içerisinde adı geçen enstitüde doktora programına başladı. 2008 yılında Rusya hükümet bursunu birincilikle kazanarak araştırmalarına bir yıl süreyle St. Petersburg, Moskova ve Kazan şehirlerinde devam etti. 2011 yılında Doktor unvanı almaya hak kazandı. 2014'te Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'na Yardımcı Doçent olarak atandı. 2015 yılında Doçent oldu. İngilizce, Rusça ve İtalyanca okuyabilmektedir. Yayımlanmış pek çok bilimsel makale ve kitabı bulunmaktadır.

Assoc. Prof. SERKAN ACAR | Ege Üniversitesi |
serkan.acar[at]ege.edu.tr | ORCID: 0000-0003-1642-9269

Serkan Acar was born in Elazığ in 1980. He completed his primary and secondary education in public schools in his native city. He graduated from Ege University, Faculty of Letters, Department of History in 2005. A year later, he started to work as a Research Assistant in the same department. In 2007, he completed his master's program at Ege University Turkic World Research Institute and received the title of Scientist. In the same year, he started his doctorate program at the aforementioned institute. In 2008, he won the Russian government scholarship with the first place and continued his research in St. Petersburg, Moscow and Kazan. He was awarded the title of Doctor in 2011. In 2014, he was appointed as an Assistant Professor to the Department of General Turkish History at Ege University. He became Associate Professor in 2015. He can read English, Russian, Italian and has many published scientific articles and books.

MOĞOLLARIN İKİNCİ KUŞAK HALEFLERİ: TÜRK-TATAR HANLIKLARINDA YÖNETİM ANLAYIŞI

Öz

Cengiz Han'ın ölümünden bir süre sonra Büyük Moğol İmparatorluğu'nda tedrici bölünmeler yaşandı. XIII. yüzyılın ortalarında Karadeniz'in kuzeyinde Altın Orda, Türkistan'da Çağatay Hanlığı, Çin'de Kubilay Hanlığı ve İran'da İlhanlılar zuhur etti. Cengiz soylu bu siyasi teşekküller Moğolların birinci kuşak halefleri idiler. Altın Orda ve Çağatay Hanlığı'nın hüküm sürdüğü coğrafyalarda bozkır gelenekleri canlı iken, Kubilay Hanlığı ile İlhanlıların hâkimiyet alanlarında durum tamamen farklıydı. Zira bunlardan ilki, kökenleri çok eskilere dayanan Çin kültür coğrafyasında ikincisi ise güçlü bir medeniyet yaratmayı başaran Fars kültür dairesinde varlıklarını devam ettirdiler. Buldukları bölgelerin mahallî yönetim özellikleriyle yoğrulan bahse konu hâlef devletlerin idare tarzlarında doğal olarak bazı değişiklikler yaşandı. XV. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde, Çin ve İran'a nispetle medeniyet basamaklarını daha geç tırmanan Ruslar ile etkileşim halinde olan Altın Orda'da ise birtakım inkıraz alâmetleri görüldü. Söz konusu devlet tarih sahnesinden silinirken Kazan Hanlığı, Kırım Hanlığı, Kâsım Hanlığı, Sibir Hanlığı ve Astarhan Hanlığı gibi Türk-Tatar hanlıkları adıyla andığımız ardıllarını doğurdu. Bunlar da Moğolların ikinci kuşak halefleri idiler. Altın Orda'nın varisleri olmalarına ve aynı mahreçten neşet etmelerine rağmen zikredilen hanlıkların yönetim anlayışları birbirinden farklı idi. Filhakika Kırım Hanlığı Osmanlı Devleti'nin yüksek hâkimiyetini tanıırken Kâsım Hanlığı ise Moskova Knezliği'nin yörüngesine girmişti. Kazan, Sibir ve Astarhan hanlıklarında ise durum daha farklıydı. Şimdiye dek bir bütün halinde layıkıyla tetkik edilmeyen bu mesele çalışmanın özünü teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler

Kazan, Kırım, Kâsım, Astarhan, Sibir

THE SECOND-GENERATION SUCCESSORS OF THE MONGOLS: ADMINISTRATION OF TURCO-TATAR KHANATES

Abstract

Gradual divisions occurred in the Great Mongol Empire sometime after Genghis Khan's death. The Golden Horde in the north of the Black Sea, the Chagatai Khanate in Turkestan, the Kublai Khanate in China, and the Ilkhanids in Iran appeared in the middle of the XIIIth century. These political organizations, descended from Genghis, were the first-generation successors of the Mongols. The situation was completely different in the domination of the Kublai Khanate and the Ilkhanids while the steppe traditions were alive in the geographies that the Golden Horde and the Chagatay Khanate ruled. Because the first of them continued their existence in the Chinese cultural geography, which dates to ancient times, and the second continued their existence in the Persian cultural circle, which managed to create a strong civilization. Naturally, there were some changes in the administration styles of these successor states, molded by the local management characteristics of their regions. Some signs of extinction were seen in the Golden Horde, which interacted with the Russians who climbed the civilization ladder later than China and Iran in the first half of the XVth century. The state gave birth to its successors, which we call the Turco-Tatar khanates, such as Kazan, Crimea, Qasim, Sibir and Astrakhan while it was erasing from the stage of history. These states were the second-generation successors of the Mongols. Although they were the successors of the Golden Horde and originated from the same origin, the administration mentality of the khanates was different from each other. In fact, the Qasim Khanate entered the orbit of the Grand Duchy of Moscow while the Crimean Khanate recognized the high authority of the Ottoman Empire. The situation was different in Kazan, Sibir and Astrakhan khanates. This issue, which has not been properly examined as a whole, constitutes the core of this study.

Keywords

Kazan, Crimea, Qasim, Astrakhan, Sibir

GİRİŞ

Cengiz Han'ın ölümünün ardından Moğol İmparatorluğu doğal sınırlarına ulaştı ve 1260 yılına gelindiğinde siyasî ve idarî ayrışmalar belirgin bir hâl aldı. Hem yerleşik hem de konargöçer dünyanın mühim bir kısmını kapsayan bu muazzam imparatorluğun tek merkezden yönetilmesinin güçlüğü bihakkın anlaşıldı. Ayrıca Cengiz evladının muhtelif şubeleri arasındaki sürtüşmeler, hanedan mensuplarının tutkulu iktidar arayışları ve imparatorluk arazisinin birbirinden uzak bölgelerinin kendilerine has iktisadî, içtimaî ve kültürel farklılıkları da cabasıydı. Hâl böyle iken, Moğol İmparatorluğu'ndan dört büyük siyasî teşekkül intişar etti. Birinci kuşak halefler adıyla anılan bu devletler; Çin'de Kubilay Hanlığı, İran'da İlhanlılar, Türkistan'da Çağatay Hanlığı ve Deşt-i Kıpçak arazisinde Altın Orda'dan ibaret idi¹.

Çin ve İran çok erken tarihlerden itibaren medeniyet yaratma kabiliyetine sahip yerleşik toplulukların hüküm sürdüğü coğrafyalardı. Filhakika buralarda asırlar boyunca her anlamda köklü teamüller oluşmuş ve aneler âdeta jeolojik katmanlar misali üst üste binmişti. Dolayısıyla konargöçer Moğollar açısından bozkır geleneklerinin canlı olduğu Türkistan ve Deşt-i Kıpçak sahasına hükmetmekle Çin ve İran'a mutlak şekilde egemen olmak zorluk derecesi bakımından aynı şey değildi. Nitekim XIV. yüzyılın ilk yarısında İlhanlılar inkıraza uğradı, ikinci yarısında ise Kubilay Hanlığı tarih sahnesinden tamamen silindi. Hülasa, zikredilen bu Moğol soylu devletler Çin'de ve İran'da halef

¹ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar", *Türkler 8. Cilt*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 235-255; Serkan Acar, "Cengiz Han'dan Sonra Moğollar: Dört Ulusun Tarihi", *Ortak Türk Tarihi 3. Cilt*, haz., B. A. Gökdağ, S. Gömeç ve O. Karatay, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2019, s. 313-344.

bırakma istidadını gösteremedi sırta kadem bastılar. Aslına bakılırsa bu beklenmeyen bir sonuç da değildi.

Türkistan ve Deşt-i Kıpçak'ın idare tarzı ise en eski zamanlardan beri konargöçer gelenekler üzerine inşa olunmuştu. Fakat Çağatay Hanlığı'na nispetle Altın Orda daha uzun yaşadı. Ayrıca bozkırdaki tarihî gelenek, siyasî iklim ve iktisadî-içtimai yapı, köklü yerleşik medeniyetlerin hüküm sürdüğü bölgelere kıyasla daha müsait olduğundan Altın Orda haleflerini de bırakabildi. Filvaki, Cuci Ulusu XV. yüzyılın ortalarına doğru dağılmaya yüz tutunca Kazan, Kırım, Kâsım, Astarhan ve Sibir hanlıkları ile Nogay Orda'dan ibaret ardıl devletler türedi. Bunlar da Moğolların ikinci kuşak halefleri idiler.

Altın Orda bakiyesi olup, Türk-Tatar hanlıkları adıyla maruf bu siyasî teşekküller aynı mahreçten neşet etmelerine ve kökenleri itibarıyla tek bir kaynaktan beslenmelerine rağmen kuruldukları ve hüküm sürdükleri saha, sahip oldukları askerî kudret, siyasî yaptırım güçleri, kültürel dokuları ve yönetim anlayışları bakımından kâmilten özdeş değillerdi. Bunların idarî ve hukukî yapılarındaki benzerlikleri yadsımak mümkün görünmese de mevcudiyetlerini devam ettirdikleri bölgelerdeki mahallî unsurlar ve dahi temas halinde oldukları devletler, yönetim anlayışlarının tedricen farklılaşmasına, başkalaşım geçirmelerine ve yeniden şekillenip kendilerine has bir yapıya bürünmelerine sebebiyet verdi. Dolayısıyla, bahse konu hanlıkların idare tarzları ile hukukî yapılarındaki nüansları görmezden gelerek, tarihî hakikatleri tahfif edip yok saymak suretiyle yeknesak yorumlar yapmak ilmî bir itiyat değildir.

Esasen Türk-Tatar hanlıklarının idarî ve hukukî yapıları arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları bir bütün halinde ortaya koymak bu çalışmanın telif amacını ve hacmini ziyadesiyle aşmaktadır. Hâl böyle iken, tespit edilen bazı önemli konulara dikkat çekilecek, söz konusu teşekküllerin yönetim anlayışlarına ilişkin birkaç örnek sunmakla iktifa edilecek ve özellikle Kırım Hanlığı incelenecektir.

KAZAN HANLIĞI

Altın Orda dağılmaya yüz tutmuşken teşekkül eden ilk devlet Kazan Hanlığı (1437-1552) oldu. Bu hanlık, saman alevine benzeyen bazı kısa dönemler istisna tutulursa, hüküm sürdüğü devirde neredeyse hiçbir zaman istikrara kavuşamadı. Kazan ve çevresi, 1475 yılında Osmanlı Devleti'nin yüksek hâkimiyetini tanıyan Kırım Hanlığı ile Altın Orda tahakkümünden kurtulmaya başlayıp ikbal devrine giren ve tedricen genişleyen Moskova Knezliği'nin siyasi ve askerî mücadele sahası idi.

Bütün Türk-Tatar hanlıklarında olduğu gibi Kazan Hanlığı da ananevi olarak Cengiz Han soyundan gelen bir hanedan mensubu tarafından idare ediliyordu. Hanlar, kudret sahibi boy beglerinden oluşan ve “karaçi begler” adıyla anılan, genellikle dört kişiden müteşekkil, bir divan ile fikir teatisinde bulunurdu. Rus kaynakları Kazan Hanlığı ile Kırım Hanlığı'ndaki karaçi beglerin aynı boylara (Şirin, Barın, Argın, Kıpçak) mensup olduklarını iddia etseler de bu faraziyeyi Kazan Hanlığı tarihinin tüm zamanlarına teşmil etmek mümkün değildir². Esasen Kırım'dan Kazan'a gönderilen hanların devr-i saltanatında böyle bir teşkilatlanmanın

² Karaçi begler hakkında bkz. Uli Schamiloglu, “Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde”, Doktora Tezi, Columbia Üniversitesi, 1986; Mihail Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, çev., Ayaz İshakî, haz., İlyas Kamalov, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009, s. 172-175; Donald Ostrowski, “Kazan Hanlığı'nda İdarî Yapı”, çev., Özgür Çınarlı ve Mustafa Cankal, *Türkler 8. Cilt*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 453-459. Kırım Hanlığı'ndaki karaçi begler hakkında bilgi veren Halil İnalıcık'a göre; “Önde gelen kabile olan Şirinlerin baş-karaçusunun liderliği altında bir nevi kabile konfederasyonu oluşturan dört kabile, hanlığın temel askerî gücünü sağlıyor ve devlet siyasetine kendi ortak çıkarlarına göre yön veriyorlardı. Bozkır imparatorluklarından (Kırım aristokrasisinin de “Çingiz Han Yasası”ndan) miras olarak devraldığı, karakter olarak kutsal ve değişmez olarak saygı gören bu teşkilat, hanlığın temeli kabul ediliyordu. Remmal, karaçu kabilelerinin öncelik sırasını Şirinler, Barınlar, Argınlar, Kıpçaklar ve Mangıtlar olarak vermektedir”. Halil İnalıcık, “Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde (1532-1551) Kırım Hanlığı”, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s. 87. Maria İvanics ise konuyla ilgili ayrıntılı bilgi verdiği makalesinde keçe üzerinde kaldırılma töreninin icracısı olarak da karaçi beglere dikkat çeker: “Cengizlilerden bir hanın ve dört kabile reisinin ortak idaresi, hanlığın haleflerinin siyasi durumu için karakteristik idi. Sağ kanatta, geç Altın Orda, yani Kırım, Kazan ve Kâsım hanlıkları vücuda gelmiştir. Meşru han olarak tanınmak için bir merasim gerekli idi. Bu merasimde, dört karaçi begi, Cengizî hanı, beyaz bir keçe halı üzerinde hanlığa yükseltmeli ve onu resmen vazifesine başlatmalıydı”. Maria İvanics, “Bozkırdaki Bir Kabilenin Kökeni ve Yükselişi: Şirinler”, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, haz., Yücel Öztürk, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2015, s. 54.

vücut bulmuş olması kuvvetle muhtemeldir ancak yönetim Moskova yanlısı hanlara, özellikle de Kâsım Hanlığı'ndan gönderilen Cengiz soylu asilzâdelere geçtiğinde karaçi begleri teşkil eden boylar da değişiyordu. Yani Kazan Hanlığı tarihi boyunca tamamı aynı boylar tarafından temsil edilen mütecanis ve daimî bir karaçi begler yapılanmasının mevcut olmadığı ve bunların kimi zaman tahavvüle uğradığı anlaşılıyor.

Kurultay en eski zamanlardan beri Türk-Tatar idare tarzının alâmet-i fârikası idi. Önemli meselelerin müzakere edildiği bu toplantılar Kazan Hanlığı'nda da yapılıyordu. Söz konusu hakikat sadece Türkçe yazılan kaynaklara değil, bilakis Rus membalarına dahi aksetmiştir. Örneğin 14 Ağustos 1551 tarihinde Kazan'da toplanan bir kurultay hakkında Rus yıllıkları ayrıntılı bilgi vermektedir. Zikredilen kurultaya han ve beglerin yanı sıra mirzalar, oğlanlar, şeyhler, şeyhzâdeler, imamlar, mollalar, hacılar ve dervişler de katılmış ve saydığımız unvanların tamamı Rus lisanına tercüme edilmeden bahse konu yıllıklara Türkçe kaydedilmiştir³. Görüldüğü üzere, Kazan Hanlığı yönetiminde sadece idarî ve askerî sınıfın temsilcileri değil ruhanîler de söz sahibi idiler. Diğer Türk-Tatar hanlıklarında kurultaya iştirak edenlerin kimlerden müteşekkil olduğu ve kurultay müntesiplerinin yetki ve salâhiyetleri meselesi de etraflı tetkike muhtaç bir konudur. Bunlardan başka, Kazan Hanlığı'nda "imildaş" unvanını taşıyıp hanın yakın çevresinde bulunarak muhtelif görevleri ifa eden üst düzey görevlilerin varlığı da biliniyor⁴.

KÂSİM HANLIĞI

Kazan Hanlığı'nın müessisi Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Kâsım tarafından kurulan Kâsım Hanlığı (1445-1681) da Moğol soylu bir devletti ve Altın Orda'nın halefleri arasında Moskova'ya en yakın hanlık olma

³ Serkan Acar, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 239.

⁴ Serkan Acar, "Türk-Tatar Hanlıklarında İmildaşlık (Sütkardeşlik)", *Altay Toplulukları-Aile ve Aile Değerleri*, haz., İlhan Şahin vd., İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2019, s. 91-104. Kazan Hanlığı'ndaki diğer mühim görevliler için bkz. Abdullah Battal Taymas, "Kazan Yurdu'nda Bulunmuş Tarihi Bir Vesika: Sahib Giray Han Yarlığı", çev., Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 27/1 (2012), s. 185-235.

özelliğine sahipti. Esasen Rusları baskı altında tutmak için kurulan bu hanlık çok kısa bir süre içerisinde kuruluş amacından saptı ve Moskova Knezliği'nin tahakkümü altına girmekten kurtulamadı. Kāsım Hanlığı, Cengiz soyundan gelen beş farklı sülale (Kazan, Kırım, Saray, Kazak ve Sibir) tarafından idare edildi. İrsî aristokrasiye dayanan taht tevarüs sistemi burada da mevcuttu. Moskova Knezliği, Kāsım Hanlığı'nı kendine tâbi bir siyasî teşekkül addettiğinden bu hanlığın tahtına oturan kişileri “hanzâde” (царевичъ) unvanıyla andı. Bununla birlikte, daha önce Kırım, Kazan ya da Astarhan'da cülus edenler için “han” unvanı da kullanıldı⁵.

Karaçi beglerin mensup oldukları boylar Kāsım Hanlığı ile Kırım Hanlığı'nda birbirinden farklıydı. Örneğin, Uraz Muhammed Han (1600-1610) tahta otururken tertip edilen cülus töreninde bu beglerin isimleri ve hangi boylara mensup oldukları dönemin kaynaklarına yansımıştır. Buna göre, zikredilen tarihteki dört karaçi beg; İşbay-Mangıt, Celayir, Argın ve Kıpçak boylarına mensup idiler⁶. Görüldüğü üzere, Argın ve Kıpçak boyları her iki hanlıkta da karaçi beg çıkarmaya muvaffak olmuştu. Anlaşıldığı kadarıyla, Türk-Tatar hanlıklarının tamamında boylar arasındaki meratip silsilesi zamana, mekâna, güç dengelerine ve iktidarı elinde bulunduran hanın meşrebine göre değişiklik arz ediyordu.

Kāsım Hanlığı'nda hanedan üyesi çocukları yetiştirip, onların eğitimiyle ilgilenen kişiye “atalık” adı verilirdi. Pek çok Türk-Tatar devletinde tesadüf ettiğimiz bu görevlinin ismini Ruslar kendi dillerine “dyadka=дядька” şeklinde tercüme ettiler. İmildaşlar, mirzalar, oğlanlar ve ruhanîlerin başı olan seyyidler de hanlık yönetiminde söz sahibiydi. Kazan ve Astarhan hanlıklarının işgalinden sonra Kāsım Hanlığı'nın üzerindeki Rus nüfuzu daha da arttı. Filhakika bu tarihten sonra hanların varlığı ve otoritesi tamamen sembolik bir mahiyet kazandı.

⁵ Serkan Acar, *Kasım Hanlığı (1445-1681)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008, s. 192-193.

⁶ Vladimir Vladimiroviç Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie o Kasimovskih Tsaryah i Tsareviçah II*, St. Petersburg, 1864, s. 403.

ASTARHAN HANLIĞI

1552 yılında Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgal edilmesi sadece Kâsım Hanlığı, Astarhan Hanlığı (1502-1556) ve Kafkasya bölgesinin değil, Türkistan'ın da mukadderatını tayin etti. Altın Orda'nın payitahtı Saray şehri ile havalisine hâkim olan Astarhan Hanlığı'nın jeopolitik konumu son derece mühimdi. Han, karaçi begler, ruhanîler, seyyidler ve diğerleri hanlığın idarî sınıfını teşkil ediyordu. Bundan başka, Kırım Hanlığı idarî yapısında zuhur edip veliaht anlamına gelen “kalgay” unvanının da Astarhan'da kullanıldığına şahit oluyoruz. Karaçi beglerin en etkili Kırım Hanlığı ile Nogaylar arasında da nüfuz sahibi olan Kongrat boyuna mensuptu. Buradaki karaçi begler teşkilatlanması diğer hanlıklardan farklıydı. Söz konusu makamı işgal edenler Kongrat, Mangıt, Alçın ve Kıyat boylarının begleri idiler. Şirin, Barın, Argın ve Kıpçak boylarının Astarhan'daki durumu hakkında malûmat sahibi değiliz. Uluğ karaçi (baş karaçi) ise Kongratların begi idi. Bütün Türk-Tatar hanlıklarında olduğu gibi Astarhan'da da Sünnî-Hanefî fıkhı hâkimdi ancak İran'a yakınlığı sebebiyle şehirde Şiîlere ait camiler de mevcuttu⁷.

SİBİR HANLIĞI

Altın Orda'nın merkeze en uzak halefi olan Sibir Hanlığı (1464-1598) mütecanis bir hanedan tarafından idare edilmedi. Hanlık tarihi boyunca hâkimiyet kâh Taybuğalılara kâh Şibanîlere geçti. Bu düalist yapıya rağmen yönetim tarzının temel dayanağı Cengizî anane oldu. Dâhilî yapısı en az araştırılan Türk-Tatar devleti Sibir Hanlığı'dır fakat boy beglerinden müteşekkil bir danışma meclisinin ve karaçi beglerin⁸ burada da mevcut olduğu bilinmektedir. Yine Şibanîlerin tesiriyle şer'i uygulamalara da tesadüf ediliyordu. Hanlığın ahalisi Kıpçak, Argın, Karluk, Kanglı ve Nayman gibi Türk ve Türkçe konuşan boylardan ibaretti. Ayrıca Ural ötesi

⁷ İlya Zaitsev, “Astarhan Hanlığı”, *Türkler 8. Cilt.* çev., Zharmukhamed Zardukhan, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 463-464.

⁸ Z. A. Tıçinskih, “K Voprosu ob Administrativno-Političeskom i Territorialnom Ustroystve Sibirskih Tatar v XVI-XVIII vv”, *Srednevekovie Tyursko-Tatarskie Gosudarstva: Sbornik Statey Vip. 1. haz.*, R. S. Hakimov ve İ. K. Zagidullin, Kazan: İnstitut İstorii im. Ş. Marcani AN RT, 2009, s. 172.

Başkurtları ile gayr-ı medenî Hanti ve Mansi topluluklarının varlığı da malûmdur⁹.

KIRIM HANLIĞI

Kırım Hanlığı (1441-1783) coğrafi konumu, siyasî kudreti ve XVIII. yüzyılın sonuna kadar varlığını sürdürmesi hasebiyle Türk-Tatar hanlıkları içerisindeki en mühim mevkie sahipti. Yukarıda da ifade edildiği gibi, kuruluşundan kısa bir süre sonra, 1475 yılında, Osmanlı Devleti'nin yüksek hâkimiyetini tanınması ve buna bağlı olarak gelişen yoğun diplomatik münasebetler hanlığın kurumlarıyla birlikte idarî ve hukukî yapısını da etkiledi.

Altın Orda yönetiminde mühim roller üstlenen boyların tamamı Türk-Tatar hanlıklarında da varlıklarını sürdürdü. Üç buçuk asırlık tarihi boyunca Kırım Hanlığı'nın farklı devirlerinde karaçi begleri teşkil eden boyların hiyerarşisinde bazı değişiklikler olmasına rağmen Şirin boyu kendi mevkiini her daim korudu. Cengiz Yasası ile Altın Orda geleneklerinin mutaassıp müdafileri olan karaçi begler isyan ettiklerinde mensup oldukları boylar da âsi olurdu. Kırım askerî güçlerinin büyük kısmı bu beglerin emri altında bulunduğundan hanlık feodal hususiyetlerini koruyordu. Bu durum aynı zamanda hanların otoritesi için ciddi bir tehditti¹⁰.

Kırım Hanlığı'nın yönetim anlayışı hakkında bilgi veren tarihî kaynaklarla ilgili olarak belirli bir çeşitlilikten bahsetmek mümkün olsa da özellikle Seyyid Mehmed Rıza tarafından XVIII. yüzyılda yazılan “Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't Tatar” isimli fevkalâde mühim eser devletin işleyişine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Bilhassa Cengiz Yasası'na yapılan atıflar Kırım Hanlığı'nın idarî ve hukukî yapısının aydınlatılması bâbında ilgi çekicidir. Söz konusu eserin üç yerinde “Yasa-yı Cengiz” yedi yerinde ise “Töre-i Cengiz” ibarelerine tesadüf edilmektedir.

⁹ Serkan Acar, “Sibir Hanlığı (1464-1598)”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, haz., Osman Karatay ve Serkan Acar, İstanbul: Kronik Kitap, 2020, s. 728.

¹⁰ Halil İnalçık, “Kırım”, *MEB İslam Ansiklopedisi 6. Cilt*, İstanbul: MEB Yayınları, 1967, s. 754.

Örneğin Canıbek Giray (1628-1635) döneminde Kefe beglerbegi ile kadı efendinin katledilmesi hadisesi zikredilen esere şu şekilde yansımıştır: “Kâdı-yı belde-i Kefe Fâzıl Hâmid Efendi ve tenfîz-i evâmir-i pâdişâhî kaydı ile ‘alem-keşide-i sikkîn-i cidd ü cehd iden Bıçakçı İbrâhîm Paşa’yı esnâ-yı ceng ü sitîzde resîde-i yasâ-yı Cengiz idüp...”¹¹. Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere; isimleri geçen beglerbegi ile kadı savaş sırasında katledilmiş ve gerçekleştirilen infazların hukukî dayanağı Cengiz Yasası ile açıklanmıştır.

Seyyid Mehmed Rıza, I. Bahadır Giray (1637-1641) devri hakkında bilgi verirken; “Kalgay Sultân dahi ma’iyyetinde olan bed-revîşâna yasa-yı Cengiz’i icrâ ve resm-i mürde-i Timur’ı ihyâ eyledi”¹² demek suretiyle Kırım Hanlığı’nda bozkır geleneklerinin tatbik edildiğine ve Timur’un tedavülden kalkan geleneklerinin yeniden canlandırıldığına vurgu yapmıştır. Metinde bozkır geleneklerinin tahfif edilip küçümsendiği belirgindir.

Bahse konu eserde Cengiz Yasası ile ilgili son kayıt ise II. Mengli Giray (1724-1730) dönemiyle ilgilidir: “Cantemir ve sâ’irleri müsteş’ir olup tîg-i ser-tîz-i yasa-yı Cengiz’den tahlîs-i cân için ser-nihâde-i vâdî-i girîz oldılar”¹³. Bu kayıta ise Mansur boyundan Can Timur ile adamlarının canlarını kurtarmak için Cengiz Yasası’nın keskin kılıcından kaçtıkları anlatılmaktadır.

“Es-Sebü’s-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki’t-Tatar” da bunlara ek olarak ve daha yoğun bir şekilde “Töre-i Cengiz” tabiri de kullanılmıştır. Mesela, II. Mehmed Giray (1577-1584) döneminde ikinci veliaht anlamına gelen “nureddinlik” makamının ihdasından bahsedilirken bu makamın menşeinin Cengiz töresinde bulunduğuna dikkat çekilmiştir: “Be-hükmi Töre-i Cengiz... rütbe-i mansıb-ı mezbûrî ihrâz idenler nûreddîn dimekle mümtâz oldılar”¹⁴.

¹¹ Seyyid Mehmed Rıza, *Es-Sebü’s-Seyyâr Fi Ahbâr-ı Mülûki’t-Tatar (İnceleme-Tenkitledirilen Metin)*, haz. Yavuz Söylemez, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020, v. 70b, s. 184.

¹² Seyyid Mehmed Rıza, *Es-Sebü’s-Seyyâr Fi Ahbâr-ı Mülûki’t-Tatar*, v. 74a, s. 195.

¹³ Seyyid Mehmed Rıza, *Es-Sebü’s-Seyyâr Fi Ahbâr-ı Mülûki’t-Tatar*, v. 171a, s. 422.

¹⁴ Seyyid Mehmed Rıza, *Es-Sebü’s-Seyyâr Fi Ahbâr-ı Mülûki’t-Tatar*, v. 53a, s. 134.

Seyyid Mehmed Rıza, başka bir yerde Kırım Hanlığı'ndaki taht tevarüs geleneği ile ekberiyet-erşediyet ve rehin usulünden bahsederken yine Cengizî ananeye vurgu yapmıştır: “Be-resm-i töre-i Cengizî bir dakika mukaddem kadem-âverde-i vücûd olanlar takaddüm iderler iken kânûn-ı mu'teber-i Osmânî üzre bi'l-fi'l rehîn bulunanlar sadr-nişîn olmak iktizâ idüp...”¹⁵. Cengiz töresine nispetle Osmanlı kanunlarını daha muteber gören müellif, büyük evladın veliaht kabul edilmesi hususunun Kırım Hanlığı'nda titizlikle uygulandığını açıkça belirtmiştir.

Bir başka örnek ise, XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tedricen Kırım Hanlığı'nda yerleşmeye başlayan şer'i hukukun yerine törenin ihyasına yönelik teşebbüslerde bulunan ve bu yönüyle radikal bir reformist olarak algılanan Murad Giray (1678-1683) dönemine aittir¹⁶. Zikredilen Kırım hanı rekabet halinde olduğu meşhur selefi Selim Giray'ı kadim bozkır geleneklerini ve Cengiz töresini tamamen terk edip şeriata aşırı bağlılığı yüzünden şiddetle tenkit etmiş ve Seyyid Mehmed Rıza bu tarihî hakikati eserinde şu sözlerle dile getirmiştir: “Veliiyü'n-ni'am-ı 'âlem olan mülûk-i Osmâniyân ebbeda'llâhu devletehû ilâ-âhiri'd-devrân evâmirine ziyâde inkıyâd ve töre-i Cengiziiyyeyi bi'l-külliyeye ibtâl ve her husûsunu şer'e tatbîk itmekle nizâm-ı Kırım'a hâlel virdi”¹⁷.

V. D. Smirnov'a göre; Murad Giray'ın idarî ve hukukî işlerde İslam şeriatının tesirini sınırlandırıp töreyi ihya etmeye çalışması hazzetmediği selefiyle hesaplaşma arzusundan kaynaklanmıyordu¹⁸. Buna karşılık R. Yu. Poçekayev'in görüşleri V. D. Smirnov'un tezlerinden farklıdır: “Murad Giray, çok makul ve akıllıca bir tavır sergileyerek, eski geleneklere bağlı seleflerinin yetersizliklerini ortaya koydu ve bundan dolayı adli reform teşebbüsüne girişerek töreyi ihya etme yolunu tuttu”¹⁹. Murad Giray'ın böyle bir işe hangi amaçla girişmiş olduğu meselesi ayrı bir tartışma konusu olsa da işaret edilen devirde Cengiz töresinin Kırım

¹⁵ Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Sebü's-Seyyâr Fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*, v. 67a, s. 176.

¹⁶ R. Yu. Poçekayev, “Kırım Hanı Murad Giray'ın Adli Reformu”, çev., Serkan Acar, *Belleten*, 75/273 (2011), s. 571.

¹⁷ Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Sebü's-Seyyâr Fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*, v. 95a, s. 249.

¹⁸ V. D. Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, çev., Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2016, s. 371.

¹⁹ Poçekayev, “Kırım Hanı Murad Giray'ın Adli Reformu”, s. 576.

Hanlığı'nda hâlâ canlı ve mütedavil olduğu kesindir. Nitekim gerek hanedan mensuplarının taht ve hâkimiyet mücadelelerinde, gerekse hanlar ile boy begleri arasındaki gerilimlerde şer ve töreye yapılan atıflar ile bu iki kavram etrafında şekillenen hiziplerin mevcudiyeti söz konusu iddiamızı kesin bir dille desteklemektedir.

Murad Giray, Kırım'da cülus ettikten sonra şer'i hukukun icracısı olan kadıaskerlik makamını ilga etti ve "Törebaşı" unvanını taşıyan bir kimseyi onun yerine atadı. Bu durum Kırım Hanlığı'nda Osmanlı nüfuzunun gevşediğine delalet eden ayrılıkçı bir sapma olarak değerlendirildi ya da böyle bir algı yaratıldı. Seyyid Mehmed Rıza, "töre-i Cengiz, töre-i Cengizîye, kaide-i kadime-i Tatar, resm-i kadim-i Tatar, merasim-i mülûk-i sâbika-i Cengizîye ve resm-i kadim-i Cengiz"²⁰ gibi isimlerle andığı kadim töre hukukunun Murad Giray tarafından ihya teşebbüsünü açıkça kınamıştır. Fakat aslına bakılırsa Osmanlı Devleti'nin töreye yaklaşımı olumsuz değildi. Nitekim Osmanlı müelliflerinden Hezarfen Hüseyin Efendi, Kırım Hanlığı'nın devlet teşkilatı ile hukukî yapısına ilişkin şunları kaydetmiştir: "Mâbeynlerinde olan ahkâm cümle kanûnudur ki, kendü lisanlarında töre ta'bir ederler. Cümlesinin mezhepleri 'Mezheb-i Hanefiye üzereyüz' deyü iddia ederler"²¹. R. Yu. Poçekayev bu kayıtlardan hareketle şöyle bir sonuca ulaşmıştır: "Görüldüğü üzere, töre hukuku ile şeriat birlikte anılmakta ve katıyen birbirinin karşısı olarak kullanılmamaktadır! Anlaşıldığı kadarıyla, Murad Giray'ın reformu resmî Osmanlı iktidarını değil sadece Müslüman ruhanilerin en radikal güruhuna mensup bazı kimseleri tedirgin etmişti"²². Rus tarihçinin bu çıkarımı bizce de yerindedir. Her ne kadar Osmanlı Türkçesi ile yazılan eserlere doğrudan nüfuz edememiş olsa da V. D. Smirnov ve daha başka âlimlerin araştırmalarından istifade ederek doğru bir yargıda bulunmuştur.

²⁰ Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, s. 202.

²¹ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân Fi Kavânin-i Âl-i Osmân*, haz., Sevim İlgürel, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998, s. 171. Eseri yayına hazırlayan müellif buradaki "töre" kelimesini yanlış olarak "torelma" şeklinde okumuştur. Yazmanın orijinaline ulaşamadığımız için söz konusu kelimenin eski harflerle yazılış biçimini burada gösteremedik. Fakat sözcüğün töre olduğu Smirnov'un eserinden de anlaşılmaktadır.

²² Poçekayev, "Kırım Hanı Murad Giray'ın Adli Reformu", s. 574-575.

Kırım kökenli olup olmadığı hâlâ tartışılan Osmanlı müellifi Seyyid Mehmed Rıza, şer'î hukuku terk edip Cengiz töresine yöneldiği için Murat Giray'ı ve Törebaşı unvanı taşıyan hukukun icracısını şiddetle kınadı; hatta ifrata kaçıp hakaretâmez sözler sarf ederek bu sonuncunun kâfir olduğunu (günde bin kerre kâfir olduğu meşhûrdur) ileri sürdü. Kırım'daki gelişmelerden rahatsız olan Osmanlı uleması Murad Giray'ı ikaz etmesi için II. Viyana Kuşatması sırasında ordu vaizliği yapan Vanî Mehmed Efendi'yi hana gönderdi. Seyyid Mehmed Rıza tarafından “mezhebi karışık bir adam” (bir şahs-ı mağşûşü'l-mezheb) olarak nitelenen Törebaşı'nın küfre düştüğü, dolayısıyla bu “kötü adamın imanının ve nikâhının yenilenmesi gerektiği” (shahs-ı kabihin imân u nikâhı tecdid olunmağa muhtâcdır) yönünde fetva veren Vanî Mehmed Efendi anlaşıldığı kadarıyla hanın nezdinde etkili olmayı başardı²³.

Bilindiği üzere, töre eski Türklere ait bir kavramdı ve bu kavramı sadece Moğollar ve Moğol soylu siyasî teşekküller değil Osmanlı Devleti de tevarüs etmişti. Halil İnalçık'ın deyimiyle; “Hükümdarlık otorite ve gücünün, töre veya yasanın ilanıyla oluştuğuna inanılmıştı... Sultanın örfü yahut dünyevî otoritesi, yerel âdetleri devlet hukukuna çeviren anahtar etmendi”²⁴. Filhakika Osmanlı Devleti'nin erken safhalarında töre hukukunun son derece canlı olduğu, hatta telif edilen eserlerde Cengiz Han'a atıflar yapıldığı malûmdur. Örneğin Fatih Sultan Mehmed dönemi tarihçilerinden Tursun Beg'in konuyla ilgili verdiği bilgiler fevkalâde ilginçtir: “Ve eğer şöyle ki bu tedbir ber vefk-ı vücûb ve ka'ide-i hikmet olursa... ana ehl-i hikmet siyâset-i ilâhî dirler ve vâzî'na nâmûs dirler. Ve ehl-i şer' ana şer'at dirler ve vâzî'na şâri' itlâk iderler ki, peygamberdür. Ve illâ, ya'ni bu tedbir ol mertebede olmazsa belki mücerred tavr-ı akl üzre nizâm-ı âlem-i zâhir için, meselâ tavr-ı Cengiz Han gibi olursa, sebebine izâfet iderler, siyâset-i sultanî ve yasağ-ı pâdişâhî dirler ki, örfümüzce ana örf dirler”²⁵. Tursun Beg'in fikirleri esasen Farabî ve Nasıreddin Tûsî'den

²³ Seyyid Mehmed Rıza, *Es-Sebü's-Seyyâr Fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*, v. 95a-b, s. 249-250.

²⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s. 9, 11.

²⁵ Tursun Bey, *Târih-i Ebû'l-Feth*, haz., Mertol Tulum, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1977, s. 12.

iktibastır²⁶. Bununla birlikte, şeriatın temel dayanağını hikmet, örfî hukukun istinatgâhını ise akıl (tavr-ı akl) olarak görmesi ve misalen Cengizî geleneğe (tavr-ı Cengiz Han) vurgu yapması mühimdir. Bu kayıttan da anlaşıldığı üzere, Cengiz töresine ait uygulamalar Osmanlı Devleti'nin ilk devirleri hakkında bilgi veren eserlere sirayet etmiştir.

Yukarıdaki örneklerde açıkça işaret edildiği gibi, Seyyid Mehmed Rıza'nın "Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't Tatar" nam eserinde "töre" ile "yasa" sözcüklerini ayırt etmesi besbelli ki, bir tesadüfün sonucu değildir. Zikredilen kelimeler ilk bakışta birbirinin müteradifi gibi görünseler de bu tefrik büyük ihtimalle şuurlu yapılmıştır. Çünkü töre mefhumu Osmanlılardaki örfî hukuka daha yakinken yasa kelimesi ise doğrudan Cengiz Han'ı ve Moğol İmparatorluğu'nu çağrıştıran bir kavramdır. Filvaki Kırım hanı Murad Giray üzerinden bu konuyu mercek altına alan R. Yu. Poçekayev'in ulaştığı sonuçlar da iddiamızı desteklemektedir. Ona göre; "Murad Giray'ın töreye yönelmesinin nedeni, faaliyetlerinin 'ayrılıkçı' hava yaratmamasını istemesi idi. Eğer han gerçekten de bağımsızlık elde etmeyi tasarlıyorsa, töre hukukuna değil Cengiz Yasası'na dayanırdı. Çünkü Cengiz Yasası'nın uygulanması bağımsızlığın ilânı, hatta imparatorluk tutkusu anlamına gelirdi. Nitekim yasa, Altın Orda ile Buhara'daki Şibaniler ve Canoğulları gibi Cengiz Han soyuna mensup olup ve imparatorluk iddiası güden devletlerde büyük bir işlevsellikle yürürlükte olmuştur. Bu devletlerden türeyen ve başka devletlerin vassallığını kabul eden Kazan, Kırım, Astarhan ve Sibir hanlıklarında ise yasa uygulanmıyordu"²⁷.

Filhakika Babür Şah dahi Cengiz töresinden bahsetmiş ve bunu "Yasa-yı Cengiz"den ayırmıştır: "Önceleri bizim babalarımız ve ağalarımız Cengiz töresine çok riayet ederlerdi. Mecliste, divanda, ziyafet ve yemekte, oturmak ve kalkmakta bu töreye karşı hareket etmezlerdi. Cengiz Han'ın töresi muhakkak ona uygun bir şekilde hareket edilmesi gereken kesin bir

²⁶ Halil İnalçık, "Örfî-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 13/2 (1958), s. 126.

²⁷ Poçekayev, "Kırım Hanı Murad Giray'ın Adli Reformu", s. 575; R. Yu. Poçekayev, *Pravo Zolotoy Ordı*, Kazan: Akademii Nauk Respubliki Tatarstan, 2009, s. 213-214.

kanun değildir”²⁸. Görüldüğü üzere, XVI. yüzyıla gelindiğinde töre ve yasa kavramları sadece eski Altın Orda sahası ile Osmanlı Devleti’nde değil Moğol egemenliğinin ulaştığı tüm bölgelerde varlığını sürdürmüştür ve Hindistan bundan müstesna değildir. Ancak mahallî unsurların tesiriyle birtakım bölgesel farklılıkların görüldüğü de unutulmamalıdır. Nitekim Halil İnalıcık’ın yerinde tespitiyle: “Hindistan’da kurulan Müslüman Türk devletleriyle Osmanlı İmparatorluğu arasında bir paralellik vardır. Her ikisinin de Orta Asya Türk devletlerine çıkan aynı köklere sahip oldukları hatırlanırsa, bu paralellik oldukça tabiidir”²⁹. Bu cihetten bakınca Babür Şah’ın töreye ilgili ifadeleri daha anlamlı bir hâl almaktadır.

SONUÇ

Altın Orda’da baş gösteren siyasî istikrarsızlık ve bunu müteakiben devletin çöküşü bazı halef devletlerin kurulmasıyla sonuçlandı. Aynı kaynaktan beslenip pek çok ortak öğeyi barındırmalarına rağmen bunların her birinin yönetim anlayışı ile hukukî yapılarında farklılıklar mevcuttu. Altın Orda hukuku bazı alanlarda şeriat ilkelerine dönüştü. Buna rağmen hanların ve boy beglerinin tamamı İslam hukukuna teveccüh göstermediler ve devleti teşkil eden bazı boylar bozkıra çekildiler.

Altın Orda ve haleflerinin yönetim ve hukuk sistemleri son derece karmaşıktır. Dolayısıyla bir çırpıda anlaşılıp kavranması güçtür. Zira bir geçiş döneminde teşekkül etmeleri hasebiyle kendine özgü bir yapıları vardır. Bundan dolayı Moğolların ikinci kuşak halefleri olan Türk-Tatar hanlıklarının idarî ve hukukî tarihlerinin aydınlatılması babında müstakil çalışmalar yapılması bir zarurettir. Konuyla ilgili karanlık noktaların

²⁸ Gazi Zahiruddin Muhammed Babur, *Baburnâme (Vekayi)*, çev., Reşit Rahmeti Arat, öz., Y. Hikmet Bayur, İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2006, v. 186b, s. 361. Metnin orijinali ise şöyledir: “Burunlar bizning ata-aqa Cinggiz töräsini ğarib ri’ayat qılurlar edi. Majlisda va divânda toy va aşda olturmaqda xilâf-i törâ-i iş qılmaslar edi. Cinggiz Xanning törâsi naşş-i qât-i’ emâstür kim albatta kişi aning bilâ amal qılğay”. Bkz. Zahiruddin Muhammad Babur Mirza, *Baburnama*, çev., W. M. Thackston. Cambridge: Harvard University, 1993, s. 391.

²⁹ İnalıcık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, s. 11. Ayrıca Timurlularda, hassaten Uluğ Bey zamanında yasa ve şeriat hakkında bkz. İsenbike Togan, “Uluğ Bey Zamanında Yasa Şer’iat Tartışmaları”, *Tarih Çevresi*, 10 (1994), s. 9-16; Halil İnalıcık, *Has-bağçede ‘Ays u Tarab-Nedîmler Şâirler Mutribler*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s. 173-178.

aydınlatılması için muhtelif dillerdeki kaynakların sistematik bir biçimde taranması ve hanlıkların idarî-hukukî karakterlerinin ortaya çıkarılması gerekir. Bunu yaparken siyasî, dinî, coğrafi ve kültürel âmiller nazar-ı dikkate alınmalıdır.

Kırım Hanlığı'na gelince, Cengiz töresi ile şeriat burada her daim mücadele halinde oldu. Erk ve otoriteyi ellerinde bulunduran farklı güç merkezleri, özellikle hanlar ve boy begleri, siyasî iklime bağlı olarak bu kavramları politik bir aygıt olarak kullandılar. Kırım Hanlığı'nda töre hukukuna müracaat edilmesi esasen Osmanlı sultanlarını rahatsız etmemiştir. En azından teorik olarak durum böyleydi. Köklere dönüşten rahatsızlık duyan asıl zümre ise mutaassıp ve tavizsiz ulema sınıfıydı.

KAYNAKÇA

- Acar, Serkan. *Kasım Hanlığı (1445-1681)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.
- Acar, Serkan. *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Acar, Serkan. “Cengiz Han’dan Sonra Moğollar: Dört Ulusun Tarihi”. *Ortak Türk Tarihi 3. Cilt*. haz., B. A. Gökdağ, S. Gömeç ve O. Karatay. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2019: 313-344.
- Acar, Serkan. “Türk-Tatar Hanlıklarında İmildaşlık (Sütkardeşlik)” *Altay Toplulukları-Aile ve Aile Değerleri*. haz., İlhan Şahin vd. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2019: 91-104.
- Acar, Serkan. “Sibir Hanlığı (1464-1598)”. *Doğu Avrupa Türk Tarihi*. haz., Osman Karatay ve Serkan Acar. İstanbul: Kronik Kitap, 2020: 715-730.
- Gazi Zahîreddin Muhammed Babur. *Baburnâme (Vekayi)*. çev., Reşit Rahmeti Arat. öz., Y. Hikmet Bayur. İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2006.
- Hezarfen Hüseyin Efendi. *Telhisü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*. haz., Sevim İlgürel. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Hudyakov, Mihail. *Kazan Hanlığı Tarihi*. çev., Ayaz İshakî. haz., İlyas Kamalov, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.
- Ivanics, Maria. “Bozkırdaki Bir Kabilenin Kökeni ve Yükselişi: Şirinler”. *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*. haz., Yücel Öztürk. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2015: 53-71.
- İnalcık, Halil. “Kırım”. *MEB İslam Ansiklopedisi 6. Cilt*. İstanbul: MEB Yayınları, 1967: 746-756.
- İnalcık, Halil. “Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 13/2 (1958): 102-126.
- İnalcık, Halil. “Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde (1532-1551) Kırım Hanlığı”. *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017: 85-104.
- İnalcık, Halil. *Has-bağçede ‘Ays u Tarab-Nedîmler Şâîrler Mutribler*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Ostrowski, Donald. “Kazan Hanlığı’nda İdarî Yapı”. *Türkler 8. Cilt*. çev., Özgür Çınarlı ve Mustafa Cankal. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002: 453-459.
- Poçekayev, Roman Yulianoviç. *Pravo Zolotoy Ordı*, Kazan: Akademii Nauk Respubliki Tatarstan, 2009.

- Poçekayev, Roman Yulianoviç. “Kırım Hanı Murad Giray’ın Adli Reformu”. çev., Serkan Acar. *Bellekten*. 75/273 (2011): 571-578.
- Schamiloglu, Uli. “Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde”. Doktora Tezi, Columbia Üniversitesi, 1986.
- Seyyid Mehmed Rızâ. *Es-Sebü’s-Seyyâr Fi Ahbâr-ı Mülûki’t-Tatar (İnceleme-Tenkitledir Metin)*. haz., Yavuz Söylemez. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Smirnov, Vasiliy Dmitrieviç. *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*. çev., Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2016.
- Taymas, Abdullah Battal. “Kazan Yurdu’nda Bulunmuş Tarihi Bir Vesika: Sahib Giray Han Yarlığı”. çev., Serkan Acar. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 27/1 (2012): 185-235.
- Tıçinskih, Z. A. “K Voprosu ob Administrativno-Politiçeskom i Territorialnom Ustroystve Sibirskih Tatar v XVI-XVIII vv”. *Srednevekovie Tyursko-Tatarskie Gosudarstva: Sbornik Statey Vıp. 1*. haz., R. S. Hakimov ve İ. K. Zagidullin. Kazan: İstitut İstorii im. Ş. Marcani AN RT, 2009: 172-182.
- Togan, İsenbike. “Uluğ Bey Zamanında Yasa Şer’iat Tartışmaları”. *Tarih Çevresi*. 10 (1994): 9-16.
- Togan, İsenbike. “Çinggis Han ve Moğollar”. *Türkler 8. Cilt*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002: 235-255.
- Tursun Bey. *Târih-i Ebü’l-Feth*. haz., Mertol Tulum. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1977.
- Velyaminov-Zernov, Vladimir Vladimiroviç. *İzsledovanie o Kasımovskih Tsaryah i Tsareviçah II*. St. Petersburg, 1864.
- Zahiruddin Muhammad Babur Mirza. *Baburnama*. çev., W. M. Thackston. Cambridge: Harvard University, 1993.
- Zaitsev, İlya. “Astarhan Hanlığı”. *Türkler 8. Cilt*. çev., Zharmukhamed Zardukhan. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002: 460-465.

MOĞOL HANLARININ MÜSLÜMANLAŞMASI

ISLAMIZATION OF THE MONGOL KHANS

Doç. Dr. Mustafa Uyar
Ankara Üniversitesi

Doç. Dr. MUSTAFA UYAR | Ankara Üniversitesi |
uyar[at]ankara.edu.tr | ORCID: 0000-0001-7037-9114

Mustafa Uyar 1977'de doğdu. 1999 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Aynı yıl, mezun olduğu fakültenin Orta çağ Tarihi Anabilim Dalı'na Araştırma Görevlisi olarak giren Uyar, 2002'de "İlhanlı Devleti'nde Argun Dönemi" (1284-1291) başlıklı teziyle yüksek lisansını tamamladı. 2003 yılında Şam Üniversitesi'ne bağlı Arabic Teaching Institute'te Arapça; 2005'te ise Tehran Dehkoda Institute'te Farsça dil eğitimi aldı. Ankara Üniversitesi'nde sürdürdüğü "İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilâtı" konulu tezini 2007 yılında tamamladı. 2009'da Ankara Üniversitesi'nde Yardımcı Doçentlik'e atanan Uyar, 2011 yılında TÜBİTAK bursuyla Yale University, Council on Middle East Studies'te bulundu. 2013'te Doçent unvanı almaya hak kazandı ve tarihten itibaren beş yıl süre ile Taiwan National Chengchi University, Turkish Language and Culture Department'ta misafir öğretim üyesi statüsünde ders verdi. İngilizce, Arapça ve Farsça bilen Doç. Dr. Mustafa Uyar, Orta çağ Moğol ve Türk tarihi üzerine kitap ve makaleler kaleme almış, çeviriler yapmıştır.

Assoc. Prof. MUSTAFA UYAR | Ankara University |
uyar[at]ankara.edu.tr | ORCID: 0000-0001-7037-9114

Mustafa Uyar was born in 1977. In 1999, he graduated from Ankara University, Faculty of Language and History-Geography, Department of History. In the same year, Uyar, who entered the Department of Medieval History of the faculty he graduated from, as a Research Assistant, completed his master's degree in 2002 with his thesis titled "Argun Period in the Ilkhanid State (1284-1291)". He learned Arabic at the Arabic Teaching Institute affiliated to Damascus University in 2003; in 2005, he studied Persian language at Tehran Dehkoda Institute. He completed his thesis on "Military Organization of the Ilkhanid State", which he prepared at Ankara University, in 2007. Uyar, who was appointed as Assistant Professor at Ankara University in 2009, attended Yale University Council on Middle East Studies in 2011 with a TÜBİTAK scholarship. He obtained the title of Associate Professor in 2013, and has taught at Taiwan National Chengchi University, Turkish Language and Culture Department for five years as a guest lecturer. Assoc. Prof. Dr. Mustafa Uyar knows English, Arabic and Persian; he has authored and translated books and articles on Medieval Mongolian and Turkish history.

MOĞOL HANLARININ MÜSLÜMANLAŞMASI

Öz

Moğol hanlarının ve aristokrasisinin Müslüman olmaları çok boyutlu ve karmaşık bir süreçtir. Onların İslâm'a geçişlerinde Türk dinî şahsiyetlerin önemi bilinmekte; bu husus dönemin kaynaklarında sık sık vurgulanmaktadır. Bu çalışmada çoğunluğu Türk olan sûfi şeyhlerin Moğollar ile olan ilişkilerine dair rivayetler, *hagiografilerden* ve diğer muasır kaynaklardan yola çıkılarak tarihi perspektifte sunulacak; Moğol hanları üzerinde dinî nüfuzları aşikâr olan bu sûfilerin faaliyetlerinin tasvirine girilecektir. Siyasî ve kültürel etkileri bağlamında, biyografilerini ve etkinlikleri kısaca ele alınacak şahsiyetler arasında ise *Kübreviyye* ve *Kalenderiyye* şeyhlerine öncelik verilecektir. Ayrıca Moğol seçkinlerinin İslâm'a girmelerinde etkin Türk sûfi şeyhleri, sûfi çevreleri, bunların faaliyetleri ve Türk din anlayışının bu süreçteki rolü de çalışmada tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Moğol, Kübreviyye, Kalenderiyye, İslam, Sufizm, İran

ISLAMIZATION OF THE MONGOL KHANS

Abstract

The Islamization of the Mongolian khans and aristocracy is a multidimensional and complex process. The importance of the Turkish religious figures in the conversion of the Mongols to Islam is known and frequently emphasized in the contemporary historical sources. The narratives about the relations of Sufi sheikhs, most of whom were Turks, with the Mongols will be presented in historical perspective based on *hagiographies* and other contemporary sources; and will be mentioned the description of the activities of these Sufis whose religious influence over the Mongolian khans is obvious in this study. In the context of their political and cultural influences, priority will be given to the sheikhs of Kubrawiyya and Qalandariyya, whose biographies and activities will briefly be discussed. Moreover, the Turkish Sufi sheikhs, the Sufi circles, their activities, and the role of the Turkish consideration of religion in this process will be discussed.

Keywords

Mongol, Kubrawiyya, Qalandariyya, Islam, Sufism, Iran.

GİRİŞ

Bu çalışma, Moğolların Ortadoğu'ya gelişlerinden itibaren yaşadıkları *kültürlenme* süreçlerinin önemli bir parçası olan din değiştirme ve İslâm'a girme safhalarındaki Türk etkisini genel hatlarıyla ele almaktadır.

Moğol hanlarını dinî bakımdan en fazla etkileyen ekol, Harezmlî Ebu'l-Cennâb Necmeddîn Kübrâ'nın (1145-1221) tesis ettiği *Kübreviyye* tarikatidir. *Kübreviyye*, Orta Asya kökenli *Yeseviyye* ve *Hâcegân* gibi döneme damgasını vuran, büyük nüfuzla sahip tarikatlardan biriydi. Bu tarikatın doğduğu yer, Türklerin yoğun nüfusa sahip olduğu ve Türk Harezmsâhlar Devleti yönetimindeki Harezm bölgesi idi. Bu itibarla tarikat, Türk sosyo-kültürel ortamında doğmuş ve düşün bakımından bu çevreden beslenmişti. Necmeddîn Kübrâ, *Kübrevî* ekolünü devam ettirecek altmışa yakın halife yetiştirmiş; bu halifeler aracılığıyla tarikat, XIII. ve XIV. yüzyıllarda Orta Asya'dan Hindistan ve Irak'a kadar geniş bir alana yayılmıştı. Dönemin kaynakları, *Kübreviyye* okulundan yetişen, Moğol hükümdarları ve aristokratlarını etkileyerek İslâm'a girmelerini sağlayan bazı önemli şahsiyetler hakkında bilgi vermektedir.

BERKE HAN

Bu minvalde İslâmiyet'i ilk kabul eden Moğol hükümdarı, Altın Orda hanı Berke (1256-1266)'dir. Berke, henüz hanlık tahtına oturmadan önce *Kübreviyye* tarikatının önemli mümessili Seyfeddîn Bâherzî'nin etkisi ile İslâmiyet'e girmişti¹.

¹ Istvan Vasary, "History and Legend in Berke Khan's Conversion to Islam", *Aspects of Altaic Civilization III*, haz., Denis Sinor, Bloomington: Indian University Research Institute for Inner Asian Studies, 1990, s.232, 239; Hamid Algar, "Necmeddîn-i Kübrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* 32. cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s.500-503; A. Yu. Yakubovsky, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev., Hasan Eren, Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 1976,

Seyfeddîn Bâherzî, Kübreviyye tarikatının meşhur kollarından *Bâherzîyye*'nin şeyhidir. 1190 tarihinde doğan Seyfeddîn Bâherzî, Herât'ta Kübreviyye'ye intisab etmiş; eğitimini tamamladıktan sonra tarikatı yaymak üzere Necmeddîn Kübrâ tarafından Buhârâ'ya gönderilmişti. Buhârâ'da kırk yıl faaliyet gösteren Bâherzî, bu şehirde önemli bir itibar elde etmişti². Moğolların *Ulu Şeyh* adını verdikleri Bâherzî'yi, Moğolların Türkistan ve Mâverâünnehir *darugaçısı* Mes'ûd Yalavaç da çok sevip sayardı³.

Seyfeddîn Bâherzî'nin şöhreti, Tuluy Han'ın eşi, Mengü, Kubilay ve Hülegü hanların annesi Sorkoktani Beki Hatun'un⁴ kulağına kadar gitmişti. Kendisi bir Hristiyan olan Sorkoktani, Buhârâ'da bir medrese inşa ettirerek idaresini bu şeyhe vermiş ve birkaç köyün gelirini de bu medreseye vakfetmişti⁵. Berke'nin Müslüman olması sonucu halkından ve emîrlerinden birçoğu ve Berke'nin hatunu Çiçek de Müslümanlığı seçmişti.

Tahta çıktığında Şamanist olan ancak daha sonra İslâmiyet'i kabul eden diğer bir Altın Orda hükümdarı, Töde Mengü'dür (1282-1287). Onun Müslümanlığı seçmesinde Türk şahsiyetlerin etkisine dair kesin kayıtlar bulunmasa da bazı ipuçları yok değildir: Örneğin Töde Mengü'nün 1283'te Memluk Devleti'ne gönderdiği ve artık Müslüman olduğunu bildirdiği mektubunu, iki Kıpçak *fakîhi* götürmüştü. Bunlardan birinin adı Nüreddîn ve diğerininki ise Mecdeddîn *Ata* idi⁶. Buradaki *Ata* nisbesi Türkçe *baba* anlamına gelmektedir ve sûfi şahsiyetlere verilen bir taltif ibaresidir.

s.144-145; E. E. Karimov, "The Advent of Islam: Extent and Impact", *History of Civilizations of Central Asia*, haz., M. S. Asimov ve C. E. Bosworth, Paris: Unesco Publishing, 2000, s.84; Michal Biran, "The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-34)", *Journal of the American Oriental Society*, 122/4 (2002), s.746; Enver Konukçu, "Berke Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* 5. Cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s.506. Berke Han'ın İslâmiyet'e girmesi sürecine ilişkin rivayetlerin detaylı mukayesesi için bkz. Vasary, "History and Legend in Berke Khan's Conversion to Islam", s.230-252.

² Algar, "Necmeddîn-i Kübrâ", s. 502.

³ Hatta bazı kaynaklar, Seyfeddîn Bâherzî'nin gördüğü bu hürmeti, şeyhi Necmeddîn Kübrâ'nın duasına atfederler, bkz. Süleyman Uludağ, "Bâharzî, Seyfeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* 4. cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s.475.

⁴ Ayrıntı için bkz. Şirîn Beyânî, *Zen der İrân-i Asr-i Moğûl: İntişârât-ı Dânişgâh-i Tehrân, Tahran 1352*, s.141-144; Şirîn Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, çev., Mustafa Uyar, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, s.130-134.

⁵ Uludağ, "Bâharzî, Seyfeddin", s.475, Algar, "Necmeddîn-i Kübrâ", s.502.

⁶ Devin DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, University Park: Pennsylvania State University, 1994, s.87.

Diğer taraftan Töde Mengü'nün tahttan feragat etmesi hadisesi, bu hükümdarın “deli olması” yanında “şeyhlere ve *fakîrlere* bağlanmak, *aza kanaat etmek* gibi haller” göstermesine atfedilir⁷. İleride, İlhanlı hükümdarı Ahmed Tegüder örneğinde de görüleceği üzere Töde Mengü'nün devlet işlerini ihmal edercesine vakit geçirdiği kişilerin, *sefâleti* ilke edinen *fakîrlere*, yani döneme damgasını vuran *heteredoks* Türk dinî şahsiyetler olması, kuvvetle muhtemeldir.

İLHAN TEGÜDER

Berke Han'dan sonra İslâmiyet'e giren diğer önemli Moğol hükümdarı, İlhan Tegüder (1282-1284)'dir. Zehebî'nin *Ta'rîhü'l-İslâm* isimli eserinde, Tegüder'in henüz çocuk iken *Ahmediyye* tarikatı ile tanışıp bu sayede Müslüman olduğuna dair bir kayıt yer almaktadır. Rivayete göre, Ahmediyye şeyhlerinden bazıları yanlarına Tegüder'i de alıp Hülegü'nün huzurunda “ateşin içine girerek” doğüstü özelliklerini sergilemişlerdi. Gösteriden etkilenen Hülegü, Tegüder'i onlara vakfetmiş, bu sayede o, daha çocukken İslâm ile tanışmıştı. Yine Zehebî'de, Tegüder'in Ahmed ismini almasının sebebi olarak tarikatın ismi olan *Ahmediyye* gösterilmektedir⁸. Bu rivayetin gerçekliği tartışılrsa da⁹ Tegüder'in küçük yaşlardan itibaren popüler sûfilerin etkisinde kaldığına dair fikir vermesi bakımından rivayet önemlidir. Tegüder'in Müslümanlığı kabul etmesi sürecini yönlendiren şahıs olarak kaynakların üzerinde ittifak ettiği kişi, Kemâleddîn Abdurrahman el-Kevâşî'dir. Kemâleddîn Abdurrahman, Abbasî halifesi Musta'sım Billâh'a (1242-1258) ait Karaca adlı bir Memlukün oğlu idi; yine kaynaklara göre, kendisi de bizzat İlhanlı hanedanının hizmetine *ferrâş* olarak girmişti¹⁰.

⁷ Yakubovsky, *Altın Ordu*, s.67-68.

⁸ Şems el-Dîn Muhammed el-Zehabî, *Ta'rîh el-İslâm ve Vefâyât el-Meşâhîr ve el-A'lâm* 51. cilt, tah., Ömer Abd el-Selâm Tedmürî, Beyrut 2000, s. 140.

⁹ Reuven Amitai, “The Conversion of Tegüder Ahmad to Islam”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 25 (2001), s.17-18.

¹⁰ Kutb el-Dîn Mûsa b. Muhammed el-Yûnînî, *Zeyl Mir'ât el-Zamân* 4. cilt, Hyderabad, 1960, s.215; Kemâl el-Dîn 'Abd el-Rezzâk b. Ahmed İbn el-Fuvatî, *el-Hevâdis el-Câmi'a ve el-Tecârib el-Nâf'a fi el-Mi'eti el-Sâbi'a*, neşr., Muhammed Rızâ eş-Şebîbî-Mustafa Cevâd, Bağdâd, 1351, s. 431; Halil İbn Aybek el-Safedî, *Kitâb el-Vâfi bi el-Vefeyât* 18. cilt, tah., Ahmed Arnavût-Türkî Mustafa, Beyrut, 2000, s.189. Amitai, İbn el-Fuvatî'deki “...kâne ebûhu memlûken Rûmiyyen...” ibaresine dayanarak, Abdurrahman'ın Grek yahut Türk olabileceğini söylemektedir. George E. Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-century Iran: A Persian Renaissance*, New York: Routledge, 2003, s.242 ise sadece Amitai'nin yukarıdaki yorumunu esas alarak, Abdurrahman'ın bir Grek olduğunu söylemektedir.

Memluk müellifleri, Tegüder'in daha çocuk veya genç iken bu şeyhin nüfuzuna girdiğini ve Müslüman olduğunu söylemektedirler ¹¹ . Abdurrahman, kaynağın ifadesine göre, sadece şehzade Tegüder'i değil birçok Moğol gencini de nüfuzu altına almıştı¹². Öyle ki “tüm Moğol kavmi onun etrafında toplanmıştı” ¹³ . Moğol hanımları (*havâtîn*) üzerindeki etkisinin menşeyini teşkil eden sihrin (*'ilm el-sîmiyâ*) Abdurrahman'a, şeyhi Muvaffaküddîn Kevâşî tarafından öğretildiği rivayet olunmaktadır ¹⁴ . Abdurrahman, İlhan Abaka zamanında Moğol elitinin ve özellikle de saray hanımlarının teveccühünü kazanarak yönetici tabakaya yaklaşmayı başarmıştı. Çevresine girdiği hatunlar arasında, Tegüder'in annesi Kutuy/Kutay Hatun da bulunmaktaydı ¹⁵ . Abdurrahman, İlhan'a dinî danışmanlık yapmış, dinî idare ve devlet işlerinde büyük itibar kazanmıştı ¹⁶ . Tegüder ona hürmetinden ötürü, Türkçe *baba* diye hitap etmekteydi¹⁷. Başının üzerinde, hakikatte bir hükümdarlık alameti olan çetir (*citr*) taşımasından, Abdurrahman'ın yüksek bir mevkide bulunduğu anlaşılmaktadır¹⁸. Ayrıca ülkenin tüm *vakıfları*, Abdurrahman'ın nezaretine verilmişti ¹⁹ . Bunun yanında, yetki ve sorumlulukları açıkça belli olmamakla birlikte, *Şeyh el-İslâm* payesini de edinmişti²⁰.

Ancak, el-Yüninî (*Zeyl*, c. 4, s. 215) ve el-Safedî (*Vâfi*, c. 18, s. 189)'de geçtiği üzere, babasının isminin *Karaca* olduğunu dikkate alırsak, Abdurrahman'ın Anadolu bir Grek'in değil, bir Türk memlükün oğlu olduğu neticesine varmaktayız.

- ¹¹ İbn el-Devâdârî, *Kenz el-Durar ve Câmi' el-Gurar*, tah. Ulrich Haarman, Kahire 1971, c. 8, s. 263; Nâsır el-Dîn Muhammed b. 'Abd el-Rahîm b. el-Furât, *Ta'rîh İbn el-Furât*, tah. Konstantin Zurayk, Beyrut 1936, c. 7, s. 278.
- ¹² Şihâb el-Dîn Ahmed b. 'Abd el-Vahhâb el-Nüveyrî, *Nihâyet el-Erab fi Fünûn el-Edeb* 27. cilt. tah., Mustafa Fevâz-Hikmet Keşli Fevâz, Beyrut, 2004, s.272.
- ¹³ Muhyî el-Dîn İbn 'Abd el-Zâhir, *Teşrif el-Eyyâm ve el-'Usûr fi Sîret el-Melik el-Mansûr*, tah., Murâd Kâmil-Ali el-Neccâr, Şerike el-Arabiyye el-Tibâ'at ve el-Neşr, 1961, s. 48; Bedr el-Dîn Mahmûd el-'Aynî, *'Ikd el-Cumân fi Ta'rîh Ehl el-Zamân*, tah., M. Muhammed Emîn, Kahire 1977, s.296.
- ¹⁴ el-Yüninî, *Zeyl*, c. 4, s. 104-105; İbn el-Furât, *Ta'rîh İbn el-Furât*, c. 7, s. 278; el-Safedî, *Vâfi*, c. 18, s. 189; İbn el-Devâdârî, *Kenz el-Durar*, c. 8, s. 262-3. İbn 'Abd el-Zâhir, *Teşrif el-Eyyâm*, s. 49.
- ¹⁵ İbn el-Furât, *Ta'rîh İbn el-Furât*, c. 7, s. 278; İbn el-Devâdârî, *Kenz el-Durar*, c. 8, s. 263; Amitai, *The Conversion of Tegüder*, s. 21-22.
- ¹⁶ Karl Jahn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Ğazânî des Raşid al-Dîn Fadlallah Abil-Hair*, *Geshichte der İlhâne Abâgâ bis Gaiġâtû* (1265-1295), Mouton-S-Gravenhage, 1957, s.46-47; 'Abd el-Allâh b. Fazl el-Allâh el-Şîrâzî Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr ve Tecziyet el-A'sâr*, Tahran 1269, s.110; İbn 'Abd el-Zâhir, *Teşrif el-Eyyâm*, 48; el-Yüninî, *Zeyl*, c. 4, s. 211, 215; İbn el-Devâdârî, *Kenz el-Durar*, c. 8, s. 263; el-Safedî, *Vâfi*, c. 18, s. 189; el-Nüveyrî, *Nihâyet el-Erab*, c. 27, s. 271; Baybars el-Mansûrî, *Kitâb el-Mülûkiyye fi el-Devlet el-Türkiyye*, neşr. 'Abd el-Hamid Sâlih Hamdân, Kahire, 1987, s. 109; el-'Aynî, *'Ikd el-Cumân*, s. 296.
- ¹⁷ Raşid el-Dîn Fadlallah, *Abâgâ bis Gaiġâtû*, s. 47.
- ¹⁸ İbn el-Devâdârî, *Kenz el-Durar*, c. 8, s. 263; İbn el-Furât, onun tıpkı hükümdarlar gibi *silâhdârının* ve *cemedârının* da olduğunu söylemektedir, bkz. İbn el-Furât, *Ta'rîh İbn el-Furât*, c. 7, s. 278.
- ¹⁹ Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 110; el-Nüveyrî, *Nihâyet el-Erab*, c. 27, s. 271.
- ²⁰ Baybars el-Devâdârî, *Zubdet el-Fikre fi Ta'rîh el-Hicre* 9. cilt. tah., Zubeyde Muhammed 'Atâ, Şerike el-Medîne 1394, s.204; Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 110.

Şeyh Abdurrahman, Ahmed Tegüder dışında Moğolların çocuklarını da nüfuzu altına almaktaydı²¹. Diğer bir deyişle, Moğol genç neslinden bazıları İslâm'ın söylemini cazip bulmaktaydı ki bu durum, Moğol eliti arasında huzursuzluğa sebebiyet verecekti²².

Abdurrahman'ın Tegüder üzerinde sadece dinî değil, siyasi etkilerinin de olduğu kaynaklara yansımıştır. Şeyh Abdurrahman'ın siyasi anlamdaki işlevi, Tegüder tarafından Memluk sultanı Kalavun'a elçi olarak gönderilmesi sırasında görülmektedir. Abdurrahman, Haziran 1283'e tarihlenen ve İlhan Tegüder'e ait bir mektupla Tebriz'den Dımaşk'a doğru yola çıktı. Bu şeyhin riyaset ettiği heyet, 2 Mart 1284 tarihinde Dımaşk'a ulaştı. Kalavun'un kendileri ile görüşmeyi ertelemesi üzerine heyet, 26 Ağustos 1284 tarihine kadar Dımaşk'ta bekletildi²³. Bu sırada İlhan Ahmed Tegüder ile yeğeni Şehzâde Argun arasında vuku bulan çekişme sonuçlanmış; Argun (1284-1291), amcası Tegüder'i öldürerek tahtı ele geçirmişti²⁴.

İlhan Tegüder'e, ihtidâ etmesi fikrini veren bu Türk şeyhi, getirdiği mektuba, Memluklerin, artık Müslüman olan Moğollara itaat etmeleri önünde bir engel kalmadığı mesajını da dikte ettirmişti. Söz konusu mektupta barış çağrısından daha ziyade ültimatome mesajı veren bu şeyh, Memluklerce hiç de iyi karşılanmamıştı²⁵. Daha sonra ise şeyh hapsedildiği zindanda 8 Aralık 1284 tarihinde ölmüştür²⁶.

²¹ el-Nüveyrî, *Nihâyet el-Erab*, c. 27, s. 272.

²² Kazvîni, *Zafer-nâme*, s. 88; Amitai, *The Conversion of Tegüder*, s. 38; Bertold Spuler, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev., Cemal Köprülü, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987, s.204.

²³ Raşîd al-Dîn Fadlallâh, *Abâğâ bis Gaihâtü*, s. 49; İbn el-Devâdârî, *Kenz el-Durar*, c. 8, s. 263; İbn el-Furât, *Ta'rih İbn el-Furât*, c. 8, s. 5-6; Takî el-Dîn Ahmed b. 'Alî el-Makrizî, *Kitâb el-Sülûk li Ma'rîfet Düvel el-Mülûk 1. cilt*, tah., Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire, 2006, s.722-723; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi 2. cilt*, çev., Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987, s.611-612.

²⁴ Spuler, *İran Moğolları*, s.89 vd.; Cüneyt Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12 (2002), s. 242-243. Ayrıca, Abdurrahman'ın seyahatine, Memlûk topraklarında nasıl karşılandığına ve orada ikametlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü...", s.242 vd.

²⁵ Mektubun geniş tahlili, gönderilme sebebi ve verdiği mesaj hakkında detaylı inceleme için bkz. Adel Allouche, "Tegüder's Ultimatum to Qalawun", *International Journal of Middle East Studies*, 22/4 (1990), s. 437-446 (Türkçe tercümesi için bkz. Adel Allouche, "Tegüder'in Kalavun'a Ültimatome", çev., Mustafa Uyar, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, 46/1 (2007), s. 243-254); Amitai, *The Conversion of Tegüder*, s. 30.

²⁶ Raşîd al-Dîn Fadlallâh, *Abâğâ bis Gaihâtü*, s. 49; el-Makrizî, *Kitâb el-Sülûk*, c. 1, s. 723.

Burada, bir parantez açılarak, şu soru sorulabilir: Acaba bu sûfi kişilikler haricinde Tegüder'in muhitinde ve Moğolların genelde istihdam etmeyi yeğledikleri İranlı-yerli bürokrasi içinde, ihtidâ hadisesini yönlendirebilecek Müslüman kimseler yok muydu? Elbette var idi: Bunların en önemlisi, yukarıda ismi zikredilen, *sâhib-i dîvân* Şemseddîn Muhammed el-Cüveynî'dir. Ancak, Tegüder'in ihtidâsında ve İslâmî eğitim sürecinde onun etkin olmadığını görmekteyiz. Tegüder'in iktidara gelmesi öncesinde, Cüveynî kardeşlerin onunla hususî bir ilişkileri olduğuna dair ikna edici bir delil de yoktur. Ne İlhanlı içinde ve ne de dışarıdan bir müellif, Şemseddîn'in bu konudaki rolüne değinir²⁷.

İlhan Ahmed Tegüder'in yakınında yine bir Türk ve bir *heretik* olduğu anlaşılan İşân Hasan Mengli görülmektedir. İşân²⁸ Hasan Mengli (Meñli)²⁹, bir Kalenderî şeyhi olan Babi Ya'kûb'un müritlerindendi³⁰. İşân Hasan Mengli'nin ikametgâhı, Ahmed Tegüder'in saray çadırının bitişiğinde yer almaktaydı; Ahmed Tegüder, "devlet umûrünü hiçe sayarak", devamlı bir şekilde Mengli'nin çadırında *sema*'lara katılmaktaydı. İşân Mengli'ye *karındaş*³¹ diye hitap eden ve hürmet besleyen Ahmed Tegüder, onun etkisi ile 1284 yılında Babi Ya'kûb'u ve müritlerini ziyaret etmiş, Argun'a karşı yürüttüğü mücadelesinde ondan yardım istemişti³².

Ahmed Tegüder'in Kemâleddîn Abdurrahman ile İşân Mengli'ye olan ilgisi ve Babi Ya'kûb'u ziyaret etmesi; onun *heterodoks* ve *popüler* düzeydeki bu kişiler ile çevrelerine yakınlığı, yine Müslüman olan sivil bürokrasi ile

²⁷ Amitai, *The Conversion of Tegüder*, s. 24.

²⁸ Raşid al-Dîn Fadlallâh, *Abâgâ bis Gaihâtü*, s. 47; *İşân*, Farsçada üçüncü çoğul şahıs zamiri olup aynı zamanda bir taltif ibaresidir. Orta Asya'da, Ortaçağ'dan itibaren *şeyh* ve *mürşid* anlamlarında da kullanılmaktadır, bkz. Vasily Vladimirovich Bartold, "İshân", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)* 4. cilt, Leiden: Brill, 1978, s. 113; Faruk Sümer "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1, (1969), s. 56, dipnot 28.

²⁹ Tevekkülü b. İsmâ'il Bezzâz (İbn Bezzâz Erdebili), *Savfet el-Safâ*, tah., Gulâmırzâ Tabâtabâyî Meccid, Tahran, 1376, s. 217; İbn Bezzâz Erdebili, hiç hazetmediği İşân Hasan Mengli'nin ismini, taltif nişanesi olan *İşân* tabirini kullanmaksızın verirken (s. 217), Reşid el-Dîn, aynı kişiyi, hürmetinden ötürü İşân Mengli biçiminde kaydetmiştir (*Abâgâ bis Gaihâtü*, s. 47). Stéphanos Orbélian eserinde Ahmed'in itimat ettiği adamlarını sayarken, İşân Mengli'yi *Hasan Manli-Chekh* biçiminde zikreder, bkz. Stéphanos Orbélian, *Histoire de la Sioumie*, par., M. Brosset, Saint-Petersbourg: Académie Impériale des Sciences, 1864, s. 238.

³⁰ Raşid al-Dîn Fadlallâh, *Abâgâ bis Gaihâtü*, s. 47; İbn Bezzâz, s. *Savfet el-Safâ*, s. 217.

³¹ Raşid al-Dîn Fadlallâh, *Abâgâ bis Gaihâtü*, s. 47; Hamd el-Allâh Müstevfî, Tegüder'in onlara bu tarz hitap edişini, manzûm biçimde şöyle anlatmaktadır: "...hemî hând ez işân yekî râ peder/yejî ra birâder, yekî râ peser..." , Kazvinî, *Zafer-nâme*, c. 10, s. 88.

³² Raşid al-Dîn Fadlallâh, *Abâgâ bis Gaihâtü*, s. 52.

ilişkilerinin bozulmasına sebebiyet verecekti. Yine Tegüder ile Moğol elitlerinin arası, bu sebeple açılacaktı³³.

Bu Türk sûfilerinin Ahmed Tegüder üzerindeki kültürel nüfuzları, daha önce söylediğimiz gibi, sadece dinî eksenli olmamıştır. Kendisinin Müslümanlığa geçişi hasebiyle, Tegüder'in çocuklarının da Müslüman olduğu varsayılabilir. Türkçe de bilen Ahmed Tegüder'in, çocuklarına Arapça yahut Farsça isimler yerine Türkçe isimler verdiğini görüyoruz. Üç oğlundan ikisinin isimleri Aslançı ve Kaplançı; büyük kızlarının adları ise Küçük, Köncek³⁴ ve Çiçek idi³⁵.

GAZAN HAN

İslâm'ı kabul eden diğer bir önemli İlhanlı hükümdarı, Gazan Han (1295-1304)'dır. Gazan Han'ın Müslümanlığı kabulü ve yaptığı geniş çaplı reformların da etkisi ile İlhanlı Devlet'i, artık İslâmî bir döneme geçmiş bulunuyordu³⁶. Gazan Han, Demâvend Dağı'nın kuzeyindeki bir kasaba olan Lâr'da, 17 Haziran 1295'te büyük bir tören ile İslâmiyet'e girdi. Onun İslâmiyet'e geçme törenini gerçekleştiren şahıs, yine Kübreviyye ekolünden yetişen Sadreddîn İbrâhim b. Sa'deddîn Muhammed Hamûveyî'dir (öl. 1322)³⁷.

Gazan'ın İslâmiyet'i kabul etmeden önce herhangi bir sûfî çevre ile irtibatının olup olmadığı, kaynaklara yansımamıştır. Ancak, Gazan'ı İslâmiyet'i kabul etmeye ikna eden kişi, onun Horasan'daki nâibi ve kudretli emîri Nevruz'dur (öl. 1297)³⁸. İslâm'a geçme merasimini yürüten Sadreddîn İbrâhim'in, Gazan'a

³³ Spuler, *İran Moğolları*, s. 204; Reuven Amitai, "Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 42/1 (1999), s. 31.

³⁴ *Köncek/Könçek*: Bitkinin kökündeki yavru kök ve saçakları anlamında Türkçe bir kelimedir, bkz. *Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü 8. cilt*, Ankara, 1975.

³⁵ Raşid al-Din Fadlallah, *Abâgâ bis Gaihâtü*, s. 43.

³⁶ Gazan Han ve reformları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim: Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009.

³⁷ Bu şeyh ve ailesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Jamal J. Elias, "The Sufi Lords of Bahrabad: Sa'd al-Din and Sadr al-Din Hamuwayi", *Iranian Studies*, 27/1-4 (1994), s.53-75.

³⁸ Raşid al-Din Fadlallah, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 79; Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 316; Şems el-Din Ebî 'Abd el-Allah Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekr el-Cezerî el-Kureşî, *Ta'rih Havâdis el-Zamân ve Enbâ'ihî ve Vefeyât el-Ekâbir ve el-A'yân min Ebnâ'ihî 1. cilt*, tah., 'Ömer 'Abd el-Selâm Tedmurî,

herhangi bir dinî eğitim verdiği dair bilgi bulunmamaktadır. Buna dayanarak Melville, dinî eğitimini Nevruz'dan alması dolayısıyla Gazan'ın, Hanefî eğilimli olmasının daha muhtemel olduğunu söylemektedir³⁹.

Müstevfi'nin eserine göre, Gazan Han ile *birçok Moğol'un İslâmiyet'i kabul etmesini sağlayan* diğer bir önemli şahıs, Türk asıllı ve ailesi sülûlîkte yüksek bir merhaleye ulaşan Sa'deddin Kutluğ Hâce Halidî Kazvinî'dir⁴⁰. Bu Türk şeyhinin hayatı hakkında çok fazla şey bilinmemektedir. Onun akrabası ve vezirlik görevi ile Gazan Han'ın hizmetinde bulunan Sadreddin Ahmed Hâlidî Zencânî (öl.1298) de, İlhan'ın İslâmiyet'e geçmesinde etkisi olan şahsiyetlerdendi⁴¹.

İhtidâsında müessir olmamakla birlikte, bazı Türk sûfî dervişlerinin de Gazan'ın muhitine girdikleri görülmektedir. İyice bilindiği üzere Gazan Han, 1303 tarihinde karşılaştığı Türk şeyhi Barak Baba'ya (1257-58-1307) özel bir ihtimam göstermişti⁴².

Gazan Han döneminde, İlhanların İslâmiyet'e geçiş süreçlerinde *ılımlı* şahsiyetlere yakın oluşlarının sebebinin açıklayan iki önemli vakıa meydana gelmiştir: Bunlardan birincisi Gazan Han'ın, babası İlhan Argun'un eşlerinden Buluğan Hatun ile nikâhına cevâz verilme biçimidir. Moğol geleneği, babanın eşlerinden biri ile evlenmeye izin verirken, İslâmî gelenek bu tarz bir evliliği reddetmekteydi⁴³. Müslümanlığı kabul eden ve İran memleketinde “İslâm'ın bayrağını” tekrar yükselten *Pâdişâh-i İslâm*, çok istediği Buluğan Hatun ile bu tarz bir evliliği nasıl gerçekleştirebilecekti?

Beyrût 1998, s.254; İbn Hacer el-Askalânî, *el-Durar el-Kâmine, fî A'yân el-Mi'e el-Sâmine* 3. cilt, Beyrut, 1993, s.213; Hamd el-Allâh Müstevfi Kazvinî, *Târih-i Guzide*, haz., 'Abd el-Hüseyin Nevâ'î, Tahran, 1362, s.602; Kazvinî, *Zafer-nâme*, s. 261; Spuler, *İran Moğolları*, s. 106; Charles Melville, “Pâdishâh-i İslâm: The Conversion of Sultân Mahmûd Ghâzân Khân”, *Pembroke Papers*, I (1990), s.165-166, 169; Amitai, *Sufis and Shamans*, s. 32; John Andrew Boyle, “Dynastic and Political History of the İl-Khâns”, *The Cambridge History of Iran* 5. cilt, haz., J. A. Boyle, Cambridge University Press, 1968, s. 378; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, s. 92 vd.

³⁹ Melville, “Pâdishâh-i İslâm”, s. 165.

⁴⁰ Kazvinî, *Târih-i Guzide*, s. 675.

⁴¹ Kazvinî, *Târih-i Guzide*, s. 801-802; Melville, “Pâdishâh-i İslâm”, s. 161.

⁴² Ahmet Yaşar Ocak, “Barak Baba”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 5 cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s.61-62; Bernard Lewis, “Barâq Bâbâ”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)* 1. cilt, Leiden: Brill, 1960, s.1031; Hamid Algar, “Barâq Bâbâ” *Encyclopedia of Iranica* 3. Cilt, Iranica Foundation, Columbia University, 1988, s. 554-575; Ahmet T. Karamustafa, *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200-1550*, Salt Lake City: University of Utah, 1994, s. 62-63.

⁴³ el-Safedî, *Vâfi*, c. 25, s. 123.

Burada ılımlı, katalizör mahiyetteki şahsiyetler devreye girerek bir çözüm üretmişlerdi. Çözüm şuydu: “Gazan’ın babası Argun Müslüman olmadığından, Buluğan Hatun ile nikâhı meşru değildi ve geçersizdi; dolayısıyla Gazan’ın bu hatun ile evlenmesinde *şer’en* bir sakınca yoktu.”⁴⁴ Bu çözüm, kaynağın ifadesine göre, hatunla evlenmeyi çok isteyen Gazan Han’ın “tekrar eski dinine dönmesine mâni olmuştu”⁴⁵.

İkinci örnek ise Gazan Han’ın, Müslüman olduktan sonra eski Moğol dinî adet, gelenek ve ritüellerini sürdürmesine rağmen İslâmî geleneğe bağlı muhitten olumsuz bir tepki almayışındır. Onun, önceki dinine ait olmak üzere, bir ağaca nişaneler bağlayıp ağacın etrafında askerleri ile raks ettiği (*bâ leşkeriyân zîr-i ân derah̄t der raks âmed*), eski tanrısına (*bâ hodâ-yi kadîm*) zafer için yakardığı, sonrasında ise İslâmî usulde ibadet ettiği, Reşîdeddîn tarafından kaydedilmiştir⁴⁶. Ancak çok daha sonra, onun *senkretik* yapıdaki bu inancı, kardeşi ve halefi olan Ölceytü Hüdâbende (1304-1316) tarafından Memluk Sultanı’na gönderdiği bir mektupta, şöyle ifade edilecekti: Gazan, “zâhiren Müslüman, fakat gerçekte ‘*kâfir*’ idi”⁴⁷.

TARMAŞİRİN HAN

Gazan Han’dan sonra İslâmiyet’i kabul eden diğer bir önemli Moğol hükümdarı, Çağataylı hanı Tarmaşirin (1331-1334)’dir. Tarmaşirin⁴⁸, adından anlaşılacağı üzere bir Budist olarak doğmuştu. Müslümanlığı seçtikten sonra Alâeddîn ismini ve *sultân el-a’zâm* unvanını almıştı. Onun, ömrünün son on yılında, otuzunda yahut daha sonraki bir yaşta İslâmiyet’e geçtiği tahmin edilmektedir⁴⁹.

Tarmaşirin’in Müslüman olmasında etkin kişilerin başında Şeyh Yahyâ Ebû’l-Mefâhir Bâherzî (öl. 1336) gelmektedir. Son on beş yılını Buhârâ’da

⁴⁴ el-Safedî, *Vâfi*, c. 25, s. 122-123; el-Askalânî, *el-Durar el-Kâmine*, c. 3, s. 213; Reuven Amitai-Preiss, “Ghazan, Islam and Mongol Tradition: A View from the Mamluk Sultanate”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 59 (1996), s. 2-3.

⁴⁵ el-Safedî, *Vâfi*, c. 25, s. 123.

⁴⁶ Karl Jahn, *Geshichte Gâzân Hân’s aus dem Ta’rîh-i Mubârak-i Gâzânî des Raşîd al-Dîn Fadlallâh b. ‘Îmâd al-Daula Abû’-Hair*, London, 1940, s. 141-142.

⁴⁷ İbn el-Devâdârî, *Kenz el-Durar*, c. 9, s. 127; Amitai, “Ghazan, Islam and Mongol Tradition”, s. 10.

⁴⁸ *Tarmaşirin* kelimesi Sanskritçe *Dharmaşrî*, yani “Dharma (Budizm’in ilkeleri)’ya hürmet gösteren kişi” demektir, bkz. Biran, “The Chaghadaids and Islam”, s. 745.

⁴⁹ Biran, “The Chaghadaids and Islam”, s. 745.

geçiren bu şeyh, Kübreviyye ekolünün önemli sûfilerindedir. Bâherzî ailesi, daha önce de belirttiğimiz üzere Buhârâ'da zengin bir vakfın başındaydı ve Çağataylı hükümdarlarından oldukça hürmet görmekte idi. Yahyâ Ebû'l-Mefâhir Bâherzî, Berke Han'ı İslâm'a döndüren Seyfeddîn Bâherzî'nin torunuydu⁵⁰.

Tarmaşirin'e yakın diğer önemli sûfî şeyhlerinden biri, hana evlilik bağı ile akraba olan Şeyh Hasan idi. *Fakîhlik* mevkiinde bulunan ve han üzerindeki etkisi bariz biçimde kaynaklara yansıyan diğer önemli kişilik ise Otrarlı Şeyh Hüsâmeddîn Yağî⁵¹ idi.

ÖZBEK HAN

Alâeddîn Tarmaşirin'den sonra tekrar Altın Orda'ya dönerek, onun ardından İslâmiyet'i kabul eden Özbek Han'ı inceleyebiliriz. Özbek Han (1313-1340), Altın Orda Devleti'nin en önemli hükümdarı addedilmektedir. Devlet, onun zamanında altın çağını yaşamıştı. Özbek Han, tahminen 1320 yılında, tahta oturduktan sonra Müslüman olmuş ve Muhammed adını almıştı. İslâmiyet, onun Müslümanlığı seçmesi ile Altın Orda Devleti'nde kalıcı hale gelmiş ve yaygınlaşmıştı⁵².

Özbek Han'ın Müslüman olmasında rolü en fazla öne çıkan Türk şeyhi, Seyyid Ata'dır. Seyyid Ata, bir Yesevî şeyhi idi ve Zengî Ata'ya intisab etmişti. Zengî Ata ise, Hoca Ahmed Yesevî'nin müntesiplerinden Hekîm Ata'nın mürididir⁵³. Kaynakların bildirdiğine göre Seyyid Ata, şeyhi Zengî Ata tarafından İslâm'ı yaymak, *Tatarları* Müslümanlık çatısı altında toplamak üzere Taşkent'ten Deşt-i Kıpçak'a gönderilmişti. Seyyid Ata, Özbek Han'ın Müslüman olmasını sağladıktan sonra ona Muhammed ismini vermişti. Bu şeyh, han ile birlikte İslâmiyet'e girenlerin Türkistan'a gitmelerine de öncülük etmişti⁵⁴. Onun çabaları sonucunda *ulusât-i Özbek ve*

⁵⁰ Biran, "The Chaghadaids and Islam", s. 746.

⁵¹ İbn Battûta, bu şeyhin nisbesi olan *Yağî* kelimesinin anlamını vermeyi de ihmal etmemektedir: "Türkçe *intikamcı, düşman, âsi* demektir", bkz. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev., A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004, s. 531.

⁵² DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s.90; Yakubovsky, *Altın Ordu*, s.145-146.

⁵³ DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s.101.

⁵⁴ DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s.102, 104.

Tâtâr arasında ibadet edenler çoğalmış; “ibadete çağırarak için *ozan* sesi yerine *ezân* ikame edilmişti”⁵⁵.

Özbek Han ve Deşt-i Kıpçak’ın İslâmlaşmasında rol alan diğer bir önemli şahsiyet, yine *heteredoks* bir figür olan Baba *Tükles*’tir.⁵⁶ Kimliği tartışmalı bu Türk şeyhinin Özbek Han ve çevresindekileri nasıl Müslüman yaptığına dair bir rivayet, Ötemiş Hacı tarafından verilmiştir. Bu rivayetin değişik versiyonlarına başka kaynaklarda da rastlamak mümkündür.

Bu rivayete göre Baba *Tükles*, beraberindeki şeyhler ile Özbek Han’ın huzuruna çıkmış ve onun yanındaki gayrimüslim din adamları ile münazaraya girmişti. Münazara sonucunda, dinlerinin salahiyetinin anlaşılması için *ateş ile imtihan*na karar verilmişti. Her iki din adamı grubu için birer tandır (*tennûr*) kazılmış; gruplardan birer temsilcinin yanın tandıra girip sağ çıkarak dinlerinin hakikatini ispatlaması şart koşulmuştu. Müslüman şeyhler, “vücudunun daha kıllı (*tük/tüy*) olması ve böylece yanmayacağı” gerekçesi ile Baba *Tükles*’i aday göstermişler; o da tandıra girmeyi kabul etmişti. Yapılan imtihan sonucunda, gayrimüslim din adamı girdiği tandırda yanarken, Baba *Tükles* sağ salım çıkıp imtihanı vermişti. Bu mucizeye şahit olan han ve çevresindekiler, derhal İslâmiyet’e girmişlerdi⁵⁷.

Özbek Han’ın İslâmlaşmasında etkisi bulunduğu bilinen diğer şeyhler, Harezmi ve Buhârâ taraflarından gelen Mecdüddîn Şîrvânî, Şeyh Ahmed ve Şeyh Hasan Gürgânî’dir⁵⁸.

Berke Han döneminde temelleri atılan Altın Orda Devleti’nin İslâmlaşma serüveni, Özbek Han’ın ihtidâsı ile kalıcı olmuş ve hem dinî bakımdan hem de etnik bakımdan şekillenen bir Özbek halkı vücuda gelmişti.

⁵⁵ “...*be câ-yi âvâz-i ûzân bâng-i nemâz-i ezân bolend kerdid...*”, alıntı için bkz, DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s. 104.

⁵⁶ *Tükles* kelimesinin etimolojisi için bkz. Deweese, s. 323-331; Baba *Tükles*’in kimliği, faaliyetleri ve hakkındaki rivayetler Devin Deweese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde, Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1994 adlı eserde ayrıntısı ile incelenmiştir.

⁵⁷ DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s. 539, 543.

⁵⁸ Mustafa Kafalı, “Özbek Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 4. cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, s. 108.

KAYNAKÇA

- 'Abd el-Allâh b. Fazl el-Allâh el-Şîrâzî Vassâf. *Tecziyet el-Emsâr ve Tecziyet el-A'sâr*. Tahran, 1269.
- Abû'l-Farac, Gregory. *Abû'l-Farac Tarihi 2. Cilt.* çev., Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Algar, Hamid. "Barâq Bâbâ". *Encyclopedia of Iranica 3. Cilt.* Iranica Foundation, Columbia University, 1988: 754-755.
- Algar, Hamid. "Necmeddîn-i Kübrâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi 32. Cilt.* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006: 498-500.
- Allouche, Adel. "Teguder's Ultimatum to Qalawun". *International Journal of Middle East Studies*. 22/4 (1990): 437-446.
- Allouche, Adel. "Tegüder'in Kalavun'a Ültimatomu". çev., Mustafa Uyar. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi. 46/1 (2007): 243-254.
- Amitai-Preiss, Reuven. "Ghazan, Islam and Mongol Tradition: A View from the Mamluk Sultanate". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. 59 (1996): 1-10.
- Amitai, Reuven. "Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. 42/1 (1999): 27-46.
- Amitai, Reuven. "The Conversion of Tegüder Ahmad to Islam". *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*. 25 (2001): 15-43.
- Bartold, Vasily Vladimirovich. "*İshân*". *Encyclopedia of Islam (Second Edition) 4. cilt.* Leiden: Brill, 1978.
- Baybars el-Devâdâr. *Zubdet el-Fikre fî Ta'rih el-Hicre 9. Cilt.* tah., Zubeyde Muhammed 'Atâ. Şerike el-Medîne, 1394.
- Baybars el-Mansûrî. *Kitâb el-Mülûkiyye fî el-Devlet el-Türkiyye*. neşr. 'Abd el-Hamîd Sâlih Hamdân. Kahire, 1987.
- Bedr el-Dîn Mahmûd el-'Aynî. *İkd el-Cumân fî Ta'rih Ehl el-Zamân*. tah., M. Muhammed Emîn. Kahire, 1977.
- Beyânî, Şîrîn. *Zen der Îrân-i Asr-i Moğûl*. İntişârât-ı Dânişgâh-i Tehrân, Tahran 1352.
- Beyânî, Şîrîn. *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*. çev., Mustafa Uyar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Biran, Michal. "The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-34)". *Journal of the American Oriental Society*. 122/4 (2002): 742-752.

- Boyle, John Andrew. “*Dynastic and Political History of the Īl-Khāns*”. The Cambridge History of Iran 5. Cilt. haz., J. A. Boyle. Cambridge University Press, 1968.
- DeWeese, Devin. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. University Park: Pennsylvania State University, 1994.
- Ebū Abdullah Muhammed İbn Battūta Tancī. *İbn Battūta Seyahatnâmesi*. çev., A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Elias, Jamal J. “The Sufi Lords of Bahrabad: Sa’d al-Din and Sadr al-Din Hamuwayi”. *Iranian Studies*. 27/1-4 (1994): 53-75.
- Halil İbn Aybek el-Safedî. *Kitâb el-Vâfi bi el-Vefeyât 18*. cilt. tah., Ahmed Arnavût-Türkî Mustafa. Beyrut, 2000.
- Hamd el-Allâh Müstevfî Kazvînî. *Târîh-i Guzîde*. haz., ‘Abd el-Hüseyin Nevâ’î. Tahran, 1362.
- İbn Hacer el-Askalânî. *el-Durar el-Kâmine, fi A’yân el-Mi’e el-Sâmine 3*. cilt. Beyrut, 1993.
- Jahn, Karl. *Geshichte Gâzân Hân’s aus dem Ta’rîh-i Mubâarak-i Gâzânî des Rašîd al-Dîn Fadlallâh b. ‘Imâd al-Daula Abûl-Hair*. London, 1940.
- Jahn, Karl. *Ta’rîh-i Mubâarak-i Gâzânî des Rašîd al-Dîn Fadlallâh Abûl-Hair, Geshichte der Illhâne Abâgâ bis Gaihâtû (1265-1295)*. Mouton-S-Gravenhage, 1957.
- Kafalı, Mustafa. “Özbek Han”. *TDV İslâm Ansiklopedisi 34*. Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007: 107-109.
- Kanat, Cüneyt. “İlhanlı Hükümdarı Teküdar’ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memluk Devleti’ndeki Yankıları”. *Türklük Araştırmaları Dergisi*. 12 (2002): 233-247.
- Karamustafa, Ahmet T. *God’s Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200-1550*. Salt Lake City: University of Utah, 1994.
- Karimov, E. E. “The Advent of Islam: Extent and Impact”. *History of Civilizations of Central Asia*. haz., M. S. Asimov ve C. E. Bosworth. Paris: Unesco Publishing, 2000: 81-85.
- Kemâl el-Dîn ‘Abd el-Rezzâk b. Ahmed İbn el-Fuvatî. *el-Hevâdis el-Câmi’a ve el-Tecârib el-Nâf’a fi el-Mi’eti el-Sâbi’a*. neşr., Muhammed Rızâ eş-Şebîbî-Mustafa Cevâd. Bağdâd. 1351.
- Konukçu, Enver. “Berke Han”. *TDV İslâm Ansiklopedisi 5*. Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992: 506-507.

- Kutb el-Dîn Mûsa b. Muhammed el-Yûnînî. *Zeyl Mir'ât el-Zamân* 4. Cilt. Hyderabad. 1960.
- Lane, George E. *Early Mongol Rule in Thirteenth-century Iran: A Persian Renaissance*. New York: Routledge, 2003.
- Lewis, Bernard. "Barâk Bâbâ". *Encyclopedia of Islam (Second Edition)* 1. Cilt. Leiden: Brill, 1960.
- Melville, Charles. "Pâdishâh-i Islâm: The Conversion of Sultân Mahmûd Ghâzân Khân". *Pembroke Papers*. I (1990): 159-177.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Barak Baba". *TDV İslâm Ansiklopedisi* 5 cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992: 61-62.
- Orbélian, Stéphanos. *Histoire de la Siounie*. par., M. Brosset, Saint-Petersbourg: Académie Impériale des Sciences, 1864.
- Özgüdenli, Osman Gazi. *Moğol İranında Gelenek ve Değişim: Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009.
- Muhyî el-Dîn ibn 'Abd el-Zâhir. *Teşrif el-Eyyâm ve el-'Usûr fi Sîret el-Melik el-Mansûr*. tah., Murâd Kâmil-Ali el-Neccâr. Şerike el-Arabiyye el-Tibâ`at ve el-Neşr, 1961.
- Spuler, Bertold. *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*. çev., Cemal Köprülü. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Sümer, Faruk. "Anadolu'da Moğollar". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*. 1 (1969): 1-147.
- Şems el-Dîn Ebî 'Abd el-Allâh Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekr el-Cezerî el-Kureşî. *Ta'rih Havâdis el-Zamân ve Enbâ'ihî ve Vefyât el-Ekâbir ve el-A'yân min Ebnâ'ihî* 1. Cilt. tah., 'Ömer 'Abd el-Selâm Tedmurî. Beyrût 1998.
- Şems el-Dîn Muhammed el-Zehabî. *Ta'rih el-İslâm ve Vefyât el-Meşâhîr ve el-A'lâm* 51. cilt. tah., Ömer Abd el-Selâm Tedmurî, Beyrut 2000.
- Şihâb el-Dîn Ahmed b. 'Abd el-Vahhâb el-Nüveyrî. *Nihâyet el-Erab fi Fünûn el-Edeb* 27. cilt. tah., Mustafa Fevvâz-Hikmet Keşli Fevvâz. Beyrut, 2004.
- Takî el-Dîn Ahmed b. 'Alî el-Makrizî. *Kitâb el-Sülûk li Ma'rifet Düvel el-Mülûk* 1. Cilt. tah., Muhammed Mustafa Ziyâde. Kahire, 2006.
- Tevekkülî b. İsmâ'îl Bezzâz (İbn Bezzâz Erdebilî). *Savfet el-Safâ*. tah., Gulâmrızâ Tabâtabâyî Mevd. Tahran, 1376.
- Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü* 8. cilt. Ankara, 1975.

- Uludağ, Süleyman. “Seyfeddin Bâharzî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi 4. Cilt*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991: 474-475.
- Vasary, Istvan. “*History and Legend in Berke Khan’s Conversion to Islam*”. *Aspects of Altaic Civilization III*. haz., Denis Sinor. Bloomington: Indian University Research Institute for Inner Asian Studies. 1990.
- Yakubovsky, A. Yu. *Altın Ordu ve Çöküşü*. çev., Hasan Eren. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 1976.

CENGİZ HAN'IN İKTİSAT DÜŞÜNCEİ VE MİRASI

GENGHIS KHAN'S ECONOMIC THOUGHTS AND LEGACY

Dr. Mehmet Tuğrul
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Doç. Dr. Cem Korkut
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

**Dr. MEHMET TUĞRUL | Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi |
mtugrul[at]ybu.edu.tr | ORCID: 0000-0001-5200-0596**

Lisans eğitimini Gazi Üniversitesi Tarih Öğretmenliği Bölümü'nde 2011 yılında tamamladı. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi (AYBÜ), Tarih Bölümü'nde yüksek lisansını bitirdi. 2020 yılında İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Programı'nda doktora eğitimini tamamladı. Yeniçağ Tarihi, Osmanlı Tarihi, Vakıf Müessesesi, Şehir Tarihi, Balkan Tarihi alanlarında çalışmaları bulunmaktadır. 2013 yılında AYBÜ, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak başladığı görevine halen devam etmektedir. TYB Akademi ile İnsan ve Mekân dergilerinin Genel Yayın Yönetmenliğini yürütmektedir.

**Dr. MEHMET TUĞRUL | Ankara Yıldırım Beyazıt University |
mtugrul[at]ybu.edu.tr | ORCID: 0000-0001-5200-0596**

He completed undergraduate education at Gazi University Department of History Education in 2011; master's degree in Ankara Yıldırım Beyazıt University Department of History, and Ph.D. in Istanbul Sabahattin Zaim University History and Civilization Studies Program in 2020. He has studies in the fields of New Age History, Ottoman History, Waqf Institution, Urban History, Balkan History. He is still working as a research assistant in Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, New Age Department from 2013. Dr. Tuğrul is the Editor-in-Chief of TYB Academy, and Journal of Human and Space journal.

Doç. Dr. CEM KORKUT | Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi |
ckorkut[at]ybu.edu.tr | ORCID: 0000-0002-1104-5330

Cem Korkut, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi (AYBÜ), Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü'nde Doçent Dr. olarak görev yapmaktadır. Ayrıca Türkiye Bilimler Akademisi'nde (TÜBA) Başkan danışmanı olarak çalışmaktadır. Lisansını, Türkiye derecesi ile burslu olarak girdiği TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi (TOBB ETÜ) İktisat bölümünde yüksek onur öğrencisi olarak tamamlamıştır. 2011 yılında araştırma görevlisi olarak başladığı AYBÜ'de 2014'te bitirdiği yüksek lisans tezinde günümüzdeki İslami finans kurumlarının öncüsü olarak nitelenen para vakıfları üzerine çalışmıştır. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi'nde (İZÜ) İslam ekonomisinde sermaye oluşumu, birikimi ve yapısı konusundaki tezi ile 2018 yılında doktora derecesi almıştır. İslam ekonomisi, İslami bankacılık ve finans, para vakıfları gibi konularda yayımlanmış ulusal ve uluslararası makaleleri, kitap ve kitap bölümleri bulunan Dr. Korkut aynı zamanda Ankara Düşünce ve Araştırma Merkezi'nin (ADAM) aktif bir üyesi olup bu merkezdeki İslam Ekonomisi Okulu'nun yürütücüsüdür. İslam ekonomisi, İslami bankacılık ve finans, makroekonomik politikalar, uzun dönemde dünya ekonomisi, Osmanlı iktisat tarihi, dünya iktisat tarihi ve farkı toplumların iktisadi kalkınma paradigmaları üzerine çalışmaktadır.

Assoc. Prof. CEM KORKUT | Ankara Yıldırım Beyazıt University |
ckorkut[at]ybu.edu.tr | ORCID: 0000-0002-1104-5330

Cem Korkut, Ph.D. is Associate Professor at the Department of Economics of Ankara Yıldırım Beyazıt University (AYBU). He is also the advisor to the President at the Turkish Academy of Sciences (TUBA). He graduated from TOBB University of Economics and Technology, where he entered with a full scholarship, as a high honor student in 2011. He completed his MA in Economics at AYBU in 2014. He studied Ottoman cash waqfs (pioneer of current Islamic/interest-free financial institutions) in his MA thesis. He completed his Ph.D. at Istanbul Sabahattin Zaim University (IZU) with a thesis on capital formation, accumulation, and structure in Islamic economics in 2018. Having national and international papers, books, and book chapters on topics such as Islamic economics, Islamic banking and finance, and cash waqfs, Dr. Korkut is an active member of the Ankara Center for Thought and Research (ADAM) and executive of Islamic Economics School. His main academic interests are Islamic economics, Islamic banking and finance, macroeconomic policies, world economy in the longue durée, Ottoman economic history, world economic history, and economic development paradigms of different societies.

CENGİZ HAN'IN İKTİSAT DÜŞÜNCESİ VE MİRASI

Öz

Tarih kaynaklarında Moğol adının ilk kullanıldığı tarih VII. yüzyıla denk gelmektedir. Bu dönemde Moğollar önemsiz küçük bir kabile olarak kabul edilmektedir. Moğol isminin bir devlet ve hanedan ismi olarak kullanılması Cengiz Han dönemine rast gelmektedir. Moğolların bir siyasi güç olarak tarih sahnesine çıktığı dönemlerde Türklerle çok yakın münasebetleri olmuş ve Büyük Hun, Göktürk ve Uygurlar döneminde bu iki millet birbirlerinden birçok açıdan etkilenmiştir. Moğolların dünya tarih sahnesinde asıl rollerini oynadıkları dönem Timuçin tarafından kurulan Moğol İmparatorluğu dönemidir. Timuçin, Moğol kabilelerini tek bir devlet idaresi altında toplayarak Cengiz Han unvanını almıştır.

Cengiz Han döneminde yakalanmış olan yayılma ivmesi Moğolların, tarihin en büyük imparatorluklarından birini kurmasını sağlamıştır. Öyle ki bu imparatorluk, dünyanın yaklaşık çeyreğini hakimiyeti altına almıştır. Araştırmacıların ekseriyeti, Cengiz Han'ın bu yayılmacı faaliyetlerini ve haleflerine bırakmış olduğu mirası barbarlık ve kaba kuvvet ile açıklama eğilimindedirler. Ancak bu açıklama birçok açıdan olduğu gibi Cengiz Han'ın iktisadi faaliyetlerini ve kurduğu idari sistemi anlamak açısından da yetersizdir. Bunun en önemli sebebi, Cengiz Han dönemine dair kaynakların büyük ölçüde nakıs olmasıdır. Bu çalışmada, var olan kaynaklara iktisat tarihi perspektifinden yaklaşılabacaktır. Ayrıca *Cengiz Han Yasaları* olarak anılan Cengiz Han'ın koyduğu kanunlar da iktisadi açıdan analize tabi tutulacaktır. Çalışmada, Cengiz Han'ın iktisadi faaliyetleri ve o dönemki Moğol İmparatorluğu'nun iktisadi yapısı analiz edecektir.

Anahtar Kelimeler

Ortaçağ, Moğollar, Cengiz Han, İktisat Tarihi, Cengiz Han'ın İktisat Politikası

GENGHIS KHAN'S ECONOMIC THOUGHTS AND LEGACY

Abstract

The first date the Mongolian name was used in historical sources is the VII. century. Mongols were considered an insignificant tribe in this period. The use of the Mongolian name as a state and dynasty coincides with the period of Genghis Khan. Mongols had very close relations with the Turks during the periods when they emerged as a political power, and these two nations were influenced by each other in many ways during the Great Hun, Göktürks and Uyghurs periods. The period when the Mongols played their main role in the world history scene was during the Mongol Empire established by Temüjin. Temüjin gathered the Mongol tribes under a single state administration and received the title of Genghis Khan.

The spreading momentum at the time of Genghis Khan enabled the Mongols to establish one of the largest empires in history. So much so that this empire dominated about a quarter of the world. Most researchers tend to explain these expansionist activities of Genghis Khan and his legacy for the successors with barbarism and brute force. However, this explanation is inadequate not only in many respects but also in terms of understanding Genghis Khan's economic activities and the administrative system he established. The most important reason for this is that the sources related to Genghis Khan period are mostly insufficient. In this study, existing sources will be examined from the perspective of economic history. In addition, the *Laws of Genghis Khan (Yassa)* will be analyzed in terms of economy. This study analyzes the economic activities of Genghis Khan and the economic structure of the Mongol Empire at that time.

Keywords

Medieval, Mongols, Genghis Khan, Economic History, Genghis Khan's Economic Policy

GİRİŞ

Moğollar, Cengiz Han'a kadar kabileler halinde yaşayan ve tarihte henüz rol almamış göçebe topluluklardı. Moğol isminin ilk formu VII. yüzyılda T'ang Sülalesi resmî tarihleri olan Chiu T'angshu ve Hsin T'angshu'da "Mêng-wu" ve "Mêngwa" şeklinde kaydedilmiştir.¹ Moğolların bir topluluk olarak oluşumu ise Doğu Moğolistan ve Kuzey Çin'de hüküm süren Liao Hanedanlığı (907-1125) zamanına denk düşmektedir.²

¹ Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *TDV İslam Ansiklopedisi 30. cilt*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, s.225-229.

² David O. Morgan, "Mongols", *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, haz. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs, Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2021, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/mongols-COM_0763
DOI: 10.1163/1573-3912_islam_COM_0763 İlk kez 2012 yılında çevrimiçi yayınlandı.

Harita 1. Cengiz Han'ın yönetiminde XIII. yüzyılda Moğol İmparatorluğu'nun bir haritası.³

³ Don Nardo, *Genghis Khan and the Mongol Empire*, Farmington Hills: Gale, Cengage Learning, 2011, s.9.

Cengiz Han liderliğinde Moğollar'ın tarih sahnesine güçlü bir şekilde çıkmasından evvel XII. asrın sonunda Asya'nın genel durumu şu şekildeydi: Güney'de Çin; Gong İmparatorluğu, Cürcet ve Kin Tunguz İmparatorluğu arasında paylaşılmış olup, Çin'in kuzeybatısında Sh-Hia Tangut İmparatorluğu kurulmuştu. Tarım'ın kuzeydoğusunda Uygur Türkleri bulunuyordu. Çu Nehri'nin Isık-kul bölgesi ve Kaşgarya'da Kara-Kıtaylar İmparatorluğu vardı. Mâverâünnehir ve İran'da Harezmşahlar Devleti bulunmaktaydı. Asya'nın geri kalan kısmı ise Abbasi Halifeleri, Eyyubiler ve Selçuklular arasında pay edilmişti.⁴

Cengiz Han'ın Moğol İmparatorluğu'nu kurmasından hemen evvel Moğollar patriarkal toplumdan feodalizme geçiş sürecini nihayete erdirmiş bulunuyordu. Buna işaret eden olaylar ise bozkır aristokrasisinin ortaya çıkışı, kabile birliklerinin teşekkülü, bireysel göç tarzından toplu göç tarzına geçiş ve süreklilik avlarının düzenleniş şekillerinin değişmesi olarak gösterilmiştir. Nitekim Barthold, Cengiz Han'ı göçebe feodal aristokrasisinin başı, rakibi Camuka'yı ise göçebe bozkırın demokratik çıkarlarının temsilcisi sayar. Moğol İmparatorluğu da bu sınıfların birbirleriyle olan mücadeleleri neticesinde ortaya çıkmıştır.⁵

Cengiz Han'ın Moğol kabilelerini tek bir çatı altında birleştirmesi ile Moğollar Orta Asya'da önemli bir güç haline gelmiştir. XIII. ve XIV. yüzyıllarda Cengiz Han ve halefleri askeri fetihler neticesinde tarihte bilinen en geniş imparatorluğu kurmuşlardır.⁶ Kurmuş oldukları imparatorluğun genişliği Hindistan dışında Asya kıtasının büyük kısmı, kıtanın güneydoğusu olmak üzere Kore'den Macaristan'a kadar uzanıyordu.⁷ Cengiz Han sadece gerçekleştirmiş olduğu fetihlerle değil

⁴ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev., M. Reşat Uzmen, Ankara: Ötüken Neşriyat, 2006, s.217.

⁵ A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev., Hasan Eren, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, s.16; Vasiliy Vladimiroviç Bartold, *Moğol İstilâsı Devrinde Türkistan*, çev., Seniha Sami Morali, haz., Günar Kara, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.

⁶ John Andrew Boyle, "Çingiz-Khân", *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, haz. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs, Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2021, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/cingiz-khan-SIM_1617 DOI: 10.1163/1573-3912_islam_SIM_1617 İlk kez 2012 yılında çevrimiçi yayınlandı.

⁷ Morgan, "Mongols".

aynı zamanda hayata geçirdiği idari, sosyal ve askeri reformlarla Moğolları ilk defa düzenli bir teşkilata kavuşturmuştur. Öyle ki literatüre Cengiz Han Yasaları olarak geçen kanunlar günümüze kadar ulaşmıştır. Mevzu bahis yasalarda iktisadi buyruklar çalışma kapsamında değerlendirilecektir.⁸ Ayrıca Moğol yazı kültürü de ilk olarak bu dönemde yaygınlaşmıştır.⁹

⁸ Moğol kabilelerini bir araya getirdikten sonra 1206'da topladığı kurultayda Cengiz Han'ın "yasa" kelimesini kullandığı ve "yasa-yı büzürğ" adı verilen kanunlarını ilan ettiği belirtilse de buna dair kesin delil mevcut değildir. Bu yasaların aslı ya da herhangi bir zamanda kaleme alınmış metni günümüze ulaşmamıştır. Cüveynî, Makrîzî ve İbn Battuta'nın eserlerinden hareketle 37 maddelik Cengiz Han Yasaları'ndan söz edilebilmektedir. Bunların muhtevası ise av, ordu düzeni ve posta sistemi ile alakalı idari buyruklardır. Fethi Gedikli, "Yasa", *TDV İslam Ansiklopedisi* 43. Cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, s.336-340.

⁹ Özgüdenli, "Moğollar", s.225-229; Mehmet Fuat Köprülü, "Cengiz Han", *MEB İslam Ansiklopedisi* 3. cilt, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, s.91-100.

CENGİZ HAN ÖNCESİ MOĞOLLARDA İKTİSADİ YAPI

Cengiz Han dönemine dair ana kaynak vazifesi gören *Câmi'ü't-Tevârih* ve *Moğolların Gizli Tarihi* isimli eserler Moğolların XII. yüzyıldaki iktisadi yapısını iki kısma ayırmıştır. Bunlardan ilki orman kabileleri (avcılar), ikincisi ise bozkır kabileleridir (çobanlar). XII. yüzyılda avcı-orman Moğol kabileleri Baykal Gölü civarında yaşarlarken; göçebe bozkır çobanları ise Kulun-Buir gölünden itibaren Altay dağlarının güney yamaçlarına ulaşan bozkırlarda yaşıyorlardı. Avcı-orman kabileleri, büyük oranda vahşi hayvanları avlayarak ve buna nispeten daha düşük seviyede balıkçılıkla geçimlerini sağlardı. Cengiz Han'ın oğlu Çuçi avcı orman kabilelerini emri altına aldıktan sonra onlardan siyah samurlar almıştır. Nitekim bu samurlar, Orta Asyalı tüccarlarla ticarete konu edilmiş ve karşılığında koç ve deve ile tebdil edilmiştir. Bu kabileler, tüm gününü ormanda geçirirdi. Özellikle maral-geyik ve karacaları evcilleştirirler ve bunların eti ve sütünden istifade ederlerdi. Avcı-orman kabilelerinin başbuğları ve ileri gelenleri ise atı avlanma esnasında kullanırlardı. Bunlar derilerden imal edilmiş elbiseler giyer, kayak kullanırlar ve ağaç usaresi (öz suyu) içerlerdi. Avcıların şehir hayatına hiç alışık olmadıkları bilinmektedir.¹¹ Ancak zamanla komşuları bulunan göçebe-çobanlarla gerçekleştirmiş oldukları kısıtlı münasebetler neticesinde bunların da göçebe ve çobanlığa geçtikleri görülmüştür.¹²

XI.-XIII. yüzyıllarda göçebe Moğol çobanlarının iktisadi faaliyetlerinin başlıcaları çobanlık ve avcılık idi. Hayvan yetiştirme en temel geçim kaynaklarını teşkil ediyordu ve sığır, koyun, keçi ve at besleniyordu. Bunlar sürülerine otlak aramak amacıyla senenin belli zamanlarında göç ederlerdi. XI. ve XII. yüzyıllarda iki tür göç tarzı olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki kalabalık zümreler halinde diğeri ise birkaç aile şeklinde gerçekleşirdi. Kalabalık kabileler halinde göç etmek ahali için daha güvenli idi. Ancak zengin at sürüleri olan çobanlar için kalabalık sürüler halinde

¹¹ Reşideddin, avcı orman kabileleri hakkında Moğolların söylediklerini nakleder: "Onların fikirlerine göre bu hayattan daha iyi bir hayat olmasına imkân yoktu ve onlar kadar mesut kimse bulunmazdı." B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilâtı*, çev., Abdülkadir İnan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1944, s.60.

¹² Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilâtı*, s.59.

göç etmek pek kârlı değildi. O nedenle bu durumda olanlar hayvanlarını daha iyi beslemek adına kendi başlarına göç ederlerdi. Ancak bunlar da çapul ve yağmaya açık olurlardı. Moğolların iktisadi hayatında meydana gelen bu ikiliği çözüme kavuşturmak XI.-XII. yüzyılda en önemli mesele haline gelmiştir. Çözüm ise zengin çoban sürülerinin birlikte göç etmelerinde bulunmuştur.¹³

Birçok Orta Asya bozkır topluluklarında olduğu gibi Moğollarda da at pek kıymetli idi. Öyle ki at sürüleri Moğolların başlıca zenginlik kaynağını ve iktisadi yapılarının temelini teşkil ederdi. Kabilelerin zenginlikleri at sürülerinin çokluğu ile ölçülürdü. At, nakliye vazifesi gören, savaş ve av esnasında kabiliyetlerinden, eti, sütü ve derisinden istifade edilen bir hayvandı. Özellikle savaşlarda iki taraf arasındaki dengeyi değiştirmeye muktedir kabiliyetleri bulunmaktaydı.¹⁴ Atların yanı sıra öküz ve inekler de nakliye işlerinde kullanılırken, koyunlar da eti, sütü, derisi için beslenirdi. Develer ise sadece göçebe bozkır kabileleri tarafından göç esnasında kullanılırdı. Moğolların en önemli geçim kaynaklarından biri de avcılık yoluyla ele geçirdikleri hayvanat olmuştur. Bireysel ve topluluk halinde gerçekleştirdikleri avlar vesilesiyle yabancı hayvanları avlarlar ve onları iaşelerinde kullanırlardı. Bazen gıda malzemesi bulmak o derece zorlaşırdı ki kemirgen hayvanları avlamak ve yemek zorunda kalınırdı. Timuçin'in de bu duruma düştüğü bilinmektedir.

Eski Moğollarda üretim ise çok kısıtlı bulunmaktaydı. Keçe, kayış, urgan, kereste, araba, mutfak malzemesi, beşik gibi malzemeler üretime tabi tutulmuştur. Eyer, koşum, ok, yay, zırh, kılıç, süngü gibi askeri malzemeler de üretilirdi. Tüm bu açıklamalardan hareketle eski Moğollar sadece göçebe değildiler. Aynı zamanda avcılık da yaparlardı. Bu göçebe kabilelerin avcı kabilelerden farkı ise koyun sürülerine sahip olmalarıydı. Yaşadıkları mekânlar bakımından da farklılıklara sahiptiler. Buna göre, göçebe avcı topluluklar keçe çadırlarda yaşarken, avcı orman toplulukları

¹³ Vladimirtsov, *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı*, s.61.

¹⁴ Cengiz Han atın ehemmiyetine dair şöyle der: "Atından düşen adam nasıl kalkabilir? Ayağa kalksa bile atlı düşmanlara karşı yaya olarak nasıl harp eder ve nasıl galip olabilir?" Vladimirtsov, *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı*, s.63.

ise hayvan kemikleri ve derilerinden mamul çadırlarda yaşarlardı. Cengiz Han öncesi Moğolların iktisadi yapısı genel olarak özetlenecek olursa, sahip olunan ekonomik yapıya “doğal iktisat” denilebilir. Çünkü eski dönem Moğolları parayı bilmiyorlar ve ticareti mübadele ile gerçekleştiriyorlardı.¹⁵

CENGİZ HAN DÖNEMİ MOĞOLLARDA İKTİSADİ YAPI

Cengiz Han yukarıda izah edildiği üzere “doğal iktisat” emareleri taşıyan bir ekonomik yapı devralmıştı. Bu ekonomik yapı ilkel ekonomik faaliyetleri içeren bir sistemdi. Para ile ticaretin dolayısıyla ticaretin oldukça düşük düzeyde olduğu, üretimin hayatî ihtiyaçları karşılamak üzere uzmanlaştığı doğal iktisat sisteminde takas usulü ile alış-veriş gerçekleşirdi. Cengiz Han yönetime geldiğinde tarım ile geçinen Moğol toplumu, iklim değişikliği, hayvan hastalıkları gibi olumsuz faktörlere oldukça açıktı. Dolayısı ile hayvan stokunun arttırılmasının birincil faktörü bu noktada fetihler olmuştu.¹⁶

Cengiz Han'ın idareyi eline alması, Moğolları hakimiyeti altında toplaması ve önemli ticaret yollarını ihtiva eden bir büyük imparatorluk kurması, ayrıca bunun yanında kadim medeniyetler ile ilişki yürütmesi Moğolların birçok kurumunda olduğu gibi iktisadi yapısında da önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Cengiz Han'ın bıraktığı iktisadi mirasın en önemlilerinden birisi kendisinden önce de cari olan ticaret yollarını kontrol etmesi ve onların güvenliğini sağlamasıdır. Cengiz Han ticarete büyük önem vermiştir. Hatta Harzemşahlılar ile yaşanan büyük savaşın temeli de yine ticaret temellidir.¹⁷ Cengiz Han'ın kontrol ettiği geniş coğrafyada büyük kervanlar, ticaret yollarında uzun mesafeli ticaretin temelini oluşturmuştur.¹⁸

¹⁵ Vladimirtsov, *Moğolların İctimaî Teşkilâtı*, s.66-71.

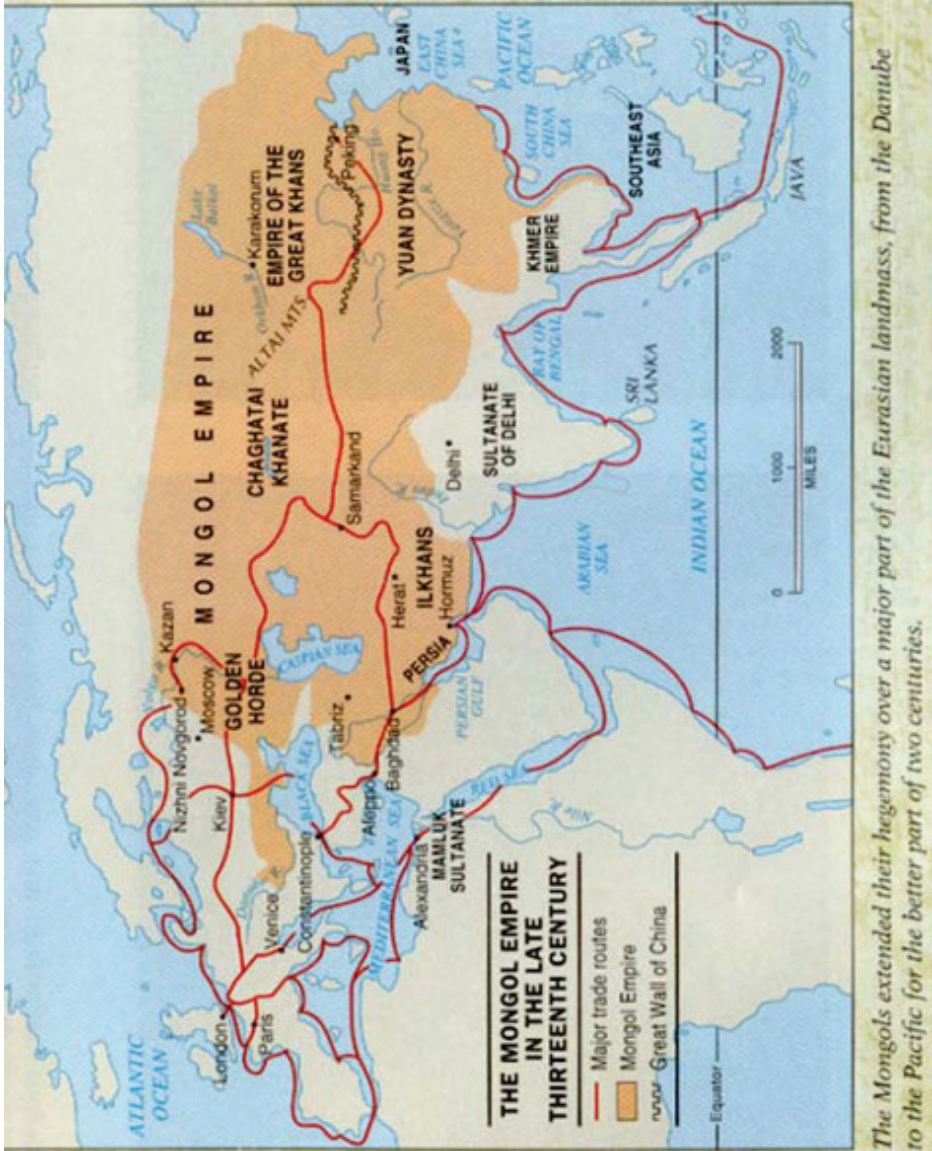
¹⁶ Paul Ratchnevsky, *Genghis Khan – His Life and Legacy*, haz., ve çev., Thomas Nivison Haining, Cornwall: Basil Blackwell, 1991, s.103, 169.

¹⁷ Harold Lamb, *Genghis Khan and the Mongol Horde*, 1928; Mehmet Emin Şen, “Bilim Tarihçisi Sübki'ye Göre Cengiz Han”, *Akademik Bakış*, 6/11 (2012), s.247-249.

¹⁸ Zeki Velidi Togan, *Çengiz Han (1155-1227)*, Ders Notları, Kış Sömetresi, 1960.

Fetihler tamamlandıktan sonra Moğolların sağladığı Pax-Mongolica, bir çuval altınla bir kadının imparatorluğun bir ucundan diğerine güvenle gidebileceğini temin etmişti. Moğollar, tüccarlar ve kervanların güvenliğini sağlamak için ellerinden geleni yapmıştır ve uluslararası ticareti hiçbir şeyin bozmasına izin vermemişlerdir. Bu güvenlik sayesinde barut Avrupa'ya gelmiş ve Hristiyanlık da Uzakdoğu'da yayılma imkânı bulmuştur.¹⁹ Yani güvenliği sağlanan ticaret güzergahı, kültürün, dinin ve toplumun şekillenmesini de sağlamıştır.

¹⁹ Thomas J. Craughwell, *The Rise and Fall of the Second Largest Empire in History: How Genghis Khan's Mongols Almost Conquered*, Massachusetts: Fair Winds Press, 2010, s.11; Jack Weatherford, *Genghis Khan and the Making of the Modern World*, New York: Three Rivers Press, 2005.

Harita 3. XIII. Yüzyıl Sonlarına Moğol İmparatorluğu ve Ana Ticaret Yolları²⁰

²⁰ "Mongol: After-Conquest-Trade", 2015, Weapons and Warfare, Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2021, <https://weaponsandwarfare.com/2015/10/06/mongol-after-conquest-trade/>

Cengiz Han, imparatorluğunu inşa ederken dönemin şartlarını iyi analiz etmişti. Çağın gerekliliklerinin başında güçlü bir ordu geliyordu. Cengiz Han, güçlü bir ordu için gerekli ok, yay, kılıç, zırh gibi ihtiyaçları tedarik etmek için çabaladı. Bunun yanında nitelikli insan gücü de iyi bir yönetim için ortaya çıkan diğer husustu. Ayrıca ekonominin sağlam bir temele oturması için ticaretin önemi iyi anlaşılmıştı. Moğolların refahının arttırılması için ticaretin önemini güçlü bir şekilde idrak eden Cengiz Han, Asya ve Avrupa arasında mekik dokuyan tüccarlara koruma sağlamıştır.²¹ Tüccarların, Batı'da Merkantilist dönemde kazandıkları saygılıktan çok daha önce Cengiz Han onlara önemli bir statü vererek krediler, vergi muafiyetleri, sürekli yardımlar ve koruma temin etti. Doğu ve Batı arasında malların akışını kolaylaştıran kadim İpek Yolu'nun bugünkü önemini kazanması ve sadece ticaretin değil yeni teknolojilerin, fikirlerin de taşındığı bir hüviyet kazanması bunu büyük ölçüde Cengiz Han'ın bölgede tesis ettiği güvenliğe borçludur.²²

Cengiz Han Yasaları'nda doğrudan yer almasa da devlet görevlilerinin yanında ticareti teşvik etmek için tüccarlara da verilen *paiza* isimli bir nevi pasaport niteliğindeki belge onlara garantili bir koruma ve taşıma, vergi ve harçlardan muafiyet, *yam sistemi* adı verilen konaklama tesisleri gibi bir ayrıcalıklar alanı sağlamıştır. İpek Yolu güzergahına kurulan ve Osmanlı ve Selçuklu tarihinde kervansaray olarak bildiğimiz yapıların işlevlerini gören *yamlar*, tüccarların maliyetlerini de oldukça düşürmüştür. O dönemde bölgede yolculuk eden seyyahların günlükleri de hem gece hem de gündüz yolların güvenli olduğunu teyit etmektedir. Buralarda konaklayan tüccarların hem kendilerine hem de atlarına su ve yiyecek temin edilmiştir. Moğol ordusunun en önemli görevlerinden birisi de sistemin devamlılığını sağlamak için bu tesislerde erzak depolamak olmuştur.²³ Yani Cengiz Han gerek idari gerek askeri yapıları ticaretin devamlılığını sağlamak üzere kullanmayı tercih etmiştir. Bu

²¹ Nardo, *Genghis Khan and the Mongol Empire*, s.69.

²² Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s. 184; "Mongol Trade: Linking East To West – History", 2014, History, Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2021, <https://www.historyonthenet.com/mongol-trade-linking-east-to-west>

²³ Nathan House ve Iraj Bashiri, "The Great Yasa of Genghis Khan", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 3/3-4 (1938), s.337-360.

tercihte, tüccarların bölgenin refahının arttırılmasındaki katkılarının bilinmesinin önemli yeri vardır. Moğol coğrafyasındaki ticaret yollarının önemini korumasını sağlayan bu sistem sayesinde tüccarların günlük 300 km'nin üzerinde yol yapabilmesi sağlanmıştır.²⁴

Yam sisteminin yanında ortak kelimesinden gelen Ortoğh isimli yapılar ile de küçük ölçekte tüccarların veyahut büyük tüccarların mallarından sadece bir bölümünü bir araya getirdiği daha büyük yapıda ticaret kervanları yani bir nevi tüccar havuzları oluşturulmuştur. Bu sayede ticaretin yol açacağı riskler de paylaşılmıştır. Bu sistem de uzun mesafeli ticareti geliştirerek maliyetlerin önemli ölçüde düşmesini sağlamıştır. Moğollar bu dönemde ticarete verdikleri önemi, tüccarlara verdikleri düşük faizli krediler ile de göstermişlerdir.²⁵

Cengiz Han Yasaları da bölgede kuralların şekillenmesi ve belirsizliklerin önlenmesinde hayati role sahiptir.²⁶

Cengiz Han Yasaları²⁷

- *Üç defa başkalarından mal alıp, üç defa iflas eden de üçüncü defa iflastan sonra ölüm cezası cezalandırılır.*
- *Cengiz Han, Ali bin Ebu Talib ahladına herhangi bir şekilde vergi veya rüsum mükellefiyeti yükletilmesini zemmetmiştir. Keza fukaradan, Kur'an'ı hıfzetmiş olanlardan, fakihlerden, tabiplerden, ulemadan, hayatlarını ibadete haşretmiş zahitlerden, müezzinlerden, ölüleri yıkayanlardan da vergi veya rüsum alınmasını menetmiştir.*
- *Cengiz Han, hiçbirini diğerine tercih etmeksizin bütün dinlere hürmet edilmesini emretmiştir. Böyle hareket etmeyi Allah makbul hareket telakki etmiştir.*
- *Erler savaşa iştirak ettikleri zaman erkeklerin gördükleri işleri kadınlar ifa etmelidir.*
- *Yasa, daimî posta teşkilatı yapılmasını emretmiştir, ta ki devlet içinde olup biten vakalar hakkında seri bir surette malumat almak mümkün olsun.*

²⁴ Alison Behnke, *The Conquests of Genghis Khan*, Minneapolis: Twenty-First Century Books, 2008, s.71.

²⁵ Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s. 206; "Mongol Trade: Linking East To West - History"

²⁶ Curt Alinge, "Moğol Kanunları", çev. Coşkun Üçok, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9/3 (1967), s.235-261.

²⁷ Sadri Maksudi Arsal, "Çengizin Yasası", *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1947, s.167-177.

- Vazifesini ihmal eden asker, sürgün avı esnasında avı kaçırarak avcı dayak cezası ile bazen de ölümle cezalandırılır.
- Bir kimsenin elinde çalınmış at bulunduğu takdirde bu kimse atı sahibine iade etmeye ve bundan başka, at sahibine ceza olarak dokuz at vermeye mecburdur. Eğer çalan bu mali cezayı ödeyecek durumda değilse, bunun yerine çocuklarını vermeye mecbur edilir. Çocukları da yoksa kendisi idam cezası ile cezalandırılır.
- Cengiz Yasası yalan söylemeyi, hırsızlığı, zinayı, gayri meşru münasebeti menediyordu.
- İhtiyari ile teslim olan ülke ve şehirlere ve bu şehirlerin ahalisine zarar iras edilmemelidir.
- Her türlü mabetlere hürmet etmelidir. Bütün dinlerin ruhanî reisleri her türlü vergi ve mükellefiyetlerden muaf tutulmalıdır.
- Cariyelerden doğan çocuklar meşru çocuk addolunurlar ve nikâhlı zevceden doğan çocuklar gibi babalarının mirasından hisse alırlar. Miras su şekilde taksim olunur: Yaşça büyük olanlar daha genç olanlardan fazla hisse alırlar en küçük oğul babası evinde kalır. Çocukların derecesi analarının derecesi ile tayin olunur. Kadınlardan biri, başkalarından evvel nikâhlanmış olanı, bazen babasının soyu çok ünlü bir soy olanı "baş kadın" telakki olunur.

Görüldüğü üzere Cengiz Han Yasaları, ekonominin sürdürülebilirliğine vurgu yapmaktadır. Ekonomik faaliyetlerin devamının sağlanması ancak belirsizliklerin azaltılması ile mümkündür. Cengiz Han Yasalarını istikrarı sağlayan ve belirsizlikleri önleyen yasalar olarak görmek gerekir. Aynı şekilde güvenliğin sağlanmasına yönelik maddeler de ticari faaliyetlerin emniyet içerisinde icra edilmesini sağlayan hususlardan birisidir. Özellikle uzun mesafeli ticarete ticaret yollarının ve araçlarının güven altına alınması ve hırsızlığın büyük suçlardan biri olması ticaretin ve ekonomik faaliyetlerin devamını sağlamada önemli faktörler olarak sıralanabilir. Cengiz Han'ın sağlamış olduğu bu istikrar tüccarları da memnun etmiştir. Hatta fetihler ile zenginleşen Moğollar bu tüccarların yeni müşterileri olmuştur.²⁸ Cengiz Han'ın fetihleri ve sağladığı güvenlik ortamı Doğu ve Batı arasındaki ticareti büyük ölçüde arttırarak halklar arası iletişim ve kültür koridoru da açmıştır.²⁹

²⁸ Behnke, *The Conquests of Genghis Khan*, s.75, 258.

²⁹ Behnke, *The Conquests of Genghis Khan*, s.127.

Şekil 1. Ticaretin güvenliği ve sürdürülebilirliği için uygulanan politikalar

Cengiz Han sadece sürdürülebilir bir ticari sistem inşa etmemiştir. Aynı zamanda iktisadi ve idari bir sistemin temellerini de atmıştır. Fethettiği kimi yerlerde bölgede sakin köylüler ve çiftçileri farklı yerlere göndermesinin temelinde ordusunun fethi giderken atlarının ihtiyaç duyacağı otlaklar oluşturmak istemesi bunun önemli bir örneğidir. Aynı zamanda Cengiz Han ticaret yollarını da bu sayede şekillendirme imkânı bulmuştur. Sürekli, sürdürülebilir, güçlü ve dinamik bir ekonomiye sahip olmanın öneminin farkında olarak Cengiz Han, izlediği iktisadi politikalarda ticaretin Moğol coğrafyasında akışının kolaylıkla yapılmasını sağlayacak uygulamaları yürürlüğe koymuştur.³⁰ Bu da Moğol İmparatorluğu'nun sadece fetih temelli değil ticaret temelli olarak da önemli bir ekonomik yapı kurduğunun göstergesidir. Yine Cengiz Han'ın ekonomik düşüncesinde iç karışıklıklara izin vermeyen bir gelir adaletini tesis etmek de önceliklerden birisi olmuştur.³¹ Cengiz Han bu bağlamda toplumsal huzuru yani güvenliği ekonomik istikrarın temeli görmüştür.

³⁰ Nardo, *Genghis Khan and the Mongol Empire*, s.71-72.

³¹ Frank McLynn, *Genghis Khan His Conquests, His Empire, His Legacy*, Boston: Da Capo Press, 2015.

SONUÇ

Cengiz Han'ın kurduğu ekonomik ve idari sistem, çok geniş bir coğrafyada *Pax-Mongolica* adı verilen Moğol barışını tesis edilmesini sağlamıştır. Moğolların, özelde Cengiz Han'ın, fetihleri kadim ticaret yollarının güven altına alınmasını sağlamıştır. Bu sayede Doğu Asya'dan Batı dünyasına kadar önemli ticaret merkezleri birbirine bağlanmıştır. Ticaret yollarında güvenin tesis edilmesi, Moğolların ekonomisinin sonraki süreçte ticaret temelli geliştiğinin önemli bir göstergesidir. Hayvancılık ve tarım temelli bir yapıya dayanan Moğol ekonomisi, geniş Avrasya toprakları üzerinde sağlanan istikrar ile ticaretin de öneminin arttığı bir aşamaya evrilmiştir.

Moğollar gibi geniş bölgeleri yönetmiş imparatorluklar, oldukça sistematik ekonomik yapılar inşa ederler. Moğolların hüküm sürdüğu dönemin bu anlamda sadece tarım, hayvancılık ve sefer bazlı gelirlere endeksli bir iktisadi ve idari sisteme indirgenmesi bu anlamda eksik bir değerlendirmedir. Cengiz Han, ortaya koyduğu yasalar ile bu iktisadi sistemin genel çerçevesini çizerek ekonomik ve ticari faaliyetlerin sürdürülebilirliğini sağlamaya çalışmıştır. Önceki medeniyetlerden miras aldığı ve sonraki toplumlara devrettiği ekonomik sistem, ticari merkezler ve ticaret güzergahları günümüzde de aynı önemini korumaktadır. Özellikle İpek Yolu'nun yeniden canlandırılmasına yönelik çabalar ve bu doğrultuda yapılan yatırımlar bunun en önemli göstergesidir.

KAYNAKÇA

- Alinge, Curt. “Moğol Kanunları”. çev. Coşkun Üçok. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 9/3 (1967): 235-261.
- Arsal, Sadri Maksudi. “Çengizin Yasası”. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1947: 167-177.
- Bartold, Vasiliy Vladimiroviç. *Moğol İstilâsı Devrinde Türkistan*. çev., Seniha Sami Morali. haz., Günar Kara. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Behnke, Alison. *The Conquests of Genghis Khan*. Minneapolis: Twenty-First Century Books, 2008.
- Boyle, John Andrew. “Çingiz-Khān”. *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. haz. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2021. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/cingiz-khan-SIM_1617 DOI: 10.1163/1573-3912_islam_SIM_1617 İlk kez 2012 yılında çevrimiçi yayınlandı.
- Craughwell, Thomas J. *The Rise and Fall of the Second Largest Empire in History: How Genghis Khan's Mongols Almost Conquered*. Massachusetts: Fair Winds Press, 2010.
- Gedikli, Fethi. “Yasa”. *TDV İslam Ansiklopedisi* 43. cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013: 336-340.
- Grousset, Rene. *Bozkır İmparatorluğu*. çev., M. Reşat Uzmen. Ankara: Ötüken Neşriyat, 2006.
- House, Nathan ve Iraj Bashiri. “The Great Yasa of Genghis Khan”. *Harvard Journal of Asiatic Studies*. 3/3-4 (1938): 337-360.
- Köprülü, Mehmet Fuat. “Cengiz Han”. *MEB İslam Ansiklopedisi* 3. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979: 91-100.
- Lamb, Harold. *Genghis Khan and the Mongol Horde*. 1928.
- Frank McLynn. *Genghis Khan His Conquests, His Empire, His Legacy*. Boston: Da Capo Press, 2015.
- “Mongol: After – Conquest-Trade”. 2015. Weapons and Warfare. Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2021. <https://weaponsandwarfare.com/2015/10/06/mongol-after-conquest-trade/>
- “Mongol Trade: Linking East To West – History”. 2014. History. Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2021. <https://www.historyonthenet.com/mongol-trade-linking-east-to-west>
- Morgan, David O. “Mongols”. *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. haz. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Erişim Tarihi 21 Mayıs 2021, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/mongols-COM_0763 DOI: 10.1163/1573-3912_islam_COM_0763 İlk kez 2012 yılında çevrimiçi yayınlandı.

- Nardo, Don. *Genghis Khan and the Mongol Empire*. Farmington Hills: Gale, Cengage Learning, 2011.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Moğollar". *TDV İslam Ansiklopedisi* 30. cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005: 225-229.
- Ratchnevsky, Paul. *Genghis Khan – His Life and Legacy*. haz., ve çev., Thomas Nivison Haining. Cornwall: Basil Blackwell, 1991.
- Şen, Mehmet Emin. "Bilim Tarihcisi Sübki'ye Göre Cengiz Han". *Akademik Bakış*. 6/11 (2012): 237-265.
- Togan, Zeki Velidi. *Çengiz Han (1155-1227)*. Ders Notları. Kış Sömetresi, 1960.
- Vladimirtsov, B. Y. *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı*. çev., Abdülkadir İnan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1944.
- Weatherford, Jack. *Genghis Khan and the Making of the Modern World*. New York: Three Rivers Press, 2005.
- Yakubovskiy, A. Yu. *Altın Ordu ve Çöküşü*. çev., Hasan Eren. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

MOĞOLİSTAN'DAKİ
TÜRİK TOPLULUKLARININ
DÜNÜ, BUGÜNÜ VE YARINI

THE PAST, PRESENT AND FUTURE OF
TURK COMMUNITIES IN MONGOLIA

Prof. Dr. Ekrem Kalan
Akdeniz Üniversitesi

Prof. Dr. EKREM KALAN | Akdeniz Üniversitesi |
ekremkalan[at]alanya.edu.tr | ORCID: 0000-0002-7944-299X

Ekrem Kalan, 2002 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 2005 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nden yüksek lisans derecesini, 2011 yılında Kazan Federal Üniversitesi'nden doktora derecesini aldı. 2012-2015 yılları arasında Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi ve T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) Ulanbator PKO'da Program Koordinatörü olarak görev yaptı. 2015 yılı sonunda Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Orta çağ Tarihi Anabilim Dalına Öğretim Üyesi olarak atandı. 2019 tarihinden itibaren Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Rektörü olarak görevine devam etmektedir. Kalan'ın biri editörlüğünü yaptığı "Moğolların Gizli Tarihçesi" olmak üzere yayınlanmış 4 adet bilimsel kitabı ve çeşitli dillerde yayınlanmış çok sayıda bilimsel makale ve bildirileri ile uluslararası ödülleri bulunmaktadır.

Prof. Dr. EKREM KALAN | Akdeniz University |
ekremkalan[at]alanya.edu.tr | ORCID: 0000-0002-7944-299X

Ekrem Kalan graduated from Mimar Sinan Fine Arts University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History in 2002. He received MA from Mimar Sinan Fine Arts University in 2005 and PhD from Kazan Federal University in 2011. Between 2012 and 2015, he worked at Pamukkale University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History. He served as the Program Coordinator at the Prime Ministry Turkish Cooperation and Coordination Agency (TIKA) Ulanbator PKO. At the end of 2015, he was appointed as a faculty member at Akdeniz University, Faculty of Letters, Department of History. He has been working as the Rector of Alanya Alaaddin Keykubat University since 2019. Kalan has 4 scientific books published, one of which is "The Secret History of the Mongols", of which he is the editor, and many scientific articles and papers published in various languages, as well as international awards.

MOĞOLİSTAN'DAKİ TÜRK TOPLULUKLARININ DÜNÜ, BUGÜNÜ VE YARINI

Öz

Moğolistan, sahip olduğu geniş bozkırları, sulak ve büyük ormanlarıyla başta Moğol halkları olmak üzere pek çok etnik topluluğa binlerce yıldır ev sahipliği yapmaktadır. Günümüzde, Moğolistan topraklarında özellikle Kuzey-batı ve Batı Moğolistan bölgelerinde, başta Müslüman Kazak ve Hotonlar olmak üzere, Şamanist Tuvalar ile onlarla aynı etnik grupta yer alan ve geyik çobanlığı yaparak hayatlarını sürdüren Duhalar ve muhtemelen Cengiz Han'ın Türkistan seferiyle Moğolistan topraklarına göç ettirilen Özbek asıllı oldukları düşünülen Çantuular yaşamaktadır.

Moğolistan'da hayatlarını sürdüren Türk Toplulukları, farklı dönemlerde bu topraklara gelip yerleşeler de kendi dillerini ve kültürlerini belli ölçüde muhafaza ederek, kimliklerini bugüne kadar taşımaya muktedir olmuşlardır. Ancak hızlı değişen dünya koşulları, konar-göçer yaşamın yeni nesiller arasında cazibesini kaybetmesi, kent yaşamının sunmuş olduğu sosyo-ekonomik fırsatlar ve buna bağlı olarak yaşanan göçler, bu topluluklar arasında kültürel değişimin son yıllarda artarak devam etmesine sebep olmuştur. Gerekli tedbirler alınmadığı takdirde, bu kültürel değişim ve dönüşüm, Moğolistan'daki Türk topluluklarının etnik ve kültürel kimliklerinin kaybolmasına sebebiyet verecek ve sürecin Moğollaşma ile tamamlanması kaçınılmaz olacaktır.

Anahtar Kelimeler

Moğolistan, Kazaklar, Hotonlar, Tuvalar, Duhalar

THE PAST, PRESENT AND FUTURE OF TURK COMMUNITIES IN MONGOLIA

Abstract

Mongolia, with its vast steppes, wetlands, and large forests, has been home to many ethnic communities, especially Mongolian peoples, for thousands of years. Today, mainly Muslim Kazakhs and Khotons, Dukhans, who are in the same ethnic group as Shamanist Tuvans and continue their lives by herding deers, and the Çantuu, who are thought to be of Uzbek origin who were possibly immigrated to Mongolia with the Turkestan Campaign of Genghis Khan have been living especially in the north-west and western regions of Mongolia.

Although the Turkic communities living in Mongolia came and settled in these lands in different periods, they have been able to carry their identities until today by preserving their own language and culture to a certain extent. However, due to rapidly changing global conditions, the loss of attraction of nomadic life among new generations, the socio-economic opportunities offered by urban life and the migrations depending on these have caused the cultural change to increasingly continue in recent years. If the necessary measures are not taken, this cultural change and transformation will cause the ethnic and cultural identities of the Turkic communities in Mongolia to be lost and it will be inevitable to complete the process with Mongolization.

Keywords

Mongolia, Kazakhs, Khotons, Tuvans, Dukhans

GİRİŞ

Türk ve Moğol milletleri arasındaki tarihî ve kültürel bağlar, bilinen tarihin en eski dönemlerine kadar uzanmaktadır. Türk-Moğol siyasî birlikteliğinin ilk örneği Büyük Hun İmparatorluğu'dur. Meşhur Çin Seddi'nin ilk bölümleri, MÖ 221 yılında Türk-Moğol siyasî birliğine yani Büyük Hun İmparatorluğu'na karşı inşa edilmeye başlamıştır. Büyük Hun İmparatoru Mo-tun MÖ 174 tarihinde öldüğünde arkasında yaklaşık 18 milyon km² büyüklüğünde bir ülke bıraktığı gibi, Asya'nın iki kadim milleti Türkler ve Moğolları da bir bayrak altında toplamıştı.¹

Moğolistan topraklarında Hun İmparatorluğu, Göktürk ve Uygur Kağanlıkları'nın başkentleri yer almaktadır. Bundan dolayıdır ki özellikle Göktürk ve Uygur dönemlerine ait 250 civarında Türkçe yazıt Moğolistan topraklarında yer almaktadır. Ayrıca çok sayıda tarihî ve kültürel buluntu ile pek çok arkeolojik esere Moğolistan ev sahipliği yapmaktadır.

Hun İmparatorluğu döneminde iki müttefik milletin birlikte oluşturduğu “Devlet Geleneği” ve “Bozkır Kültürü” de daha sonra kurulacak olan Avrupa Hunları, Göktürk ve Uygur Kağanlıklarının yanı sıra Cengiz Han liderliğinde Moğol birliğinin sağlanması neticesinde ortaya çıkan Moğol İmparatorluğu ile yeni bir boyut kazanarak devam etmiştir.

Moğolistan coğrafyası binlerce yıldır başta Türk ve Moğol halkları olmak üzere pek çok konar-göçere ev sahipliği yapmıştır ve yapmaya devam etmektedir. Her ne kadar siyasî ve iktisadî sebepler olmak üzere Türk soylu kabileler genel itibarıyla XIII. yüzyıla kadar Moğolistan'ı terk etmiş olsalar da bazı Türk toplulukları Moğolistan'da yaşamaya devam etmişlerdir.

¹ Bkz. Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I-II*, Ankara: Türk Tarih Kurumları Yayınları, 2019.

Moğol geleneklerinin İslam öncesi Türk gelenekleriyle büyük bir benzerlik göstermesi, binlerce yıllık tarihî bir geçmişe dayanan bu ortak paylaşımın neticesi olduğundan, gayet anlaşılır bir durumdur. Bundan dolayıdır ki bu anlamda yapılan çalışmaların söz konusu döneme ait Türk kültürüne yönelik çalışmalara ışık tutması muhakkaktır. Ayrıca Moğolistan, Türk tarihi ve kültürü açısından çok önemli ülkelerden biridir. Tarihî Türk devletlerinin bu coğrafyada kurulmuş olması; Türk dili ve kültürüne ait yazıt, heykel, kaya resimleri ve benzeri kültürel unsurların burada bulunuyor olması gibi sebepler, Moğolistan'ı Türkiye için çok önemli kılmaktadır. Ayrıca, bugün yine bu topraklarda yaşayan Türk kökenli toplulukların da hâlâ eski kültürel yaşamlarını sürdürüyor olmaları, eski Türk yaşamını araştırmaya çalışanlar için büyük bir fırsattır.

Günümüzde Moğolistan'daki yaklaşık 3 milyonluk Moğol boylarının yanı sıra, Kazak, Urianhai [(Duha/Tsaatan/Uygur Tsaatan), Tsengel Tuvaları/Altay] ve Hotonlar gibi Türk kimliğini taşıyan boylar da Moğolistan'da yaşamlarını sürdürmektedirler.² Her ne kadar etnik açıdan Türk olsalar da mensubu oldukları din, dahil oldukları kültür dairesinin farklılaşmasına sebep olmuştur.

² Bkz. Bülent Gül, "Moğolistan Türkleri", *Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası Özel Sayısı II*, 54 (2013), s. 2815-2824.

Moğolistan'daki Etnik Gruplar

Resim 1. Moğolistan'daki Etnik Gruplar

MOĞOLİSTAN KAZAKLARI

Moğolistan Kazakları, ağırlıklı olarak Moğolistan'ın ve batısında yer alan Bayan Ölgıy ve Hovd'de Vilayetleri'nde olmak üzere; bir kısmı Uvs, Orta ve Kuzey Moğolistan'daki başkent Ulanbator, Nalaih, Darhan ile Töv, Selenge ve Henti'de yaşamaktadırlar.³ Moğolistan'daki Kazak nüfusunun en fazla olduğu yer olan Bayan Ölgıy Aymağı (Vilayeti), 45,800 kilometrekare alana sahip olup, 12 sum (kasaba)dan oluşmaktadır. Vilayetin merkezi olan Ölgıy, başkent Ulanbator'dan 1768 km batıda yer almaktadır. Bayan-Ölgıy Vilayeti'nin Çin ve Rusya Federasyonu ile sınırı bulunmaktadır.⁴ Moğolistan genelinde Müslüman Kazakların en yoğun yaşadığı Bayan Ölgıy Vilayeti'nin nüfusunun %90'a yakın bir kısmını Kazaklar oluşturur. Bölgede Kazaklar dışında Tuvalar, Uryanhaylar, Dörvödler ve diğer boylar yaşamaktadır.

Moğolistan Kazakları'nın Moğolistan topraklarına gelişleri uzun bir tarihi geçmişe dayanmaktadır. Nitekim Cungar Hanlığı'nın kurucusu olan Galdan Boşgot Haan, 1680'li yılların başlarından itibaren de Kazak Hanlığı ve Türkistan'daki diğer siyasi teşekküllere karşı faaliyetlerde bulunmaya başlamıştı. Oyradlar'ın bazı boyları daha 1600 yılında Kazakistan'ın kuzey bölgelerini ele geçirmişti. Ancak Kazaklara asıl darbe Galdan Boşgot Haan döneminde indirilmiştir. Cungar askerleri, öncelikle Yedisu ve Güney Kazakistan'a saldırmış bu saldırı esnasında Kazak Hanı Cangir öldürülmüştür. Bu seferde ayrıca Seyhun kıyılarının önemli bir kısmı Cungar hâkimiyeti altına girmişti. 1685 yılında Galdan bizzat askerlerinin başında Buhara ve Semerkand'a sefer düzenleyerek bu iki önemli şehri kendisine bağladı. Savaştan sağ kalanları Cungarya ve Doğu Türkistan'a göç ettirerek, buralarda yaşamaları zorunlu kılındı.⁵ Böylece gerek Türkistan coğrafyasının gerekse de Cungarya ve Tarbagatay Bölgeleri'nin yani Altay Bölgesi'nin etnik ve kültürel yapısı da değişime uğramaya başlamıştır.

³ S. E. Ajigali, "Obşıye İtogi Kompleksnogo Etnokul'turnogo İssledovaniya Kazakhskoi Diaspori Tsentral'noi Azii (Mongoliya, Rossiya, Kitai)", *Kazakhskaya Diaspora Tsentral'noi Azii: İstoriya - Kultura - Pamyatniki Materialı Mejdunarodnoi Nauçnoi Konferentsii*, Almatı, 5 dekabrya 2014 g., s. 16.

⁴ K. N. Baltabayeva, "Kazakhi Bayan-Ol'giyskogo Aymaka Mongolii: İstoriko-Demografiçeskiy Srez: 1989-2010 gg.", *Kazakhskaya Diaspora Tsentral'noi Azii: İstoriya - Kultura - Pamyatniki Materialı Mejdunarodnoi Nauçnoi Konferentsii*, Almatı, 5 dekabrya 2014 g., s. 79.

⁵ Ekrem Kalan, *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008, s. 43-44.

Kazakların Küçük Cüzü sürülerini Kazakistan'ın güneyine sürerken, Büyük Cüz Kazakistan'ın orta bölgelerine, Orta Cüz de Kazakistan'ın kuzeybatı ve kuzeydoğusuna sürdü. Orta Cüz'den olan Kereyler sürülerini Zaysan Gölü yakınlarında otlattıkları Kazakistan'ın doğusundaki Semipalatinsk'ten ayrıldılar ve İli Vadisine ve Doğu Türkistan'ın kuzeybatısındaki Tarbagatay Dağlarına göç etmişlerdi. Mayıs 1881'de St. Petersburg'da Rus-Çin sınırının belirlendiği Aigun Antlaşması imzalandı. Bu anlaşmayla Kazaklar ikiye bölünmüş oldu, bunlardan bazıları Rusya'da kalmayı seçerken, bazıları da Çin'de kalmayı tercih etti.⁶ Bugün bu Kerey Kazaklarının torunları, Doğu Türkistan'daki Tanrı Dağları'nda bulunan çok sayıda Kazak özerk bölgesinde yaşıyorlar. Fakat bir kısım Kazak, 1864-1878 tarihleri arasında Cungar ve Uygur ayaklanmalarına katıldıkları için Doğu Türkistan'dan başka yerlere zorla göç ettirildiler.⁷ Batı Moğolistan bölgesine yapmış olduğu antropolojik seyahatleriyle tanınan Grumm-Grjimaylo Moğolistan Kazakları'nın bugünkü Batı Moğolistan'a göçlerinin 1860'lı yıllarda Altay Dağları'nı aşarak gerçekleştirildiğini eserlerinde ifade etmektedir.⁸ Moğolistan Kazakları'ndan Minis ve Saray ise "Kazakların, Altay Dağları veya Hovd Vilayeti'ne 1868-1869 yıllarında geldiğini yazmışlardır.⁹ Elimizdeki veriler Kazaklar'ın Moğolistan'a göçünün XIX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştiğini göstermektedir. Bugün Moğolistan'daki Kazakların %99,5 Orta Cüz'den Abak Kereyleri'nden olup, geri kalanlar ise Argın, Nayman (Kara Kerey, Bura) bunun dışında da az bir kısmı da Nogay'dır.¹⁰

Moğolistan Kazakları her ne kadar Sovyet hâkimiyeti döneminde kendi kültürlerini, örf ve âdetlerini korumuşlarsa da Sovyetler Birliği'nin yıkılışından sonra onları yeni bir sorun beklemekteydi. Sovyetlerin 1991 yılında dağılmasından sonra Kazakistan da bağımsızlığını kazanmıştı. Kazakistan Parlamentosu bağımsızlığına kavuşmasının üzerinden bir yıl

⁶ Bkz. Byron N. Tzou, *China and International Law-The Boundary Disputes*, London: Praeger Publishers, 1990, s. 47-48.

⁷ Jeannine Davis, "Batı Moğolistan'ın Göçebe Kazakları", *Türkler*, 20. cilt, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1238-1239.

⁸ Grumm-Grjimaylo G. E., *Zapadnaya Mongoliya i Urianhaiskiy Kray*, T. III vıp. 2, Leningrad, 1930, s. 413.

⁹ Minis E., Saray A., *MHR Bay-Ölgey Aymağının Kazak Halkı Tarihunan*, Aymak Baspahanası, Bay-Ölgey, 1960, s. 14.

¹⁰ Napil Bazilhan, "Mongoliyadağı Türük Tektes Etnostar Jayında", *Kazakhskaya Diaspora Tsentral'noi Azii: İstoriya - Kultura - Pamyatniki Materiali Mejdunarodnoi Nauçnoi Konferentsii*, Almatı, 5 dekabrya, 2014 g., s. 69.

geçmeden, Haziran 1992'de bir "Göç Kanunu" kabul edilmiştir.¹¹ Bu kanunla, başka ülkelerden Kazakistan'a göç edecek kişilere dair düzenlemeler yapılmıştır. Bağımsız Kazakistan'ın ilk Cumhurbaşkanı olan Nursultan Nazarbayev'in "Dünya Kazakları'nı Kazakistan'da Toplama" yönündeki politikasından dolayı 1992 yılında Moğolistan ile yapılan antlaşma uyarınca Moğolistan Kazakları bölgeden ayrılarak, Kazakistan'a göç etmeye başlamıştır. 1991-2007 yılları arasında Moğolistan'dan 15.878 aile ve 98.093 kişi Kazakistan'a göç etmiştir.¹² Yapılan bu göçler Kazakistan'daki Kazak nüfus ve nüfuzunu arttırırken, Moğolistan'daki Kazaklar için durum tam tersine olmuştur. Moğolistan Kazakları'nın bir kısmının bölgeden ayrılması pek çok sorunu da beraberinde getirmiştir.

Nitekim göçle birlikte siyasî ve ekonomik olarak bölgenin en güçlü unsuru olan Kazaklar güç kaybetmeye başlamış bunun yanı sıra, göçün sonucunda bölünüp, parçalanan birçok Kazak Ailesi ortaya çıkmıştır. Moğolistan'da 1990 yılında yapılan nüfus sayımında Kazak nüfusu yaklaşık 112.000 iken 2000 sayımlarında bu rakam 102.983'e, 2010 yılı nüfus sayımlarında ise 101.526'ya kadar gerilemiştir. 2020 yılı nüfus verilerine göre Moğolistan genelindeki Kazak nüfusu 120.999 olsa da bu artış, ülkenin genel nüfusunun artışıyla yakından ilgilidir.¹³ Bu küçük artıştaki bir diğer nedense Kazakistan'a göç eden bazı Kazaklar'ın, oradaki yaşam şartlarına alışamayarak Moğolistan'a geri dönmeleridir. Bu geri dönüşlere rağmen öngörümüz yakın gelecekte bölgedeki Kazak nüfusunun ülkenin genel nüfusuna oranla azalmaya devam edeceği yönündedir.

Bayan Ölgii'de yaşayan Kazakların ekonomisi genel olarak, başta koyun, keçi, at, deve ve yüksekliğin daha fazla olduğu yörelerde Tibet sığırı olmak üzere hayvan yetiştiriciliğine dayanır. Ticaret için pazara ulaşma imkanının daima kısıtlı olması sebebiyle bu göçebeler hemen hemen tamamen, besi hayvanlarına dayanan kendi kendine yeterli bir hayat tarzı kurmuşlardır.

¹¹ Berikbol Dukekeyev, "Ethnic return migration in Kazakhstan: Shifting State Dynamics, Changing Media Discourses", *Central Asia Program Papers*, 183, 2017, s. 3.

¹² G. B. Kozgambayeva, A. B. Kalış, *Mongoliyadaki Kazak Diasporasının Tarihi*, Kazak Üniversitesi, Almatı, 2014, s. 142-143.

¹³ 2020 Population and Housing Census of Mongolia, National Statistics Office of Mongolia, [https://www.1212.mn/BookLibraryDownload.ashx?url=Census2020_Main_report_Eng.pdf&ln=E n \[27.06.2021\]](https://www.1212.mn/BookLibraryDownload.ashx?url=Census2020_Main_report_Eng.pdf&ln=E n [27.06.2021])

Yavruyken yuvalarından alıp, eğittikleri dişi kartallarla, tuzak yöntemi ve tüfeklerle avlanmak, Kazaklar açısından önemli gelir kaynaklarından birisini oluşturmaktadır. Bir kartalı av için yetiştirmek hem zahmetli hem de sabırla uğraşmayı gerektirir. Bu yüzden de iyi bir avcı kartalın değeri bazen 200 koyuna kadar eşdeğer olabilir. Kazaklar gıda için kuşları ve tavşanları; kürkleri için de tilki, samur, dağ sıçanı ve kurtları avlarlar. Bu hayvanların kürkleri Çinlilere satılır.¹⁴

Moğolistan Kazakları Müslüman olup Moğolistan'daki Türk toplulukları içerisinde dillerini ve kültürlerini koruyabilmiş etnik topluluklardandır. Moğolistan genelinde kendi dinlerini rahatça yaşayabilmektedirler. Buradaki Kazaklar'ın kendi dillerinde eğitim veren okulları olmakla birlikte ve bu okullarda Kazakçanın (Kazakistan Türkçesi) yanında Moğolca da öğrenirler.

Resim 2. Moğolistan'da Bir Çadır Ziyareti

¹⁴ Kimball, "Batı Moğolistan'ın Göçebe Kazakları", s. 1240-1241.

HOTONLAR

Nüfus ve etki alanı anlamında bu Türk toplulukları arasında Kazaklar'ın ardından Hotonlar ikinci sırayı alır. Hoton adına dair eski kaynaklarda malumat yer almamaktadır. Türk tarihinin ilk büyük yazılı kaynaklarından Orhun Yazıtları'nda Oğuz, Kırgız, Karluk, Türgiş (On Oklar) ¹⁵ gibi çok sayıda Türk boy ve uruğlarının adı geçerken “Hoton” adına rastlanmamış olması iki şekilde açıklanabilir. Ya o dönemde bu boy henüz teşekkül etmemiş ya da zikre şâyân bir nitelik taşımamaktadır. Aynı durum Moğolların Gizli Tarihi (MGT) gibi XIII. yüzyıla ait Moğol tarihinin ilk eserlerinde de karşımıza çıkmaktadır. MGT'de Uygur ve Harezmliler için kullanılan Sartuul gibi etnik gruplardan bahsedilirken Hoton adı yine karşımıza çıkmamaktadır. ¹⁶

Hoton kelimesinin anlamı konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bunlardan en yaygın olanı bu kelimenin “hatun” ¹⁷ yani evli kadın anlamında kullanımıdır. Semantik açıdan bu izahatın temelinde Hoton erkeklerinin Moğol ordularında savaşmak istememeleri ve Hotonların askerî gücünden çekinmeleri sebebiyle XVII-XVIII yüzyıllarda Moğollar tarafından sayılarının bin ile sınırlı tutulması yatmaktadır. Bu uygulamanın neticesinde bazı Hoton erkeklerinin uzun kadın kıyafetleri giyerek, kamufle olma yoluyla hayatlarını kurtardıklarına dair çeşitli efsaneler ortaya çıkmıştır. ¹⁸

Ancak bu adlandırmayla ilgili diğer bir görüş ise, kanaatimce daha doğru bir yaklaşım olan, Hoton halkının bugünkü Doğu Türkistan topraklarında yer alan Hoten şehrinden getirilmiş olmaları nedeniyle bu isimle anılmakta oldukları şeklindedir. Hoton adı, bu halkın getirildikleri şehir olan Hoten adının ses değişikliğine uğramış hâlidir. Ancak bu konuyla ilgili olarak yapmış olduğumuz çalışmalar ve mülakatlar bize, Hoton kelimesinin Moğolca şehir mânâsındaki “hot” kelimesinden teşekkül etmiş “şehirli” anlamında kullanılıyor olabileceğini göstermektedir. ¹⁹ Nitekim Hotonların

¹⁵ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2002.

¹⁶ *Moğolların Gizli Tarihçesi*, çev., Mehmet L. Kaya, İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2011, s. 106.

¹⁷ Bkz. Yaşar Kalafat-Turan Can, “Kaybolmakta Olan Türk Topluluklarından Hoton/Hatun Türkleri ve Türk Halk İnançlarındaki Yerleri, Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, haz., M. Erdal vd., Ankara, 2013, s. 310.

¹⁸ Bu hususta en çarpıcı ve derli toplu anlatı Hoton asıllı Molda (Müslüman din adamı) Urganal Şinen tarafından aktarılmaktadır.

¹⁹ Bu hususta Moğol araştırmacı O. Baljin de aynı görüşü paylaşmaktadır. Yalnız meselenin aydınlatılmasını basit filolojik açıklamalarla yetinmesi tezini zayıf kılmıştır: Otgonbaatar Baljin,

Moğolistan'a göç ettirildikleri bölgelerin ekseriyetle şehir hayatının dolayısıyla da tarım faaliyetlerinin yoğun bir şekilde yapıldığı Doğu Türkistan sahası olması bu izahatı temellendiren en önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hotonların XVII. yüzyılda Moğolistan'a göç etmiş oldukları yaygın bir kanıdır. ²⁰ XX. yüzyılın ikinci yarısından bu yana Hotonlar, Uvs Vilayeti'nin merkezi Ulaangom ile aynı vilayete bağlı Tarialan kasabası dışında, başkent Ulanbator başta olmak üzere, Çoibalsan, Darhan, Erdenet, Şarın-gol, Bor-öndör ve Selenge'nin Burgaltai İlçesi gibi pek çok yerleşim yerinde yaşamaktadır.²¹

2010 yılında yapılan son nüfus sayımına göre Moğolistan genelindeki Hoton nüfusunun, 2000 yılına göre 2300 civarında artarak 11.304'e, 2020 yılı itibariyle de 12.057'ye ulaştığı görülmektedir.²² Ancak bu rakamların Moğolistan şartlarını düşündüğümüzde hatalı olabileceği ihtimalini göz ardı etmemek gerekir. Zira gerek coğrafi şartlar gerek konar-göçer hayat tarzı gerekse de bizim de şahit olduğumuz bazı durumlarda Hotonların kendilerini Moğol olarak tanıtmaları sebebiyle Hoton nüfusunun daha az olarak rakamlara yansımaları bu iddiayı güçlendirmektedir.

Hotonlar günümüzde Kuzeybatı Moğolistan'daki Uvs Vilayeti'nin merkezi olan Ulaangom'da ve Tar'ialan'da yoğun bir şekilde hayatlarını sürdürmektedirler. XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyılın ilk yarısında Hotonlar üzerine çalışmalar yapan Potanin ve Vladimirtsov gibi değerli araştırmacıların yanı sıra, XX. yüzyılın ikinci yarısında S. Badamhatan, Ts. Şagdarsüren, B. Sanhuu gibi yerel etnograf ve halkbilimciler son derece önemli çalışmalara imza atan diğer araştırmacılarıdır. Bugün Hoton halkının 7 elkenden (uruğdan) oluştuğuna dair araştırmacıların hemfikir olduklarını ifade etmek gerekir. Sadece Hoton asıllı araştırmacı B. Sanhuu

"Moğolistan'da Yaşayan Bir Türk Boyu: Hotonlar", *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Topulukları 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, haz., Marcel Erdal vd., Ankara, 2013, s. 118.

²⁰ Ş. B. Çimitdorciyev, *Natsional'no osvoboditel'noye dvijeniye mongol'skogo naroda v XVII-XVIII vv.*, Ulan-Ude, 2002, s. 183.

²¹ O. Ayuudayiin, *Mongolın Oyraduudın Tüühiin Tovç*, Ulaanbaatar, 1993, s. 81-82.

²² 2020 Population and Housing Census of Mongolia, National Statistics Office of Mongolia, https://www.1212.mn/BookLibraryDownload.ashx?url=Census2020_Main_report_Eng.pdf&ln=En [20.06.2021]

çalışmasında Hotonların 12 elkenden oluşmakta olup, ziraat, hayvancılık ve el sanatlarıyla meşgul bir halk iken bugün 7 elkene düştüğünü belirtir.²³ Temel itibariyle işte bu 7 elkenin etnik tahlili, Hotonların kökenini aydınlatmak açısından önemli olacaktır. Bu sebeple aşağıdaki tablo işimizi bir nebze de olsa kolaylaştıracaktır.²⁴

G. N. Potanin ²⁵	B. Ya. Vladimirtsov ²⁶	S. Badamhatan ²⁷	B. Sanhuu ²⁸
Acu-Hurmyan	Şava	Şaavai	Şaavai
Burut	Şalbak	Burd	Burd
Udzyubuk	Özbök	Ogotor	Ogotor
İl'bya	Nilva	Holidog (Höçgüüd)	Holidog
Yas	Cös	Zöçgüüd (Hoçigald)	Hoçgeld
Kasıl	Hasn	Hasan	Hasan
Cuppar	Hudai-Berdi	Şalpak	Şalbag

Elkenlerin isimleri incelendiğinde Hotonların etnik açıdan Uygur, Kazak-Kırgız ve Özbek asıllı uruğlardan oluştuğunu büyük ölçüde ortaya koymak mümkündür. Hotonlara ait dil yadigârlarına bakıldığında Türkçenin etkin olduğunu ancak henüz XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında Hotonlarla görüşmüş olan Potanin ve Vladimirtsov'un o dönemdeki tespitlerine göre dillerini büyük ölçüde unutmaya başladıkları anlaşılmaktadır.

2014 ve 2015 yıllarında Ulaangom ve Tarialan'da yapmış olduğumuz ziyaretler esnasında bugünkü Hoton halkının büyük çoğunluğunun tarım ve hayvancılıkla uğraştığını müşahade etme fırsatını bulduk. Anadil

²³ B. Sanhuu, *Hoton Mongolçuudın Tüüh Soyolın Sudalгаа*, Bibliotheca Oiratca, XLIX, Ulaanbaatar, 2015, s. 21-22.

²⁴ Ekrem Kalan, "Arafta Kalmış Bir Türk Halkı Hotonlar: Dünü Bugünü ve Yarını", *Toroslardan Tanrı Dağlarına Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Adanmış Bir Ömür-Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na 75. Yaş Armağanı*, İstanbul, 2017, s. 496.

²⁵ G. N. Potanin, *Oçerki Severo-Zapadnoi Mongolii. (Puteşestvie 1876-1877) Vıp. II*, Sankt- Peterburg, 1881, s. 16-17.

²⁶ B. Ya. Vladimirtsov, "Turetskiy narodets Hotonı", *Zapiski vostochnogo otdeleniya İmperatorskogo Russkogo arheologiçeskogo obşestva*, T. 23, Vıp. III-IV (1915), Petrograd, 1916, s. 266-267; B. Ya. Vladimirtsov, *Raboti po istorii i etnografii mongol'skih narodov, Vostochnaya literatura "RAN"*, Moskva, 2002, s. 100.

²⁷ S. Badamhatan, "Hoton", *Mongol Ulsın Ugsaatın Züi*, Erh. S. Badamhatan, G. Tserenhand, Bot' III, Monsudar, Ulaanbaatar, 2012, s. 261.

²⁸ B. Sanhuu, *Hoton Mongolçuudın Tüüh Soyolın Sudalгаа*, s. 22.

konusunda ise bölge halkının gerek Potanin gerekse de Vladimirtsov'un belirttiği gibi çok daha geriye gittiğini, hatta az sayıda kelime dışında artık dillerinin Batı Moğolcasına döndüğünü tespit ettik. Hotonları komşuları olan Moğollardan belirgin bir şekilde ayıran folklorik pek çok özellikleri olmakla birlikte giyim kuşam ve bazı gelenekleri de bulunmaktadır. Ancak en büyük ayırım dinlerinin farklı olmasıdır. Bugün Hotonlar eskiden oldukları gibi İslam inancına mensup olup, kurallarına ve inceliklerine haiz olmasalar da atalarından işittikleri şekliyle İslam'ı yaşamaya çalışmaktadırlar. Tarialan'da dinî vazifeleri yerine getirmek üzere hizmet veren küçük bir cami de bulunmaktadır. Bu camide Moğolistan Müslümanları Birliği tarafından görevlendirilmiş Kazak asıllı bir imam görev yapmaktadır. Son dönemde Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yürütülen eğitim programları kapsamında hali hazırda Türkiye'de din eğitimi alan Hoton imam adayları da eğitimlerini tamamladıktan sonra Tarialan'da kendi halklarının dinî ihtiyaçlarını karşılamak üzere görev alacaklardır.

Resim 3. Moğolistan'da Bir Tören

Her ne kadar geçmişte dinlerini ve geleneklerini büyük ölçüde korumayı başarmışlarsa da bir milleti millet yapan en önemli unsurlardan dil, unutulmaya yüz tutmuştur. Bu da Hoton halkının Moğollaşması noktasında en büyük tehdit olarak karşımıza çıkmaktadır. Globalleşen dünyada mikro kültürlerin yok olmasını engellemek son derece zordur. Hotonların ise bu anlamda yaşadıkları en büyük sorun ağırlıklı olarak yaşadıkları Tarialan'ın başta Ulaangom ve Ulanbator olmak üzere Moğolistan geneline göç vermesidir. Bunun önüne geçebilmek için Tarialan'da ikameti özendirerek en önemli unsur, iş sahalarının açılmasıdır.

TUVALAR

Türk soylu bir halk olan Tuvalar, Rusya Federasyonu Tuva Özerk Cumhuriyeti dışında Moğolistan ve Çin'de varlıklarını sürdürmektedirler. Moğolistan Tuvaları yoğun olarak Bayan Ölgüy Vilayeti Tsengel Sum ve Ölgüy Sum'da, Hövsgöl Vilayeti Tsagaan Nuur Sum'da, Hovd Vilayeti Buyant Sum'da yaşamakla beraber, Selenge Vilayeti Altanbulag Sum, Töv Vilayeti (Ulanbator) Zaamar Sum'da küçük gruplar hâlinde yaşamlarını sürdürmektedirler.²⁹

Tuvalar Türk soylu en eski topluluklardan birisi olmakla birlikte, erken dönemde Çin Yıllıkları'nda "Dubo"³⁰ adıyla yer almasının dışında Moğolların Gizli Tarihçesi adlı Moğolca kaynak eserde de "Tuba"³¹ olarak geçmektedir.

Tuvaların en yoğun yaşadığı yerlerden birisi olan Tsengel Sum'daki Tsengel Tuvalarının hem Moğolların hem de Kazakların arasında

²⁹ R. Ebrar Akıncı ve Birol Dok, "Tsengel Tuvalarının Türkiye Deneyimi: Kültür ve Dil Varlığının Canlandırılmasında Kültür Aşırı Girişimler", *IV. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, haz., M. Erdal, Y. Koç, M. Cengiz, Ankara, 2012, s. 73; G. Zolbayar, B. Baatarhüü, "Tuva Malçın", *Mongol Ulsın Ugsaatın Züü*, Erh. S. Badamhatan, G. Tserenhand, Bot' III, Monsudar, Ulaanbaatar, 2012, s. 332.

³⁰ G. Zolbayar, B. Baatarhüü, "Tuva Malçın", s. 329.

³¹ *Mongolin Nuuts Tovçoo*, Red. Zöv., Ş. Bira, T. Daşteden, Mönkhiin Üseg HHK, Ulaanbaatar, 2012, s. 152.

varlıklarını ve kültürlerini yaşatmaya çalıştıkları gözlemlenmektedir. Kazakların Müslüman olması ve bu nedenle de Şamanist Tsengel Tuvaları ile bazı kültürel hususlarda anlaşamadıkları bilinmektedir. Sosyal antropolojik açıdan değerlendirildiğinde Müslüman Kazaklar ve Budist Moğollar dil ve kültürlerini nispeten korumayı başardıkları söylenebilir.

Moğolistan'da yaşayan Tuvalar, Hun Dönemine ait Türkçeyi muhafaza ederek günlük hayatlarında kullanmaktadır.³² Hovd Vilayeti sınırları içerisinde yer alan Jargalant ve Buyant Sumları'nda yaşayan Tuvaların sayısı ise 393 hanede 843 olarak 2014 yılı itibariyle kayıtlara geçmiştir. Bunlardan %10-15'i anadilleri olan Tuva Türkçesini hiç bilmemektedir. Tuva Türkçesi bilenlerin geneli yaşlılardır. Toplam nüfusun %20'sini 0-18 yaş aralığındaki çocuklar oluşturmaktadır. 2010 yılında yapılan nüfus sayımına göre Moğolistan genelindeki Tuva sayısı 5169 iken 2020'de bu sayı 2354'e düşmüştür.³³ Bundaki temel sebep ise Tuvaların kendi kültürlerini hızla kaybederek, kendilerini Moğol olarak tanımlamaya başlaması ve kayıtlara da bu şekilde işlenmesidir.

Tsengel başta olmak üzere Tuvalar'ın yoğun olarak yaşadıkları Hovd Vilayeti Buyant Sum'da yapmış olduğumuz incelemelerde Tsengel Tuvaları'nın anadilin öğretimi ve kullanımı hususunda sorunlar yaşadığını müşahade etme fırsatı bulduk. Buna rağmen Tuvaca'nın toplum nezdinde kullanımını arttırmak maksadıyla Tuvaca eğitim için ilk girişim 1989 yılında, Rusya Federasyonu Tuva Özerk Cumhuriyeti başkenti Kızıl'da öğrenim gören iki öğretmenle başlamıştır. Bayan-Ölgiy Vilyaeti'ndeki Tsengel Sum'da Moğol ve Kazak okullarına ek olarak, 1991'de Tuva Okulu kurulmuştur. Bu okul, hâlen Moğolistan'da Tuvaca eğitim veren tek okuldur. Tuvalar, ilköğretimin 4 yıllık kısmını bu okulda, sonrasında ise Kazaklarla birlikte, on bir yıllık eğitimi tamamlamak için Moğol Okulu'nda eğitimine devam etmektedirler. Beşinci yıldan itibaren birlikte karma öğrenim gören Kazaklar ve Tuvalar, anadilleri olan Tuvaca ve Kazakça

³² *İstoriya Tuvi*, T. I, Red. S. İ. Vainşteina, M. H. Mannay-oola, Nauka, Novosibirsk, 2001, s. 73-74.

³³ 2020 Population and Housing Census of Mongolia, National Statistics Office of Mongolia, https://www.1212.mn/BookLibraryDownload.ashx?url=Census2020_Main_report_Eng.pdf&ln=En [30.06.2021].

derslerinde ayrılmaktadırlar.³⁴ 2014 yılında TİKA Koordinatörlüğümüz döneminde Hovd Vilayeti Buyant Sum'daki çocuklara yayladayken Tuvaca ve Tuva Kültürünün tanıtılması maksadıyla hayata geçirilen *Tuva Türklerine Eğitim Malzemesi ve Ekipman Yardımı Projesi* neticesinde yayladaki çeşitli yaş gruplarındaki yaklaşık 250 Tuva çocuğa anadilleri ve millî değerleri hakkında bilgi sahibi olma imkanı sağlanmıştır.

Ancak diğer bölgelerde ikamet eden Tuvalara yönelik kendi anadilleri ile hazırlanmış kitaplarının ve yaygın eğitim kurumlarının olmaması, özellikle çocukların kendi dilleri ile eğitim almalarını zorlaştırmaktadır. Tsengel Tuvaları, üç dilli bir halk olarak karşımıza çıkmaktadır. Evde Tuvaca, okulda ve şehir hayatında ise Kazakça ile Moğolca konuşmaktadırlar.

Moğolistan genelinde olduğu gibi, Tsengel Tuvaları da geleneksel ve göçer hayvancılık yöntemleriyle geçimlerini sağlamaktadır. Bunun dışında küçük çaplı ticarî faaliyetlerle de varlıklarını sürdürmektedirler.

Resim 4. Moğolistan'da Bir Tören Çadırı

³⁴ Akıncı ve Dok, "Tsengel Tuvalarının Türkiye Deneyimi: Kültür ve Dil Varlığının Canlandırılmasında Kültür Aşırı Girişimler", s. 75.

DUHALAR (TSAATAN)

Moğolistan'ın Hövsgöl Vilayeti sınırları içerisinde yer alan taygalarda yıl boyunca sahip oldukları ren geyikleri için uygun otlak bulmak amacıyla konar-göçer bir hayat tarzı sürdüren Moğolistan'da "Tsaatan" adıyla bilinen Tuva kökenli halkın kendine verdiği isimdir "Duha". Moğolistan'da Duha Türkleri ile ilişkin ilk tarihi kayıtlar 200 yıl öncesine aittir. Duha Türkleri, Batı ve Doğu Taygalı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Şişged Irmağı'nın batı kısmı olan Jams, Jolog, Mengebulag ve Huulgaar'da yaşayanlara Batı Taygalı, ırmağın doğu kısmı olan Rençinhümbe Dağı, Tengis Irmağı, Aşağı ve Yukarı Saylag, Moorgin ar ve Örtten Hiyarh'ta yaşayanlara ise Doğu Taygalı denilmektedir. Tarihçilere göre Duha Türkleri, Tuva Özerk Cumhuriyeti'nden göç ederek Moğolistan'ın Hövsgöl Vilayeti'ne yerleşmiş, orman kavimlerindenidir.

1950'li yılların başlarında Moğolistan Hükümeti, Duhaların yerleşik hayata geçmelerini teşvik etmek amacıyla 1955-1960 yılları arasında Moğol soylu Darhadlar'ın yoğun olarak yaşadıkları Ulaan-Uul İlçe merkezinde 35 haneden oluşan Tsaatan Mahallesi'ni inşa etmiştir. 1960 yılında Duhaları Tsaatan mahallesine yerleştirmeye başlamıştı.³⁵ Ancak Duhalar sahip oldukları geyiklerini beslemek için ormanlardan liken toplamaya da devam etmişlerdir. Taygadaki yaşama alışmış olan Duhalar ve geyikleri bu yeni hayata bir türlü uyum sağlayamamışlar ve bu uyumsuzluk geyiklerin hastalanması, toplu şekilde telef olmasına sebep olmuştur. Yaşanan bu olumsuzluk karşısında Duhalar, yerleşik yaşamı terk ederek, evleri olarak addettikleri Sayan Dağları'daki taygalara geri dönmüşlerdir. Bugün Tsaatan Mahallesi, adını aldığı gölün kıyısındaki Tsagaannuur adıyla bilinen kasabaya dönüşmüş ve binlerce Duha Türkü'nün yerleşik yaşam sürdürdükleri bir yer haline gelmiştir.

Duha Türkleri, Moğolistan'da kendilerine ait dil, gelenek, inanç ve yaşam tarzı olan en küçük etnik topluluktur. Ren geyiği besleyerek yaşamlarını sürdüren Duhalar kendilerini Tuva'nın Toj Bölgesi'nden gelen Uygur-Urianhai diye adlandırmaktadır. Bu gelen topluluk kendi içinde Huular,

³⁵ *Mongol Uls dahi Hünii Erh, Erh Çölööniü Baidlin Talaarh İltgel 2009, Mongol Ulsın Hünii Erhiin Ündesni Komiss, Ulaanbaatar, 2009, h. 51.*

Urud, Sors, Dargalan, Kaştag, Balgaş (Balıkçı), Demcee, Dodot, Soyon, Zoot (Cogd), Herdeg olarak toplam 11 kabileye ayrılmaktadır.³⁶ Duhalar, Tuva Türkçesinin ormanlarda yaşayan Tuvaların diyalektini kullanırlar.³⁷ Ancak ne yazık ki son dönemde özellikle gençler arasında Duha Türkçesi'nin gittikçe önemini kaybettiği, hatta önümüzdeki 50 yıl içerisinde de yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı aşikardır.

İnanç sistemi olarak Şamanizm'i³⁸ benimsemiş olan Duhaların temel geçim kaynağı ren geyiğidir. Geyik besleyerek ve avcılık yaparak geçimlerini sağlamaktadırlar. Ayrıca son yıllarda artan turizm potansiyeli ile bölgeyi ziyaret eden turistlere yönelik el işçiliği geyik boynuzundan üretilmiş hediyelik eşyalar ile geyik derisinden yapılmış yine el yapımı ayakkabıları satarak, ekonomik anlamda ayakta durmaya çalışmaktadırlar. Son durum itibarıyla 50 hanede 220 civarında kişi kışın eksi -50 dereceye kadar soğuk olan bu bölgede yaşam mücadelesi vermektedir.

Günümüze dek Duha Türklerinin yaşadıkları çadır-evlere Moğolca "urts" adı verilmektedir. Urts, dalları budanmış ince ağaçları yukarıya doğru yatay halinde birleştirip, üzerini deriyle örtülerek yapılır. Büyük urts için 28-32 ağaç, orta büyüklükte bir urts için 22-25 ağaç ve küçük urts için ise 17-22 ağaç gereklidir. Genellikle kuru karaağaç kullanılır ve uzunluğu 4-5 metredir. Eskiden av hayvanları ve geyik derisi ile çadır örtüsü yapılırken son zamanlarda, kalın bez veya askeri kışlada kullanılan su geçirmez bez çadır örtüsü olarak kullanılmaktadır.³⁹

Pek çok kez günümüzde Duhalar'ın yaşadığı Tsagaannuur İlçesi ile taygaya yapmış olduğum seyahatlerde edindiğim gözlem ve çalışmalardan kısaca bahsedecek olursak; Duhalar gıda ihtiyaçlarını ren geyiği eti, süt ve süt mamullerinden karşılamaktadır. Mutfak kültürlerinin ve gıda ihtiyaçlarının önemli unsurlarından olan kurutulmuş çökelek (kurut), hayli besleyici olup yağlı ve yumuşaktır. Süt sağma mevsiminde 96-100 litre süt

³⁶ S. Badamhatan, "Tuva Tsaatan", *Mongol Ulsın Ugsaatm Züi*, Erh. S. Badamhatan, G. Tserenhand, Bot' III, Monsudar, Ulaanbaatar, 2012, s. 298.

³⁷ Bkz. Elisabetta Ragagnin, *Dukhan, a Turkic Variety of Northern Mongolia. Description and Analysis*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2011.

³⁸ Bülent Gül, "Moğolistan Duhaları (Tsaatanlar)", *Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni: Bildiriler*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2007, s. 32.

³⁹ Bkz. S. Badamhatan, "Tuva Tsaatan", *Mongol Ulsın Ugsaatm Züi*, s. 306-307.

sağılarak kışın kullanılmak için stoklanır. Geyik sütü çok koyu ve yağlı olduğu için çok dikkatlice pişirilir. Geyik sütü anne sütü kadar besleyici olduğu için bebeklere verilir. Kışın ava çıkararak inek ve at eti stoklanır. Son zamanlarda geyik sayısı azaldığından Duha Türkleri inek, at ve keçi gibi hayvanları beslemeye başlamıştır.

Günümüzde taygada geyik çobanlığı yaparak yaşayan Duha Türklerinin sayısı, 2010 yılında 282 iken, bu nüfus sayısının 2020 yılı itibariyle 208'e⁴⁰ düşmüş olması Duhaların kültürel varlığının yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

Bu topluluklar kadar bile nüfus sayısına sahip olmayan ancak Türk soylu olmaları hasebiyle zikretmemiz gereken bir diğer Türk Topluluğu ise Çantuu'dur. Çantuu topluluğu hakkında fazla bilgimiz olmamakla birlikte Özbek asıllı oldukları ve 2020 nüfus sayımına göre sayılarının 202⁴¹ olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Resim 5. Moğolistan'da Hayvancılık

⁴⁰ 2020 Population and Housing Census of Mongolia, National Statistics Office of Mongolia, https://www.1212.mn/BookLibraryDownload.ashx?url=Census2020_Main_report_Eng.pdf&ln=En [30.06.2021].

⁴¹ 2020 Population and Housing Census of Mongolia, National Statistics Office of Mongolia, https://www.1212.mn/BookLibraryDownload.ashx?url=Census2020_Main_report_Eng.pdf&ln=En [30.06.2021].

SONUÇ

Moğolistan'da hayatlarını sürdüren Türk Toplulukları her ne kadar geçmişte dinlerini ve geleneklerini büyük ölçüde korumayı başarmışlarsa da bir milleti millet yapan en önemli unsurlardan dil, unutulmaya yüz tutmuştur. Bu da Kazaklar dışındaki diğer Türk Halklarının Moğollaşması noktasında en büyük tehdit olarak karşımıza çıkmaktadır. Globalleşen dünyada mikro kültürlerin yok olmasını engellemek son derece zordur. Türk Halklarının bu anlamda yaşadıkları en büyük sorun bölgelerinde sosyo-ekonomik açıdan varlıklarını sürdüremeyerek, başta Ulanbator olmak üzere Moğolistan geneline göç etmeleridir. Bunun önüne geçebilmek için başta Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) olmak üzere çeşitli kurum ve kuruluşlar vasıtasıyla kırsal kalkınmaya yönelik proje ve planlamalarla, buldukları yerde nüfuslarını arttırmaları teşvik edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Ajigali, S. E. “Obşıye İtogi Kompleksnogo Etnokul’turnogo İssledovaniya Kazakhskoi Diasporı Tsentral’noi Azii (Mongoliya, Rossiya, Kitai)”. *Kazakhskaya Diaspora Tsentral’noi Azii: İstoriya - Kultura – Pamyatniki Materialı Mejdunarodnoi Nauçnoi Konferentsii*. Almatı, 2014: 14-28.
- Akıncı, R. Ebrar ve Birol Dok. “Tsengel Tuvalarının Türkiye Deneyimi: Kültür ve Dil Varlığının Canlandırılmasında Kültür Aşırı Girişimler”. *IV. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. haz., M. Erdal, Y. Koç, M. Cengiz. Ankara, 2012: 73-84.
- Ayuudayiin, O. *Mongolın Oyraduudın Tüühiin Tovç*. Ulaanbaatar, 1993.
- Badamhatan, S. “Hoton”. *Mongol Ulsın Ugsaatnı Züi*. haz., S. Badamhatan, G. Tserenhand. Bot’ III, Monsudar, Ulaanbaatar, 2012: 259-296.
- Baljin, O. “Moğolistan’da Yaşayan Bir Türk Boyu: Hotonlar”. *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. haz., Marcel Erdal vd. Ankara, 2013: 117-124.
- Baltabayeva, K. N., “Kazakhi Bayan-Ol’giyskogo Aymaka Mongolii: İstoriko-Demografıçeskiy Srez: 1989-2010 gg.”, *Kazakhskaya Diaspora Tsentral’noi Azii: İstoriya- Kultura – Pamyatniki Materialı Mejdunarodnoi Nauçnoi Konferentsii*. Almatı, 2014: 79-89.
- Bazilhan, N. “Mongoliyadağı Türk Tektes Etnostar Jayında”. *Kazakhskaya Diaspora Tsentral’noi Azii: İstoriya – Kultura – Pamyatniki Materialı Mejdunarodnoi Nauçnoi Konferentsii*. Almatı, 2014: 67-71.
- Çimitdorciyev, Ş. B. *Natsional’no osvoboditel’noye dvijeniye mongol’skogo naroda v XVII-XVIII vv*. Ulan-Ude, 2002.
- Dukeyev, B., “Ethnic return migration in Kazakhstan: Shifting State Dynamics, Changing Media Discourses”, *Central Asia Program Papers*, 183, 2017: 1-11.
- Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2002.
- Grumm-Grjimaylo, G. E. *Zapadnaya Mongoliya i Urianhaiskiy Kray*, T. III vıp. 2, Leningrad, 1930.
- Gül, Bülent. “Moğolistan Duhaları (Tsaatanlar)”. *Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni: Bildiriler*. Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2007, s. 27-36.
- Gül, Bülent. “Moğolistan Türkleri”, *Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası Özel Sayısı II*, 54 (2013): 2815-2824.
- İstoriya Tuvi*, T. I, Red. S. İ. Vainşteina, M. H. Mannay-oola, Nauka, Novosibirsk, 2001.

- Kalafat, Y. ve Turan Can, "Kaybolmakta Olan Türk Topluluklarından Hoton/Hatun Türkleri ve Türk Halk İnançlarındaki Yerleri". *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ed. M. Erdal vd., Ankara, 2013, s. 309-316.
- Kalan, Ekrem. "Arafta Kalmış Bir Türk Halkı Hotonlar: Dünü Bugünü ve Yarını". *Toroslardan Tanrı Dağlarına Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Adanmış Bir Ömür- Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na 75. Yaş Armağanı*. İstanbul, 2017, 491-502.
- Kalan, Ekrem. *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumları Yayınları, 2008.
- Kimball, Jeannine Davis. "Batı Moğolistan'ın Göçebe Kazakları". *Türkler*, 20. Cilt, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002: 1237-1254.
- Kozgambayeva, G. B. ve Kalış, A. B. *Mongoliyadaki Kazak Diasporasının Tarihi*. Kazak Üniversitesi, Almatı, 2014.
- Minis, E. ve Saray A., *MHR Bay-Ölgey Aymağının Kazak Halkı Tarihüneri*, Aymak Baspahanası, Bay-Ölgey, 1960.
- Moğolların Gizli Tarihçesi*. çev., Mehmet L. Kaya. İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2011.
- Mongol Uls dahi Hünii Erh, Erh Çölöonii Baidlın Talaarh İltgel 2009*. Mongol Ulsın Hünii Erhiin Ündesnii Komiss. Ulaanbaatar, 2009.
- Mongolin Nuuts Tovçoo*. haz., Zöv., Ş. Bira, T. Daştısedem, Mönkhiin Üseg HHK. Ulaanbaatar, 2012.
- Ögel, Bahaeddin. *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I-II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Potantin, G. N. *Oçerki Severo-Zapadnoi Mongolii. (Puteşestvie 1876-1877) Vıp. II*, Sankt-Peterburg, 1881.
- Ragagnin, E. *Dukhan, a Turkic Variety of Northern Mongolia. Description and Analysis*. Wiesbaden, Harrassowitz, 2011.
- Sanhuu, B. *Hoton Mongolçuudın Tüüh Soyolın Sudalgaa*, Bibliotheca Oiratica, XLIX. Ulaanbaatar, 2015.
- Tzou, Byron N., *China and International Law- The Boundary Disputes*, London: Praeger Publishers, 1990.
- Vladimirtsov, B. Ya. "Turetskiy narodets Hotom". *Zapiski vostoçnogo otdeleniya İmperatorskogo Russkogo arheologičeskogo obşestva, T. 23, Vıp. III-IV (1915), Petrograd, 1916, s. 265-277*.
- Vladimirtsov, B. Ya. *Rabotı po istorii i etnografii mongol'skih narodov, Vostoçnaya literatura "RAN". Moskva, 2002*.

Zolbayar G. ve Baatarhüü B. “Tuva Malçın”, *Mongol Ulsın Ugsaatnı Züi*, haz., S. Badamhatan, G. Tserenhand, Bot’ III, Monsudar, Ulaanbaatar, 2012: 329-374.

2020 Population and Housing Census od Mongolia, National Statistics Office of Mongolia,

https://www.1212.mn/BookLibraryDownload.ashx?url=Census2020_Main_report_Eng.pdf&ln=En

RUS YILLIKLARINDAKİ TARİHÎ
HİKÂYELERDE ALTIN ORDA

GOLDEN HORDE IN THE HISTORICAL STORIES OF
RUSSIAN CHRONICLES

Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu
Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. İLYAS KEMALOĞLU | Marmara Üniversitesi |
ilyaskamal78[at]mail.ru | ORCID: 0000-0002-8350-5834

2008'de Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nde "Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi" başlıklı tezini savunarak doktora unvanı aldı. 2012'de doçent, 2017'de profesör oldu. Rusça, İngilizce, Farsça ve çeşitli Slav ve Türk lehçelerini bilen Kemalolu, 2004-2008 yılları arasında Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi'nde, 2009-2012 yılları arasında Türk Tarih Kurumu'nda, 2012-2020'de MSGSÜ Tarih Bölümü'nde görev yaptı. 2020'den itibaren Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesidir. Türk Tarih Kurumu asli üyesidir. Çalışmalarının büyük bir kısmı, Altın Orda, Tatar hanlıkları, Rusya tarihi, Türk-Rus münasebetleri ve günümüz Avrasya coğrafyasındaki güncel gelişmeler ile ilgilidir. Telif çalışmalarının yanı sıra Altın Orda Devleti'nin ana kaynakları, Osmanlı'da görev yapan Rus diplomatlarının raporları ve Ermeni meselesine dair Rusça arşiv belgelerini Türkçeye kazandırdı. Telif, çeviri ve edit olmak üzere kırktan fazla kitap çalışması yayınlandı. Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi (Ötüken Yayınları, 2009) adlı çalışması, 2011'de Türk Tarih Kurumu Teşvik Ödülü'ne, 2019'da ise İlim Yayma Vakfı Sosyal Bilimler Ödülü'ne layık görüldü.

Prof. Dr. İLYAS KEMALOĞLU | Marmara University |
ilyaskamal78[at]mail.ru | ORCID: 0000-0002-8350-5834

İlyas Kemalolu earned the title of PhD by his dissertation named "Golden Horde and Russia: Turco-Tatar Influence over Russia" in Mimar Sinan Fine Arts University in 2008. In 2012 he became associate professor and professor in 2017. Kemalolu who speaks Russian, English, Persian, and several Slavic and Turkish dialects, worked at Eurasia Strategic Research Center between 2009-2012, Turkish Historical Society between 2012-2020 and Mimar Sinan Fine Arts University History Department in between 2012-2020. He has been a member of Marmara University History Department since 2020. He is a full member of Turkish Historical Society. Most of his studies are related with Golden Horde, Tatar Khanate, Russian History, Russo-Turkish relations and contemporary developments in Eurasia. Apart from his original studies he translated the main sources of Golden Horde State, reports of the Russian diplomats to the Ottoman Empire and Russian archival reports about the Armenian Question into Turkish. When original works, translations and editorships are combined, his books surpass 40. His work named "Golden Horde and Russia: Turco-Tatar Influence over Russia" (Ötüken Publications 2009) was awarded with Turkish Historical Society Encouragement Award in 2011. Same work was awarded with Social Sciences Awards of İlim Yayma Foundation in 2019.

RUS YILLIKLARINDAKİ TARİHİ HİKÂYELERDE ALTIN ORDA

Öz

Ortaçağ'ın en büyük Türk devletlerinden biri, Altın Orda Devleti'dir. Altın Orda'dan günümüze pek fazla kaynak kalmasa da komşu devletlerin tarihî kaynakları özellikle devletin dış siyaseti bakımından bu boşluğu nispeten doldurmaktadır. Türkiye'de bu kaynakların bir kısmı neşredilmiştir. Türkiye'deki araştırmalarda konuyla ilgili en az istifade edilen eserler ise Rus yıllıklarında yer alan ve 'tarihî hikâye' olarak adlandırabileceğimiz kaynak türüdür. Gerçek olayları konu eden bu tevarihler, Altın Orda – Rus münasebetlerinde yaşanan önemli olayları ele aldığı gibi bu süreçte ön plana çıkan Rus devlet ve din adamlarının hayatlarını da konu etmektedir. Bu çalışmada Moğolların Ruslarla ilk karşılaşmalarından (1223) Altın Orda'nın Rusya üzerindeki hâkimiyetinin sona erdiği (1480) tarihe kadarki konuları ele alan Rus yıllıklarındaki tarihî hikâyeler Altın Orda – Rus knezlikleri münasebetleri bağlamında kısaca tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Rus yıllıkları, tarihî hikâyeler, Altın Orda, Rus knezlikleri.

GOLDEN HORDE IN THE HISTORICAL STORIES OF RUSSIAN CHRONICLES

Abstract

The Golden Horde is one of the greatest Turkish states in the Middle Ages. Although there are not many sources left from the Golden Horde until today, the historical sources of neighboring states relatively fill this gap, especially in terms of the state's foreign policy. Some of these sources was published in Turkey. The least benefited works relevant to this subject are the sources named as 'historical stories' located in the Russian chronicles. These stories, which speak of real incidents, deal with the important events in the Golden Horde – Russian relations as well as the Russian states and the lives of clergy who came to the fore in this process. The historical stories in the Russian chronicles referring to the issues from the first encounter of the Mongols with the Russians (1223) until the end of the Golden Horde's rule over Russia (1480) will be briefly introduced in the context of the relations between the Golden Horde and Russian principalities in this study.

Keywords

Russian chronicles, historical stories, Golden Horde, Russian principalities.

GİRİŞ

Başta letopisler (yıllıklar) olmak üzere Rus kaynakları, Karadeniz'in kuzeyindeki Türk boy ve devletlerinin tarihinin araştırılması bakımından büyük önem arz etmektedir. Rus knezliklerinin yaklaşık 2,5 asır boyunca (1242-1480) bağlı kaldığı Altın Orda Devleti¹ de bu bağlamda bir istisna teşkil etmemektedir. Nitekim yıllıklarda Altın Orda – Rusya münasebetleri kronolojik olarak kaydedilmiştir. Bunun dışında Rus kaynakları arasında çoğunlukla yıllıklar içerisine dâhil edilmeleri sayesinde günümüze kadar ulaşan ve tarihî hikâye olarak adlandırılabilir eserler de Altın Orda tarihi bakımından büyük öneme haizdir.

Gerçek olayları daha edebî tarzda anlatan bu kaynak türü, birkaç farklı terimle – повесть (tarih, tarihî hikâye), слово (söz), житие (hayat hikâyesi), сказание (menkıbe)- ifade edilmiştir. Bu eserleri içerik bakımından dört ana gruba ayırarak ele almak mümkündür:

MOĞOL SEFERLERİNİ VE ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN KURULUŞUNU KONU EDEN ESERLER

Birinci grubu, Moğol seferlerini ve Altın Orda Devleti'nin kuruluşunu konu eden eserler oluşturmaktadır. Bu grubun ilk örneklerini *Повесть о Калкацком Побоище* (*Kalka Muharebesi Hakkında Hikâye*) ile *Повесть о Разорении Рязани Батыем* (*Batu'nun Rязan'ı Tahrip Etmesi Hakkında Hikâye*)'yi gösterebiliriz. İlk hikâye, bu çalışmada incelenen konuyla ilgili bu kaynak türünün ilk örneğidir.² Bilindiği gibi Ruslarla Moğollar ilk kez

¹ Rusya üzerindeki Altın Orda etkisi için bkz. İlyas Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya. Rusya Üzerindeki Türk Tatar Etkisi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.

² "Povesty o Kalkatskom Poboışe", *PSRL, VI, Tverskaya Letopis*, haz., A. İ. Tsepkov, Rязan, 2000, s. 365-371.

1223'te Kalka Nehri kıyısında karşılaştı. Birleşik Rus – Kıpçak ordusu mağlup edildi, Moğol birlikleri de büyük ganimetler elde ederek geri çekildiler. *Kalka Muharebesi Hakkında Hikâye*'nin konu ettiği bu sefer, daha çok keşif niteliği taşıyordu. Moğolların ganimetle yetinip geri çekilmelerinin sebebi de buydu.

Ruslar açısından asıl sorunlar, Cengiz Han'ın torunu Batu başkanlığında yapılan II. Kıpçak seferi ile başladı. Söz konusu sefer sırasında ele geçirilen ilk şehirlerden biri Ryazan idi. Bu konu, 1237 yılında Batu'nun Ryazan'ı ele geçişi (II. Kıpçak Seferi'nin başlangıcını) ele alan *Batu'nun Ryazan'ı Tahrir Etmesi Hakkında Hikâye*'de işlenmektedir.³ 1237'de Moğol birlikleri Voronej Nehri kıyısına geldi ve Ryazan Knezi Yuriy'den knezlikteki her şeyin yüzde onunu istedi. Hatta Ryazan Knezi Yuriy'in oğlu Födör'un eşini de kendisine göndermesini talep etti. Födör ise bunun ancak Batu'nun şehri ele geçirdiği takdirde mümkün olabileceğini bildirdi. Neticede Födör idam edildi, Batu, Ryazan'ı yerle bir edip diğer şehirlere seferini devam ettirdi, Födör'un eşi ise Ryazan Kalesi'nden atladı. Batu'nun birlikleri bu hikâyede de aynen yıllıkların tamamında olduğu gibi çok acımasız ve vahşi olarak tasvir edilmiştir. Bunun sebebi de tüm Moğolların özellikle kendilerine mukavemet eden güçlere karşı acımasız davranmaları ve böylece düşmanı hem cezalandırmak hem de diğer düşmanlarını korkutmak istemeleridir.

Ryazan'dan sonra Batu'nun birlikleri II. Kıpçak seferine devam etti ve seferin sona ereceği 1242 yılına kadar Rus knezliklerinin büyük bir kısmı hâkimiyet altına alındı. Rus knezliklerinin tamamen ele geçirilişini ise *Слово о Погибели Земли Русской После Смерти Великого Князя Ярослава* (*Büyük Knez Yaroslav'ın Ölümünden Sonra Rus Topraklarının Tahribi Hakkında Hikâye*) konu etmektedir.⁴ Ancak maalesef günümüze bu hikâyeden yalnızca iki paragraf ulaşmıştır.

³ "Povesty o Razorenii Ryazani Batiem", *Pamyatniki Literaturi Drevney Rusi. XIII Vek*, haz., İ. A. Lobakova, Moskova, 1981, s. 184-200. Türkiye'de bu hikâye, bir çalışmaya konu oldu. Bkz. Altan Aykut, "Batu Han'ın Rusya Seferiyle İlgili Ryazan'ın Batu Han Tarafından Yakılıp Yıkılması Hikâyesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 31/1-2 (1987), s. 1-13.

⁴ "Slovo o Pogibeli Russkoy Zemli Posle Smerti Velikogo Knyazya Yaroslava", *Pamyatniki Literaturi Drevney Rusi. XIII Vek*, haz., L. A. Dmitriev, Moskova, 1981, s. 130-131.

BAĞLILIK SONRASI TARAFLAR ARASINDAKİ MÜNASEBETLER VE GELİŞMELERİ KONU EDEN TARİHİ HİKÂYELER

İkinci grubu bağlılık sonrası taraflar arasındaki münasebetler ve gelişmeleri konu eden tarihî hikâyeler oluşturmaktadır. Bilindiği gibi II. Kıpçak Seferi neticesinde Rus knezlikleri Altın Orda'ya bağlandıktan sonra Rus knezleri hanlar tarafından atanmış, Ruslar Altın Orda'ya vergi ödemiş, asker göndermiş, knezler Altın Orda'yı ziyaret etmek zorunda kalmış, Rus knezliklerine darugalar tayin edilmiş, knezler hanlar adına para bastırılmıştır.⁵

Rus knezliklerini Altın Orda'ya bağlayan söz konusu bağlılık şartları şüphesiz çok ağırdı. Bu olaylar hem isyanlara hem de farklı sorunlara yol açmıştır. Tüm bunlar çalışmada ele alınan tarihî hikâyelere de konu olmuştur. Bu bağlamda en başta *Повесть об Убиении в Орде Князя Михаила Черниговского И Его Боярина Феодора* (*Çernigov Knezi Mihail ve Onun Boyarı Fedor'un Orda'da Öldürülmesine Dair Hikâye*) adlı eseri zikretmek gerekmektedir. Belirtildiği üzere Rus knezleri yarlık alabilmek, itaat bildirmek ya da başka sebeplerden ötürü sıkça hanları ziyaret ettiler. Ziyaretler son derece zor şartlarda gerçekleşiyordu. Knezler, hanların istediklerini yaptıklarında bir sorun çıkmasa da küçük itaatsizlik dahi idamla sonuçlanıyordu. Hikâyeye konu olan Çernigov Knezi Mihail'den 1246'da Batu'nun yanına gittiğinde kendisinden ateşin üstünden atlaması istendi, Mihail ise bunu reddetti. Mihail, Batu'nun hâkimiyetini kabul ettiğini, ancak Moğolların dini ve geleneklerini kabul edemeyeceğini bildirdi. Neticede Knez Mihail idam edildi.⁶ Bu şekilde ilk yüzyılda Altın Orda'da 10 Rus knezi idam edildi.

Tarihî hikâyelere de konu olan Altın Orda – Rusya arasındaki sorunlar aslında ilk dönemde yaşandı. Zamanla Ruslar, Altın Orda hâkimiyetini kabullendiler, bunun kısa sürede sona eremeyeceğini, dolayısıyla hanlarla anlaşmanın kârlı olduğunu anladılar. Bu siyaseti en iyi uygulayan knezlik ise Moskova oldu. Nitekim hanlarla iyi geçinen Moskova knezleri, daha sonraki

⁵ Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, s. 128-170.

⁶ "Povest Ob Ubiennii v Orde Knyazya Mihaila Çernigovskogo i Ego Boyarina Feodora", *PSRL, VI, Tverskaya Letopis*, haz., A. İ. Tsepkov, Ryazan, 2000, s. 398-402; "Povest Ob Ubiennii v Orde Knyazya Mihaila Çernigovskogo i Ego Boyarina Feodora", *Pamyatniki Literaturi Drevney Rusi. XIII Vek*, haz., L. A. Dmitriev, Moskova, 1981, s. 228-235.

süreçte diğer Rus knezliklerini ele geçirerek Moskova Rusyasının kuruluşuna ve Altın Orda'dan bağımsızlığın elde edilmesinde önemli rol oynadı.

Bu grupta değerlendirilebilecek bir başka hikâye ise *Повесть о Шевкале* (*Şevkal Hakkında Hikâye*)'dir. 1326'da Özbek Han, Tver Knezi Aleksandr Mihayloviç'i cezalandırmak için emirlerinden Şevkal'ı Tver'e gönderdi. Şevkal, Aleksandr'ı tahtan indirse de birkaç gün sonra Tver halkı ona karşı isyan etti ve onu öldürdü. 1327'de Özbek Han Tver'e bir birlik gönderip Tver halkını cezalandırdı. *Şevkal Hakkında Hikâye* de bu gerçek olayı, edebî tarzda ele almaktadır.⁷

Aslında Altın Orda'nın Rusya üzerindeki hâkimiyeti sağlamken buna benzer olaylar pek fazla yaşanmadı. Dolayısıyla XIV. yüzyılın sonuna kadar bu tür eserlerin sayısı fazla değildi. Ancak Canibek Han'dan (öl. 1357) sonra Altın Orda'nın yaşadığı ikinci fetret dönemi ve Rusya'nın gittikçe güçlenmesi, Rusların yavaş yavaş Altın Orda'ya karşı bağılıklarını azaltmaya başlamalarına neden oldu. Bunun da neticesinde aralarında ilk ciddi çatışmalar vuku buldu. Bunların hepsi, ayrı ayrı tarihî hikâyelere konu oldu: *Повесть о Побоище на Реке Пьяне* (*Pyana Nehri Savaşı Hakkında Hikâye*);⁸ *Задонщина* (*Zadonşina*);⁹ *Сказание о Мамаевом Побоище* (*Mamay İle Savaş Hakkında Hikâye*).¹⁰

Pyana Nehri Savaşı Hakkında Hikâye, Altın Orda birliklerinin 1377'de Rus topraklarına düzenledikleri seferi konu etmektedir. Seferin sebebi ise Rusların Altın Orda'daki fetret döneminden istifade ederek 1370-1376 yıllarında üç kez Altın Orda topraklarına saldırmalarıdır. Bunun üzerine Altın Orda'da taht adayı olan Arapşah, Nijniy Novgorod'a cezalandırma

⁷ "Povesty o Şevkale", *PSRL, VI, Tverskaya Letopis*, haz., A. İ. Tsepkov, Ryazan, 2000, s. 417-418; "Povesty o Şevkale", *Pamyatniki Literaturi Drevney Rusi XIV- Seredina XV Veka*, haz., Ya. S. Lurye, Moskova, 1981, s. 62-65.

⁸ "Povesty o Poboişe Na Reke Pyane", *PSRL, III, Voskresenskaya Letopis*, haz., A. İ. Tsepkov, Ryazan, 1998, s. 43-45. Bu hikâye, Türkiye'de de yayımlandı. Bkz. İlyas Kemaloğlu, "Pyana Nehri Savaşı Hakkında Hikâye (Giriş, Tercüme ve Değerlendirme)", *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl'a Armağan*, haz., T. Eray Biber, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019, s. 357-364.

⁹ "Zadonşina", *Pamyatniki Literaturi Drevney Rusi. XIII Vek*, haz., L. A. Dmitirev, Moskova, 1981, s. 96-111.

¹⁰ "Skazanie O Mamaevom Poboişe", *Pamyatniki Literaturi Drevney Rusi XIV-Seredina XV Veka. Vek*, haz., V. P. Budaragin ve L. A. Dmitriev, Moskova, 1981, s. 132-182.

seferi yaptı, daha sonra ise kısa süreliğine de olsa (1380 yılına kadar) Altın Orda tahtına da çıktı. 3 yıl sonraki karşılaşma ise Altın Orda açısından bu kadar başarılı olmadı. 1380’de Mamay Mirza’nın başkanlığındaki Altın Orda birliği, Kulikovo’da Ruslara yenildi. Bu olay, *Zadoşşına ve Mamay ile Savaş Hakkında Hikâye*’ye konu oldu. Bu muharebede Rus knezlikleri birleştikleri takdirde Altın Orda’yı yenebileceklerini anladılar. Bu bağlamda Kulikovo Muharebesi, Ruslar açısından önemliydi. Hâlbuki mağlup edilen han değil, yalnızca bir emirdi. Nitekim Kulikovo’dan hemen sonra Toktamış, Altın Orda’da düzeni sağladıktan neredeyse hemen sonra Moskova’ya bir sefer düzenledi (1382) ve Rus knezlikleri üzerindeki hâkimiyeti yeniden pekiştirdi. Bu da bir başka hikâyeye konu oldu: *Повесть о Нашествии Токтамыша* (Toktamış’ın Saldırısı Hakkında Hikâye).¹¹ Toktamış Han bu seferiyle Rus knezliklerini hâkimiyet altına aldığı gibi Altın Orda’nın eskiden hâkim olduğu toprakların büyük kısmına da hâkimiyetini kabul ettirdi. Ancak bu süreçte kendisine tahta çıkma konusunda destek veren Emir Timur ile karşı karşıya geldi. Nitekim Timur, Altın Orda üzerine 1391 ve 1395 yılları olmak üzere 2 ayrı sefer düzenledi. İkinci sefer sırasında Emir Timur, Toktamış’ı mağlup ettikten sonra Rus topraklarına da girdi ve Elets şehrine kadar ilerledi. Timur’un bu hareketi, *Повесть о Темир Аксаке* (Aksak Timur Hakkında Hikâye) adlı hikâyede ele alındı.¹²

Yine Timur’un Altın Orda’dan çekilmesinden ve Edigey Mirza’nın kukla hanlar çıkartarak Altın Orda’da iktidarı ele geçirdikten sonra Edigey de Moskova’ya bir sefer düzenledi (1408). Bu olay da *Сказание о Нашествии Эдигея* (Edigey’in Saldırısı Hakkında Menkıbe)’de anlatılmaktadır.¹³

Siyasi tarihle ilgili son hikâye ise *Повесть о Стоянии на Угре* (Ugra Nehri’ndeki Karşılaşma Hakkında Hikâye)’dir.¹⁴ Bu eser, 1480 yılında Büyük Orda Hanı Ahmet’in Rus topraklarına düzenlediği başarısız seferi konu

¹¹ “Povesty O Naşestvii Toktamışa”, *PSRL, III, Voskresenskaya Letopis*, haz., A. İ. Tsepkov, Ryazan, 1998, s. 65-73.

¹² “Povesty O Temir Aksake”, *PSRL, III, Voskresenskaya Letopis*, haz., A. İ. Tsepkov, Ryazan, 1998, s. 95-99.

¹³ “Skazanie o Naşestvii Edigeya”, *PSRL, III, Voskresenskaya Letopis*, haz., A. İ. Tsepkov, Ryazan, 1998, s. 118-120.

¹⁴ “Povesty o Stoyanii Na Ugre”, *PSRL, III, Voskresenskaya Letopis*, haz., A. İ. Tsepkov, Ryazan, 1998, s. 273-275.

etmektedir. Bu tarih ve bu sefer, aynı zamanda Rus knezliklerinin Altın Orda'dan bağımsızlıklarını kazanma ve Moskova Rusyası'nın tarih sahnesine çıkma tarihi olarak da kabul edilmektedir.

RUS DEVLET ADAMLARI VE ONLARIN ALTIN ORDA İLE İLİŞKİLERİNİ KONU EDEN HİKÂYELER

Üçüncü grubu ise Altın Orda döneminde Rusya açısından başarılı siyaset izleyen Rus devlet adamları ve onların Altın Orda ile ilişkilerini konu eden hikâyeler oluşturmaktadır. Bunlar arasında bu çalışma açısından en önemlileri, Altın Orda hanlarıyla işbirliği yapan ve böylece kendi topraklarını onların seferinden koruyup halkını refaha ulaştıran Aleksandr Nevskiy ile Kulikovo'da Mamay Mirza'yı mağlup eden Dmitriy Donskoy'un hayatlarıdır: *Повесть о Житии и о Храбрости Благоверного Князя Александра (Dindar Knez Aleksandr Nevskiy'in Hayatı ve Kahramanlığı Hakkında Hikâye)*¹⁵ ve *Слово о Житии и Преставлении Великого Князя Дмитрия Ивановича, Царя Русского (Büyük Knez, Rus Çarı Dmitriy İvanoviç'in Hayatı ve Ölümü)*.¹⁶

DİN ADAMLARININ HAYAT HİKÂYELERİ

Dördüncü grubu yine aynı dönemde önemli rol oynayan din adamlarının hayat hikâyeleri oluşturmaktadır. Bilindiği gibi Rus Ortodoks Kilisesi ve din adamları Altın Orda tarafından vergi ve diğer yükümlülüklerden muaf tutulduğundan Kilise çok güçlendi ve daha sonra Rus knezliklerinin Moskova'nın etrafında birleşmesinde ve Altın Orda'dan bağımsızlık kazanmasında önemli rol oynadı. Bu süreçte önemli rol oynayan Rus din adamlarının hayat hikâyeleri kaleme alındı. *Житие Сергия Радонежского (Sergiy Radonejskiy'in Hayatı)*¹⁷ bu türün en önemli örneğini oluşturmaktadır.

¹⁵ "Povesty o Jitii i o Hrabrosti Blagovernogo i Velikogo Knyazya Aleksandra", *Pamyatniki Literatury Drevney Rusi. XIII. Vek*, haz., V. İ. Ohotnikov, Moskova, 1981, s. 426-439.

¹⁶ "Slovo o Jitii i Prestavlenii Velikogo Knyazya Dmitriya İvanoviça, Tsarya Russkogo", *Trudi Otdela Drevne-Russkoy Literatury*, V, haz., V. P. Adrianov-Perets, Moskova-Leningrad, 1947, s. 73-96.

¹⁷ "Jitie Sergiya Radonejskogo", *Hrestomatiya po İstorii Rossii, I, S Drevneyşih Vremen do XVII Veka*, haz., İ. L. Babiç, V. N. Zaharov ve İ. N. Ukolova, Moskova, 1944, s. 139-146.

Bu grup içerisinde özellikle *Повесть о Петре, Царевиче Ордынском* (*Ordalı Petro Hakkında Hikâye*)¹⁸ dikkat çekmektedir. 1253'te Rostov Piskoposu Kiril, Saray'a gelerek Rostov'daki mucizelerden bahsetti. Berke'nin yeğeni Dair Kaydagul, Kiril'in anlattıklarından çok etkilendi ve onunla birlikte Rostov'a gitti. Burada vaftiz olup Petro adını aldı. Berke Han buna son derece doğal yaklaştı, hatta ona büyük bir servet verdi. Petro da Rostov'da bu parayla bir manastır inşa ettirdi. Petro, eşi öldükten sonra manastıra kapandı, 1547'de de Azizler Mertebesi'ne çıkartıldı. *Ordalı Petro Hakkında Hikâye* işte bu Cengizozğulu'nun hayatını konu etmektedir. Ordalı Petro gibi özellikle Altın Orda'nın zayıfladığı dönemde çok sayıda ileri gelen Altın Ordalı Rusya'ya göç edip Rus Devleti'nin inşa sürecine önemli hizmetlerde bulundu.

SONUÇ

Bu çalışmada incelenen tarihi hikâye türleri, şüphesiz Rus knezliklerinin Altın Orda'ya bağlanmasından önce de mevcut olduğu gibi Altın Orda hâkimiyetinden kurtulduktan sonra da kaleme alınmaya devam edilmiştir. Altın Orda dönemindekiler gibi bunlar ya önemli olayları (örneğin İstanbul'un fethi) ya da önemli şahsiyetleri konu etmiştir. Bu kaynaklar gerçek olayları anlatmakta, buradaki bilgiler yıllıklardaki bilgilerle örtüşmektedir. Aynen yıllıklarda olduğu gibi bunlarda da birçok şey dinî unsurlarla açıklanmaktadır.

Yıllıklardan farklı olarak bu hikâyelerdeki anlatımlarda abartıların ve duygusal yaklaşımların daha fazla olduğu görülmektedir. Yıllıklardaki anlatımlardan bir başka farkları ise konu ettikleri olaylarla ilgili çok daha ayrıntılı bilgi vermeleridir. Dolayısıyla temkinli ve diğer kaynaklarla kıyaslanarak kullanıldığı takdirde bu kaynaklar, başta Ruslarla münasebetler olmak üzere Altın Orda'nın siyasi tarihi açısından büyük önem arz etmektedirler.

¹⁸ "Povesty O Petre, Tsarevitse Ordynskom", *Russkie Povesti 15-16 Vekov*, Moskova-Leningrad, 1958, s. 98-105.

KAYNAKÇA

- Aykut, Altan. “Batu Han’ın Rusya Seferiyle İlgili Ryazan’ın Batu Han Tarafından Yakılıp Yıkılması Hikâyesi”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 31/1-2 (1987): 1-13.
- “Jitie Sergiya Radonejskogo”. *Hrestomatiya po İstorii Rossii, I, S Drevneyşih Vremen do XVII Veka*. haz., İ. L. Babiç, V. N. Zaharov ve İ. N. Ukolova. Moskova, 1944.
- Kemaloğlu, İlyas. *Altın Orda ve Rusya. Rusya Üzerindeki Türk Tatar Etkisi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.
- Kemaloğlu, İlyas. “Pyana Nehri Savaşı Hakkında Hikâye (Giriş, Tercüme ve Değerlendirme)”. Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl’a Armağan. haz., T. Eray Biber. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019.
- “Povest Ob Ubienii v Orde Knyazyia Mihaila Çernigovskogo i Ego Boyarina Feodora”. *Pamyatniki Literaturi Drevney Rusi. XIII Vek*. haz., L. A. Dmitriev. Moskova, 1981.
- “Povest Ob Ubienii v Orde Knyazyia Mihaila Çernigovskogo i Ego Boyarina Feodora”. *PSRL, VI, Tverskaya Letopis*. haz., A. İ. Tsepkov. Ryazan, 2000.
- “Povesty o Jitii i o Hrabrosti Blagovernogo i Velikogo Knyazyia Aleksandra”. *Pamyatniki Literaturi Drevney Rusi. XIII. Vek*. haz., V. İ. Ohotnikov. Moskova, 1981.
- “Povesty o Kalkatskom Poboışe”. *PSRL, VI, Tverskaya Letopis*. haz., A. İ. Tsepkov. Ryazan, 2000.
- “Povesty O Naşestvii Toktamişa”. *PSRL, III, Voskresenskaya Letopis*. haz., A. İ. Tsepkov. Ryazan, 1998.
- “Povesty O Petre, Tsarevitse Ordinskom”. *Russkie Povesti 15-16 Vekov*. Moskova-Leningrad, 1958.
- “Povesty o Poboışe Na Reke Pyane”. *PSRL, III, Voskresenskaya Letopis*. haz., A. İ. Tsepkov. Ryazan, 1998.
- “Povesty o Razoreнии Ryazani Batiem”. *Pamyatniki Literaturi Drevney Rusi. XIII Vek*. haz., İ. A. Lobakova. Moskova, 1981.
- “Povesty o Stoyanii Na Ugre”. *PSRL, III, Voskresenskaya Letopis*. haz., A. İ. Tsepkov. Ryazan, 1998.
- “Povesty o Şevkale”. *Pamyatniki Literaturi Drevney Rusi XIV- Seredina XV Veka*. haz., Ya. S. Lurye. Moskova, 1981.
- “Povesty o Şevkale”. *PSRL, VI, Tverskaya Letopis*. haz., A. İ. Tsepkov. Ryazan, 2000.

- “Povesty O Temir Aksake”. *PSRL, III, Voskresenskaya Letopis.* haz., A. İ. Tsepkov. Ryazan, 1998.
- “Skazanie O Mamaevom Poboışe”. *Pamyatniki Literaturı Drevney Rusi XIV-Seredina XV Veka.* Vek. haz., V. P. Budaragin ve L. A. Dmitriev. Moskova, 1981.
- “Skazanie o Naşestvii Edigeya”. *PSRL, III, Voskresenskaya Letopis.* haz., A. İ. Tsepkov. Ryazan, 1998.
- “Slovo o Jitii i Prestavlenii Velikogo Knyazya Dmitriya İvanoviça, Tsarya Russkogo”. *Trudi Otdela Drevne-Russkoy Literaturı, V.* haz., V. P. Adrianov-Perets. Moskova-Leningrad, 1947.
- “Slovo o Pogibeli Russkoy Zemli Posle Smerti Velikogo Knyazya Yaroslava”. *Pamyatniki Literaturı Drevney Rusi. XIII Vek.* haz., L. A. Dmitriev. Moskova, 1981.
- “Zadonşina”. *Pamyatniki Literaturı Drevney Rusi. XIII Vek.* haz., L. A. Dmitirev. Moskova, 1981.

JAPON SİYASİ TARİHİNDE CENGİZ HAN VE MOĞOLLAR

GENGHIS KHAN AND THE MONGOLS
IN JAPANESE POLITICAL HISTORY

Dr. Mürsel Doğrul
Necmettin Erbakan Üniversitesi

Dr. MÜRSEL DOĞRUL | Necmettin Erbakan Üniversitesi |
mdogrul[at]erbakan.edu.tr | ORCID: 0000-0002-0637-843X

Mürsel Doğrul, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler bölümünden 2014'te mezun olmuştur. Erasmus programı kapsamında Romanya'da bir dönem kalarak lisans eğitimini tamamlamıştır. 2013'te AB Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı'nda birer ay süre ile stajlar görmüştür. 2015'te hem Abant İzzet Baysal Üniversitesi (Siyaset Bilimi) hem de Necmettin Erbakan Üniversitesi'nde (Uluslararası İlişkiler) yüksek lisans eğitimine başlamıştır. 2016 yılında üç aylık bir süre için, İspanya'nın Barcelona şehrinde İngilizce öğretmeni olarak görev almıştır. 2017 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi'nden yüksek lisans derecesini ve 2021 yılında ise Milli Savunma Üniversitesi, Atatürk Stratejik Araştırmalar Enstitüsü'nden doktora derecesini alarak mezun olmuştur. Şu anda Necmettin Erbakan Üniversitesi Öğretim Görevlisi karosunda yer alan Doğrul, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) Başkanlığı'nda danışmanlık görevini yürütmektedir. Japon dış politikası ve güvenlik politikaları üzerine akademik çalışmalar yapmış ve yayınlanmış makaleleri bulunmaktadır. İleri seviyede İngilizcenin yanında orta seviyede Japonca yetkinliği vardır.

Dr. MÜRSEL DOĞRUL | Necmettin Erbakan University |
mdogrul[at]erbakan.edu.tr | ORCID: 0000-0002-0637-843X

Mürsel Doğrul graduated from Bolu Abant İzzet Baysal University, Department of International Relations in 2014. He completed his undergraduate education by participating in research Romania for 6 months term with the Erasmus Program. He has completed internships at the Ministry of EU of Turkey and the Ministry of Foreign Affairs of Turkey for one month in 2013. He started his master's degree at both Abant İzzet Baysal University (Political Science) and Necmettin Erbakan University (International Relations) in 2015. He has worked as an English teacher in Barcelona for three months in 2016. He graduated from the International Relations M.Sc. program at Necmettin Erbakan University and got his Ph.D. from the Turkish National Defense University, Atatürk Strategic Research Institute in 2021. Currently, he is a teaching assistant at Necmettin Erbakan University and an advisor at the Turkish Academy of Sciences (TÜBA) at the same time. He has published many academic works and articles on Japanese foreign and security policies. In addition to advanced English, he has an intermediate level of Japanese proficiency.

JAPON SİYASİ TARİHİNDE CENGİZ HAN VE MOĞOLLAR

Öz

Japon siyasi kültürü günümüzde pasifist (barış-sever) ve ekonomik, kültürel gelişmişlik imgeleri üzerinden tasvir edilmektedir. Tarihsel olarak da belli istisna dönemler haricinde estetiğin ve sanatın beşiği mahiyetindeki ada ülkesi Japonya bu dolayısıyla Samuraylar, Budizm, Şintoizm ve İkebana vb. birçok kültürel değer ile anılmaktadır. Japonlar ile beraber akla gelen estetik ve kültür dışı bir kavram ise “kamikaze”dir¹ ve Japon siyasi tarihinde II. Dünya Savaşı sırasında Japon ordularının havadan düşman kuvvetlerinin deniz güçlerine doğru yaptıkları intihar dalışları ile ortaya çıkmıştır. Ancak kamikaze kavramının arkasındaki derin anlam ve bağlam Moğol-Japon ilişkiler tarihiyle mana bulmaktadır.² Bu mana alemi kamikaze kavramının çok daha ötesine giderek çeşitli tarihsel vakaları da barındırmasıyla önemlidir. Çünkü Japon emperyalist tarihi literatürü Cengiz Han’ın bir Japon olduğu iddiasıyla karşımıza çıkarken günümüz Cengiz Han algısı üzerine şekillenerek yeşeren Moğol milliyetçiliğinin mimarı ülkenin de Japonya olduğu söylenmektedir.³

ABD-Japonya arasında yaşanan Pasifik Savaşının sonlarına doğru Japon intihar operasyonlarının kamikaze olarak adlandırılması bu görevlere ilahi bir misyon yükleme çabaları olarak düşünülebilir. Kamikazenin Japonlar için barındırdığı ilahi evsafı onun üzerine çok da çalışılmamış mülahazaları beraberinde getirmektedir. Cengiz Han’ın mirasının modern iz düşümlerine⁴ Japonya odağında yer vermek bu çalışmanın temel gayesidir. Bu çalışma tarihsel dönemsellikten daha ziyade Japon siyasi tarihine etkileri odağında Cengiz Han olgusunu ve bağlamsal olaylarını/etkilerini eklektik bir yöntemle ele almaktadır.

Anahtar Sözcükler

Cengiz Han, Moğollar, Kubilay Han, Kamikaze, Emperyalist Japonya

¹ Kamikaze sözcüğü Japonca’da Kami “Tanrı” (神) ve Kaze “rüzgar” (風) kelimelerinden oluşur ve “Tanrının rüzgarı” (神風) anlamına gelir; Erdal Küçükalyağın, “Kamikaze, Haçiman ve Song Bakırı: Kubilay’ın Japonya’yı İstila Girişimlerini Yeniden Düşünmek,” in *Selçuk Esenbel, Erdal Küçükalyağın (Ed.) Türkiye’de Japonya Çalışmaları II* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2015), 361.

² Erdal Küçükalyağın, *Samuraylar Çağı Dönüm Noktalarıyla Japon Tarihi* (İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2013), 77–78.

³ Uradyn E. Bulag, *Nationalism and Hybridity in Mongolia* (Oxford Studies in Social and Cultural Anthropology, 2010).

⁴ Jack Weatherford, *Genghis Khan and the Making of the Modern World* (New York: Three Rivers Press, 2004).

GENGHIS KHAN AND THE MONGOLS IN JAPANESE POLITICAL HISTORY

Abstract

The Japanese political culture is depicted through pacifist (peace-lover) and economic and cultural development images today. Except for certain historic periods, the island country Japan is remembered with many cultural values like Samurai, Buddhism, Shintoism, and Ikebana as a cradle of aesthetics and art. On the other hand, anesthetic and non-cultural concept that comes to mind with Japan is “kamikaze”. During the Second World War, it emerged in Japanese political history when the Japanese armies made suicide dives from the air towards the naval forces of enemy. This realm of meaning goes far beyond the concept of kamikaze because it contains various historical facts. Japanese imperialist historical literature brings us with the claim that Genghis Khan was a Japanese. In addition, it is claimed that Japan is the architect of Mongolian nationalism, which is shaped by the perception of Genghis Khan today.

Entitling the Japanese suicide operations as kamikaze towards the end of the Pacific War between the USA and Japan can be thought as an attempt to impart a divine mission to these attacks. The divine meaning of the kamikaze for the Japanese brings along unstudied considerations. The main purpose of this study is to include the modern impressions of the legacy of Genghis Khan in the focus of Japan. This study deals with the phenomenon of Genghis Khan and his contextual events/effects with an eclectic method, focusing on his effects on the political history of the Japanese rather than its historical periodicity.

Keywords

Genghis Khan, Mongols, Kublai Khan, Kamikaze, Imperial Japan

MOĞOL SEFERLERİ VE JAPON TARİHİ

Moğol Hakanı ve aynı zamanda Çin'de Yuan Hanedanının kurucusu Kubilay Han (1215-1294) zamanında Moğollar, 1274 ve 1281 yılları olmak üzere iki defa Japonya'yı istila etme girişiminde bulunmuşlardır.¹ Büyük Moğol Hanı Mengü'nün (Möngke), Song İmparatorluğu ile savaşta ölümü üzerine 1264'de tahta geçen Kubilay Han'ın, Japonya'yı kontrol alma isteğinin geri planında yatan neden bölge ticaretinde bir nevi ortak para birimi gibi yoğun olarak kullanılan Song bakır parasının hammaddesinin ana kaynaklarından birinin Japonya olmasıydı.²

Kubilay Han'ın, Kore yarımadasında bulunan Goryeo Krallığı üzerindeki hakimiyeti Kamakura'daki (Tokyo'nun hemen güneyinde bir Japon sahil şehridir) şogunluk hükümetini düşündürmeye başlamıştı.³ 1180-1185 yıllarında Taira ve Minamoto Klanlarının Genpei İç Savaşı sonucunda kurulan şogunluk sisteminin⁴ sorunları halen çözülmüş değildi. Böyle bir anda gelecek Moğol tehdidi karşısında ne tür stratejilerin izleneceği konusunda da

¹ "The Mongols in World History Timeline Period: 1000-1500 CE," Asia for Educators, Columbia University, <http://afe.easia.columbia.edu/mongols/index.htm>. Erişim:15.04.2021

² Geliştirdiği deniz ticareti sayesinde Song İmparatorluğu 12. yüzyılda ve 13. yüzyılın ilk yansında yüksek kalitede ürünler üretme kapasitesi ve mallarını yurtdışına serbestçe satarak dünya ticaretine katılması açısından rakipsizdi (s. 362). Bu sayede Kore ve Japonya'yı da içeren bölgeyi besleyen ticaret ve ekonomisi hızla geliyordu (s. 374). Bu ticaret uluslararası ticarette ödeme aracı olarak büyük talep gören Song Bakır parası ile yapılmaktaydı (s. 374-375). İşlenmemiş bakırın kaynağı ise büyük oranda Japonya'ydı (s. 377). Bunu gören Kubilay Han, Japonya'nın Çin'in en başta gelen ticaret ortağı olduğunun da farkındaydı. Bakırın ticaretinin ele geçirilmesiyle Yuan Hanedanın refahını ve istikbalini de ele geçirebilecekti (s. 378); Küçükyalçın, "Kamikaze, Haçiman ve Song Bakır: Kubilay'ın Japonya'yı İstila Girişimlerini Yeniden Düşünmek."

³ Küçükyalçın, 363-64.

⁴ 1192'de Japonya Şogunu general Yoritomo no Minamoto ilan edilmiş ve o da Japonya'nın siyasi güç merkezini Kyoto'dan Kamakura'ya taşımıştır. Japon İmparatorunu Kyoto'da sembolik bir makam haline getiren bu olayı Erdal Küçükyalçın eserinde Samuraylar Çağı'nın başlangıcı olarak işlemiştir. Yoritomo'dan sonra başlayan şogunluk güç mücadeleleri ve Japonların karmaşık siyasi yapısı Moğollar ile hem iletişimi hem de mücadeleyi güçleştirmiştir; Küçükyalçın, *Samuraylar Çağı Dönüm Noktalarıyla Japon Tarihi*, 81; Küçükyalçın, "Kamikaze, Haçiman ve Song Bakır: Kubilay'ın Japonya'yı İstila Girişimlerini Yeniden Düşünmek," 364.

belirsizlikler hakimdi. Nitekim, Kyoto'daki Shōkokuji tapınağının Zen rahibi Zuikei Shuho'nun (瑞周鳳/ 1392-1473) kaynaklarında yer verildiği ve Erdal Küçükyalçın'ın da aktardığı üzere, 1267'de Kubilay'ın göndermiş olduğu mektup Japonya'ya ulaşmıştır. Mektupta Japonya 'Küçük Ülke' olarak anılır ve biat istenir. Aksi taktirde silahlara başvurulacağı ima edilmektedir ⁵;

Büyük Moğol İmparatorluğu'nun imparatoru olarak biz, bu mektubu Japonya kralına gönderiyoruz. Görüşümüze göre, kadim zamanlardan beri küçük ülkenin [Japonya] hükümdarı, ülkesinin sınırlarını bizimle [Çin] paylaşmış ve bizimle iyi ilişkiler içinde olmayı samimiyetle sürdürmüştür. Söylemeye gerek bile yok ancak hükümdar atamız [Cengiz Han] imparatorluğun hâkimi olmak üzere Gök'ten [Gök-Tanrı] kut almıştır. Sayısız uzak yabancı diyarlar otoritemizden korkmakta ve erdem/erimize hayranlık duymaktadırlar. Tahta geçtiğimizde, uzun süredir devam eden savaşlar [1231-1259] nedeniyle halkı yorgun düşen Kore'de silahların bırakılmasını, topraklarının iadesini ve genç ve ihtiyarların evlerine dönmelerini sağladık. Vasallarımız olan Kore vezirleri minnet duygularıyla saygılarının göstergesi olarak haraçlarını bize sunmak üzere sarayımıza geldiler. Bir vasalın hükümdarına karşı görevini yerine getirirken [bizimle] baba-oğul ilişkisinin mutluluğunu yaşıyorlar. Kralın vezirleri de zaten bunu biliyor olmalı. Kore doğu sınırlarımızda yer alan bir vasalımızdır ve Japonya Kore'ye yakındır. Kuruluşundan beri Japonya da yeri geldiğinde Çin'e ziyaretler düzenlemiştir. Ancak bizim hükümdarlığımız süresince dostane ilişkiler kurmak için tek bir elçi dahi gelmedi. Korkarız krallık [Japonya] henüz durumu yeterince kavrayamadı. Bu nedenle irademiz hakkında sizi aydınlatan bir mektupla özel bir elçi yolluyoruz. Bundan sonra iletişimin ve dostane bağların kurulacağını ve yakın ilişki içinde olacağımızı ümit ediyoruz. Bilgeler dört okyanus arasındaki tüm ülkeleri kendi evleri kabul ederler. İyi ilişkiler kurulmazsa ortak yaşam prensibini nasıl koruyacağız? Silahlara başvurmayı kim ister ki? Kral bunu iyi düşünsün.⁶

Kubilay Han'ın bu mektubu ayrıca bugünün çok kritik başlıklarından Çin-Japonya ilişkilerinin tarihine dair önemli bilgiler vererek kadim zamanlarda Japonya'nın Çin'e iyi ilişkiler kurmak için elçiler gönderdiğini hatırlatmaktadır.⁷ Bu mektuba bir cevap verilmemiş ve sonraki dönemlerde gönderilen elçiler de ülkeye kabul edilmemiştir.⁸ Tüm bu yaşananlar sonucunda Kubilay Han sefer hazırlıklarına başlamıştır.

⁵ Küçükyalçın, "Kamikaze, Haçiman ve Song Bakırı: Kubilay'ın Japonya'yı İstila Girişimlerini Yeniden Düşünmek," 365-66.

⁶ "Zuikei Shuho (1391-1473) tarafından 1470 yılında hazırlanan *Zenrin Kokuhōki* (Ükeminin Hazinesi olan Komşularla İyi İlişkilerin Bir Dökümü) adlı kaynakta verildiği şekliyle"; Küçükyalçın, *Samuraylar Çağı Dönüm Noktalarıyla Japon Tarihi*, 99-100.

⁷ Erdal Küçükyalçın Kubilay'ın mezkûr mektubuna eserinde Ek1 olarak yer vermiştir; Küçükyalçın, 83.

⁸ Küçükyalçın, "Kamikaze, Haçiman ve Song Bakırı: Kubilay'ın Japonya'yı İstila Girişimlerini Yeniden Düşünmek," 366.

Kasım 1274'deki ilk Moğol çıkartmasında teke tek dövüşte usta Japonlar,⁹ daha önce tanık olmadıkları toplu halde yapılan manevraların ve yeni askeri teknolojilere dayanan savaş stiline şokunu yaşamışlardır.¹⁰ Bu çıkarma yedi yıl sonra gerçekleşecek asıl saldırı öncesi bir keşif çıkarmasıydı ve Moğollar Ekim 1274'de iç bölgelerine kadar ilerlemiş oldukları Kyushu adasından aniden geri çekilmişlerdi.¹¹ 1281'de beklenen büyük dönüşünü yapan Moğolların yaşayacağı fiyaskonun temel sebepleri,¹² başta koordinasyonsuzluk, sonra yüksek Japonların çıkartmayı engellemek amacıyla tüm sahil boyunca inşa ettikleri Hakata duvarları¹³ ve nihayet amansız bir tayfun olacaktı.¹⁴ Yüz binlerce asker ve neredeyse tüm armada yok olurken Moğol saflarından geriye kalanlar ise ya öldürülmüş ya da esir alınmıştır.¹⁵

İnanışa göre o gün kurtarıcı Kamikaze yani Tanrı'nın Rüzgârı idi.¹⁶ Buradaki Japon tanrısı ise Hachiman'dı (八幡).¹⁷ Hachiman'ın kendisini çam ağaçlarından duyulan rüzgâr sesi ile gösterdiğine inanılır ve rüzgâr ile özdeşleştirilirdi. Tarihi sekizinci yüzyıla kadar götürülebilen ve samuray sınıfının koruyucusu kabul edilen Hachiman'ın ve dolayısıyla

⁹ Kallie Szczepanski, "The Mongol Invasions of Japan Kublai Khan's Quests for Domination in 1274 and 1281," ThoughtCo, October 16, 2019, <https://www.thoughtco.com/the-mongol-invasions-of-japan-195559>.

¹⁰ Mark Cartwright, "The Mongol Invasions of Japan, 1274 & 1281 CE," World History Encyclopedia, July 2, 2019, <https://www.worldhistory.org/article/1415/the-mongol-invasions-of-japan-1274--1281-ce/>.

¹¹ Küçükyağın, *Samuraylar Çağı Dönüm Noktalarıyla Japon Tarihi*, 84-86.

¹² İkinci çıkarmanın askeri donanımı için bkz; Küçükyağın, "Kamikaze, Haçiman ve Song Bakırı: Kubilay'ın Japonya'yı İstila Girişimlerini Yeniden Düşünmek," 369.

¹³ Kubilay Han'ın armadasının neden başka bir bölgeye değil de Hakata'ya çıkartma yaptığının ayrıntısı için bkz; Küçükyağın, 373.

¹⁴ Bazı kaynaklara göre Moğolların ilk çıkarmasında da kamikaze rüzgarı esmiş ve Moğollar geri çekilirken zaiyat vermişlerdir; Oakley, "Cataclysmic Moments in History - The Kamikazes That Saved Japan" (Invicta, June 18, 2017), <https://www.youtube.com/watch?v=a0WDERAXcC8&t=505s>.

¹⁵ J. Neumann, "Great Historical Events That Were Significantly Affected By the Weather: I. the Mongol Invasions of Japan," *Bulletin of the American Meteorological Society* 56, no. 11 (1975): 1169, [https://doi.org/10.1175/1520-0477\(1975\)056<1167:GHETWS>2.0.CO;2](https://doi.org/10.1175/1520-0477(1975)056<1167:GHETWS>2.0.CO;2).

¹⁶ Japon tarihçiler, Moğol çıkartmalarındaki başarıyı tamamen kamikazeye yüklemek yerine o dönem topraklarını savunan Japon birliklerin başarılarını da ön planda tutmaktadırlar; Devin Powell, "Japan's Kamikaze Winds, the Stuff of Legend, May Have Been Real," National Geographic Society, November 5, 2014, <https://www.nationalgeographic.com/science/article/141104-kamikaze-kublai-khan-winds-typhoon-japan-invasion>.

¹⁷ Küçükyağın, "Kamikaze, Haçiman ve Song Bakırı: Kubilay'ın Japonya'yı İstila Girişimlerini Yeniden Düşünmek," 372. Küçükyağın; kamikaze kelimesinin Batılı dillere hatalı olarak "Divine Winds" veya "Wind of the Gods" (Tanrıların Rüzgarı) şeklinde çoğul olarak çevrildiğini ve kelimenin doğrudan Haçiman'ı işaretle bir tanrıya işaret etmekte olduğunu söylemektedir. Doğrusu; "Tanrının Rüzgarı" olmalıdır.

kamikaze'nin Japon inanç-değer ekosistemindeki önemi günümüze kadar yerini korumuştur.¹⁸

Kamikaze ile gelen zafer Japonya'nın Kamakura şogunluğuna saygınlıktan ziyade 1333'te Ashikaga Klanı eliyle bir son getirmiştir.¹⁹ Çünkü Moğollar geride ne ganimet ne de toprak bırakmıştı. Bu beklenmedik zafer sayesinde elde edilen bir ganimet olmadığından savaşçı samuraylar için bir ödüllendirme de söz konusu olmamıştı. Moğollardan geriye iç karışıklıklar ve yeni savaşçı ailelerin tarih sahnesine çıkacağı bir dönem kalıyordu.²⁰

Nihayetinde dünya siyasi tarihine yön veren Cengiz Han²¹ ile Japonların doğrudan bir teması olmasa da onun torunu eliyle gelenler, Japonya siyasi tarihinden bugüne uzanan olayların temelini atmıştır.²² İlahi müdahaleyi ve savaş kahramanlığını derç eden bu çıkartmalar tüm görkemi ile Japon kültüründe sonsuza dek efsanevi bir yer tutacaktır.²³

GÜNÜMÜZ CENGİZ HAN ALGISINDA JAPON ETKİSİ

Tarihçilerin Doğu Asya'yı Çin, Kore ve Japonya sınırlı çerçevesinde inceleme eğilimleri vardır. Sugiyama Kiyohiko'nun da yer aldığı bir projede, daha geniş bir Avrasya perspektifiyle Moğolların tarihinin de incelemelere dahil edilmesiyle Orta çağ ve erken modern dönemlerdeki Japon tarihinin bölge gelişmeleri bağlamında daha iyi anlamlandırılacağına dikkat çekilmiştir.²⁴ Nitekim Moğol çıkartmalarından sonraki Savaşan Beylikler Dönemi (Sengoku) ile gelen iç savaşların ardından (1467-1615) Japonya'da siyasi birliği sağlamış olan Oda Nobunaga (1534-1582), Toyotomi Hideyoshi (1537-1598) ve Tokugawa Ieyasu (1543-1616) gibi generallerin Kore yarım adasına yapmak istedikleri akınların gerisinde

¹⁸ Küçükyağın, *Samuraylar Çağı Dönüm Noktalarıyla Japon Tarihi*, 90–91.

¹⁹ D. Robinson, "Eastern Neighbors," in *In the Shadow of the Mongol Empire: Ming China and Eurasia*, Cambridge (Cambridge University Press, 2019), 292–94.

²⁰ Küçükyağın, *Samuraylar Çağı Dönüm Noktalarıyla Japon Tarihi*, 98–99.

²¹ Erik Ringmar, *History of International Relations: A Non-European Perspective* (Cambridge, UK: Open Book Publishers, 2019), 102–25.

²² Erdal Küçükyağın, *Samuray-Kılıcın Efendileri-I* (İstanbul: TİMAŞ, 2019).

²³ Cartwright, "The Mongol Invasions of Japan, 1274 & 1281 CE."

²⁴ Masashi Haneda, "Eurasia in the Modern Period: Towards a New World History," The University of Tokyo, March 31, 2014, <https://kaken.nii.ac.jp/en/grant/KAKENHI-PROJECT-21222001/>.

yatan düşünce, tarihte Moğolların ciddi bir tehdit oluşturması ve ülke dışındaki ilk düşman algısının Kore ve Çin topraklarından başlamasıdır.²⁵ Zeki Velidi Togan, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarından itibaren “Doğu Asya’da yerleşmek isteyen Japonların İç Asya’ya doğru kaydıklarını, ilmi faaliyetlerinde de bir hayli zengin malzeme ortaya koyduklarını” yazmıştır.²⁶ Kubilay Han’ın meşhur Japonya’yı istila girişimlerinden sekiz asır sonra Moğolistan, Japon emperyalist siyaseti menziline 1892-3’te, İmparatorluk Ordusu’ndan Fukushima Yasumasa (1852-1919) sayesinde girmiştir. Berlin’den Vladivostok’a, yani Rusya boyunca Moğolistan ve Mançurya üzerinden bir at yolculuğuna çıkan Fukushima, kişisel bir istekle bu yolculuğunu yapmıştır. Japon ordusu, Yasumasa’nın bu girişimini bir nimet olarak görüp Rusya hakkında istihbarat toplama şansını yakalamıştır.²⁷

1903 yılında Moğolistan’da açılan ilk özel okula Japonların davet edilmesinden üzerine²⁸ bu yıldan sonra Meiji Dönemi Japon yetkililerinin, eğitimi bölgedeki halkları kendi emperyalist amaçlarına hizmet edecek şekilde şekillendirmenin bir aracı ve egemenliklerini kurmak için daha geniş çabalarının bir parçası olarak görerek etkin bir şekilde kullanmışlardır.²⁹ İmparatorluğun bu siyasetinin³⁰ takipçisi Kawahara Misako (1875-1945),

²⁵ Sugiyama Kiyohiko, “Historical Trends in Eurasia and Japan: From the Mongols to the Manchus,” The Nippon Communications Foundation, February 14, 2012, <https://www.nippon.com/en/features/c00102/>.

²⁶ A. Zeki Velidi Togan, *Cengiz Han (1155-1227)*, Kış Sömestresi, 1969, 13.

²⁷ Ayşe Selçuk Esenbel, “Fukushima Yasumasa and Utsunomiya Taro on The Edge of The Silk Road: Pan-Asian Visions and The Network of Military Intelligence from The Ottoman and Qajar Realms Into Central Asia,” in *Japan on The Silk Road: Encounters and Perspectives of Politics and Culture in Eurasia*, Brill’s Japanese Studies Library, Volume 60 (2018, n.d.), 89.

²⁸ Li Narangoa, “Educating Mongols and Making ‘Citizens’ of Manchukuo,” *Inner Asia* 3, no. 2 (2001): 103-4, <https://doi.org/10.1163/146481701793647651>.

²⁹ Narangoa, 101.

³⁰ Japonların bahse konu emperyalist Moğolistan politikaları, dönem İslam politikasının altında da araştırmacılar tarafından işlenmiştir; Matsunaga Akira, “Ayaz Ishaki and Turco-Tartars in the Far East,” in *Selçuk Esenbel and Inaba Chiharu (Eds), The Rising Sun and the Turkish Crescent: New Perspectives on the History of Japanese-Turkish Relations* (Istanbul: Bogaziçi University Press, 2003), 197-215; Michael Laffan, “Mustafa and the Mikado: A Francophile Egyptian’s Turn to Meiji Japan,” *Japanese Studies* 19, no. 3 (December 1999): 269-86; Ayşe Selçuk Esenbel, “Japan’s Global Claim to Asia and the World of Islam: Transnational Nationalism and World Power, 1900-1945,” *American Historical Review* 109, no. 4 (October 2004): 1140-70; Ayşe Selçuk Esenbel, “The Legacy of the War and the World of Islam in Japanese Pan-Asian Discourse: Wakabayashi Han’s Kaikyō Sekai to Nihon,” in *Rotem Kowner (Ed.), Rethinking the Russo-Japanese War, 1904-5*, 1 (Folkestone, Kent: Global Oriental, 2007), 263-80; Cemil Aydın, *The Politics of Anti-Westernism in Asia: Visions of World Order in Pan-Islamic and Pan-Asian Thought*, E-book. (New York: Columbia University Press, 2007); Cemil Aydın, “Beyond Eurocentrism? Japan’s Islamic Studies during the Era of the Greater East Asia War (1937-1945),” in *Renée Worringer (Ed.), The Islamic Middle East and Japan: Perceptions, Aspirations, and the Birth of Intra-Asian Modernity* (Princeton: Markus Wiener, 2007), 137-62; James

Moğol-Japon ilişkilerine etki eder. Kawahara, eğitim yoluyla Japonya ve Moğolistan arasındaki bağları güçlendiren önemli kişilerden biri kabul edilmiştir.³¹ James Boyd, ‘Unutulmuş Bir ‘Kahraman’: Kawahara Misako ve Meiji Dönemi’nde Japonya’nın Moğolistan’daki Gayri Resmi Emperyalizmi’ başlıklı makalesinde XIX. yüzyılın son yarısı ve XX. yüzyılın ilk yarısı odağında Japon-Moğol ilişkilerini kaleme almıştır. Japonya’nın Moğolistan üzerine uyguladığı emperyalist politikaların yalnızca yüzeysel olarak çalışıldığına³² ve öne çıkan isimlerin derinlemesine incelenmediğine³³ değinen Boyd, bir kadın öğretmen olan ve Rus-Japon Savaşı’nda da önemli roller üstlenen Kawahara Misako özelinde bu çalışmasını hazırlamıştır. Kawahara, 1875’te doğmuş ve 1902’de Moğolistan’da öğretmenliğe başlamadan önce Japonya’da ve sonra Çin’de eğitim almıştır. Bununla birlikte, Moğolistan’da bulunduğu süre boyunca sadece öğretmen olarak çalışmakla kalmamış, ayrıca Japon İmparatorluk Ordusu için bir casus olarak tayin edilmiştir. Japonya’ya döndükten sonra anılarını yazdığı kitabında, Japonların bu dönemdeki Moğolistan politikasının detaylarını literatüre kazandırmıştır. Ancak ona dair burada geniş bilgilere yer vermek çalışmanın Cengiz Han özelindeki sınırlılığını aşacağı gerekçesiyle burada sadece Moğolistan’da onun öncülüğünde tesis edilen eğitim sisteminde Cengiz Han figürünün nasıl işlendiğine değinilecektir.

2006’da Moğolistan, Cengiz Han’ın 1206’daki taç giyme törenini temel alarak “Devletin Kuruluşunun 800. Yıldönümünü” kutlamıştır. Bu kutlamaların bir ayağı da Japonya’da gerçekleştirilmiş ve bu durum Cengiz Han’ın uluslararası ticaret için kültürel bir kaynak olduğunu göstermiştir.³⁴ Ayrıca Japonya’nın Cengiz Han’ın başarılarını onurlandıran bu tarz büyük ölçekli festivale katılımı Cengiz Han ve Moğol mirasının Japonya’daki etkilerini göstermesi açısından önemlidir. Başlangıçta tamamen Moğolistan sınırları içerisinde

Boyd, “Faith, Race and Strategy: Japanese-Mongolian Relations, 1873-1945” (Doctor of Philosophy, Australia, Murdoch University, 2008), 294–95.

³¹ James Boyd, “A Forgotten ‘Hero’: Kawahara Misako and Japan’s Informal Imperialism in Mongolia during the Meiji Period,” *Intersections: Gender, History and Culture in the Asian Context* 11 (2005), <http://intersections.anu.edu.au/issue11/boyd.html>.

³² Robert B. Valliant, “Japanese Involvement in Mongolian Independence Movements, 1912-1919,” *Mongolia Society Bulletin* 11/2 (1972): 1–32.

³³ Sadako N. Ogata, *Defiance in Manchuria: The Making of Japanese Foreign Policy, 1931-1932* (Berkeley: University of California Press, 1964), 41–47; Louise Young, *Japan’s Total Empire: Manchuria and the Culture of Wartime Imperialism* (Berkeley: University of California Press, 1998), 40–46.

³⁴ Y. Konagaya, “Modern Origins of Chinggis Khan Worship: The Mongolian Response to Japanese Influences,” in *How Mongolia Matters: War, Law, and Society* (Leiden, The Netherlands: Brill, 2017), 147–64.

düzenlenmesi beklenen yıl boyu süren bu festival ve kutlamalar dizisi, Kasım 2005'te yapılan BM Genel Kurulu'nda 'Medeniyetler Arası Diyalog İçin Küresel Gündem'i teşvik etme çabası olarak uluslararası alanda tanınırlık kazanmıştır.³⁵ Bu kutlamaların göçebe bir medeniyetin tarihi ve kültürel önemi bağlamında BM gündeminin bir başlığı olabilmesi, Moğolistan'ın bu konudaki olağanüstü diplomatik becerisini kanıtlar nitelikteydi.

Yuki Konagaya, Moğolların bu diplomatik başarısının içeriğini 1900'lerin ilk yıllarında Japonların takip ettiği Moğolistan politikasına benzetmektedir. Çünkü o dönemde Cengiz Han'ın ve neslinin Japonya'ya karşı tarihi düşmanlıkları unutulmuş ve o kutsal bir kahraman olarak Moğol halkına sunulmaya başlanmıştır. Yeni dönem Cengiz Han bağlamındaki girişimleri buna benzeterek bir nevi Cengiz Han üzerinden milliyetçilik temelli yeni bir tarih yazımı olarak tanımlamıştır. Cengiz Han, ulusal kimlikleri için bir sembol arayan ve sosyalist dönemi dışlayan Moğollar için halihazırda tarihsel açıdan çalışılmış bir karakterdi. Bu sürecin sonucu olarak Moğol halkı sosyalist dönemden (1924-1992) önceyi yad ediyor ve Cengiz Han'a gerçek saygısını sunuyordu. Moğolistan ulusal kimliği Cengiz Han dönemi üzerinde inşa ediliyordu. Bu verilerden hareketle Konagaya, modern zamanlarda Cengiz Han'ın sekülerleştirilme sürecine odaklanmıştır.³⁶ Yakın Moğol tarihinde Cengiz Han imgesi üzerine kurulan bu geçişin ve Cengiz Han algısının modern kökeninin büyük ölçüde Japonya'dan esinlendiğini, Moğol düşünür Uradyn E. Bulag'ın (2010) *'Moğolistan'da Milliyetçilik ve Melezlik'*³⁷ eserinden hareketle öne sürmüştür.

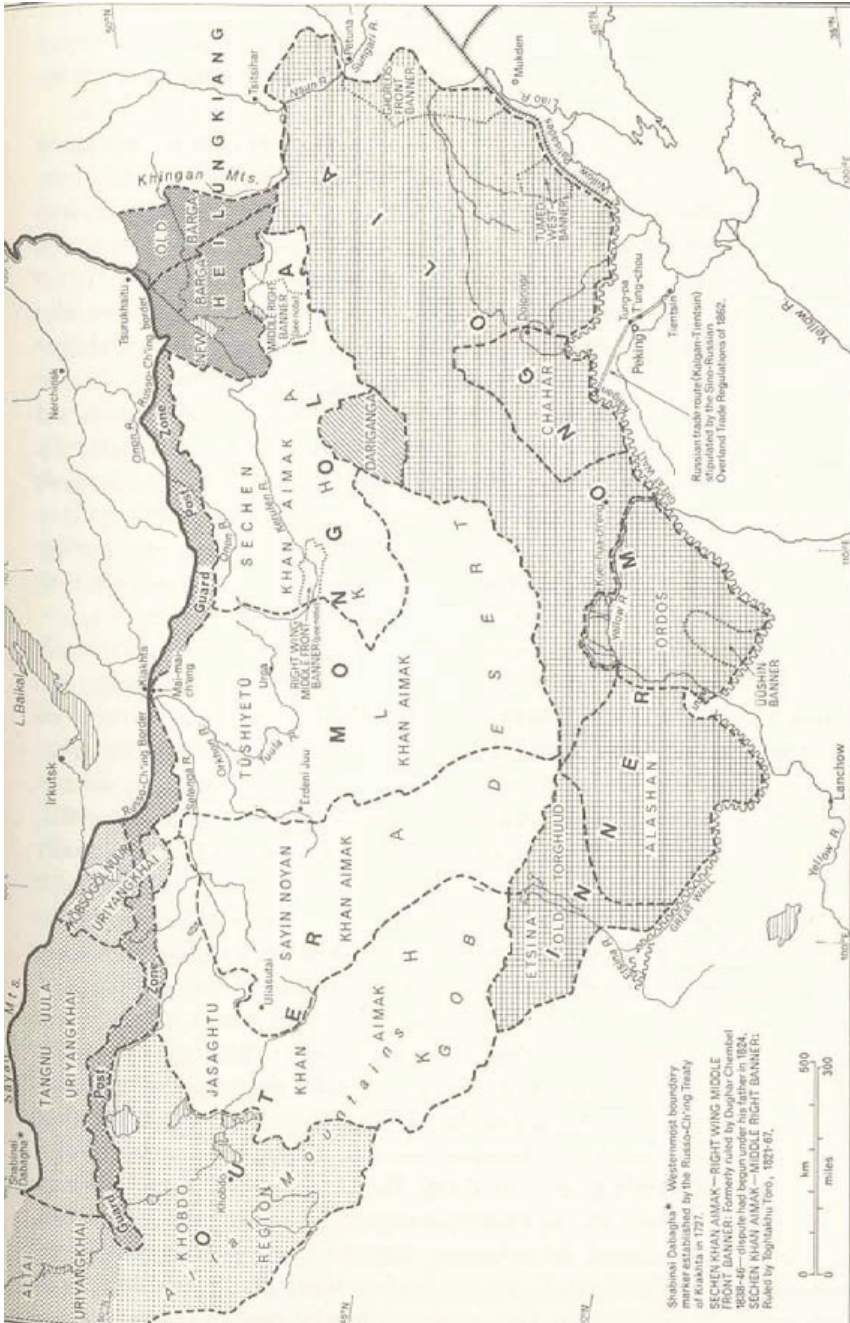
Japonların Mançurya'yı ele geçirmesinden sonra (1931), İç Moğolistan'ın doğu kısmı, (Harita 1) yeni oluşturulan Mançukuo Eyaletinin (滿州國) bir parçası oldu. Bu devlette Japonlar, örgün eğitim yoluyla, farklı etnik kökenleri tek bir yeni ulusal kimlik altında birleştirmeye çalıştı.³⁸ 1944'te Wang Ye Miao (günümüzde Ulan Khot diye geçen Ulan Batur'daki mezarlık) şehrinde Cengiz Han Mozolesi inşa edildi. Böylece Cengiz Han, Moğolların etnik entegrasyonunun sembolü haline geldi.

³⁵ Konagaya, 148; "United Nations General Assembly Agenda A/60/L.7.," United Nations, accessed April 15, 2021, <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/60>.

³⁶ Konagaya, "Modern Origins of Chinggis Khan Worship: The Mongolian Response to Japanese Influences," 149.

³⁷ Bulag, *Nationalism and Hybridity in Mongolia*.

³⁸ Narangoa, "Educating Mongols and Making 'Citizens' of Manchukuo," 102; Konagaya, "Modern Origins of Chinggis Khan Worship: The Mongolian Response to Japanese Influences," 149-50.

Harita 1. 1860'larda Moğolistan³⁹

³⁹ John K. Fairbanks and Denis Twitchett, "The Cambridge History of China, Late Ch'ing 1800-1911, Part 1," 10 (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), 55; Boyd, "Faith, Race and Strategy: Japanese-Mongolian Relations, 1873-1945," 3.

Mançukuo topraklarının dışında, 1937’de üç Moğol özerk hükümeti kuruldu ve 1941’de bu üç hükümet Moğol Özerk Federasyonu’na (蒙古自治邦) entegre edildi.⁴⁰ Bu entegre hükümetin lideri olan Demchigdonrov,⁴¹ özellikle askeri yapılanma ve eğitim sistemi konularında Japon rehberliğini kabul etti. Bu anlaşmaya istinaden Japon İmparatorluğu, 1933’te İyi Komşu Derneği’ni (Zenrinkyōkai-善鄰会) kurmuş ve bu derneğin yerel ofislerinde açılan Japonca okulları dil eğitimi vermeye başlamıştı.⁴² Buralarda yetişen Moğol öğrenciler Japonya’daki okullara kabul edildi.⁴³ Böylece Mançukuo dahilinde ve dışında askeri konulardan eğitime kadar birçok başlıkta Japon etkisi kendisini göstermiştir. Bunun sonucunda bölgedeki önemli gelişmelerden biri sayılan Cengiz Han Mozolesinin inşası ve Cengiz Han takviminin kullanılmaya başlanması gibi uygulamaların arkasındaki Moğol entelektüellerin ateşli Japon milliyetçilerce desteklendiği söylenmiştir.⁴⁴

⁴⁰ Konagaya, “Modern Origins of Chinggis Khan Worship: The Mongolian Response to Japanese Influences,” 150.

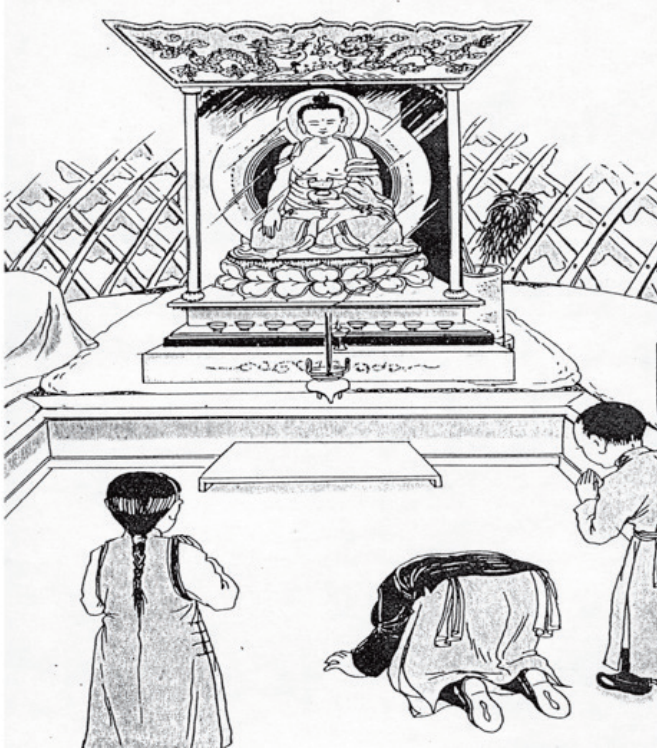
⁴¹ Demchigdonrov: Moğol prensi ve Moğol Özerk Hükümeti hükümdarı demektir; “Moğol Özerk Hükümeti Kraliyet Ailesi - Royal Family of Mengjiang Moğol Özerk Hükümeti Kraliyet Ailesi,” accessed April 18, 2021, https://tr.qaz.wiki/wiki/Royal_family_of_Mengjiang.

⁴² Nichi-Mō Kyoukai (Japon-Moğol Derneği) adı altında faaliyet gösteren derneğin (Japonya ile Moğolistan arasında daha yakın bağlar kurmak amacıyla kurulmuş) adı Kasım 1933’te Zenrin Kyōkai olarak değiştirilmiştir. Değişimin nedeni dernek tarihinde açıklanmıyor, ancak Jagchid’e göre Zenrin Kyōkai’nin kurulması Sasame Tsuneo’nin fikriydi (Kuzey Mançurya’daki Moğol nüfusun yaşadığı Holunbuir bölgesinde genç Moğolları eğitim faaliyetlerine girişen idealist bir eğitimci). Derneğin Başkanı, imparatorluk ailesiyle evlilik yoluyla akraba olan Akranlar Meclisinin bir üyesi Prens Sanetaka Ichijō (1880-1959) idi. Prens başkan statüsü Zenrin Kyōkai’nin statüsünü de gösterir; Ayşe Selçuk Esenbel, “Japan and Islam Policy during the 1930s,” in *Bert Edström (Ed.), Turning Points in Japanese History* (Richmond, Surrey: Japan Library, 2002), 203; Boyd, “Faith, Race and Strategy: Japanese-Mongolian Relations, 1873-1945,” 270; James Boyd, “Japanese Cultural Diplomacy in Action: The Zenrin Kyōkai in Inner Mongolia, 1933-45,” *Journal of Contemporary Asia*, 266-288, 41, no. 2 (2011), <https://doi.org/10.1080/00472336.2011.553045>.

⁴³ Ünlü Moğol şairi Saichogt (eski adıyla Saichinga) Moğolistan’daki Japon kız okulunda 1942’den 1947’ye kadar öğretmenlik yapmıştır. Japon dilini 1936’da öğrendi, 1937’den 1941’e kadar Japonya’da bulundu ve bir süre Demchigdonrov’un sekreterliğini yaptı. Sainchinga, 1940’larda “Cengiz’in Soyundan” adlı bir şiir yazdı ve 22 Ağustos 1940 tarihli günlüğünde “Cengiz Han Ordusu” başlıklı bir şarkısından bahsetmiştir. Sainchinga, Japonya’da eğitim gören ve milliyetçi ve/veya Cengiz’e ibadet eden Moğol bir entelektüelin tipik bir örneğidir; Tuvshin, “Autobiography of Demchigdonrov, Historical Materials of Inner Mongolia,” in *Hohehot: Chinese People’s Political Consultative Conference* (13, Society for Historical Materials of Inner Mongolia, 1984); Hisao Mori, *The Study of Demchigdonrov* (Tokyo: Sodoshia, 2000); Nachin, *Na Sainçoytu-Yin Sudulul* (Beijing: Ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 2011), 380; Na Sainchogt., *Na Sainçoytu-Yin Büren Zohiol* (Kökhöt: Öbör Mongyol-un ard-un keblelün qoriy-a, 1999), 202; Konagaya, “Modern Origins of Chinggis Khan Worship: The Mongolian Response to Japanese Influences,” 150-51.

⁴⁴ Tsuyoshi. Tanaka, “Building Chinggis Khan’s Mausoleum, Social Systems in 20th Century China,” Report of Research on Modern China, Kyoto: Institute for Research in Humanities (Kyoto University, 2009); Konagaya, “Modern Origins of Chinggis Khan Worship: The Mongolian Response to Japanese Influences,” 150.

Bahse konu Japon eğitim politikalarının okul duvarlarına asılan Cengiz Han portreleri önünde onun tarihi şahsiyetine duydukları hürmeti ifade etmek üzere gösterdikleri bağlılık sunuşlarını içerdiği söylenmiştir. Aslında bu durum o zamanların Japonya'sında yaygın bulunan "İmparator ibadeti"ni çağrıştırması ile gerçekliği şaşırtmayacak bir iddiadır.⁴⁵ Japonya'daki tapınma Şekil 1'deki hali ile Buda'nın önünde yapılan ibadete benzer. Burada "ibadet" (*worship*) kelimesini kullanan Konagawa; sıradan insanların Cengiz Han'ın tarihi şahsiyetine duydukları hürmeti ifade etmek için bu kelimeyi kullandığını ve Kraliyet sarayındaki yöneticiler tarafından tarihsel olarak inşa edilen "Cengiz Han Ritüeli" ile ilgilenmediğini söylemiştir.⁴⁶

Resim 1. Ahlaki eğitim ders kitabından örnek: "Buda'ya Tapmak".⁴⁷

⁴⁵ Tetsuyuki Kimura, *Sainshinga's Family on the Mongolian Steppe* (Fukuoka: Ashishobo, 1994), 47-50; Narangoa, "Educating Mongols and Making 'Citizens' of Manchukuo," 123; Konagaya, "Modern Origins of Chinggis Khan Worship: The Mongolian Response to Japanese Influences," 150.

⁴⁶ Konagaya, "Modern Origins of Chinggis Khan Worship: The Mongolian Response to Japanese Influences," 149.

⁴⁷ Narangoa, "Educating Mongols and Making 'Citizens' of Manchukuo," 110.

Konagaya'nın çalışmasında bu kelimeyi seçmesi üzerine Japon tarihi üzerine önemli bilimsel çalışmaları bulunan Erdal Küçükyağcı'nın bu konudaki görüşüne başvurulmuştur. Küçükyağcı, "ibadet" sözcüğünün tek tanrılı dinlerin tüm teolojik, kültürel altyapısı ve arka planı ile birlikte geldiği için amacını aşarak ağırlaşma riski taşıdığını belirtmiş, Japonya bağlamında Şintoizmin kamilerini (kutsal ruhlarını) doğrudan "tanrı" olarak çevirmenin sorunlu oluşunu ifade etmiş, benzer bir şekilde, jinjalarda (Şinto tapınakları-神社) yerel kamilere gösterilen saygı ritüelini "ibadet" ile karşılamanın da aynı riskleri taşıdığını söylemiştir. Ayrıca Japon İmparatoru'nun kesintisiz bir silsile üzerinden Tanrıça Amaterasu'nun neslinden geldiğine inanılmış olsa da ona tek tanrılı Ortadoğu dinlerinin tanrıya atfettiği insan ötesi güçler atfedilmediğine dikkat çekmiştir. Japon toplumunun kültürel arka planı üzerine yeterince tahlil yapmaksızın, imparatorlara gösterilen bağlılığı "ibadet" olarak adlandırmak, ona göre, konuya yüzeysel bir bakış olacağına değindikten sonra bu tip konulara herkesten önce eğilen Batılı araştırmacıların da bu tarz bir yaklaşıma meylettiklerini ifade etmiştir. Küçükyağcı son olarak hakikat arayışımızda Batılı gözlüklerini bir kenara bırakıp anlamak için baktığımızda, imparatora gösterilen saygı ritüellerinin "ibadet" değil, sembolik bir kutsiyete atıflar içermekle birlikte özünde "bağlılık" ifadesi olduğunun görülebileceğini söylemiştir.

Nitekim 1936'da Wang Ye Miao Askeri Akademisi'nde yapılan bir dinsel bilinç anketinin sonuçlarına göre, 176 öğrenciden sadece 10'u tanrının adı olarak Cengiz Han'dan bahsetmiştir.⁴⁸ Halk arasında ise Cengiz Han'ı tanrı olarak görme gibi bir durum söz konusu değildir. Normal hayatta insanlar okula giden çocuklarından Japon öğretmenlerinin anlattıkları kadarıyla Cengiz Han'ı duyuyor ve haberdar oluyorlardı. Burada Moğol entelektüel elitinin, Japonlar eliyle öğrencilerin ruhani dünyasında hâkim olan Tibet Budizmi ve Taoizm benzeri ritüellere Cengiz Han'ı da dahil ederek onun üzerinden milliyetçilik inşa etmeye çalıştığı düşünülmektedir.⁴⁹

⁴⁸ Chijyo Akamatsu, "Religious Consciousness of Modern Mongolian Youth," in *Akamatsu Chijyo and Akiba Takashi Eds. Ethnicity and Religion in Manchukuo and Mongolia* (Tokyo: Osakaya goshoten, 1941), 289-96.

⁴⁹ Tanaka, "Building Chinggis Khan's Mausoleum, Social Systems in 20th Century China," 121; Narangoa, "Educating Mongols and Making 'Citizens' of Manchukuo," 109.

Resim 2. 1937'de Moğolca "Ahlaki Eğitim" ders kitabından örnek; "Dördüncü ders, öğretmeni onurlandırmak."⁵⁰

Şekil 3'teki meşhur Cengiz Han portresi Oyabe Zenichiro'nun (1867-1941) çok satan '*Cengiz Han, Minamoto Yoshitsune'dir*' isimli romanında yer almaktadır.⁵¹ Kitap isminden de anlaşılacağı üzere Cengiz Han'ın Japon olduğuna dair iddiaları içermekle beraber bu başlık dönem literatüründe yer almıştır. Oyabe kitabında, mağlup Japon kahramanı ve samuray Yoshitsune'nin Kuzey Asya anakarasına taşındıktan sonra Cengiz Han adını aldığına dair iddialarını doğrulamak için, Harbin üzerinden Changchung'dan Hairal'a⁵² gittiğini, Orowiyannaya'nın 107 kilometre güney-batısındaki Aga Tapınağına vardığını,⁵³ kitabındaki portreyi o tapınakta bulduğunu, keşişlerin neden Buda'ya değil de bir askeri komutana dua ettiklerini merak ettiğini ve bu komutanın miğferinin üzerindeki figürün Genji'nin (Minamoto Yoshitsune ailesi) ailesinin arması olmasında dolayı, Cengiz Han'ın aslen Japon olduğunu ileri sürer.⁵⁴ En büyük samuraylardan Minamoto Yoshitsune (1159–1189) hakkındaki bu hikayenin çıkış sebebi isminin Çince karakterlerle ile "Gen Gikei" olarak telaffuz ediliyor ve kulağa "Genghis" ile aynı geliyor olmasına dayandırılmıştır.⁵⁵

⁵⁰ Narangoa, "Educating Mongols and Making 'Citizens' of Manchukuo," 109.

⁵¹ Zenichiro Oyabe, *Genghis Khan Is Minamoto Yoshitune (Gen Gikei)* (Tokyo: Oyama Shobo, 1924).

⁵² Oyabe, 199.

⁵³ Oyabe, 222.

⁵⁴ Oyabe, 231; Konagaya, "Modern Origins of Chinggis Khan Worship: The Mongolian Response to Japanese Influences," 152.

⁵⁵ Junko Miyawaki, "The Japanese Origin of Chinggis Khan Legends," *Inner Asia* 1 (2006): 123–34.

Resim 3. Oyabe'nin Kitabındaki Cengiz Han portresi⁵⁶

Aslında daha öncesinden benzer çalışmalar, Meiji siyasetçileri, düşünürleri ve dini liderleri tarafından Japon ve Moğolların ırksal olarak birbirine benzerliğini göstermek ve Japonya ile Moğolistan arasındaki kültürel bağlar kurmak için ileri sürülmüştür. Cengiz Han'ın aslında Japon olduğu efsanesi, erken Edo dönemine (1600-1868) kadar uzanmaktadır. Efsaneye göre Cengiz Han aslında Japonya'nın en büyük Orta çağ kahramanlarından biri olan Minamoto Yoshitsune idi. Yoshitsune esasında 1189'da Koromogawa Savaşı'nda öldürülmemiş, Hokkaido ve Sakhalin aracılığıyla Moğolistan'a kaçmış ve burada Cengiz Han olmuştur. Yoshitsune, Cengiz olarak daha sonra Moğol kabilelerini birleştirmiş ve dünyanın şimdiye kadar gördüğü en büyük imparatorluğu kurarken, onun haleflerinden torunu Kubilay Han, 1274 ve 1281'de Japonya'nın Moğol istilalarını girişerek atasının eski düşmanlarından intikam almaya çalışmıştır.⁵⁷

Çalışmalar bununla da sınırlı kalmamış ve Japonya'da bazı kesimlerin ırk, kültür, tarih, din ve gelenek bağlarının Moğolları ve Japonları birbirine sıkı sıkıya bağladığına yönelik düşüncelerin peşinde olmuşlardır. Bu bağlamda, yine Meiji döneminin politikacısı Suematsu Kenchō'nun (1855-1920)

⁵⁶ Konagaya, "Modern Origins of Chinggis Khan Worship: The Mongolian Response to Japanese Influences," 160; Oyabe, 1924.

⁵⁷ Tatsuo Nakami, "Mongol Nationalism and Japan," in *Narango Li and Robert Cribb (Eds), Imperial Japan and National Identities in Asia, 1895-1945* (London: Routledge Curzon, 2003), 91; Boyd, "Faith, Race and Strategy: Japanese-Mongolian Relations, 1873-1945," 89.

romantik düşünceleri de ayrıca öne çıkmıştır.⁵⁸ Cengiz Han'ın aslında Japon olduğuna dair teoriler antropolog Torii Ryuzō (1870-1953) ve Sinolog Shiratori Kurakichi (1865-1942) gibi akademisyenlerin kapsamlı araştırmalarıyla devam etmiştir.⁵⁹ Günümüz güncel literatüründe bile bu çalışmalar halen sürdürülmektedir.⁶⁰ Son tahlilde tüm bu hikayelerin, Benedict Anderson'un *'Hayali Cemaatler'* eserinde kaleme aldığı şekliyle,⁶¹ Japonya'nın Asya kıtasına ilerlemesini haklı çıkarmak ve Moğollar ile aralarında duygusal bir iklim geliştirmek için tasarlandığı düşünülmektedir.⁶²

Zamanında Japonya'da İmparator Meiji'nin Batı tarzında çizilmiş bir portresi, Japon halkın imparatoru modern milliyetçiliğin sembolü olarak görmesi için kullanılmıştır. Japonların ister geleneksel ister askeri tarzda olsun, Moğollarda modern milliyetçiliği canlandırmak için Cengiz Han'ın portrelerini ve Japonlarda da bulunan okul ve savaş marşlarını⁶³ Moğol toplumuna getirdiği bilinmektedir. Ayrıca Japonların 'Cengiz Han'ın Ordusu' adlı savaş şarkısının sözlerinin oluşumuna da dahil olduğu görülmüştür. Çünkü şarkıda yer verilen "Asya'yı fethedelim, kuzeyi ve güneyi fethedelim, Avrupa'yı bastıralım ve Çin ve Tibet'e boyun eğdirelim" gibi ifadeler, zamanın emperyalist Japonlarının Asya kıtasında ilerleme duygusunu ve ruh halini canlı bir şekilde ifade etmektedir. ⁶⁴ Böylelikle Japonlar, Moğolistan'ın okullarında Cengiz Han'a bağlılık seremonilerini başlatmış,⁶⁵ Moğol entelektüel seçkinleri ise bu ritüellerin halkta karşılık bulması için çaba göstermiştir.⁶⁶

⁵⁸ Suematsu Kencho, *Identity of Great Conqueror Genghis Khan with the Japanese Hero Yoshitsune: An Historical Thesis* (London: W. H. and L. Collingridge, 1879); Boyd, "Faith, Race and Strategy: Japanese-Mongolian Relations, 1873-1945," 8.

⁵⁹ Boyd, "Faith, Race and Strategy: Japanese-Mongolian Relations, 1873-1945," 8.

⁶⁰ Hiroshi Nakasugi, *Genghis Khan Was a Japanese: Japanese Yoshitsune Minamoto Was Genghis Khan!*, Kindle Edition (Yugawara Onsen product Co., Ltd., 2017).

⁶¹ Benedict R. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso, 1991).

⁶² Konagaya, "Modern Origins of Chinggis Khan Worship: The Mongolian Response to Japanese Influences," 152.

⁶³ Chuichiro Takeda, *Songs of the Mongols, Notations and Explanation* (Toyo Ongaku Kenkyu II:2, 1940), 149; Ryoichi Taki, *Bibliography and News* (Toyo Ongaku Kenkyu I:4, 1938), 75; Kimura, *Sainshinga's Family on the Mongolian Steppe*, 51.

⁶⁴ Konagaya, "Modern Origins of Chinggis Khan Worship: The Mongolian Response to Japanese Influences," 153.

⁶⁵ Johan Elverskog, *Our Great Qing: The Mongols, Buddhism, and the State in Late Imperial China* (Honolulu: University of Hawaii Press, 2006), 85-89.

⁶⁶ Konagaya, "Modern Origins of Chinggis Khan Worship: The Mongolian Response to Japanese Influences," 154.

Moğolistan'daki milliyetçilik duygusunun Cengiz Han üzerinden ilerletilmesinin, şüphesiz onun ve torunu Kubilay Han'ın Japon tarihinde bıraktığı, çalışmanın girişinde de değinilen, derin etkilerden beslendiği düşünülmektedir. Nitekim tanınmış tarihçi ve arkeolog Egami Namio (1906-2002) Moğolların ve atlarının tarih öncesi Japonya'nın gelişiminde hayati bir rol oynadığını savunduğu *Atlı Halkların Devletleri: Eski Japon Tarihine Bir Yaklaşım*' adlı eserinde, Meiji liderlerinin Moğol halkını romantik, 'asil atlılar' olarak gördüğüne değinmiştir.⁶⁷ Tarihteki güçlü atlı Moğol savaşçıların dönem Japon savaş kurmaylarında hayranlık uyandırdığı yaygın bir izlenimdir.⁶⁸

Ancak İmparatorluk Japonya'sının çöküşünden sonra, Cengiz Han'ın Japonya'daki algısı Moğolistan'dakinden farklı bir yöne evrilmiştir.⁶⁹ Japon edebiyatında Cengiz Han yaralı adam ya da meşru bir oğlu olmayan kusurlu bir kahraman haline getirilmiştir. Özellikle Inoue Yasushi'nin (1907-1991) Cengiz Han hakkındaki çok satan romanında,⁷⁰ Jochi'nin Cengiz Han'ın meşru oğlu olmadığını yazmıştır. Ayrıca onun meşru başka bir oğlunun olmadığına dair yeni tarihsel hikayeler ileri sürülmüştür. Cengiz Han'ın, dünyayı fethetme çabaları bu kusurunu örtme girişimleri olarak anlatılmıştır.⁷¹ Yasushi'nin romanından uyarlanan ve 2007 yılında gösterime giren '*Cengiz Han: Dünyanın ve Denizın Sonuna Doğru*'⁷² filmi Japon-Moğol ilişkilerinde rahatsızlığa sebep olmuştur. Moğolistan'daki Japon büyükelçiliğinin önünde gösteriler düzenlenmiştir.

Kültürel açıdan da iki taraf arasında bazı başlıklarda tartışmalar halen devam etmektedir. Bunlardan ilki Japonya'da kuzu etinden yapılan

⁶⁷ Egami'nin bu konudaki teorisi üzerine bir tartışma için bkz; Gari Ledyard, "Galloping Along With the Horseriders: Looking for the Founders of Japan," *Journal of Japanese Studies* 1, no. 1 (1975): 217-54; Boyd, "Faith, Race and Strategy: Japanese-Mongolian Relations, 1873-1945," 18.

⁶⁸ Boyd, "Faith, Race and Strategy: Japanese-Mongolian Relations, 1873-1945," 12.

⁶⁹ Günümüzde Moğollarda bağlamında zıt bir tarih yazım süreci, Tsushima adasında Moğollara karşı zaferler kazanan hayali samuray kahramanları üzerinden dönemimizin popüler sanal oyunu "Assassin's Creed" gibi oyunlarla devam ettirilmektedir; Liam Carrigan, "What Ghost of Tsushima Gets Right and Wrong About Japan's Past," Gaijinpot, October 27, 2020, <https://blog.gaijinpot.com/what-ghost-of-tsushima-gets-right-and-wrong-about-japans-past/>.

⁷⁰ Inoue Yasushi, *The Blue Wolf A Novel of the Life of Chinggis Khan I.*, Translated by Joshua A. Fogel (Columbia University Press, 2008).

⁷¹ Yuki Konagaya, "Chinggis Khan as a Resource for Japanese Literature," *Human Culture (Bulletin of Shiga Prefecture University Faculty of Human Culture)* 24 (2008): 87-98.

⁷² Shin'ichirō Sawai, *Genghis Khan: To the Ends of the Earth and Sea*, 2007, <https://www.imdb.com/title/tt0770722/>.

“Cengiz Han” isimli Moğol barbeküsüdür. Japon yemek tarihçisi Keiichi Takaishi’ye göre bu yemeğin adlandırılması, hayatının bir kısmını Pekin’de yaşayan Japon gazeteci Yoshiji Washizawa’ya (1883-1956) dayanıyor. Washizawa Çin’deyken, Japon iş arkadaşı ile restoranda koyun eti yemiş ve bu yemeği ilk defa Moğolistan’da yediğini hatırlamıştır. Yine Takaishi’ye göre Washizawa’lar burada bu yemeğe “Cengiz Han” demeye başlamışlar ve sonunda, yemeğin adı Çin’de yaşayan diğer Japonlar arasında yaygınlaştıktan sonra Japonya’ya da yayılmıştır. Shizuoka Üniversitesi öğretim üyesi beşerî bilimler profesörü Moğolistan doğumlu Haiying Yang, bir yemeğin böyle adlandırılmasını “*Cengiz Han’ a ve onun mirasına saygısızlık*” olarak yorumlamıştır.⁷³

15 Şubat 2018’de *CoroCoro Comic* dergisinin Mart sayısında yer alan *Itazura-Kun*’un çocuk mangası *Yarisugi*’nin, Cengiz Han ile ilgili rahatsız edici çizimi diğer bir tartışma konu başlığı olmuştur. Arkasından gelen protestolar ile, Japonlar Cengiz Han’ın Moğolistan için ne kadar önemli olduğuna bir kez daha şahit olmuşlardır. Cengiz Han anavatanı dışındaki tarih kitaplarında sık sık Asya’nın acımasız fatihi olarak tasvir edilse de ülke içinde, özellikle Sovyetler Birliği’nin baskıcı kontrolünden kurtulduktan sonra, ülkenin gücünün en önemli sembolü olarak görülmektedir. Yaşananlar üzerine *CoroCoro Comic*’in 23 Şubat’ta resmi bir özür yayınlamasına rağmen, protestocular 26 Şubat’ta yayıncı *Shogakkan* binası önünde toplanmış ve ‘affedilemez hakaret’ sloganları atmışlardır. Japonya’nın *Saitama* vilayetindeki bir üniversitede ismini vermeyen Moğol öğretim üyesi; “*Cengiz Han, halkımız ve inançlarımızın odak noktasında yer alan ruhani bir direktir, bu saygısızlık affedilemez*” şeklinde yorumda bulunmuştur. Olaylardan sonra *Kinokuniya* ve *Miraiya* gibi ünlü Japon kitap zinciri firmaları bu çizimi raflarından kaldırmışlardır.⁷⁴ Moğolistan’daki bu kutsal Cengiz Han anlayışının yerleşmesinde emperyalist dönem Japon eğitim politikalarının etkisine yukarıda değinilmişti ve aşağıda görüleceği üzere

⁷³ Casey Baseel, “Mongolian Professor Says Japan’s Name for Mongolian Barbecue, ‘Genghis Khan,’ Is Disrespectful,” *Japan Today*, accessed April 15, 2020, <https://japantoday.com/category/features/food/mongolian-professor-says-japan%E2%80%99s-name-for-mongolian-barbecue-genghis-khan-is-disrespectful>.

⁷⁴ Master Blaster, “Genghis Khan-Insulting Manga Pulled from Major Book Stores amid Further Mongolian Protests,” *SoraNews24*, March 1, 2018, <https://soranews24.com/2018/03/01/genghis-khan-insulting-manga-pulled-from-major-book-stores-amid-further-mongolian-protests/>.

günümüz Japonya'sında, emperyalist zamanlarda oluşturulan ilahi komutan Cengiz Han algısından artık söz etmek mümkün değildir.

GÜNÜMÜZ İLİŞKİLERİ VE CENGİZ HAN KÜLTÜREL BAŞLIĞI

Moğolistan'ın dış politikasında 1970'ler çok önemli yıllar dönem olarak addedilir. *Yumjaagin Tsedenbal* (1940-1984) yönetimindeki Moğol hükümeti, Sovyetler Birliği'nin etkisi dışına taşan, ileri görüşlü bir dış politika yürütmüştür.⁷⁵ Moğolistan'ın egemenliğinin diğer devletlerce tanınması onun en temel hedeflerden biri olmuştur. Bu vesile ile Moğolistan dünyanın geri kalanıyla diplomatik ilişkiler kurarak siyasi, ekonomik, diplomatik ve sosyal boyutta diplomasi yürütmüştür.⁷⁶

24 Şubat 1972'de Moğolistan Halk Cumhuriyeti ve Japonya diplomatik ilişkileri tesis edilmiştir.⁷⁷ 24 Şubat 2017'de Moğolistan ve Japonya, Moğolistan başkenti Ulan Batur'da diplomatik ilişkilerin 45. yıldönümünü kutlamışlardır. Moğolistan'ın dış politikası hem bölgesel hem de küresel olarak genişlerken, Japonya da Moğolistan'ın gelişimi için bir demokratik ilke ve değerler kaynağı olduğu kadar siyasi, ekonomik ve sosyal bir model olarak kabul edilmektedir.⁷⁸

Dış yardımların ve kalkınma projelerinin 1990 demokratik devrimine kadar sosyalist olan Moğolistan'da sıkı kontrole tabi tutulması nedeniyle ikilinin ekonomik ilişkileri başlangıçta sınırlı seviyede kalmıştır. Buna rağmen, 1977'deki sınırlı pazar erişim yıllarında Japonya Gobi Kaşmir Fabrikası'nın kurulmasına, üretimine ve dağıtımına yatırım yapabilmiş ve böylece Moğol kaşmir sektörü canlandırılmıştır. Ayrıca 1991 yılından bu yana Japonya, "Demiryolu Taşımacılığı Rehabilitasyon Projesi I ve II", "Ulan Batur' 4. Termik Santrali Rehabilitasyon Projesi" ve "Baganuur ve Shivee-ovoo Kömür Madeni Geliştirme Projesi" gibi yatırımlarla Moğolistan'ın ulaşım,

⁷⁵ Pletcher Kenneth, "Yumjaagin Tsedenbal," Encyclopedia Britannica, April 16, 2021, <https://www.britannica.com/biography/Yumjaagin-Tsedenbal>.

⁷⁶ Bolor Lkhaajav, "Far East Affairs: Mongolia and Japan," March 10, 2017, <https://thediplomat.com/2017/03/far-east-affairs-mongolia-and-japan/>.

⁷⁷ "Japan-Mongolia Relations (Basic Data)," Ministry of Foreign Affairs of Japan, accessed April 12, 2021, <https://www.mofa.go.jp/region/asia-paci/mongolia/data.html>.

⁷⁸ Lkhaajav, "Far East Affairs."

enerji ve madencilik sektörlerini finanse edegelmiştir. 2005 itibariyle Japonya'nın Moğolistan'ın kalkınmasına yaptığı toplam yardım miktarı 391 milyon doları bulmuştur. 2000'li yıllarda ise iki ülkenin ilişkileri sadece finansal olarak değil, aynı zamanda sosyal olarak da derinleşmiştir. Moğolistan'daki Japonya Büyükelçiliği verilerine göre Japonya Denizaşırı İşbirliği Gönüllüleri (JOCV), Japonya Resmi Kalkınma Yardımı (ODA),⁷⁹ Moğol-Japon Ekonomik Ortaklık Anlaşması (EPA)⁸⁰ ve diğer eğitim ve kültür kuruluşları Moğolistan ve Japonya'nın dostane ilişkilerine katkıda bulunan önde gelen paydaş ve programlar haline gelmiştir.⁸¹

Bilimsel işbirliği bağlamında ikili arasında birçok çalışma devam ederken konumuz bağlamında öne çıkanı ise "Mavi Kurt'un (Cengiz Han) Başkenti Avraga'nın Araştırılması ve Korunması Projesi"dir. Proje, Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'un yaklaşık 250 km. güneydoğusunda, Hentii eyaletindeki Delgerkhaan köyünün otlaklarında, Niigata Üniversitesi ve Moğol Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü'nden araştırmacıları tarafından Japonya Dışişleri Bakanlığı tarafından yürütülen "Kültürel Taban Projeleri İçin Hibe Yardımı"ndan sağlanan mali destek sayesinde hayata geçirilmiştir.⁸²

Mart 2013'te Japonya eski Başbakanı Shinzo Abe'nin (2012-2020) Moğolistan ziyareti sırasında (1) Moğolistan-Japonya-ABD ilişkilerinin üç taraflılık ilkesiyle başlatılması, (2) orta ve uzun vadeli stratejik ortaklar olarak Moğolistan-Japonya ekonomik ortaklığının derinleştirilmesi ve (3) eğitim ve kültürel alanlarda işbirliğinin geliştirilmesi başlıklarına vurgu yapılmıştır.⁸³

⁷⁹ "Directions of the Assistance to Mongolia," Ministry of Foreign Affairs of Japan, April 2012, <https://www.mn.emb-japan.go.jp/jp/kankei/mongoloda201204e-Direction%20of%20Assistance.pdf>.

⁸⁰ "Agreement between Japan and Mongolia for an Economic Partnership," Ministry of Foreign Affairs of Japan, March 10, 2015, https://www.mofa.go.jp/a_o/c_m2/mn/page3e_000298.html.

⁸¹ Lkhaajav, "Far East Affairs."

⁸² "Fundamental Research; Mongolia-Japan Joint Research Project on Archaeological Sites Related to Genghis Khan ('Shine Zuun')," Faculty of Humanities, Niigata University Mongolia. The Avraga archaeological site, ., December 1, 2011, https://www.jcic-heritage.jp/en/project/asia_mongolia_201110/.

⁸³ "Remarks by H.E. Mr Shinzo Abe, Prime Minister of Japan during His Visit to Mongolia at the Dinner Hosted by H.E. Mr Norov Altanhuyag, Prime Minister of Mongolia," Prime Minister of Japan and His Cabinet, March 30, 2013, https://japan.kantei.go.jp/96_abe/statement/201303/30mongolia_e.html.

Nihai kertede günümüz Moğolistan ile Japonya ilişkilerine en önemli meydan okuma pazar rekabeti açısından Çin'den gelmektedir. Diğer yandan Moğolistan'ın Rusya ile Japonya arasındaki tarihi rekabette, Rusya ile uzun süredir devam eden iyi komşuluk ilişkileri uzanımında iyi bir arabulucu olma ihtimali de Moğolistan'ı Japonya nezdinde önemli kılmaktadır. Ayrıca Japonya, Moğolistan'ın gelişiminin finansörlerinden biri olurken, Moğolistan da zor zamanlarda Japonya'yı desteklemekten geri durmamıştır. Moğol hükümeti 2011'deki Büyük Japonya depremi sonrasında yeniden inşa için Miyagi ve Iivate vilayetlerine yaptığı bir milyon dolarlık yardıma ek olarak kurtarma malzemeleri göndermiştir.

SONUÇ

Eklektik bir yöntem ile öne çıkan tarihi olayların ele alındığı bu çalışmaya göre ilk Moğol istila girişiminden günümüze kadar Moğollar, Japon siyasi tarihinde önemli bir başlık olagelmıştır. İlişkiler her ne kadar *kamikaze* sözcüğü üzerinden çalışılmaya başlansa da Moğollar ve Japonlar karşılıklı olarak birçok konuda yakın bir işbirliği içinde oldukları ve birbirlerini etkiledikleri görülmektedir. Burada Doğu Asya tarih çalışmalarının, Çin, Japonya ve Kore ölçeğinde tutulmasının bu etkileşimleri fark etmenin önündeki temel engel olduğu söylenebilir. Moğolları, Doğu Asya tarih çalışmalarına dahil eden bir yaklaşımla bakılınca Japon-Moğol ikilisinin ilişkilerinde tarihi bir bütünsellik olduğu anlaşılır. Çünkü bir yandan Japonlar imparatorluk döneminde Cengiz Han'dan ve onun tarihi mirasından kendi politik ve ekonomik faydaları doğrultusunda yararlanmışlar, diğer yandan ise bu yararlanma esnasında ortaya çıkan literatür hem Japon hem de Moğol halklarının zihninde Cengiz Han hayranlığının doğmasına kısmen sebep olmuş ve Cengiz Han iki toplumu birleştiren ortak bir ikona dönüşmüştür. Çalışmanın ayırıcı sonucu ise günümüz Moğol ulusal bilincinin şekillenmesinde emperyalist dönem Japon politikalarının etkisini tarihi vakıalar ile açıklama gayreti olmuştur. Nihayetinde günümüzde iki ülke ilişkilerinin yapay bir tarih yazımı tarafından şekillendirilmekten kurtularak ekonomik işbirliği odağında daha gerçekçi ve makul bir niteliğe büründüğü görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Akamatsu, Chijyo. "Religious Consciousness of Modern Mongolian Youth." In *Akamatsu Chijyo and Akiba Takashi Eds. Ethnicity and Religion in Manchukuo and Mongolia*, 289–96. Tokyo: Osakaya goshoten, 1941.
- Akira, Matsunaga. "Ayaz Ishaki and Turco-Tartars in the Far East." In *Selçuk Esenbel and Inaba Chiharu (Eds), The Rising Sun and the Turkish Crescent: New Perspectives on the History of Japanese-Turkish Relations*, 197–215. Istanbul: Bogaziçi University Press, 2003.
- Anderson, Benedict R. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1991.
- Aydın, Cemil. "Beyond Eurocentrism? Japan's Islamic Studies during the Era of the Greater East Asia War (1937-1945)." In *Renée Worringer (Ed.), The Islamic Middle East and Japan: Perceptions, Aspirations, and the Birth of Intra-Asian Modernity*, 137–62. Princeton: Markus Wiener, 2007.
- Aydın, Cemil. *The Politics of Anti-Westernism in Asia: Visions of World Order in Pan-Islamic and Pan-Asian Thought*. E-book. New York: Columbia University Press, 2007.
- Baseel, Casey. "Mongolian Professor Says Japan's Name for Mongolian Barbecue, 'Genghis Khan,' Is Disrespectful." *Japan Today*. Accessed April 15, 2020. <https://japantoday.com/category/features/food/mongolian-professor-says-japan%E2%80%99s-name-for-mongolian-barbecue-'genghis-khan'-is-disrespectful>.
- Blaster, Master. "Genghis Khan-Insulting Manga Pulled from Major Book Stores amid Further Mongolian Protests." *SoraNews24*, March 1, 2018. <https://soranews24.com/2018/03/01/genghis-khan-insulting-manga-pulled-from-major-book-stores-amid-further-mongolian-protests/>.
- Boyd, James. "A Forgotten "Hero": Kawahara Misako and Japan's Informal Imperialism in Mongolia during the Meiji Period." *Intersections: Gender, History and Culture in the Asian Context* 11 (2005). <http://intersections.anu.edu.au/issue11/boyd.html>.
- Boyd, James. "Faith, Race and Strategy: Japanese-Mongolian Relations, 1873-1945." Doctor of Philosophy, Murdoch University, 2008.
- Boyd, James. "Japanese Cultural Diplomacy in Action: The Zenrin Kyōkaian Inner Mongolia, 1933-45." *Journal of Contemporary Asia*, 266–288, 41, no. 2 (2011). <https://doi.org/10.1080/00472336.2011.553045>.
- Bulag, Uradyn E. *Nationalism and Hybridity in Mongolia*. Oxford Studies in Social and Cultural Anthropology, 2010.
- Carrigan, Liam. "What Ghost of Tsushima Gets Right and Wrong About Japan's Past." *Gaijinpot*, October 27, 2020. <https://blog.gaijinpot.com/what-ghost-of-tsushima-gets-right-and-wrong-about-japans-past/>.

- Cartwright, Mark. "The Mongol Invasions of Japan, 1274 & 1281 CE." World History Encyclopedia, July 2, 2019. <https://www.worldhistory.org/article/1415/the-mongol-invasions-of-japan-1274--1281-ce/>.
- Ministry of Foreign Affairs of Japan. "Directions of the Assistance to Mongolia," April 2012. <https://www.mn.emb-japan.go.jp/jp/kankei/mongoloda201204e-Direction%20of%20Assistance.pdf>.
- Elverskog, Johan. *Our Great Qing: The Mongols, Buddhism, and the State in Late Imperial China*. Honolulu: University of Hawaii Press, 2006.
- Esenbel, Ayşe Selçuk. "Fukushima Yasumasa and Utsunomiya Taro on The Edge of The Silk Road: Pan-Asian Visions and The Network of Military Intelligence from The Ottoman and Qajar Realms Into Central Asia." In *Japan on The Silk Road: Encounters and Perspectives of Politics and Culture in Eurasia*, 87–117. Brill's Japanese Studies Library, Volume 60. 2018, n.d.
- Esenbel, Ayşe Selçuk. "Japan and Islam Policy during the 1930s." In *Bert Edström (Ed.), Turning Points in Japanese History*. Richmond, Surrey: Japan Library, 2002.
- Esenbel, Ayşe Selçuk. "Japan's Global Claim to Asia and the World of Islam: Transnational Nationalism and World Power, 1900-1945." *American Historical Review* 109, no. 4 (October 2004): 1140–70.
- Esenbel, Ayşe Selçuk. "The Legacy of the War and the World of Islam in Japanese Pan-Asian Discourse: Wakabayashi Han's Kaikyō Sekai to Nihon." In *Rotem Kowner (Ed.), Rethinking the Russo-Japanese War, 1904-5*, 263–80. 1. Folkestone, Kent: Global Oriental, 2007.
- Fairbanks, John K., and Denis Twitchett. "The Cambridge History of China, Late Ch'ing 1800-1911, Part 1." 10. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.
- "Fundamental Research; Mongolia-Japan Joint Research Project on Archaeological Sites Related to Genghis Khan ("Shine Zuun')." Faculty of Humanities, Niigata University Mongolia, The Avraga archaeological site, ., December 1, 2011. https://www.jcic-heritage.jp/en/project/asia_mongolia_201110/.
- Haneda, Masashi. "Eurasia in the Modern Period: Towards a New World History." The University of Tokyo, March 31, 2014. <https://kaken.nii.ac.jp/en/grant/KAKENHI-PROJECT-21222001/>.
- Kencho, Suematsu. *Identity of Great Conqueror Genghis Khan with the Japanese Hero Yoshitsune: An Historical Thesis*. London: W. H. and L. Collingridge, 1879.
- Kenneth, Pletcher. "Yumjaagiin Tsendenbal." Encyclopedia Britannica, April 16, 2021. <https://www.britannica.com/biography/Yumjaagiin-Tsendenbal>.
- Kimura, Tetsuyuki. *Sainshinga's Family on the Mongolian Steppe*. Fukuoka: Ashishobo, 1994.
- Kiyohiko, Sugiyama. "Historical Trends in Eurasia and Japan: From the Mongols to the Manchus." The Nippon Communications Foundation, February 14, 2012. <https://www.nippon.com/en/features/c00102/>.

- Konagaya, Y. "Modern Origins of Chinggis Khan Worship: The Mongolian Response to Japanese Influences." In *How Mongolia Matters: War, Law, and Society*, 147–64. Leiden, The Netherlands: Brill, 2017.
- Konagaya, Yuki. "Chinggis Khan as a Resource for Japanese Literature." *Human Culture (Bulletin of Shiga Prefecture University Faculty of Human Culture)* 24 (2008): 87–98.
- Küçükyağcı, Erdal. "Kamikaze, Haçiman ve Song Bakır: Kubilay'ın Japonya'yı İstila Girişimlerini Yeniden Düşünmek." In *Selçuk Esenbel, Erdal Küçükyağcı (Ed.) Türkiye'de Japonya Çalışmaları II*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2015.
- Küçükyağcı, Erdal. *Samuray-Kılıcı Efendileri-I*. İstanbul: TİMAŞ, 2019.
- Küçükyağcı, Erdal. *Samuraylar Çağı Dönüm Noktalarıyla Japon Tarihi*. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2013.
- Laffan, Michael. "Mustafa and the Mikado: A Francophile Egyptian's Turn to Meiji Japan." *Japanese Studies* 19, no. 3 (December 1999): 269–86.
- Ledyard, Gari. "Galloping Along With the Horseriders: Looking for the Founders of Japan." *Journal of Japanese Studies* 1, no. 1 (1975): 217–54.
- Lkhaajav, Bolor. "Far East Affairs: Mongolia and Japan," March 10, 2017. <https://thediplomat.com/2017/03/far-east-affairs-mongolia-and-japan/>.
- Ministry of Foreign Affairs of Japan. "Agreement between Japan and Mongolia for an Economic Partnership," March 10, 2015. https://www.mofa.go.jp/a_o/c_m2/mn/page3e_000298.html.
- Ministry of Foreign Affairs of Japan. "Japan-Mongolia Relations (Basic Data)." Accessed April 12, 2021. <https://www.mofa.go.jp/region/asia-paci/mongolia/data.html>.
- Miyawaki, Junko. "The Japanese Origin of Chinggis Khan Legends." *Inner Asia* 1 (2006): 123–34.
- "Moğol Özerk Hükümeti Kraliyet Ailesi - Royal Family of Mengjiang Moğol Özerk Hükümeti Kraliyet Ailesi." Accessed April 18, 2021. https://tr.qaz.wiki/wiki/Royal_family_of_Mengjiang.
- Mori, Hisao. *The Study of Demchigdonrov*. Tokyo: Sodoshia, 2000.
- Nachin. *Na Sainçoytu-Yin Sudulul*. Beijing: Ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a, 2011.
- Nakami, Tatsuo. "Mongol Nationalism and Japan." In *Narangoa Li and Robert Cribb (Eds), Imperial Japan and National Identities in Asia, 1895-1945*, 90–105. London: Routledge Curzon, 2003.
- Nakasugi, Hiroshi. *Genghis Khan Was a Japanese: Japanese Yoshitsune Minamoto Was Genghis Khan!* Kindle Edition. Yugawara Onsen product Co., Ltd., 2017.
- Narangoa, Li. "Educating Mongols and Making 'Citizens' of Manchukuo." *Inner Asia* 3, no. 2 (2001): 101–26. <https://doi.org/10.1163/146481701793647651>.

- Neumann, J. "Great Historical Events That Were Significantly Affected By the Weather: I. the Mongol Invasions of Japan." *Bulletin of the American Meteorological Society* 56, no. 11 (1975): 1167-71. [https://doi.org/10.1175/1520-0477\(1975\)056<1167:GHETWS>2.0.CO;2](https://doi.org/10.1175/1520-0477(1975)056<1167:GHETWS>2.0.CO;2).
- Oakley. "Cataclysmic Moments in History - The Kamikazes That Saved Japan." *Invicta*, June 18, 2017. <https://www.youtube.com/watch?v=a0WDERAXcC8&t=505s>.
- Ogata, Sadako N. *Defiance in Manchuria: The Making of Japanese Foreign Policy, 1931-1932*. Berkeley: University of California Press, 1964.
- Oyabe, Mataichiro. *Genghis Khan Is Minamoto Yoshitune (Gen Gikei)*. Tokyo: Oyama Shobo, 1924.
- Powell, Devin. "Japan's Kamikaze Winds, the Stuff of Legend, May Have Been Real." National Geographic Society, November 5, 2014. <https://www.nationalgeographic.com/science/article/141104-kamikaze-kublai-khan-winds-typhoon-japan-invasion>.
- Prime Minister of Japan and His Cabinet. "Remarks by H.E. Mr Shinzo Abe, Prime Minister of Japan during His Visit to Mongolia at the Dinner Hosted by H.E. Mr Norov Altanhuyag, Prime Minister of Mongolia," March 30, 2013. https://japan.kantei.go.jp/96_abe/statement/201303/30mongolia_e.html.
- Ringmar, Erik. *History of International Relations: A Non-European Perspective*. Cambridge, UK: Open Book Publishers, 2019.
- Robinson, D. "Eastern Neighbors." In *In the Shadow of the Mongol Empire: Ming China and Eurasia*, Cambridge., 273-312. Cambridge University Press, 2019.
- Sainchogt., Na. *Na Sainčoytu-Yin Büren Zohiol*. Kökhöt: Öbör Mongyol-un ard-un keblelün qoriy-a, 1999.
- Sawai, Shin'ichirō. *Genghis Khan: To the Ends of the Earth and Sea*, 2007. <https://www.imdb.com/title/tt0770722/>.
- Szczepanski, Kallie. "The Mongol Invasions of Japan Kublai Khan's Quests for Domination in 1274 and 1281." ThoughtCo, October 16, 2019. <https://www.thoughtco.com/the-mongol-invasions-of-japan-195559>.
- Takeda, Chuichiro. *Songs of the Mongols, Notations and Explanation*. Toyo Ongaku Kenkyu II:2, 1940.
- Taki, Ryoichi. *Bibliography and News*. Toyo Ongaku Kenkyu I:4, 1938.
- Tanaka, Tsuyoshi. "Building Chinggis Khan's Mausoleum, Social Systems in 20th Century China." Report of Research on Modern China. Kyoto: Institute for Research in Humanities. Kyoto University, 2009.
- Asia for Educators, Columbia University. "The Mongols in World History Timeline Period: 1000-1500 CE." Accessed April 15, 2021. <http://afe.easia.columbia.edu/mongols/index.htm>.
- Togan, A. Zeki Velidi. *Cengiz Han (1155-1227)*. Kış Sömestresi, 1969.

- Tuvshin. "Autobiography of Demchigdonrov, Historical Materials of Inner Mongolia." In *Hohehot: Chinese People's Political Consultative Conference. Society for Historical Materials of Inner Mongolia*, 1984.
- United Nations. "United Nations General Assembly Agenda A/60/L.7." Accessed April 15, 2021. <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/60>.
- Valliant, Robert B. "Japanese Involvement in Mongolian Independence Movements, 1912-1919." *Mongolia Society Bulletin* 11, no. 2 (1972): 1-32.
- Weatherford, Jack. *Genghis Khan and the Making of the Modern World*. New York: Three Rivers Press, 2004.
- Yasushi, Inoue. *The Blue Wolf A Novel of the Life of Chinggis Khan i*. Translated by Joshua A. Fogel. Columbia University Press, 2008.
- Young, Louise. *Japan's Total Empire: Manchuria and the Culture of Wartime Imperialism*. Berkeley: University of California Press, 1998.

NESEBNAME-İ MÜLUK (MOĞOL KISMI)
VE MUİZZÜ'L-ENSAB'IN BİÇİM VE İÇERİK
AÇISINDAN MUKAYESESİ

COMPARISON OF NESEBNAME-I MULUK (MONGOL PART)
AND MUIZZU'L-ENSAB IN THE FORM AND CONTENT

Prof. Dr. Hayrunnisa Alan
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

**Prof. Dr. HAYRUNNİSA ALAN | İstanbul Medeniyet Üniversitesi |
hayrunnisa.alan[at]medeniyet.edu.tr | ORCID: 0000-0002-9836-7614**

Hayrunnisa Alan, 1987 yılında İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Lisans derecesi aldı. Daha sonra Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nde (MSGSÜ) yüksek lisans (1992) ve doktorasını (1997) tamamladı. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde (1987-1989), MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde asistan, yardımcı doçent, doçent ve profesör olarak görev yaptı (1989-2012). 2012 yılında intisap ettiği İstanbul Medeniyet Üniversitesi'nde (İMÜ) çeşitli idari görevlerde bulundu. Halen İMÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğü görevini sürdürmektedir. Moğol sonrası Orta Asya Tarihi ve Kültürü'ne, özellikle de Timurlu dönemine odaklanmaktadır. Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506) başlıklı kitabı dışında 40'ı aşkın ulusal ve uluslararası makale- bildiri, bölüm yazarlığı bulunmaktadır. Avrasyanın Sekiz Asrı Cengizogulları (İ. Kemaloglu, ile birlikte) editörlüğünü yaptığı önemli bir çalışmadır. Çalışmalarını yürütecek düzeyde Çağatay ve Osmanlı Türkçesi ile Farsça ve İngilizce bilmektedir.

**Prof. Dr. HAYRUNNİSA ALAN | İstanbul Medeniyet University |
hayrunnisa.alan[at]medeniyet.edu.tr | ORCID: 0000-0002-9836-7614**

Hayrunnisa Alan took Bs degree from İstanbul University, Department of History in 1987, MA degree from Mimar Sinan Fine Arts University (MSFAU) in 1992, and PhD degree from MSFAU in 1997. She worked Prime Ministry Ottoman Archives (1987-1989), and as an assistant, assistant professor, associate professor and professor at the MSFAU, Faculty of Science and Literature, Department of History (1989-2012). She held various administrative positions at İstanbul Medeniyet University (IMU), which she joined in 2012. She is still working as the Director of IMU Graduate Education Institute. She works on post-Mongolian Central Asian history and culture, especially the Timurid period. Apart from the book titled "Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506 (Timurids from Steppe to the Garden of Eden 1360-1506)", she has more than 40 national and international articles, papers, chapters. "Avrasyanın Sekiz Asrı Cengizogulları (Eight Centuries of Eurasia Chingisid) with İ. Kemaloglu" is an important work that she edited. She knows Chagatay and Ottoman Turkish, Persian and English at a level to carry out her studies.

NESEBNAME-İ MÜLÜK (MOĞOL KISMI) VE MUİZZÜ'L-ENSAB'IN BİÇİM VE İÇERİK AÇISINDAN MUKAYESESİ

Öz

Nesebname-i mülük veya Şu'ab-ı Pencgâne meşhur İlhanlı veziri Reşidüddin Fazlullah külliyyatında şecere formunda hazırlanmış bir eserdir. Tarzı ve içeriği bakımından külliyyatın en özgün parçasıdır. Eser Hz. Muhammed'in ataları ve halifeleri, Hitay hükümdarları, Kayserler (Avrupa hükümdarları), Cengiz Han'ın ataları ve soyundan gelenler, Beni İsrail hükümdarları olmak üzere dünya tarihinde yer alan hükümdarlar ile sülalelerinde yer alan şahıs isimlerini ve yer yer kısa açıklamaları barındırır. Reşidüddin'in Çin, İslam dünyası, Bizans, Türk ve Moğollar hakkındaki tarihi malumata ulaşabilmesi ve bunları anlatıma dahil etme geniş bakış açısı İlhanlı hükümdarına hizmet etmesi ile mümkün olmuştur. Yahudi tarihi ile ilgili ekleme ise bizzat Reşidüddin ile ilgilidir.

Eserde Nuh ve oğullarından oluşan milletler ile insanoğlu farklı kollara ayrılmış, her kolun hükümdarlarının isimleri zikredilmiş ve bu bütünün önemli bir parçası olarak Cengiz Han'ın ataları ve soyundan gelenlere yer verilmiştir. Böylece, Moğol hanedanları dünya tarihi içinde İslam tarih yazımına uygun biçimde meşru bir hanedan olarak tanımlanmıştır. Şecerede yer alan isimlerin yazılma şekli (yuvarlak veya kare çerçeve içinde yazılması, mürekkep rengi vb) ile de Cengiz soyunu meşrulaştırma temasını pekiştirmiştir.

Şu'ab biçim ve içerik itibariyle Timurlu sarayında hazırlanan Muizzü'l-ensab'a hem kaynak hem de örnek olmuştur. Eserin Timurlu sarayında bu kez Timurlu dönemi algı ve gerçekliklerini yansıtabilecek şekilde yeniden üretilmesi geleneğin aktarımı ve güncellenmesinin kıymetli bir örneğidir. Timurlu sarayında üretilen Muizzü'l-ensab anonimdir ve Reşidüddin külliyyatında olduğu kadar geniş olmayıp Cengiz Han soyu ve Emir Timur'un soyu ve onlara hizmet eden memurlar ile sınırlıdır. Muizz Timurluların meşruiyetine hizmet etmektedir.

Anahtar Kelimeler

Şu'ab-ı Pencgâne, Muizzü'l-ensab, Reşidüddin Fazlullah Şecere.

COMPARISON OF NESEBNAME-İ MÜLUK (MONGOL PART) AND MUİZZÜ'L-ENSAB IN THE FORM AND CONTENT

Abstract

Nesebname-i Mülük or Şu'ab-ı Pencgâne is a genealogical work which takes place in the corpus of the famous vizier of Ilkhanate, Rashid al-Din Fazl Allah. This work contains the names of the rulers and their families in world history alongside partial descriptions, including ancestors and caliphs of Prophet Muhammed, rulers of Khitai, Kaisers (rulers of Europe), ancestors and descendants of Genghis Khan, rulers of Bene Israel. His access to historical information about China, the Islamic world, Byzantine, Turkish and Mongol and to include them in the narrative was made possible by service of Rashid al-Din to the Ilkhanate ruler. The addition regarding Jewish history is related to Rashid al-Din himself.

In the work, the nations of Noah's sons and human beings are divided into different branches, tWhe names of the rulers of each branch are mentioned and the ancestors and descendants of Genghis Khan are included as an important part of this whole. Thus, the Mongolian dynasties were defined as a legitimate dynasty in accordance with Islamic historiography in world history. The way the names in the pedigree are written (writing in a round or square frame, ink color, etc.) reinforces the theme of legitimizing the Cengiz lineage.

Shu'ab has been both a source and an example for the Muizzü'l-ensab prepared in the Timurid palace in terms of form and content. The reproduction of the work in the Timurid palace reflecting the perceptions and realities of the Timurid period is a valuable example of the transfer and updating of the tradition. The Muizzü'l-ensab produced in the Timurid palace is anonymous and is not as large as in the Reşidüddin corpus but limited to the lineage of Genghis Khan and Emir Timur and the officers who served them. Muizz serves the legitimacy of the Timurid rulers.

Keywords

Şu'ab-ı Pancgana, Muizz al- ansab, Rashid al-Din Fazl Allah, genealogi.

GİRİŞ

Reşidüddin Fazlullah'ın hayatı ve tarihçiliği, eserleri gibi konular hakkında Stefan T. Kamola¹ tarafından hazırlanan ve 2013 yılına tamamlanan doktora tezi kapsamlı bir metin olarak konuya katkı sunmaktadır. Ayrıca Zeki Velidi Togan'ın² İslam Ansiklopedisi'ndeki hacimli bir makale uzunluğundaki "Reşidüddin Fazlullah" maddesi yoğun bilgi barındıran bir metin olarak okuyucuya hizmet etmeye devam etmektedir. *Şu'ab-ı Pencgâne*'nin müellifi hakkında bu çalışmaları aşacak bir bilgi vermek mümkün olmadığından oradaki bilgilere bu çalışmada yer verilmeyecek ve çalışma konusu için gerekli olan özet bir bilgilendirme yapılacaktır.

Reşidüddin Fazlullah (1248-1318), İlhanlı tabib, vezir ve tarih, şecere, ziraat, ilahiyat, tebabet, vb farklı konularda eserler hazırlayan bir müellif, etkili bir idareci, köyler kurarak imar faaliyetinde bulunan bir hami olmak gibi farklı özellikleri kendinde toplamış bir simadır. Onun bu renkli ve etkili hayatı ve eserleri Zeki Velidi Togan'ın kaleme aldığı ansiklopedi maddesinde bir bütün olarak ana hatlarıyla ortaya konmuştur. Gerek XIX. asrın ikinci çeyreğinde başlayan onun eserlerinin neşri ve araştırmalar³ gerek Zeki Veli Togan'ın tetkikleri ve gerekse daha sonra yapılan çalışmalar Reşidüddin Fazlullah ve eserleri hakkındaki bilgileri arttırmıştır.

REŞİDÜDDİN FAZLULLAH

Künyesi Fazlullah b. Ebu'l-Hayr b. Ali ve tanınmış olduğu adı Reşid al Tabib el Hemadani'dir. Tabib bir sülaleye mensuptur. 1248 yılında Hemedan'da dünyaya gelmişti. Tababet ile başlayan kariyeri onu çok

¹ Stefan T. Kamola, "Rashid al-Din and the Making of History in Mongol Iran", Doktora Tezi, University of Washington, 2013.

² Zeki Velidi Togan, "Reşidüddin Tabib", *MEB İslam Ansiklopedisi 9. Cilt*, İstanbul: MEB Yayınları, 1964, s.705-712.

³ Reşidüddin Fazlullah'ın Tarih-i Mübarek Gazani'sinin neşri ve çeviri çalışmalarına ilişkin 1836'da Quatremere ile başlayan çalışmaların tablo halinde listesi için bkz. Kamola, "Rashid al-Din" s.292.

yönlü alim ve hükümdarın ilgisi doğrultusunda eserler hazırlayan, ulaştığı gücü dönürlük ilişkileri⁴ ile pekiştiren etkili ve zengin bir simaya dönüştürdü. Ulaştığı bu güç ve servet büyük ihtimalle Reşidüddin'i de İlhanlı ve Timurlu döneminde sıkça görülen ve vezirin⁵ konumunda gözü olan diğer vezirler, divan çalışanları, amirlerinin açıklarını bulmaya çalışan görevliler, çekemeyenlerin ve rakiplerin kurduğu tuzaklar gibi sorunlar ile uğraşmak zorunda bıraktı.⁶ Hükümdar Olcaytu'yu zehirleyerek öldürmekle itham edildi, sorgusunu Emir Çoban yaptı, zehri hükümdara bizzat verdiği iddia edilen oğlu İzzedin İbrahim ile birlikte Tebriz yakınlarında idam edildi (1318).

Mevcut bilgilere göre servet ve nüfuz sahibi olmak bakımından Reşidüddin gerçekten istisnai bir vezirdir. İran, Irak, Anadolu ve hatta İstanbul'da mal, mülk ve arazisi bulunmasına; Tebriz, Sultaniye, Hemedan, Erdebil gibi şehirlerde müesseseler yaptırmasına, 14 oğlunun farklı yerlerde Türk-Moğol beylerinin yanlarında vezirlik, oğullarından bazılarının müşriflik gibi makamlara atanmasına⁷ bakarak sahip olduğu güç hakkında fikir sahibi olunabilir. Onun sahip olduğu gücü gösteren üç önemli işaret daha zikredilmelidir. Birisi kurduğu dönürlük bağları, diğeri hükümdarların yapıtlarıyla yarışacak büyüklükte şehir kurmasıdır. Üçüncü gösterge ise telif ettiği eserlerinin çevirilerini yaptırıp, istinsah ettirip yayılmasını sağlamasıdır.

Oğullarından Gıyaseddin Muhammed Suhreverd seyyidlerinden birinin kızı olan Fatıma Hatun ile, diğer oğlu İbrahim, Hindistan Delhi hükümdarı Alaadin Halaci'nin oğlunun kızı ile, bir başka oğlu Ali Şah Mekke şerifinin kızı ile, öbür oğlu Humam Taberistan hükümdarının kızı ile evlenmişlerdi. İlhanlı etrafındaki hakimlerin yanı sıra İlhanlı hanedanı ile de akrabalık tesis etmişti. Reşidüddin'in oğlu Ahmed, İlhanlı Geyhatu'nun oğlu Mengü'nün kızı Kutı Hatun ile, diğer oğlu Şihabeddin Emir Çoban Sulduz'un oğlu Dimaşk Hoca'nın kızı ile, Abdülatif ise Şiraz atabeylerinden Alaeddin'in kızı Terken Hatun ile, diğer bir oğlu Ali ise Şirvanşah'ın kızı ile evlenmişlerdi⁸.

⁴ Togan, "Reşidüddin Tabib", s.708-709.

⁵ Hayrunnisa Alan, "Timurlularda Vezirlik Müessesesi", (XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara, Eylül 9-13, 2002), *Kongreye Sunulan Bildiriler 1. cilt*, Ankara 2005, s.104.

⁶ Togan, "Reşidüddin Tabib", s.707. Reşidüddin'e şerik/ortak olarak Sadeedin'in atanması nüfuz mücadelesi ve Sadeddin'in öldürülmesi diğer rakipleri ile mücadele ve sonunda idam edilerek hayatının sona ermesi aynı manzarayı yansıtmaktadır.

⁷ Togan, "Reşidüddin Tabib", s.708.

⁸ Togan, "Reşidüddin Tabib", s.709.

Reşiddüddin'in gücünün tezahürlerinden olan ikinci husus onun kurduğu Rab Reşidi külliyesidir⁹. İlhanlı hükümdarları Gazan Han'ın (1291-1304) Tebriz yakınlarında kurduğu Şenb-i Gazan¹⁰ ve Olcaytu'nun (1304-1316) kurduğu Sultaniye'deki imar faaliyetleri ile boy ölçüşecek büyüklükteki faaliyetleri hiçbir vezirde örneğini bildiğimiz bir durum değildir. Hükümdar ve etrafındaki hanedan mensubu hanımlar, emirler ve önde gelenlerin himaye politikaları, hayır eserleri, muhtelif vakıflar kurmaları vs. aşına olunan hususlardır. Ancak Reşidüddin'in faaliyetleri hacim, yaygınlık ve bütçe bakımından hükümdar ile yarışır görünmektedir. Hele onun tarih başta olmak üzere farklı konularda kaleme aldığı eserleri Zeki Velidi Togan'ın ifadesiyle “*Moğolca, Arapça, Farsça hatta Çince yazdırıyor, zamanın en iyi kâğıdı olan Bağdat kâğıdı üzerine iyi hattatlar tarafından istinsah ettirerek, memleketin her tarafındaki kütüphanelere dağıtıyor*” olması dikkat çekicidir. Vassaf'a dayanarak Togan'ın belirttiğine göre “*Reşiddüddin'in hepsi on cilt teşkil eden 6000 sahife hacmindeki eserinin istinsah, nakış, cilt, tasvir bedeli için 60.000 dinar sarf edilmişti ve her sene kitaplardan istinsah edilmesi ve yayılması için özel vakıflar tahsis edilmişti*”¹¹. Reşidüddin'in eserlerini bu şekilde çeviri ve istinsahlarını bizzat yaptırması ve dağıtması başka bir yazara nasip olup olmadığını bilmemekle birlikte bunun istisnai bir durum olduğunu düşünmek, Orta çağ ve yeni çağın koşulları göz önüne alındığında yanlış olmayacaktır.

Zeki Velidi Togan İslam Ansiklopedisi'nde kaleme aldığı maddede, Reşidüddin'in hayatı ve eserleri üzerinde henüz neşredilmemiş bir çalışması olduğunu belirtir¹². Bu maddede Reşidüddin Fazlulahlah'ın 14 eseri hakkında bilgi vermiş neşir, nüsha ve özellikle İstanbul kütüphanelerindeki nüshalarına da işaret etmiştir¹³. Reşidüddin'in eserleri üzerinde yapılan çalışmalar, tarih sahasında kaleme aldığı eserler ile başlamış olsa da son zamanlarda teorik eserleri üzerinde de neşir ve

⁹ Osman Özgüdenli, “Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab'-i Reşidi'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler”, (*Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri, İstanbul, Mayıs 9-10, 2002*), *Bildiriler* 1. Cilt, İstanbul, 2003, s.105-126.

¹⁰ Osman Özgüdenli, “XIV. Yüzyılda Tebriz'de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gazan (Gazaniyye)”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı 37 (2002), s.253-289.

¹¹ Togan, “Reşidüddin Tabib”, s.708.

¹² Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1982. Tuncer Baykara tarafından yayına hazırlanan bu çalışmanın ansiklopedi maddesinde işaret edilen çalışma olup olmadığı bilinmemektedir.

¹³ Togan, “Reşidüddin Tabib”, s.712.

çalışmalar yapılmaktadır. Bunlar arasında Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, Tarih ve Toplum Bilimleri serisinin 8. Eseri olarak basılan Reşidüddin Fazlullah'ın *Beyanü'l-Hakaik* adlı eserini zikretmek gerekir. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi Kılıç Ali Paşa No 834'de kayıtlı Arapça nüshanın tıpkıbasımı, bir giriş (Türkçe, İngilizce, Arapça), Reşideddin hakkında yapılan çalışmalarını içeren daha güncel bibliyografya ve Arap harfli bir indeks içerecek şekilde Judith Pfeifer tarafından yapılmıştır¹⁴. Reşidüddin Fazlullah'ın özellikle tarih alanındaki eserleri bir seri olarak İran'da tekrar basılmıştır¹⁵.

ŞU'AB-I PENCGÂNE

Bu çalışma kapsamında mukayese edilecek eserlerden birisi olan Şu'ab-ı Pencgâne, Reşidüddin Fazlullah'ın eserleri arasında tertip biçimi ve içeriği bakımından en dikkate değer eserdir. Eserin yegâne nüshası İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed koleksiyonunda (nr.2937) bulunmaktadır. Kütüphane kataloğunda *Nesebname-i Müluk* olarak kayıtlıdır. Eserin kapağında 227 yaprak olduğu ve bir yerde de 224

¹⁴ Reşidüddin Fazlullah, *Beyanü'l-Hakaik Hakikatlerin Beyanı*, haz., Judith Pfeifer, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.

¹⁵ Reşidüddin Fazlullah'ın eserlerinden *Camiü't-Tevarih* üzerinde çeşitli neşir, çeviri çalışmaları olmuştur. Bunlar ile ilgili bibliyografya için bkz. Kamola ve Pfeifer'in çalışmaları. Eser Tahran'da Miras-ı Mektup yayınları arasında 2005-2016 arasında 15 cilt halinde neşredilmiştir. *Camiü't-Tevarih (Tarih-i Oguz)* Reşidüddin Fazlullah Hemedani, (haz. ve notlar, Muhammed Ruşen), Miras-ı Mektup Tahran 2005; *Camiü't-Tevarih (Tarih-i Efrenc, Papan ve Kiyasra)*, (haz. ve notlar Muhammed Ruşen), Miras-ı Mektup Tahran 2005; *Camiü't-Tevarih (Tarih-i Akvam-ı Padişahan-ı Hitay)* Reşidüddin Fazlullah Hemedani, (haz. ve notlar, Muhammed Ruşen), Miras-ı Mektup Tahran 2005; *Camiü't-Tevarih (Tarih-i Hind ve Sind ve Keşmir)* Reşidüddin Fazlullah Hemedani, (haz. ve notlar, Muhammed Ruşen), Miras-ı Mektup Tahran 2005; *Camiü't-Tevarih (Tarih-i Beni İsrail)* Reşidüddin Fazlullah Hemedani, (haz. ve notlar, Muhammed Ruşen), Miras-ı Mektup Tahran 2006; *Camiü't-Tevarih (Tarih-i Al-i Selçuk)* Reşidüddin Fazlullah Hemedani, (haz. ve notlar, Muhammed Ruşen), Miras-ı Mektup Tahran 2007; *Camiü't-Tevarih (Tarih-i Samaniyan ve Büveyhiyan ve Gazneviyan)* Reşidüddin Fazlullah Hemedani, (haz. ve notlar, Muhammed Ruşen), Miras-ı Mektup Tahran 2007; *Camiü't-Tevarih (Tarih-i İsmailiyan)* Reşidüddin Fazlullah Hemedani, (ed. ve notlar, Muhammed Ruşen), Miras-ı Mektup Tahran 2008, *Camiü't-Tevarih (Tarih-i Salguriyan-ı Fars)* Reşidüddin Fazlullah Hemedani, (haz. ve notlar, Muhammed Ruşen), Miras-ı Mektup Tahran 2010; *Camiü't-Tevarih (Tarih-i Selatin-i Harezm)* Reşidüddin Fazlullah Hemedani, (haz. ve notlar, Muhammed Ruşen), Miras-ı Mektup Tahran 2010; *Camiü't-Tevarih (Tarih-i İran ve İslam) I-III* Reşidüddin Fazlullah Hemedani, (haz. ve notlar, Muhammed Ruşen), Miras-ı Mektup Tahran 2013; *Camiü't-Tevarih (Tarih-i Mübarek Gazani) I-III* Reşidüddin Fazlullah Hemedani, (haz. ve notlar, Muhammed Ruşen), Miras-ı Mektup Tahran 2016. (Bu yayınları edinmem için destek olan İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri Edebiyatı öğretim üyesi sayın Dr. Öğr. Üyesi Turgay Şafak'a müteşekkirim.)

varak yazılı yer olduğu notu mevcuttur. Numaralandırılmış 227 varaktır¹⁶. Gerek içerik gerekse biçim olarak çok özgün bir şecere (soykütüğü-hükümdarlar listesi) olan eser İlhanlı, Altın Orda başta olmak üzere Cengiz Han ve halefleri üzerinde çalışan araştırmacılar tarafından kullanılmış ve çeşitli çalışmalara konu olmuş bir eserdir. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş (1946)*'te Türk dünyasındaki kültürel etkileşim bağlamında ve *Tarihte Usul (1950)*'de Türk tarihinin kaynakları arasında eserden bahsetmiştir. Eser Çağatay Hanlığı dönemi kaynağı olarak Sholeh A. Quinn tarafından değerlendirilmiştir¹⁷. Japon araştırmacı T. Akasaka eserin Şube-i Moğol kısmı ile ilgili bir çalışma yapmıştır¹⁸.

Şu'ab-ı Pencgâne, Altın Orda sahası özellikle Cuci Ulusu üzerinde yapılan çalışmalar için de önemli bir kaynaktır. Eser bu sahada çalışan İlnur Mirgaliev'in çalışmalarına konu olduğu gibi¹⁹ onun öğrencisi olan Çolpan Hamidova (Chulpon I. Khamidova)'da Cuci kolunda yer alan isimleri Şu'ab ve Câmîu't-tevârih'i mukayese edip Rusçaya çevirerek çalışmıştır²⁰. Eser İlnur Mirgaliev'in redaktörlüğünde, 2019 da Tataristan Şerif Mercani Bilimler Akademisi, M. A. Osmanov Altın Orda Araştırma Merkezi yayınları arasında Rusça olarak yayınlanmıştır²¹. Eserin aynı merkez

¹⁶ *Nesename-i Müluk*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmet 2937. (Bundan sonra III. Ahmet 2937) Bu satırların yazarı, eserin 2012 yılında edindiği CD çekimi üzerinden çalışmıştır. Eserin çekimi yapılırken önce varakların a yüzü kitabın sonuna kadar çekilmiş, sonra cildin sonundan b yüzleri yazmanın sonundan başa doğru olacak şekilde çekilmiştir. Bu durum eserin değerlendirmesini zorlaştırmıştır. Bu nedenle varak numaralarında ihtiyatlı olarak hareket edilmiştir.

¹⁷ Sholeh A. Quinn, "The Mu'izz al-Ansab and Shu'ab-i Panjganah as Sources for the Chagatayid Period of History: A Comparative Analysis", *Central Asiatic Journal*, 33/3-4 (1989), s. 229-253.

¹⁸ Akasaka, T., "The Şu'ab-ı Mugul of Şu'ab-ı Panjgana and Manuscripts o Jami'al-Tawarih", *Journal of Asian and African Studies* 55 (1998), s.141-164. Çalışma hazırlanırken bu çalışmayı kullanma imkânı olmamıştır. Yine eserin Moğollara ait kısmı Çinli bir araştırmacı Qiu Yihao tarafından sunulan bir bildiri tespit edilmiştir ancak Çince olan bu metnin de değerlendirme imkânı bulunamamıştır. Çalışmanın sonunda yer alan kısa özetten eserin Reşidüddin'in Camiü't-Tevarih'inin gözden geçirilmiş edisyonu olarak değerlendirildiğini ve konu ile ilgili yapılan çalışmalar tanıtıldığını, Şu'abdaki yazı sitili, dil özellikleri ve tekrar edisyonu yapılan bu soy kütüğünün etkilerini tartışıldığı anlaşılmaktadır.

¹⁹ İ. M Mirgaliev, "Şu'ab-ı Pandjgana" Raşid al-Dinna: Perspektivi İzüçeniye", *Zolotoordinskoe Obozreniye (Golden Horde Review)*, 2013, No 1, s.57- 64. Bu çalışmada ilgili eseri kullanma imkânı olmamıştır.

²⁰ "Rashid al-din. Shu'ab-i Panjganah. 2. The Mongols and the Turks (2)", çev., ve haz., Ch.I. Khamidova, *Zolotoordinskoe Obozreniye (Golden Horde Review)*, 4/4 (2016), s.868-880. Rusça yayımlanan bu çalışmadan haberdar eden doktora öğrencim Perihan Karademir'e teşekkür ederim.

²¹ *Raşid al-din, Şuab-ı Pandjgana (Pyat Rodosloviy) Perevod*, çev., Ch.I. Khamidova, haz., İlnur M. Mirgaliev, Kazan: Perevod s Persiskoga yazıka, 2019, s.227.

yayınları arasında 2016 yılında faksimile olarak yayınlandığı dipnotlarda görülse de bu çalışmada ilgili eser incelenmediği için yer verilmemiştir.

Bu özgün şecere Çağatay, İlhanlı ve Cuci ulusu bağlamından çok farklı bir şekilde şecerelerin tarih yazıcılığının bir parçası haline gelmesi konusunu aydınlatmak üzere Evrim Binbaş tarafından değerlendirilmiştir. Binbaş, İslam tarih yazıcılığının bir parçası olarak şecerelerin yapısı ve işlevini tespit etmek üzere sekiz yazar üzerinde durmuştur. Onun üzerinde durduğu sekiz müelliften biri de Reşidüddin Fazlullah'tır.²²

Binbaş'ın hacimli çalışmasında incelediği şecerelerden biri olarak *Şu'ab-ı Pencgâne*'nin biçimi, hacmi, bölümleri hakkında bilgi vermiş, Reşidüddin Fazlullah'ın tarih yazımı içinde şecereyi nasıl kullandığını tespit etmiştir. Bunun için sadece *Şu'ab-ı Pencgâne*yi değil *Câmiu't-tevârih* ve nüshaları içindeki şecereler üzerinde de çalışmış ve şecerenin tarih kitapları içindeki biçimleri ve kullanım şeklini ortaya koymuştur. Fahr-i Müdebbir'in İslam medeniyetinde şecere konusunda bir mucid olarak ilk olduğunu ancak Reşidüddin'in bunu bir anlatının etkili bir unsuru olarak kullandığı gibi bağımsız bir tarz olarak kullanan ilk tarihçi olduğunu ifade etmiştir²³.

Şu'ab-ı Pencgâne'nin son derece özgün bir eser olduğu, konu üzerinde çalışan bütün araştırmacıların ortak kanaatidir. Farklı noktalardan araştırmacılara hizmet eden bu eser tarihçilerin soruları değiştikçe buna bağlı olarak yeni soruların cevabı için de yol gösterici olacaktır.

Bu çalışmada eser iki noktadan değerlendirilecektir. Birincisi yeryüzünde hükümlanmış hükümdarlar ve peygamberler sülaleleri içinde Cengiz Han ve soyundan gelenlerin meşru hükümdar olarak tasvir etmesi ve meşruiyetlerini ifade etmesidir. İkincisi ise Reşidüddin'in vefatından yüz yılı aşkın bir süre sonra Timurlu sarayında kaleme alınan *Muizzü'l-ensab* isimli anonim şecereye modellik etmesidir.

²² İ. Evrim Binbaş, "Structure and Function of Geneological Tree in Islamic Historiograph (1200-1500)", *Horizon of the World: Festschrift for İsenbike Togan*, haz., İ. Evrim Binbaş ve Nurten Kılıç-Schubel, İstanbul: İthaki Yayınları, 2011, s. 465-544.

²³ Binbaş, "Structure and Function of Geneological Tree", s. 487.

Çalışmadaki değerlendirmeye zemin olması için önce *Şu'ab-ı Pencgâne* üzerinde durulacaktır. Eserin bilinen tek nüshası İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmet kitapları (2939) arasında bulunan yazmadır. Yukarıda zikredilen bütün çalışmalarda da kullanılan nüsha budur. Eserin telif sebebi ve kapsamı yazmanın mukaddime kısmında bizzat Reşidüddin'in kaleminden anlaşılmaktadır. Eser, *Câmiu't-tevârih* tamamlandıktan sonra kaleme alınmıştır. Müellif Reşidüddin Fazlullah, eserinin giriş kısmında bunu açıkça belirtmekte “kitab-ı *Câmiu't-tevârih*'i telif ettiğini “şube ve kabail-i akvam-ı etrak”ın toplanıp yazıldığını belirtir (1b). Yine bir başka yerde *Câmiu't-tevârih*'in ciltlendiğini ve bunların ahvalinin orada anlatıldığını belirterek burada hatırlanacak demektedir. Eserin adını da *Şu'ab* koymak gerekir diye belirtmiştir (vr.4a). Ancak dibacenin sonunda “*Şu'ab-ı Pencgâne*” ifadesi eserin tertibi tamamlandığı belirtilirken kullanılmıştır. Giriş kısmında şeceresi verilenlerden biri olarak kayserlerden söz ederken bu zamanda hicri 705 yılında Albertus'un onların başında olduğunu belirtmesine bakarsak eserin 1305 yılında hazırlanmış olduğunu söyleyebiliriz²⁴.

Eserin yazılış sebebini yine dibace kısmında kendisi ifade etmektedir. *Câmiu't-tevârih*'i tamamlamış citlemiş ve onların ahvalinin anlatıldığı yinelemiş, tarih ve her kavmin şecresini hatırlamak gerekti diyerek, *Şu'ab-ı Pencgâne*'nin kaleme alınmasının sebebini belirtmiştir. Reşidüddin'in “padişah-ı kişver küşa” ve “uruk-ı namdariyi” hatırlamak gerekir, çünkü “magrib'den maşrik'a tamamen onların hükmü altındadır” ifadeleri dikkat çekicidir. Takip eden satırlarda sözü İlhanlılara getirir: “*Şimdi Ab-ı Amuye'den Mısır'a kadar “mülk-i İran zemin” padişah-ı islam ... (isim yeri boş bırakılmıştır,)'in idaresi altındadır, bu kitap onun mübarek ismine yazılmış*”tır der. Ancak şöhretli uruğu hatırlanması gereken kişi ve padişah-ı kişver küşa sıfatı ile kastedilen kişi isim belirtilmese de Cengiz Han olduğu düşünülmektedir. *Şu'ab-ı Pencgâne*'nin mübarek ismine ithaf edilen padişah-ı İslam yani hükümdarın/İlhan'ın isim yeri de boş bırakılmıştır. Bilindiği üzere bu yerler altın yıldız ile veya farklı bir mürekkep ve hat ile yazılmak üzere boş bırakılabildiği gibi kime takdim edilecek ise o anda isim yazmak için de sonraya bırakılabilmektedir.

²⁴ III. Ahmet 2937, vr. 6b.

Reşidüddin “mağribden maşrığa (doğudan batıya her yerin) tamamen onların hükmü altında” olduğunu belirttikten sonra, hatırlanması gereken sülaleleri kırmızı mürekkeple ilki, şu’ab-ı Arab, ikinci şu’ab-ı Mogol, üçüncü şuaab-ı benî İsrail dördüncüsü şu’ab-ı Nasari ve Efrenci beşincisi şu’ab-ı Hitay²⁵ olarak sıralamıştır. Ancak yazmanın içindeki anlatım sırasında Arap, Beni İsrail, Mogol, Nasara ve Efrenci ve son olarak Hitay hükümdarları yer almıştır.²⁶ Ayrıca “bunlar hatırlansın ve mütalaa edenler onlara vakıf olsun diye Hz. Adem’den Halife Mutasım’a kadar” her kabile ve hangi şubelere ayrıldığı da belirtilmiştir. Eserde Hz. Peygamber hangi kavimden, onlardan hangi kabileler oluşmuş, bunlardan padişah olanlar, her bir padişahın kaç yıl padişah olduğu tespit edilmiş ve bu tarz üzere bir yazım izlenmiştir. Her bir kavmin kitaplarından onlar nezdinde saygın olan bilginlerden tahkik edilmiş doğru bilgiler derlenmiştir. Adem’den eserin yazıldığı zamana (ez zamân-ı Âdem t eknuûn) kadar (705/1305) kolayca malum olması için çalışılmıştır. Enbiya, evliya, selatin-i müluk ve ümera hakkında kitaplarda dağınık olan bilgiler toplanmış ve tetkik edilmiştir. Şüpheli ve tereddütlü meseleleri bu konuda mahareti olan ve önlerinde o kitapların olduğu kişiler çözmüştür. Her taifeden oluşan gruplar toplanıp kendi sınırları ve kısımlarını yazmışlardır (1b).

Eserde her bir şube için farklı biçimler tasarlanmıştır. Böylece içeriğin yanı sıra şekil olarak da farklı şubeler farklı yazı sitil ve şekilleri ile ayırt edilmektedir. Hz. Muhammed’in atası olarak Hz. Adem’den başlayarak peygamberler bunlardan ayrılan kollar belirtilmiştir. Bu kollarda enbiya, evliya, hükümdar gibi özellikleri olan isimler kaydedilmiştir. Şahısların durumuna göre kırmızı, yeşil, altın varak şeklinde isimler yazılabildiği gibi isimler kare veya daire formunda bir çerçeve içine yazılmıştır. Büyük atadan sonraki kuşaklara doğru çizgiler ve hatlar ile diğer sayfalara geçilmiş ve bu çizgiler de yine farklı renkler ile çekilmiştir. Peygamber olanlar altın varak ile yazılmış, çok az sayıda olan hanım isimleri ise kare çerçeve içinde yazılmıştır²⁷. Benzer şekilde Hz. Süleyman’dan bahsederken Belkis adı da kare çerçeve içinde verilmiştir²⁸. Yine Hz. Muhammed’in

²⁵ III. Ahmet 2937, vr. 4a.

²⁶ Binbaş, adı geçen makalesinde varak aralıklarını şu şekilde göstermiştir: Arap (8a-64a); Beni İsrail (64b-96a); Mogol (97a-150b), Nasara ve Efrenci (151a-173a) Hitay (173b-229b).

²⁷ III. Ahmed, 2937, vr. 28a. Hz. Yakup’un iki kızından Sabure’nin adının yanında Hz. Musa’nın haremi olduğu notu yer almaktadır.

²⁸ III. Ahmed, vr.19a.

eşlerinden Hz. Sevde'nin de adı kare çerçeve içine alınmıştır²⁹. Moğol şubesinde ise hanım isimleri yuvarlak daire içinde yazılırken Cengiz soyundan erkeklerin isimleri kare çerçeve içinde yazılmıştır.

Hız. Peygamber'in atalarının isimleri büyük dikdörtgen içinde başlık olarak yazılmıştır. Bu dikdörtgenin hemen altında içi boş bir kare çerçeve yer almaktadır. Hız. Muhammed'in babası Abdullah'ın adı aynı şekilde kaydedilmiştir. Aynı sayfada yer alan Hız. Ali'nin ismi de büyük dikdörtgen içinde yazılmış ancak ismin yazıldığı dikdörtgenin altına çizilen kare çerçeve çift çizgili daire çerçeveye dönüşmüştür³⁰.

Hız. Muhammed'den sonra yaşayan isimler ise yine dörtgen kutu içine yazılmış, minyatür için hazırlandığı düşünülen kısım ise kare kutunun hemen altında daire şeklinde yer almaktadır. Müslüman hükümdarlar Hız. Peygamberden sonra bu şekilde gösterilmiştir.

Kayser isimleri ile Hıtaş padişahlarına ait isimler ise üçgenin alt kenarına yerleştirilmiş daireden oluşan bir şekilde gösterilmiştir.

Hız. Muhammed'in atalarından Arap kavimlerine ve Hız. Yakup'un çocuklarından Beni İsrail'e geçişi ve Hız. Mesih'in annesinin Davut neslinden geldiğini belirterek Hız. İsa'ya mensup olanlar ve onlara kaimmakam (idareci) olanlara böylece Nasarani ve Efrenci'ye geçmesi, bağlantı kurmak bakımından çok ineliktir³¹.

Padişahan-ı Çin ve Hıtaş bahsinde ise onlar tarihin başlangıcından beri olduklarını iddia ederler, onların kitaplarında da bu yazılmıştır ve bana oradan naklettiler diyerek Reşidüddin, Çin tarihi ile ilgili yazılı metinler ve bunu bilenler ile çalıştığını belirtir. Çin ve Hıtaş bu iki memleketin padişahu ifadesi ile Çin ve Hıtaş'ı ayırması dikkat çekicidir. Şimal-i Hıtaş kavimlerinin (heman Türkmanan sahranişinest) Türkmenler gibi bozkırda

²⁹ III. Ahmet 2937 Vr. 45a Hız. Sevde'nin adının yazılı olduğu karenin hemen altında Hız. Muhammed'in haremi olduğu notu yer alır.

³⁰ III. Ahmet 2937, Vr. 53a. Hız. Ömer de Hız. Ali gibi kaydedilmiştir. III. Ahmet 2937 vr.46a.

³¹ III. Ahmet 2937 Vr. 6b.

oturan, konar göçer olduğunu belirtir ³². Kubilay Kağan zamanında hepsinin ona bağlandığını belirtir.

ŞU'AB-I PENCGÂNE'DE ŞUBE-İ MOĞOL

Şube-i Moğol eserde daha farklı olarak tasarlanmıştır. Hz. Peygamberden önce olanlar gibi burada da Müslüman olmayan atalar dikdörtgen çerçeve içinde Arap harfleri ve Fars dili ile başlık, bu başlığın altında satır içinde ise “be hat ve lügat-ı Mogolî” yani eski Uygur harfleri ile Moğolca olarak “sûret-i filan ve şu'be-i ferzendân-ı u” şeklindeki başlık yer alır. İsimlerin büyük kısmı hem Arap hem Moğol harfleriyle yazılmıştır. Şube-i Moğol kısmı Dobun Bayan ve Alan Kuva'dan başlayıp Gazan Han'a ayrılan sayfa ile sona ermektedir. Moğol kısmı tasarım olarak diğer şubelerden farklıdır. Sayfa iki sütun olarak tasarlanmış sağ sütuna hükümdarın emirlerinin isimleri sol sütuna ise eşleri yazılmıştır. Bu fasıldan sonra oğul ve kız çocuklarının isimleri yer almaktadır. Hükümdarlık yapan evlatlar sağdan çizgi ile aşağıya indirilmiş ve sayfa ortasında bir başlık ile onlara ait bilgiler aynı tertip ile verilmiştir. Bu çizgiler ve hatlarda farklı renkler kullanılarak tahta geçen hanedan üyeleri ve kuzenler tefrik edilmiştir.

Hülagü Han ve İlhanların mensubu olduğu Tuluy kolunun şecerde ayrıcalıklı olduğu görülmektedir. Cengiz Han'ın diğer çocukları ve onların soyundan gelenlere yer verilse de Tuluy'un oğulları sağ hattan aşağıya indirilerek Hülagü ile İlhanlara gelmekte ve Gazan Han ile son bulmaktadır. Bu da dibacede dolaylı olarak verilen 705/1305 tarihi ile uyumludur.

Reşidüddin Fazlullah'ın bu eseri hem tertip tarzı hem de içerik bakımından ilhanların yönetim işlerine aşina köklü bir sülaleye mensup olduklarını gösteren ve böylece İlhanların meşruiyetini güçlendirmeye hizmet eden bir metindir. Metin içinde herhangi bir tartışma veya açıklama olmaksızın müslim veya gayri müslim insanlığı Hz. Adem'den başlatıp ikinci Adem olarak da nitelenen Hz. Nuh³³ ve oğulları ile devam

³² III. Ahmet, 2937, vr. 172b.

³³ III. Ahmet 2937, Vr.12b

ettiren böylece bütün hanedanları kapsayan bir şecere ortaya konmuştur. Hz. Nuh'un oğullarının isimlerinin yanında dünyanın hangi bölgesini beldesini mamur ettiği derkenar olarak yazılmıştır. Böylece Efrenc, Yemen, Türkistan, Çin gibi yerlerde yaşayanların hepsi ortak ataya bağlanmış olmaktadır. Burada bu anlatının ne kadar doğru olduğu değil Reşidüddin'in kaleminden o dönemde kabul gören açıklama biçimini görmek önemlidir. Bu şecereye göre Reşidüddin tamamen İslami bir söylem kullanmaktadır. Böylece bütün hanedanlar sülaleler insanlığın bir parçası olarak tasvir edilmiş olmaktadır.

Ehl-i kitap dairesinde olsun veya olmasın bütün hükümdarlara şecerede yer verilmesi ancak bunlar arasındaki farkın renkler, çizimler ile gösterilmesi son derece inceliklidir. Hz. Adem'den başlayarak, Hz. Muhammed'in atalarını gösterme biçimi büyük dikdörtgen çerçeve içinde başlık ve bunun altına yerleştirilmiş kare bir çerçeve ile gösterilmiştir. Üstteki dikdörtgenin içine yazılan ismin Mustafa aleyhi fazlu's-salavat ve't-tahir'in (Hz. Muhammed) kaçınıcı atası olduğu ve hangi sülalenin atası olduğunu gösteren bir başlık yazılmıştır. Bu dikdörtgen çerçeve içindeki bu başlığın hemen altına bir kare çerçeve yerleştirilmiştir ve içi boştur. Bu biçim bir farkla Cengiz Han'ın ata ve ardılları için de kullanılmıştır. O fark Arap harfli başlığın yazılı olduğu dikdörtgen çerçevenin altına bir satır halinde "Moğol dil ve yazısı" ile Arap harfli başlığın yazılmasıdır. Hz. Peygamber'in şeceresinden farklı olarak başlıkta kaçınca ata olduğu yazılmamış ama derkenarda Cengiz'in kaçınıcı atası olduğu bilgisi verilmiştir. Hz. Peygamber'den sonra halife olanların isimlerinin gösteriminde minyatür için olduğu düşünülen alttaki kare çerçeve çift dairesel bir çerçeveye dönüşmektedir. Bu şekil özellikleri ve içerik ile okuyucu şu mesajı alabilmektedir: Hz. Muhammed'in ataları da Müslüman hükümdarlar değildi dolayısıyla şimdi "padişah-İslam" (dibacede isim zikredilmemişti ancak bununla İlhanlı hükümdarı olduğu açıktır) olan hükümdarın Müslüman olmayan atalarının olması da son derece tabiidir ve onun hükümdarlığına hanel getirmez. Öte yandan ataların bilinmesi böylece köklü bir sülaleye mensubiyet de meşruiyetin bir başka göstergesi olduğu için Moğol şubesinde eski ataların sayılması sayesinde diğer şubeler gibi geriye gidebildiği sergilemiş olmaktadır.

Reşiddüddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*'inde Gazan Han'ın Dımaşk üzerine yürümesi ve şehrin teslim olması olayını anlatırken köklü bir sülaleye mensubiyetin saltanat için önemini vurgulayan bir anekdot anlatır.

İslam padişahu (Gazan Han) bunlara "ben kimim?" diye sordu. Hep beraber Cengiz Han'ın oğlu Tuluy Han'ın oğlu Hülagu Han'ın oğlu, Abaka Han'ın oğlu Argun Han'ın oğlu Şah Gazan dediler. Ondan sonra Nasır'ın babası kimdir? diye sordu. Elfi'dir dediler. Elfi'nin babası kimdir dedi. Hepsini cevap vermekten aciz kaldılar. Herkes o kavmin (Memlukler) saltanatının tesadüfen olduğunu, hak üzere olmadığını ve hepsi İslam padişahının ceddinin meşhur uruğunun bendesi olduğunu öğrendi.³⁴

İslam siyaset literatüründe meşruiyetin tek kaynağı elbette hükümdar sülale mensubu olmak değildi. Ancak Reşiddüddin'in ve İlhanlılar'ın en önemli rakibi Memluklere bağlıyken şimdi Gazan Han'a itaat bildirmek zorunda kalan Şam önde gelenlerinin il olma isteğini bildirmeleri hikayesini anlatırken şeceresini sayarak, Memluklerin tesadüfen hükümdar olduklarını söylemesi gerçek bir meşrulaştırma anlatısıdır.

Şu'ab-ı Pencgâne, uzun bir tarih metninin içine serpiştirilmiş meşruiyet hikayelerinden çok daha çarpıcı bir şekilde bu işlevi başaran bir çalışmadır. Reşiddüddin'in dibace kısmındaki ifadesiyle "hatırlanması gereken" soyların hepsinin "uruk-u namdari"nin idaresi altında olan batıdan doğuya kadar olan yerlerde bulunan nüfusu kapsamı dikkat çekicidir. Gazan Han döneminde "magribden maşrik'a kadar her yer Cengizoğulları'nın idaresi altındaydı. Gazan Han tahta çıktığında, Kubilay Han'ın yerine tahta geçen Temür Kagan nezdine gönderdiği elçi Hanbalığ'a ulaşmıştı. Birlikte hareket etme fikri iki tarafça kabul edilmişti³⁵. Reşiddüddin'in *Câmiu't-tevârih*'inde yer alan Hindistan tarihi, İslam Öncesi İran hükümdarları ile Selçuklular, Harezmsahlar, Salgurlular gibi İslam hanedanları, *Şu'ab-ı Pencgâne*'de yer almamaktadır.³⁶ Hindistan Cengizoğullarının hakimiyetinde değildir. Diğerleri ise İlhanlılardan hemen önce onların hâkim olduğu yerlerdeki meşru hanedanlar idi. Harezmsahlar, Büyük

³⁴ Reşiddüddin Fazlullah, *Camiü't- Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev., İsmail Aka, M. Ersan ve A. H. Khelejanı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 280.

³⁵ Osman Gazi Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1293-1304)*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009, s.216.

³⁶ Binbaş, "Structure and Function of Geneological Tree", s.490.

Selçuklunun içinden çıkan ve onların hâkim oldukları yerlerde faaliyet gösteren bir hanedan idi ve Cengiz Han tarafından yıkılmıştı. Selçuklu sülalesinden gelen Türkiye Selçukluları ve diğer atabegler, beyliklerde politik gelenek olarak Selçuklunun ardılı idiler ve meşruiyetlerini Selçuklu üzerinden tesis ediyorlardı³⁷. Selçukluyu gündeme getirmek, İlhanlıların ve Cengizlilerin meşruiyetine hizmet etmez tam tersi bunu tartışmalı hale getirirdi. Umumi tarih eserinde kronolojiyi tamamlamak üzere hanedanların tarihinin anlatılması ancak *Şu'ab-ı Pencgâne*'de yıktığı hanedanlara yer vermemesi çok inceliklidir. Çin'in Kubilay tarafından ele geçirildiği ve hanedan ile dünürlük bağı ile bağlandıkları bilgisi dikkat çekicidir³⁸.

Reşidüddin'in *Şu'ab-ı Pencgâne*'de İslam dünyasında daha önce kaleme alınan şecerelerin üzerine çıkan bir eser ortaya koyduğu Binbaş tarafından zikredilmektedir. ³⁹ Aynı şekilde *Câmiu't-tevârih*'de o döneme kadar İslam dünyasında kaleme alınan umumi tarih tarzındaki eserlerden daha geniş kapsamlı bir eserdir. Her iki eserdeki bu zenginlik ve geniş kapsam şüphesiz Reşidüddin Fazlullah'ın hizmet ettiği hanedanın Çin, Orta Asya, İran, Anadolu'ya hâkim olması ve Bizans'a gücünü kabul ettirmiş olmasıyla doğrudan ilişkilidir. Reşidüddin diğer tarihçilerin bulamadığı bir imkâna sahipti. Bu da Moğol hanedanı eliyle Asya'nın tamamına doğrudan erişim fırsatı idi. Bu imkân daha önce bu şekli ile kimseye nasip olmamıştı. İslam tarihçileri ve coğrafya yazarları uzak diyarlar hakkındaki bilgileri çok nadir olan seyyahlardan, uzak diyarların yakınlarına gidebilenlerin duyup aktardıklarından ve tüccarlardan edindikleri bilgilerle yazabilmişlerdi. Oysa şimdi Reşidüddin'in o uzak yerlerde yetişmiş, her kavmin tarih bilen kişilerini istihdam etme veya onların eserlerindeki bilgilere doğrudan ulaşma imkânı bulmuştu. Bu da kendisinin ifadesiyle “doğudan batıya kadar her yerin hükümdarı” olan bu sülalenin (Cengiz Han evladı) hizmetinde olması ile mümkün olmuştu. Büyük ihtimalle bu fiili politik

³⁷ Bu ise Selçuklu sülalesinden olmak ve onlar tarafından atanmış olma gibi yollar ile sağlanıyordu. Osmanlı'nın meşruiyeti için zikredilen Osman Bey'e menşur verildiği ifadesi bile bu anlayışın devamıdır.

³⁸ III. Ahmed 2937 vr. 7a.

³⁹ Binbaş, “*Structure and Function of Geneological Tree*”, s.487. Sayın Binbaş'ın tespitine göre Fahr-i Müdebber, İslam medeniyetinde şecere konusunda bir mucit olarak ilktir. Fakat Reşidüddin, bu tarzı anlatının etkili bir unsuru olarak ve ayrıca müstakil bir tarz olarak kullanan ilk tarihçidir.

durum yaşanmasaydı Reşidüddin, kendisinden önceki tarihçilerden daha geniş içerikteki şecere ve tarih kitabı kaleme alamayacaktı.

MUIZZÜ'L-ENSAB

Reşidüddin Fazlullah'ın eserleri kendisinden sonra İbn-i Haldun gibi Arapça, Hafız-ı Ebru gibi Farsça eser kaleme alanlarda⁴⁰ olduğu gibi Orta Asya sahasında Türkçe tarih yazarlara da hem biçim hem de içerik olarak kaynak olduğu anlaşılmaktadır⁴¹. Bunu görebileceğimiz en önemli örneklerden biri, başka bir şecere olan *Muizzü'l-ensab*'dir.⁴²

İslam bilim geleneğinde ister tarih ister biyografi isterse bu çalışmada incelenen şecere örneğinde olduğu gibi olsun, bir konuda eser telif edecek kişinin (alim ve/veya edip) ilk başvurduğu metinler o vadede daha önce kaleme alınmış eserler oluyordu. Konu ile ilgili kendinden önceki müelliften geniş olarak özetlemeler yapmak, onun bıraktığı yerden aynı tertip ile devam etmek ve kendi döneminin algı, ihtiyaç, değer yargılarını yansıtacak şekilde ilaveler yapmak suretiyle yeni metinler ortaya çıkıyordu. Bu eserlerin istinsahlarının da birebir yapılmayıp, istinsah eden veya ettirenin talebine göre eser müdahaleye açılmış olabiliyordu. Bu durumda bir yazma eserin telif edildiği dönemden sonra oluşan nüshalarına yapılan eklemelerin kimin tarafından yapıldığını tespit etmek zorlaştığı gibi bu sonraki nüshaları ilk eserin bir nüshası olarak mı değerlendirmeliyiz yoksa yeni bir eser gibi mi görmeliyiz sorusu da gündeme gelmektedir. Bu sorular *Muizzü'l-ensab* gibi farklı zamanlarda üretilmiş nüshaları bulunan eserler için de geçerli sorulardır. Her bir versiyonu önceki nüshadan farklılık barındıran bu yazmaları aynı eserin farklı kopyaları olarak mı yoksa bir eser tarzının farklı

⁴⁰ Evrim Binbaş yukarıda künyesi verilen çalışmasında İbn-i Haldun ve Hafız Ebru'nun eserlerinde şecere kullanımları üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır. İbn-i Haldun'un Reşidüddin'in eserini gördüğü, Hafız Ebru'nun ise Reşidüddin'in eserine zeyl yazdığı, Macmu't-Tevarih'inde şecereyi Reşidüddin gibi dünya tarihi anlatısının bir parçası olarak kullandığını tespit etmiştir.

⁴¹ Harun Kaya, "İslamiyet Sonrası Orta Asya'da Türkçe Tarihçiziciliği ve Tevarih-i Güzide-i Nusretname", *Yeni Türkiye*, 106 (2019), s.510-521.

⁴² Eser hakkında en kapsamlı çalışma Shiro Ando tarafından yapılmıştır. Shiro Ando, *Timuridische Emire, nach dem Mu'izz al-ansab*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1992. Ando, eserin girişinde kaynağın tertibi, oluşum evreleri, nüshaları hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Bu kısım eserin Kazakistan baskısında Rusçaya çevrilmiş ve yer almıştır.

zaman diliminde güncelleme barındıran sürümü olarak mı görmek gerekir. Bu çalışmada ikincisi üzerinde durulacaktır. Tarih yazımı, şiir, biyografi gibi türlerde olduğu gibi, bir kalıbın tekrarları yapılırken o çekirdek biçimi/şekli kaybetmeden, yeni güncel sürümün üretilmesi sayesinde eserler hem bir geleneğin parçası hem de kendi döneminin yeniliklerini yansıtan, yeni şeyler de söyleyen eserler olmaktadır.

Timurlu hükümdarı Şahrüh Bahadır (1405-1447) isteği ile hazırlandığı giriş kısmında belirtilmiş olan⁴³ *Muizzü'l-ensab*'ın günümüzde bilinen 5 nüshası vardır⁴⁴. 1992 yılında yayınlanan doktora çalışmasında Japon alim Shiro Ando 4 nüshasını tespit etmiştir⁴⁵. Binbaş, eserin Londra'da bulunan bir nüshasını daha keşfetmiş ve beş nüshaya ulaşmıştır. Topkapı Sarayı Müzesi'nde murakka içinde yer alan ve Sertkaya'nın makalesine konu olan 11 varaklık bir şecere parçası eserin bir başka nüshasının daha olduğunu düşündürmektedir. Arap harfleriyle birlikte Uygur harfleri de barındıran bu parçalardan hareketle Reşidüddin'in *Şu'ab-ı Pencgane*'si ile *Muizzü'l-ensab* arasında hazırlanmış ancak günümüze tamamı ulaşmayan bir nüsha veya ara eser olduğu düşünülebilir⁴⁶.

⁴³ *Muizzü'l-Ensab*, Paris Bibliotheque Nationale, Persan Ancien Fonds 67, vr. 2a.

⁴⁴ Binbaş, "Structure and Function of Geneological Tree", not 137. Ando'nun listesinde Paris (Ancien F. 67), London (British Lib. Or.467), Aligarh (Müslim University No 41 ve 42) olmak üzere dört nüsha vardı. Ando'da olmayan ve Binbaş'ın tespit ettiği London British Library, Or. 14306 numarada kayıtlı yazma ile sayı beşe ulaşmaktadır.

⁴⁵ Shiro Ando, *Timuridische Emîre*, s.14.

⁴⁶ Osman Fikri Sertkaya, "Temürlü Şeceresi (Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 2152, v.32-43)", *İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı*, 9-10 (1981), s.241-258. Sertkaya şecereyi Reşidüddin'in *Şu'ab* 'ı ile mukayese etmiş ve Reşidüddin'de Moğolca ve Uygur harfli olan başlıkların, Temürlü Şeceresi dediği bu yazma parçalarında Uygur harfleri ile Türkçe olduğunu tespit etmiştir. Sertkaya, yazma sayfalarından birinde (vr.32a) sağ altta yer alan mührün Emel Esin tarafından "*el'aşık-u b'illah Çin bin Ali M(uhammed) Şah eseri*" şeklinde okuduğunu, bu ibareyi "*Allah için seven, Ali Muhammed Şah'ın oğlu Çin/Çin'in eseridir*" diye tercüme edilebileceğini belirtir (s. 251). Ayrıca erken Timurlu dönemi şairlerinden biri olan Mir Haydar Tilbe'nin Mahzenü'l- Esrar Mesnevinin Uygur harfli üç nüshasından birinin müstensihinin Ali Şah Bahşi olduğunu, bu müstensih Ali Şah Bahşi'nin şeceredeki mühürde adı geçen Çin'in babası olan Ali Muhammed Şah olmasının tereddütlü bir tahmin olduğunu belirtir. Bütün bu bilgiler, Sertkaya'nın makalesine konu olan şecere parçasının diğer Muizz nüshalarından bağımsız bir nüsha olduğunu gösterir. Ayrıca bu parçaların varlığı *Muizzü'l-ensab*'ın günümüzdeki en erken nüshası olan ve XV. asrın sonu ile XVI. asrın başına tarihlenen Paris nüshası ile Reşidüddin'in *Şu'ab-ı Pencganesi* arasında yapılmış bir çalışma olduğunu, Uygur harfli Moğolca başlıklardan yine aynı harfler ile Türkçe başlıklara geçildiğini göstermektedir.

Shiro Ando, *Muizzü'l-ensab'ın* müellifi konusunda ihtiyatlı davranır ve çok fazla bilgi olmadığını, Togan'ın *Muizz'in* Reşidüddin'in *Şu'ab-ı Pencgânesine* bir zeylname olarak görülmesi gerektiği görüşünde olduğunu belirtir. *Muizzü'l-ensab'ın* müellifinin Hafız Ebru olma ihtimali olduğunu ve bu görüşün hala kabul gören bir görüş olduğunu belirtir. Eserin 1427 yılında Şahrüh için hazırlandığını ama Hüseyin Baykara döneminde ekler yapıldığını belirtir⁴⁷. Bu durumda *Muizz'in* ilk versiyonunun müellifi Hafız Ebru (ö.1430) olsa bile daha sonra eklemeleri kimin yaptığı sorusu cevapsız kalmaktadır. Şecerelerin tarih yazımı içinde kullanılması konusunu araştırırken Binbaş'ın incelediği müelliflerden biri de Hafız Ebru olmuştur. Binbaş, *Muizzü'l-ensab'ın* müellifinin kim olduğu sorusunun cevabını ancak dolaylı delillerle bulmanın mümkün olduğunu belirtir. *Muizzü'l-ensab'ın* girişinde eserin adı olarak Şecere-i ensab-ı selatin-i Moğol adının geçmesi, *Şu'ab-ı Pencgâne*'yi işaret etmektedir. Binbaş buna ilaveten Hafız Ebru'nun *Macmu'ü't-Tevarih* adlı eserinin sonunda bir şecere eklemek istediğini kaydettiğini, *Şu'ab-ı Pencgâne*'nin *Câmiu't-tevârih*'teki yeri gibi *Muizzü'l-ensab'ın* da Hafız Ebru'nun *Mecmu'ü't- Tevarih*'inin son parçası olacağını belirtir. Ayrıca Hafız Ebru'nun hem *Macmu'ü't-Tevarih*'i hem de *Muizzü'l-ensab'ı* 830/1426-1427 yılında tamamladığını vurgular⁴⁸.

Muizzü'l-ensab'ın günümüzdeki Paris nüshası Şahrüh'dan sonra Timurlu tahtında bulunan Ebu Said (1451-1469) ve Hüseyin Baykara'yı kapsar ve Hüseyin Baykara'nın emirlerini onun siyasi hayatı ile uyumlu şekilde dönemlere ayırarak verir. Eserin Paris nüshasında bir değişme ve tarzda bir farklılaşma olmadığına bakarak nüshanın bir anda üretildiği düşünülebilir. Daha sonra farklı kalem ve kötü bir yazı ile küçük ilaveler yapıldığı görülmektedir. Bunların yazmaya zaman içinde yapılan küçük eklemeler olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda Hafız Ebru'nun vefatından sonraki dönem ile ilgili eklemeleri yapan kişiyi tespit edinceye kadar *Muizzü'l-ensab'a* anonim demeye devam edilebilir.

⁴⁷ Ando, *Timuridische Emîre*, s.13.

⁴⁸ Binbaş, "Structure and Function of Geneological Tree", s.518.

ŞU'AB-I PENCGÂNE VE MUİZZÜ'L-ENSAB ARASINDA BİR MUKAYESE

Muizzü'l-ensab ile *Şu'ab-ı Pencgâne* üzerinde çalışan bütün araştırmacılar *Şu'ab-ı Pencgâne*'nin *Muizz'e* kaynaklık ettiğini fark etmiştir. Elbette iki eser arasında farklılıklar da vardır. En temel fark *Muizz'in Şu'ab-ı Pencgâne* kadar geniş kapsamlı olmamasıdır. *Muizzü'l-ensab*'da *Şu'ab-ı Pencgâne*deki beş sülaleden sadece biri vardır. *Muizz'in* giriş kısmında Türk ve Moğol padişahlar arasında onların kabileleri önemli olduğu ve kendi uruglarını korudukları, neseblerini tahkike çok özen gösterdikleri belirtilmiştir.

Hicri 830 yılında Şahrüh Bahadır Han'ın isteği üzerine (Han ifadesi dikkat çekicidir) şecere-i ensab-ı selatin-i Moğol tecdid ve tahkik edilmek üzere hazırlandı denmektedir. Kendisinin (Şahrüh) aba ve ecdadı o şecerenin semeresi idi. Seleflerinin iyiliği, haleflerinin beğenilmişlik ve saygınlığı “teyid-i rabbani ve tevfik-i yezdani” mümtaz ve mahsus olduğunu ortaya koymak için bu şecere hazırlandı⁴⁹ ifadesi önemlidir. Bu giriş metni *Muizzü'l-ensab* ile *Şu'ab-ı Pencgâne* arasındaki içerik farkını da açıklamaktadır. *Muizz*'de Cengiz Han'ın ataları ve evlatlarına ilaveten Cengiz Han ile aynı soydan gelen Karaçar Noyan ve onun soyundan gelen Emir Timur şecereye dahil edilmiştir. Karaçar Noyan *Şu'ab*'da yoktur. Tabii olarak Karaçar Noyan soyundan gelen Emir Timur ve evlatları *Muizzü'l-ensab*'ın ağırlık noktasını oluşturmaktadır. Annesi Kara Hitaylardan Tugay Terken Ağa⁵⁰ olan Şahrüh'un en etkili eşi Gevher Şad Ağa, Cengiz Han'ın tarhan yaptığı Kişlik soyundan gelen Gıyaseddin Tarhan'ın kızı idi⁵¹. Şahrüh Horasan gibi büyük bir vilayetin idaresine sahip idi ve kayınbiraderleri Tarhani emirler onun yanında yer almıştı. Bu onun ve etrafının konar göçer geleneklere yakınlığının göstergesidir. Horasan gibi önemli bir vilayetin idaresine tayin edilmiş olmasına rağmen babasının resmi veliahdı değildi. Gelişen olaylar onun önünü açmış ve yeğenlerini

⁴⁹ Paris 67 vr. 2a

⁵⁰ Paris 67, vr.99b.

⁵¹ Bkz. Hayrunnisa Alan, “Bir Timurlu Hanımı; Gevher Şad Ağa ve Tarhani Emîrler”, *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir, 1999, 231-248.

bertaraf ederek başa geçmişti⁵². İslam aleminin en güçlü hükümdarı olarak⁵³ dönemindeki kaynakların dini bütün bir şahsiyet olarak tasvir ettikleri Şahrüh, Kâbe'nin örtüsünü yenileme ve Mekke'ye su yolu yapma işini üstlenmek istemiş, bu durum Memlukler ile diplomatik bir meseleye de dönüşmüştü. Şahrüh, Memluk hükümdarı Baybars'a 1430 tarihinde gönderdiği mektupta ona Sultan değil Emir Baybars diye hitap etmişti. Kâbe örtüsü gönderme isteği ve bunu adak adadığına dair haberler, Memluk sarayında 4 mezhep kadısının konuyu tartışması, hazırlanan örtünün satılarak parasının fukaraya dağıtılmasının önerilmesi gibi süreçlerden sonra ancak 848/1444-1445 yılında Şahrüh'un hazırlattığı örtü Kâbe'ye örtülebilmisti.⁵⁴

Şahrüh Bahadır, yeğenlerine (kardeşlerinin çocuklarına) galip gelerek kendi oğullarını onların yerine atamak suretiyle babasının ele geçirdiği yerlere tam olarak hâkim oldu. Devletinin merkezi babasının başkenti Semerkant değil, şehzadelğinde kendisine verilen Herat idi. Bu durum idarede ağırlık merkezinin Horasan'a kaydığına da bir göstergesidir. Horasan ile Semerkant vilayeti arasında dil ve yazı farkının olduğunu, Timur'un bu yazıyı bilenleri istihdam ettiğini meşhur İspanyol elçi Klaviyo bildirmektedir.⁵⁵ 1300'lerin başından 1427 ye kadar olan sürede İlhanlı ve Çağatay Hanlıkları sahasında yaşanan sosyal değişimin izlerini *Şu'ab-ı Pencgâne*'den *Muizzü'l-ensab*'a gelen süreçte görülebilir. Şu'ab'daki eski Uygur harfli Moğolca başlıklar ve Sertkaya'nın makalesine konu olan Eski Uygur harfli Türkçe başlıklı şecere ve nihaye İslam dünyasının en büyük hükümdarı olma iddiasında olan Şahrüh Bahadır için hazırlanan ve daha

⁵² Mirza Şahrüh ve dönemi siyasi kültür ve teşkilatı için bkz. İsmail Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.

⁵³ Mirza Şahrüh'un Timurlu hükümdarları arasında dindar kişiliği için bkz. Musa Şamil Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009, s.29-32 ve Şahrüh'un sünni canlandırma siyaseti için s.108-124.

⁵⁴ Cüneyt Kanat, "Memluk- Timurlu Münasebetleri (1382-1447)" Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 1996. Şahrüh döneminde, gidip gelen elçiler ve bu konunun hem Sultan Baybars hem de Çakmak döneminde gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Emir Baybars hitabıyla mektup yazıldığına dair bkz. s.216; Şahrüh'un gönderdiği örtünün Kâbe'ye serildiği hususunda bkz. 228.

⁵⁵ Meşhur İspanyol elçi Klaviyo'nun Semerkant'a giderken Ceyhun nehrinin kuzeyinde ve güneyinde yaşayanların kullandıkları dil ve yazının farklılığından bahsetmekte ve Moğol yazısı olarak belirttiği bu yazıyı bu yazıyı okuyabilen katipleri Timur'un istihdam ettiğinden söz etmektedir. Ruy Gonzales De Claviyo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkant'a Seyahat 2. kısım, çev.*, Ömer Rıza Doğrul, İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1938, s.17; Ruy Gonzales De Claviyo, *Embassy to Tamerlane (1403-1406)*, çev., Guy Le Strange, Routledge, 2004, s.201.

sonra ilaveler yapılan (Uygur harfli Moğolca veya Türkçe ibare barındırmayan) Farsça *Muizzü'l-ensab*. *Muizzü'l-ensab*'ın girişinde yer alan Şahrüh için hazırlandığı ve onun büyük İslam hükümdarı imajını gösteren unvan ve sıfatlara ilaveten yapılan “teyid-i rabbani (ilahi seçilmişlik) ve tevfik-i yezdani (ilahi yardıma desteğe ulaşma)” vurgusu dikkat çekicidir. Şahrüh gibi bir hükümdar için tertip tarzı ve bilgi olarak *Şu'ab-ı Pencgâne*'den beslenen ama yeni dönemin hassasiyetlerini yansıtan bir şecere hazırlanması, içerde bertaraf ettiği kuzenlerinin maiyetinde olup şimdi kendisinin idaresinde olanlara aynı köklü soydan geldiklerini göstermek işlevini görmektedir. Yine aynı metin Uygur harflerinin yaygın olmadığı bir bölgede (Horasan) Farsça ve Arap harfleriyle kaleme alınması yönüyle Türk-Moğol boylar dışındaki nüfusa köklü geçmişe sahip olan Müslüman hükümdar kimliğini gösterme işlevini yerine getirmektedir.

Muizzü'l-ensab, *Şu'ab-ı Pencgâne*'den şekil olarak da bir farklılık göstermektedir. Bu fark, Cengiz Han soyu da dahil bütün hükümdarlar dikdörtgen çerçeve içinde isimleri ve içinde yazı olan bu dikdörtgen çerçevenin altında yuvarlak bir çerçeve yerleştirilmiş olmasıdır. Yukarıda işaret edildiği üzere bu form *Şu'ab-ı Pencgâne*'de Hz. Muhammed'den sonra işbaşına gelen Müslüman hükümdarlar (halifeler) için kullanılmıştır. Hz. Peygamberin ataları da dikdörtgen isim kutusu ve altında yer alan kare çerçeve ile gösterilmişti. Reşidüddin'in açtığı yoldan ve verdiği bilgilerden hareketle Hz. Muhammed'den sonraki İslam hükümdarları ile aynı formatta resmedilerek, ancak İslam öncesi atalar yok sayılmayarak tam tersine köklerin eskiliğinden kuvvet alınmak suretiyle meşruiyet ve güç sergilenmiştir. *Muizzü'l-ensab*, *Şu'ab-ı Pencgâne*'de Moğol şubesinin kayıtlı son hükümdarı Gazan Han'dan sonraki Cengiz Han evladını barındırdığı gibi orada olmayan Karaçar Noyan soyundan gelenleri içermektedir. *Şu'ab-ı Pencgâne*'nin İlhanlı sarayında hazırlandığı düşünülürse Çağatay ulusuna mensup bir noyanın şeceresine yer vermesine ihtiyaç yoktur. Ancak *Muizz*'de bunun olması bir gerekliliktir. Zira Emir Timur Güregen ve oğulları bu soya mensuptular ve tahtta onlar bulunmaktadır. Bu durumda *Muizzü'l-ensab*'ın, Cengiz Han soyundan gelenler ile Karaçar Noyan kolundan Emir Timur Güregen ve evlatlarına ait olmak üzere iki ana kısma ayrılması tabiidir.

Muizzü'l-ensab'ın *Şu'ab-ı Pencgâne*'den önemli bir farkı da özellikle Timur Güregen ve halefleri kısmında idareci (bir bölgenin valisi veya Timur'un tahtına varis olanlar) olan hanedan üyelerinin maiyetinde yer alan görevliler ve bu görevleri ifa eden şahısların isimlerini barındırmasıdır⁵⁶. Divaniyan, Tavacıyan, bakavulan, Nüvisendegan-ı Tacik, Ahtacıyan gibi memuriyet isimleri başlık olarak verilmiş her bir başlık altında o görevde bulunan şahısların adları kaydedilmiştir. *Muizzü'l-ensab*'ın bu formu "Bozkır sistemi"ne mensup yapılarıdaki teşkilatı göstermesi bakımından çok kıymetlidir. *Şu'ab*'da ise emir isimleri vardır ancak bu tarz başlıklar yoktur. Bu özellikle, Timurlu hanedanının kuruluşunda ve sonraki dönemde emirlerin önemi ve hanedan ile gücü paylaşmalarının yansımaları olarak değerlendirilebilecek bir durumdur.

Muizzü'l-ensab'da hanım isimleri *Şu'ab*'da Peygamber kızları ve eşlerinin isimleri gibi kare çerçeve içine yazılmıştır. Erkekler İslam öncesi olsun olmasın başlık dikdörtgen çerçeve içine yazılmış ve minyatür için olduğu düşündüğümüz çerçeve ise yuvarlak olarak hazırlanmıştır. Yine sayfalar *Şu'ab*'ın Moğol kısmında olduğu gibi çift sütun olarak tasarlanmış, sağ sütun o hükümdara hizmet eden emirlere sol sütun ise eşlerine ayrılmıştır. Bunu takiben çocuklarının isimleri de yer almıştır. Çocuklarından tahta çıkan ve bir bölgenin idaresinde bulunan var ise onlar sayfa kenarından aşağı inen çizgiler ile aşağı inmiş ve sayfa ortasında aynı tarz üzere isimleri ve maiyetleri yer almıştır.

Muizz'in kaynakları olarak "ez Târih-i selâtin-i Moğol ve selâtin-i zamân-ı hümayun ve bazı ümera-i bozork" Barlas kabilesinden Karaçar Noyan şubesinde olanlardan tahkik edildi ifadesi önemlidir (*Muizz* 2a). Yazılı kaynaklar yanında sözlü aktarımlar özellikle Barlas emirlerin verdiği bilgiler değerlendirilmiştir.

⁵⁶ Hayrunnisa Alan, "Muizzü'l-ensab'ın Timurlu Teşkilat Tarihi Bakımından Değeri", *Bellefen*, 78/282 (2014), s.527-546.

SONUÇ

Şecerelerin farklı formatları olduklarını bilinmektedir⁵⁷. Şecerelerde yer alan bilgiler araştırmacının sorusuna bağlı olarak araştırmacıya çok çeşitli yönlerden bilgi sunmaktadır⁵⁸. *Şu'ab-ı Pencgâne* ve *Muizzü'l-ensab* şecere formlarından biraz daha kompleks yapılarıyla şecereyi ortaya koymak dışında mesaj veren metinlerdir.

İki eser de kaleme alındıkları dönemin şartlarını ve algılarını yansıtmaktadırlar. Bir gelenek içinde ancak kendi dönemlerinin özelliklerini ilave ederek, adına kaleme alındıkları hanedanların meşruiyetlerine katkı sağlama işini başarıyla yerine getirmişlerdir.

⁵⁷ Binbaş çalışmasında bunu çok başarılı bir şekilde göstermektedir.

⁵⁸ Şecere üzerinde çalışan yukarıda adı geçen araştırmacıların çalışmalarına ilaveten John Woods'un *Muizzü'l-ensab*'daki isimleri onomastik olarak değerlendirmesi ve nesilden nesile isimlerin yeni kültürün izlerini taşıyacak şekilde değişmesini gösterdiği çalışması buna güzel bir örnektir. John Woods, *Timurid Dynasty*, Bloomington: Indiana University Research Institute For Inner Asian Studies, 1990.

KAYNAKÇA

- Aka, İsmail. *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- Alan, Hayrunnisa. “*Bir Timurlu Hanımı; Gevher Şad Ağa ve Tarhanî Emîrler*”. Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı. İzmir, 1999.
- Alan, Hayrunnisa. “Timurlularda Vezirlik Müessesesi”. XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, Eylül 9-13, 2002. *Kongreye Sunulan Bildiriler 1. cilt*. Ankara 2005.
- Alan, Hayrunnisa. “Muizzü'l-ensab'ın Timurlu Teşkilat Tarihi Bakımından Değeri”. *Belleten*. 78/282 (2014): 527-546.
- Ando, Shiro. *Timuridische Emîre, nach dem Mu'izz al-ansab*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1992.
- Binbaş, İ. Evrim. “*Structure and Function of Geneological Tree in İslamic Historiograph (1200-1500)*”. Horizon of the World: Festschrift for İsenbike Togan. haz., İ. Evrim Binbaş ve Nurten Kılıç-Schubel. İstanbul: İthaki Yayınları, 2011.
- Clavijo, Ruy Gonzales De. *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkant'a Seyahat 2. kısım*. çev., Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1938.
- Clavijo, Ruy Gonzales De. *Embassy to Tamerlane (1403-1406)*. çev., Guy Le Strange. Routledge, 2004.
- Kamola, Stefan T. “Rashid al-Din and the Making of History in Mongol İran”. Doktora Tezi, University of Washington, 2013.
- Kanat, Cüneyt. “Memluk- Timurlu Münasebetleri (1382-1447)”. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 1996.
- Kaya, Harun. “İslamiyet Sonrası Orta Asya'da Türkçe Tarih yazıcılığı ve Tevarih-i Güzide-i Nusretname”. *Yeni Türkiye*. 106 (2019): 510-521.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “XIV. Yüzyılda Tebriz'de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gazan (Gazaniyye)”. *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*. Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı 37 (2002): 253-289.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab'-i Reşidi'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler”. Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri, İstanbul, Mayıs 9-10, 2002. *Bildiriler 1. Cilt*. İstanbul, 2003.
- Özgüdenli, Osman Gazi. *Gazan Han ve Reformları (1293-1304)*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009.
- Quinn, Sholeh A. “The Mu'izz al-Ansab and Shu'ab-i Panjganah as Sources for the Chagatayid Period of History: A Comprative Analysis”. *Central Asiatic Journal*. 33/3-4 (1989): 229-253.
- Raşid al-din, Şuab-ı Pandjgana (Pyat Rodosloviy) Perevod*. çev., Ch.I. Khamidova. haz., İlnur M. Mirgaliev. Kazan: Perevod s Persiskoga yazıka, 2019.

- “Rashid al-din. Shu'ab-i Panjgana. 2. The Mongols and the Turks (2)”. çev., ve haz., Ch.I. Khamidova. Zolotoordinskoe Obozreniye (Golden Horde Review). 4/4 (2016): 868-880.
- Reşidüddin Fazlullah. *Camiü't- Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*. çev., İsmail Aka, M. Ersan ve A. H. Khelejani. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Reşidüddin Fazlullah. *Beyanu'l-Hakaik Hakikatlerin Beyanı*. haz., Judith Pfeifer. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Reşidüddin Fazlullah Hemedani. *Câmiu't-tevârih (Tarih-i Oguz)*. haz. ve not. Muhammed Ruşen. Miras-ı Metkup. Tahran, 2005.
- Reşidüddin Fazlullah Hemedani. *Câmiu't-tevârih (Tarih-i Efrenc, Papan ve Kiyasıra)*. haz. ve not. Muhammed Ruşen. Miras-ı Metkup. Tahran, 2005.
- Reşidüddin Fazlullah Hemedani. *Câmiu't-tevârih (Tarih-i Akvam-ı Padişahan-ı Hitay)*. haz. ve not. Muhammed Ruşen. Miras-ı Metkup. Tahran, 2005.
- Reşidüddin Fazlullah Hemedani. *Câmiu't-tevârih (Tarih-i Hind ve Sind ve Keşmir)*. haz. ve not. Muhammed Ruşen. Miras-ı Metkup. Tahran, 2005.
- Reşidüddin Fazlullah Hemedani. *Câmiu't-tevârih (Tarih-i Beni İsrail)*. haz. ve not. Muhammed Ruşen. Miras-ı Metkup. Tahran 2006.
- Reşidüddin Fazlullah Hemedani. *Câmiu't-tevârih (Tarih-i Al-i Selçuk)*. haz. ve not. Muhammed Ruşen. Miras-ı Metkup. Tahran, 2007.
- Reşidüddin Fazlullah Hemedani. *Câmiu't-tevârih (Tarih-i Samaniyan ve Büveyhiyan ve Gazneviyan)*. haz. ve not. Muhammed Ruşen. Miras-ı Metkup. Tahran, 2007.
- Reşidüddin Fazlullah Hemedani. *Câmiu't-tevârih (Tarih-i İsmailiyan)*. haz. ve not. Muhammed Ruşen. Miras-ı Metkup. Tahran 2008.
- Reşidüddin Fazlullah Hemedani. *Câmiu't-tevârih (Tarih-i Salguriyan-ı Fars)*. haz. ve not. Muhammed Ruşen. Miras-ı Metkup. Tahran 2010.
- Reşidüddin Fazlullah Hemedani. *Câmiu't-tevârih (Tarih-i Selatin-i Harezm)*. haz. ve not. Muhammed Ruşen. Miras-ı Metkup. Tahran, 2010,
- Reşidüddin Fazlullah Hemedani. *Câmiu't-tevârih (Tarih-i İran ve İslam) I-III*. haz. ve not. Muhammed Ruşen. Miras-ı Metkup. Tahran, 2013.
- Reşidüddin Fazlullah Hemedani. *Câmiu't-tevârih (Tarih-i Mübarek Gazani) I-III*. haz. ve not. Muhammed Ruşen. Miras-ı Metkup. Tahran 2016.
- Sertkaya, Osman Fikri. “Temürlü Şeceresi (Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 2152, v.32-43)”. *İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı*. 9-10 (1981): 241-258.
- Togan, Zeki Velidi. “*Reşidüddin Tabii*”. MEB İslam Ansiklopedisi 9. Cilt. İstanbul: MEB Yayınları, 1964.
- Togan, Zeki Velidi. *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1982.

Woods, John. *Timurid Dynasty*. Bloomington: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, 1990.

Yüksel, Musa Şamil. *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.

Arşiv Kaynakları

Muizzü'l-ensab. Paris Bibliotheque Nationale, Persan Ancien Fonds 67.

Nesebname-i Müluk. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmet 2937.

İLHANLI - CELÂYİRLİ – TİMURLU
GÖRSEL SANATLARINDA DEVAMLILIK

THE CONTINUITY IN ILKHANID,
JALAYIRID AND TIMURID VISUAL ARTS

Prof. Dr. Serpil Bağcı
Hacettepe Üniversitesi

Prof. Dr. SERPİL BAĞCI | Hacettepe Üniversitesi |
serpil.bagci[at]gmail.com | ORCID: 0000-0001-7082-3940

Serpil Bağcı, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü'nde öğretim üyesidir. Çalışma alanı esas olarak Osmanlı ve İslam kitap sanatlarıdır. Bu konulardaki kitap ve makalelerinde daha çok resimlerin metinlerle bağlantıları ve çözümlemeleriyle ilgili sorunlara değinmiştir. Ayrıca Osmanlı el sanatları hakkında çalışmaları da yayımlanmıştır. Osmanlı sanatıyla ilgili çeşitli sergilerin hazırlanmasında çalışmış, bu sergi kitaplarına katkıda bulunmuştur. Çok sayıda makalesi bulunan yazarın kitaplarından başlıcaları şunlardır: Mevlana Müzesi Resimli El Yazmaları, İstanbul, 2003; Fahnama: The Book of Omens (Massumeh Farhad ile birlikte) ve Osmanlı Resim Sanatı (Filiz Çağman, Zeren Tanındı ve Günsel Renda ile birlikte), İstanbul, 2. baskı, 2019.

Prof. Dr. SERPİL BAĞCI | Hacettepe University |
serpil.bagci[at]gmail.com | ORCID: 0000-0001-7082-3940

Serpil Bağcı is professor of Islamic Art at the Hacettepe University. Her main field of research is the Ottoman and Persian arts of the book. Her works focus on the analysis of the paintings and the contextual relations between texts and images. She collaborated many Ottoman art exhibitions and contributed to their catalogues. Her publications include: Mevlana Müzesi Resimli El Yazmaları [The Illustrated manuscripts in Mevlana Museum], İstanbul, 2003; Fahnama: The Book of Omens (with Massumeh Farhad), and Ottoman Painting (with Filiz Çağman, Zeren Tanındı and Günsel Renda), İstanbul, 2019.

İLHANLI - CELÂYİRLİ - TİMURLU GÖRSEL SANATLARINDA DEVAMLILIK

Öz

Bu çalışmada İlhanlı saraylarının istekleri doğrultusunda hazırlanan kitap resmi örneklerinin temsil anlayışının Celâyirli dönemi eserlerindeki sürekliliği birkaç örnek üzerinden kısaca tartışılmaktadır. Bu kapsamda öncelikler isimlerini ve yapıtlarını tanıdığımız sanatçılar önemli rol oynar. XVI. yüzyıl ortalarında Safevi sanatçısı Dust Muhammed'in yazdığı bir metin bu devamlılığın sanatçılarla nasıl sürdüğünü anlatır. İlhanlı hükümdarları için çalışan ressamların kimi zaman kendileri, kimi zaman da öğrencileri ve Celâyirli sarayında yapıtlar üretmiştir. Ustadan öğrenciye aktarılan tarz ve beğeni bu devamlılığı açıklar.

Çalışmada ikinci olarak bu devamlılığı yansıtan resimli bir el yazması ele alınmaktadır. Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan bir murakka içinde günümüze ulaşmış bir kitabın resim ve yaprakları bu el yazmasının bakiyesini oluşturur. Eser, Celâyirli hükümdarı Şeyh Üveys (sal. 1356-74) için yapılmaya başlayan ancak tamamlanamayan bir Şehnâme nüshasıdır. Bugün varolan resimleri, konu tercihleri ve uygulanan üslup açısından büyük ölçüde 1330-35 civarında hazırlanmış musavver bir İlhanlı Şehnâme nüshasını izler. Hatta belki de onu tamamlamak amacıyla yapılmıştır. Bu bitmemiş kitabın bakiyesi 1420'lerde Tebriz'den Herat'a götürülmüş ve 1430 yılında Timurlu Mirzası Baysungur b. Şahruh için hazırlanan bir diğer Şehnâme nüshasına model olmuştur. Böylece söz konusu görsel miras yeniden yorumlanmakla birlikte XV. yüzyıl da yaşamaya devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler

Şehname, İlhanlı, Celâyir, Timurlu

THE CONTINUITY IN ILKHANID, JALAYIRID AND TIMURID VISUAL ARTS

Abstract

This study aims to discuss the interrelation between Ilkhanid, Jalayirid and Timurid artists and works of art. It first focuses on a sixteenth-century text, now in the Topkapı Palace Museum Library, which was written by the Safavid artist Dust Muhammad as a preface to an album that he compiled. According to Dust Muhammad, the artists who worked for Ilkhanid rulers continued to produce under Jalayirid patrons and trained younger generation of artists. This continuous artistic genealogy evidently resulted in pictorial conventions shared between generations.

The second part of the study deals with the tradition of book illustration passed down from Ilkhanids to Jalayirids and focuses on an unfinished Jalayirid Shāhnāma produced for Shaykh Uvays. The manuscript survived through its illustrations pasted onto the leaves of another Topkapı Palace album. These extant paintings are closely related to an Ilkhanid Shāhnāma datable to 1330-35. Both the iconographic preferences and stylistic affinity illustrate the continuity between two artistic traditions. The remains of the Jalayirid Shāhnāma served as a pictorial source for another copy of the text produced almost fifty years later. The Timurid prince Baysunghur b. Shahrukh carried this unfinished work to Herat around 1420, and his artists re-interpreted these images as the model for his Shāhnāma completed in 1430. These three illustrated Shāhnāma copies exemplify the survival of the artistic heritage of the Ilkhanids in Jalayirid and Timurid courts.

Keywords

Sehname, Ilkhanid, Jalayird, Timurid

GİRİŞ

Bu çalışmada İlhanlı resim sanatı mirasının bir diğer Moğol kabilesi olan Celâyirlilerin resim kültüründe nasıl dönüşerek de olsa yaşadığını ve sonraki dönemlerde de bu yaşamını sürdürdüğü kısaca tartışılmaktadır. Bu kapsam içinde, özellikle Celâyirli hükümdarı Şeyh Üveys'in (sal. 1356-74) himayesi/emri altında çalışan sanatçıların İlhanlı tasvir geleneğini devraldığı ve yeni yorumlar katarak sürdürdüğü, Osmanlı koleksiyonlarındaki bazı murakkaların (albümlerin) içindeki imgelerde açıkça gözlenebilir.

Celâyirli hükümdarların himayesi altında hazırlanmış, bir bölümü tamamlanmadan, parçalar halinde Osmanlı hazinesinde bugüne ulaşmış resim sanatı örnekleri 1930'lardan beri farklı yayınlarda tartışılmış, genellikle Moğol resmi başlığı altında ele alınmıştır.¹ Dorothea Duda'nın 1964'te Viyana Üniversitesi'nde tamamladığı doktora tezinden hareketle 1971 ve 72 yıllarında yayınladığı iki kapsamlı makalesi, Celâyirli resim sanatının hakkettiği şekilde tanınmasını sağlamıştır.² Celâyirli resimli el yazmaları 1970'li yıllardan itibaren İslâm kitap ve resim sanatı tarihi araştırmaları içinde önemli bir yer tuttuğu gibi, bazı eserlerle ilgili monografik kitap ve makaleler de yazılmıştır. Bu konudaki güncel yayınlardan biri olan, 2011 yılında Filiz Çağman ve Zeren Tanındı'nın İstanbul koleksiyonlarında bulunan Şeyh Üveys ve Sultan Ahmed (sal. 1382-1410) için hazırlanmış müzehhep ve musavver kitaplar hakkında yazdıkları makalede ise bilinmeyen ya da az bilinen eserleri birbirleriyle ve başka kitap sanatı ürünleriyle bağlantıları ve sahipleri üzerine

¹ Arménag Bey Sakisian, *La Miniature Persane du XIIe au XVIIe siècle*, Paris Et Bruxelles: Les Éditions G. Van Oest, 1929; M. Ivan Stchoukine, "Notes sur des Peintures Persanes du Sérail de Stamboul", *Journal Asiatique*, 227 (1935), s.117-140.

² Dorothea Duda, "Die Buchmalerei der Ğalâ'iriden (1. Teil)", *Islam*, 48 (1971), s.153-220; Dorothea Duda, "Die Buchmalerei der Ğalâ'iriden (2. Teil)", *Islam*, 49 (1972), s.28-76.

yoğunlaşarak tanıtıldılar. Bu çalışmada sunulan zengin bibliyografya 2010 yılına dek bu alanda yapılan çalışmaların tümünü kapsamaktadır.³

Osmanlı sarayının hazinesinde bulunan murakkalarda, burada İlhanlı resim anlayışını devam ettirmesiyle ele alacağımız kitap bakiyeleri ve meşkler, Hasan-ı Büzürg (1340-56), daha önce İlhanlı hükümdarı Ebu Said'le (sal. 1317-35) evli olan eşi Dilşâd Hatun ve esas olarak oğulları Üveys'in himayesinde çalışan sanatçıların yapıtları olmalıdır.

SANATÇILAR VE ÜSLUPLARIN AKTARIMI

Timurlu yazarı Devletşâh Semerkandî, 1487 yılında yazdığı *Tezkiretü'ş-şu'arâ* adlı biyografisinde Celâyirli saray şairi Selmân-ı Sâvecî'yi anlattığı bölümde, hamileri Hasan, Dilşâd ve Üveys'ten de söz eder. Selmân'dan şairlik öğrendiğini belirttiği Üveys'i hoş tabiatlı, yakışıklı, gösterişli, kerem ve türlü ilimlerde vukuf sahibi bir padişah olarak tanıtır. Devletşâh, Şeyh Üveys'i iyi bir ressam olarak tanıtırken onun hakkında pek çok kıymetli bilgi de verir. Ona göre Şeyh Üveys'in "*kalem-i Vâsiti*" (Vasıt şehrinin kalemi veya üslubu) ile yaptığı resimlere ressamlar hayran kalırdı. Zamanın en ileri gelen ressamı olan Hâce Abdülhayy da onun şakirdiydi, talim ve terbiyesi altında yetişmişti. Devletşâh'ın müziğe, edvar ilmine merakını da vurguladığı Şeyh Üveys, İslam dünyasının en ünlü müzisyenlerinden Abdülkâdir-i Merâgî'nin (öl. 1435) hamisidir. Merâgî, otobiyografisinde Şeyh Üveys ve oğulları Hüseyin ile Ahmed'den gördüğü iltifatı şükranla anar. Oğluna ayrıca hat dersleri de vermiş olması aynı zamanda hattat olduğunu da işaret eder.⁴ Şeyh Üveys'in sanata doğrudan katkısı Osmanlı yazarı Gelibolulu Mustafa 'Âli'nin kitap-kâğıt sanatçılarının biyografileri ve eserleriyle ilgili *Menâkıb-ı Hünerverân* adlı kitabında da (1587-88) karşımıza çıkmaktadır. 'Âli'nin geçmişin nakkaşlıkta

³ Filiz Çağman ve Zeren Tanındı, "Selections from Jalayirid Books in the Libraries of Istanbul", *Muqarnas*, 28 (2011), s.21-264.

⁴ Devletşâh Semerkandî, *Tezkire-i Devletşâh 2. cilt*, çev. Necati Lugal, İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1977, s. 318; Wheeler M. Thackston, *A Century of Princes: Sources on Timurid History and Art*, Cambridge, Massachusetts, 1989, s.11-12; Üveys'in Abdülkâdir Merâgî'nin hamisi olmasıyla ilgili bkz. Murat Bardakçı, *Maragalı Abdülkadir. XV. Yüzyıl Bestecisi ve Müzik Nazariyatçısının Hayat Hikâyesiyle Eserleri Üzerinde bir Çalışma*, İstanbul: Pan Yayıncılık, 1986, s.23, 154.

öne çıkan birkaç hükümdar-hamisi arasında Sultan Üveys Bahadır'ı sayması, onun bu alandaki şöhretinin yaygınlığını gösterir.⁵

Şeyh Üveys için çalışan sanatçıların İlhanlı resim geleneğini sürdürmesi, sanatçılar-yapıtlar arasındaki devamlılık bir XVI. yüzyıl yazarının anlatısında açıkça görülür. Safevi ressamı Dust Muhammed, Şah İsmail'in oğlu ve Şah Tahmasp'ın kardeşi Bahram Mirza için (ö. 1549) hazırladığı ve 951/1544'te tamamladığını belirttiği murakkasının dibacesinde (önsöz) kendi döneminde ve geçmişte etkin olan kitap-kâğıt sanatçıları hakkında bilgi verir.⁶ İşte bu önsözde, Şeyh Üveys döneminde yetişmiş Üstad Şemseddin adlı bir sanatçıdan söz eder. Dust, Şemseddin'in Hâce Emir Ali Hattat tarafından istinsah edilmiş bir *Şehnâme*'deki tasvirleri yaptığını söyler.

Şemseddin, Şeyh Üveys'in ölümünden sonra resim yapmayı bırakmış, kimse için çalışmamıştır.⁷ Bu yazı bakımından önemli olan, Şemseddin'in İlhanlı hükümdarı Ebu Said Hudaybende (sal. 1317-35) devrinin ünlü ressamı Ahmed Musa'nın şakirdi olduğunu belirtmesidir. Şemseddin ise yukarıda alıntıladığımız Devletşâh'ın Şeyh Üveys'le doğrudan bağladığı Hâce Abdülhayy'in hocasıdır. Dust, Üstad Şemseddin'in hamisi Şeyh Üveys'in ölümünden sonra Hâce Abdülhayy'in evine yerleştiğini ve kendisini tümüyle onun eğitime adanmış olduğunu belirtir. Dust Muhammed'in verdiği bilgi bu kadarla da kalmaz; anlatımının devamında Şeyh Üveys'in sanatçı oğlu Sultan Ahmed Celâyir'e resim öğrettiğini (*ta'lim-i taşvîr*) ve Ahmed'in *Ebusa'id-nâme*'ye kalem-i siyahi⁸ tarzda bir tasvir yaptığını

⁵ Mustafa 'Âli, *Menâkıb-i Hünerverân*, haz., İbnülemin Mahmud Kemal İnal, İstanbul, 1926, s.67. Çevrimyazı ve İngilizce tercümesi için bkz. Esra Akın Kıvanç, *Mustafa 'Âli's Epic Deeds of Artists: A Critical Edition of the Earliest Ottoman Text about the Calligraphers and Painters of the Islamic World*, Leiden: Brill, 2011, s.271, 405.

⁶ Bu albüm Topkapı Sarayı Müzesi'ndedir, H. 2154.

⁷ Dust Muhammed'in önsözü Wheeler M. Thackston tarafından aslı ve İngilizce tercümesiyle Wheeler M. A. Thackston, *Album Prefaces and Other Documents on the History of Calligraphers and Painters*, Leiden: Brill, 2001 başlıklı kitabında yayınlanmıştır (s. 4-18). Bu bölüm için bkz. s. 12-13.

⁸ Kalem-i siyahi, fırça ve mürekkeple yapılan boya kullanılmayan tasvirlerle verilen isimdir. XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu tarz imgelerin Celâyirli kültür çevresinde yaygınlaştığı bilinmektedir. Albümlerde çok sayıda tek yaprak örneği bulunur, Ahmed Celâyir'in kendi divanı da muhtemelen yüzyılın sonunda bu teknikte imgelerle donatılmıştır. Bugün Washington DC, Freer Gallery of Art'da bulunan (F.1932.29-37) Sultan Ahmed Celâyir'in divanı çok sayıda

söyler.⁹ Günümüze ulaşmamakla beraber Celâyirli dönemde İlhanlı hükümdarı Ebu Said ile ilgili bir kitabın yazılması veya istinsah edilmesi; dahası bu eserin hükümdarın kendisi tarafından resmedilmesi bu iki sülale arasındaki yakın bağın bir diğer göstergesidir. XVI. yüzyıl yazarının sunduğu bu sanatçı silsilesi, temsil tarzının üstattan şakirde aktarılarak İlhanlılardan Celâyirli'lere nasıl devredildiğini açıkça yansıtır.

BİRBİRİNİ İZLEYEN *ŞEHNÂME* NÜSHALARI

Bugün Topkapı Sarayı koleksiyonlarında bulunan çeşitli albümler İlhanlı ve Celâyiri sanatçıların tamamlanmış ya da yarım kalmış resimlerini ve desenlerini içerir. Bu derlemeler, nakkaşanelerdeki etkinliklerin, sanatçıların birbirini kopyalayarak, meşk ederek yaptıkları çalışmaların günümüze ulaşmış nadir örneklerini içerirler. Bu albümler arasında belki de en ünlüleri önceleri içindeki Sultan II. Mehmed portreleri dolayısıyla Fatih Albümleri olarak; sonra da Akkoyunlu Yakup b. Uzun Hasan'a (sal. 1478-1490) ithafen yazılmış şiirler barındırması nedeniyle Yakup Bey albümleri olarak adlandırılan, içindeki Muhammed Siyah Kalem'e atfedilen resimleriyle de ünlenmiş olan Hazine 2153 ve Hazine 2160 numaralı olanlardır. Topkapı sarayının hazinesi içinde çok önemli bir yeri olan bu murakkalar XIV.-XVI. yüzyıl arasına tarihli çok sayıda hat ve tasvir örnekleri içerir. Çok büyük olasılıkla Sultan I. Selim'in Tebriz seferinden sonra getirdiği bu sanat eserleri sarayda albüm haline getirilmiş olmalıdır.

Bu albümlerde bulunan otuz adet resim, Ebul Kasım Mansur Firdevsi'nin (ö. 1020 civ.) 1010 civarında yazıya geçirdiği, İslam edebiyatının klasiklerinden olan *Şehnâme*'nin bir nüshası için yapılmıştır. Kitap tamamlanamamış olmalıdır. Bazı yaprakları ve resimleri (bir kısmı tamir

yayında tartışılmıştır. Massumeh Farhad'ın 2016 tarihinde yayınlanan yazısı divanın imgelerini Celâyirli kalem-i siyahi tasvirler bağlamında yeni görüşlerle tartışır, ayrıca bu konudaki tüm literatürü de içerir. Massumeh Farhad, "The Divân of Sultan Ahmad Jalayir and the Diez and Istanbul Albums", *The Diez Albums: Context and Contents*, haz. Julia Gonella, Friederike Weis, Christoph Rauch, Leiden: Brill, 2017, s. 485-512.

⁹ Thackston, *Album Prefaces*, s.13.

görmüş olarak) H. 2153 ve H. 2160 numaralı albümlere yapıştırılmıştır.¹⁰ Günümüze ulaşmış tam sayfaların boyutlarından kitabın 50x35 cm olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır. Bu anıtsal *şehnâmenin* esin kaynağı bugün literatürde Büyük Moğol *Şehnâmesi* olarak tanınan, 1330-35 dolaylarında istinsah edilerek resimlenen, ancak büyük olasılıkla bu yıllarda tamamlanmamış bir İlhanlı örneği olmalıdır.

Büyük Moğol *Şehnâmesinin* metin ve resimleri 41x29 cm boyutlarındadır, XIX. yüzyılın ortalarında Tahran’da, Kaçar sarayında yapılmış onarımı sonunda daha da büyüterek boyutları yaklaşık 50x35 cm’e ulaşmıştır. Bugün dünya müzelerine dağılmış olan bu anıtsal yapıtın Çin ve Avrupa görsel geleneklerinin izlerini barındıran, yenilikçi, zengin bir temsil dilini yansıtan resimleri İslâm sanatı tarihi içinde çok özel bir ün kazanmıştır.¹¹

İşte, tarihine dair elimizde kesin veriler bulunmayan Celâyirli *şehnâmesi* boyutları ve resim üslubu açısından bu eserle yakın akrabalık gösterir. Dust Muhammed’in resimlerini Ebu Said devrinin ünlü sanatçısı Ahmed Musa’nın şakirdi Şemseddin’in yaptığını söylediği *şehnâmenin* bu örnek olması ihtimali çok yüksektir. Resimlerin tümü aynı elden çıkmamıştır. Olasılıkla da Şemseddin’in içinde yer aldığı bir sanatçı grubu tarafından

¹⁰ Bu resimler geçen yüzyılın başlarından beri tanınmaktadır. Bir bütün olarak ele alan çalışmaların ilki Nurhan Atasoy, sonuncusu ise Bernard O’Kane tarafından yapılmıştır: Nurhan Atasoy, “Four İstanbul Albums and Some Fragments from Fourteenth Century Shah-names”, *Ars Orientalis*, 8 (1970), s. 19-48; Bernard O’Kane, “The Great Jalayirid Shāhnāma”, *The Diez Albums: Contexts and Contents*, haz., J. Gonella, F. Weis, C. Rauch, Leiden, Brill, 2016, s. 469-484. Tarafımdan yapılmış bir inceleme ise (Saray Albümlerindeki *Şahnâme* Yaprakları: Bir Celâyirli Kitabının Bakiyesi), albümlerin tıpkıbasımları ile yayınlanacak olan *Çin-i Maçin’den Frengistan’a: Topkapı Sarayı’nın İki Eşsiz Albümü (Hazine 2153 ve 2160)* başlıklı bir kitapta yer alacaktır.

¹¹ Büyük Moğol *Şahnâme’si* XX. yüzyılın başlarından itibaren sanat tarihi yazınında yer bulmuştur. İlk kez bir bütün olarak resimlerin konularına göre sıralanması Doris Brian tarafından yapılmıştır: “A Reconstruction of the Miniature Cycle in the Demotte Shāh Nāmāh”, *Ars Orientalis*, 6 (1939), s.97-112. Bilinen tüm imgelerin reproduksiyonları ve resimlerin üslup ve ikonografi açısından ayrıntılı irdelenmesi için bkz. Oleg Grabar ve Sheila Blair, *Epic Images and Contemporary History. Illustrations of the Great Mongol Shahnama*, Chicago: University of Chicago Publications, 1980. Yazmanın üretimi, yeniden kurgulaması ve tarihi hakkında bkz. Sheila S. Blair, “Rewriting the History of the Great Mongol Shahnama”, *Shahnama The Visual Language of the Persian Book of Kings*, haz. Robert Hillenbrand, Aldershot: Routledge 2004, s. 35-50. Yazma ve resimleri hakkında nispeten yeni genel toparlama ve yayınlar için bkz. Robert Hillenbrand, “The Arts of the Book in Ilkhanid Iran”, *The Legacy of Genghis Khan. Courtly Art and Culture in Western Asia, 1256-1353*, haz. Linda Komaroff ve Stefano Carboni, New York: Metropolitan Museum of Art, 2002, s. 155-67.

yapılmıştır. Albümlere yapıştırılmış yapraklarıyla ve resimleriyle bugüne ulaşmış, boyutları ve sanatçılarının yenilikler barındıran üsluplarıyla bir saray desteğinin ürünü olduğu açık görünen resimleri içermek üzere tasarlanan *şehnâme* nüshasının, geç İlhanlı resimli kitap geleneğini devralıp sürdüren sanatçılar tarafından Celâyirli hükümdarı Üveys için 1370 civarında Tebriz veya Bağdat'ta yapılmış olduğuna kesin gözüyle bakılabilir.

Öte yandan, Celâyirli nüshasından günümüze ulaşmış resimlerin hiçbiri İlhanlı yazmasında bulunmaz. Başka bir deyişle bu denli yakın özellikler yansıtan iki kitaptaki resimler arasında tek bir ortak sahne yoktur. Bilakis, Celâyirli resimlerinin hepsi İlhanlı nüshasında eksik olarak niteleyebileceğimiz bölümlere aittir. İki eserin boyutları ve tasarımlarıyla birbirlerine çok yakın olması ikincisinin birinciyi tamamlamak üzere yapıldığını akla getirir. Bu önermeyi destekleyen herhangi bir yazılı kanıtımız olmamakla birlikte, elimizdeki tek veri olan resimlerin bir saray nakkaşhanesinde istihdam edilmiş sanatçıların elinden çıkmış olduğunu gösteren üslup özellikleri ve canlandırdıkları konuların niteliği özgün bağlamlarını bu şekilde yorumlamamıza izin verir.

Biri 1335 civarında Ebu Said, diğeri 1370 civarında Şeyh Üveys için hazırlanmış bu iki musavver *şehnâme* üzerinden izlediğimiz görsel kültür devamlılığının öyküsü bu kadarla da kalmaz. Belgeler ve yine doğrudan resimlerin sağladığı verilerden anladığımıza göre Celâyirli *şehnâmesinin* bakiyesi, büyük olasılıkla 1420 dolaylarında Tebriz'den Herat'a gitmiş, bu kez de Timurlu saray nakkaşhanesinde bir kez daha yeni bir *şehnâmenin* ilham kaynağını oluşturmuştur.

Celâyirli *şehnâmesi*, babası Şahruh b. Timur (sal. 1405-47) ile Türkmenlere karşı düzenlenen sefere katılan ve bir süre Tebriz'de kalan Baysungur Mirza (öl. 1433) tarafından Ahmed Celâyir'in nakkaşhanesinin kalıntılarıyla birlikte Herat'a getirilmiş olmalıdır. Dust Muhammed'e göre, Baysungur Mirza çeşitli kitap sanatçılarını Tebriz'den getirmiş ve Sultan Ahmed Bağdadi'nin bir mecmuasının (*cöng*) aynı resimleri içerecek şekilde

bir tıpkısının üretilmesini emretmiştir.¹² Aynı kopyalama işlemi Celâyirli *şehnâmesinin* kalıntılarından da yapılmıştır. 833/1430'da Herat'ta Mevlâna Cafer Baysungurî tarafından istinsah edilen *şehnâmenin* resimleri bu doğrudan bağlantıyı açıkça yansıtmaktadır.¹³

Kitap sanatlarına düşkünlüğü ile bilinen Baysungur Mirza b. Şahruh'un kütüphanesi için hazırlanmış olan bu nüsha, boyutları (38x26 cm), resimlerinin üslubu ve metin formatı açısından Celâyirli örneğini izler. Daha önemlisi, en azından üç resim bire bir kopya edilmiştir. Baysungur'un nakkaşhanesinde çoğaltılan ama günümüze ulaşmamış başka Celâyirli imgelerinin 1430'da Herat'ta bulunması, sonradan diğerleri Tebriz'e geri götürülürken eksilmiş olması ihtimali de yüksektir. Timurlu kitabında bulunan tasvirler Celâyirli *şehnâmesinin* resim ilkelerinin yaklaşık yarım yüzyıl sonra, İslâm resim sanatlarının en verimli üretim merkezlerinden birinde ne denli beğenildiğini açıkça gösterir. Bir başka deyişle, İlhanlı görsel kültür mirasının neredeyse tam bir asır sonra, Celâyirli sanatçıların aracılığıyla Timurlu sarayında yeniden canlanması, bu mirasın gücünü yansıtır. Anlaşılan bu resimli yapraklar, başka nakkaşhane kalıntılarıyla birlikte muhtemelen, 1458'de Karakoyunlu Cihanşah'ın Herat'ı ele geçirmesi veya 1468'de Akkoyunlu Uzun Hasan'ın Timurlu Ebu Said'i yenmesi gibi Türkmenlerin Timurlulara karşı kazandıkları zaferlerinden birinin ardından Tebriz'e geri dönmüş ve Sultan I. Selim'in 1514'teki fethinden sonra Osmanlı hazinesine girmiştir.¹⁴

¹² Thackston, *Album Prefaces*, s. 13.

¹³ Tahran Gülistan Müzesi, env. no. 716. İslam resim sanatı tarihinin en ünlü eserlerinden olan Baysungur *Şahnâme*'si çok sayıda yayında ele alınmıştır. Yazmanın tüm resimleri için bkz. Basil Gray, *An album of miniatures and illuminations from the Bâysonghori manuscript of the Shâhnâmeh of Ferdowsi, completed in 833 A.H./A.D. 1430, and preserved in the Imperial Library, Tahran, 1971*; Mohammad Ali Rajabi, *Iranian Masterpieces of Persian Painting*, Tahran, 2005.

¹⁴ Sözünü ettiğimiz bu iki albümden birine basılmış sultan I. Selim'in saltanatı sürerken kullandığı mührü bu albümlerin onun zamanında saray hazinesine geldiğini gösterir.

SONUÇ

Bugün Topkapı Sarayı Müzesi koleksiyonunda ya da oradan aktarılmış diğer İstanbul müze ve kütüphanelerinde bulunan Timurlu ve Safevi albümlerindeki birçok desen ve resim İlhanlı sanat mirasının yüzyıllar içinde ne denli beğeni topladığını, teknik ve üslup açısından yeni yaratılara ilham vererek yaşamını sürdürdüğünü gösterir. Bu kısa yazıda sanatçılar ve bir kitabın resimleri üzerinden tartışıldığı üzere saraylardan saraylara aktarılan bu görsel geleneğin sürdürülmesi Cengiz Han'ın mirasının uzun ömrünün bir kanıtıdır.

KAYNAKÇA

- Arménag Bey Sakisian. *La Miniature Persane du XIIe au XVIIe siècle*. Paris Et Bruxelles: Les Éditions G. Van Oest, 1929.
- Akın Kıvanç, Esra. *Mustafa 'Âli's Epic Deeds of Artists: A Critical Edition of the Earliest Ottoman Text about the Calligraphers and Painters of the Islamic World*. Leiden: Brill, 2011.
- Atasoy, Nurhan. "Four İstanbul Albums and Some Fragments from Fourteenth Century Shah-names". *Ars Orientalis*. 8 (1970): 19-48
- Bardakçı, Murat. *Maragalı Abdülkadir. XV. Yüzyıl Bestecisi ve Müzik Nazariyatçısının Hayat Hikâyesiyle Eserleri Üzerinde bir Çalışma*. İstanbul: Pan Yayıncılık, 1986.
- Blair, Sheila S. "Rewriting the History of the Great Mongol Shahnama". *Shahnama The Visual Language of the Persian Book of Kings*. haz., Robert Hillenbrand. Aldershot: Routledge 2004.
- Brian, Doris. "A Reconstruction of the Miniature Cycle in the Demotte Shāh Nāmāh". *Ars Orientalis*. 6 (1939): 97-112.
- Çağman, Filiz ve Zeren Tanındı. "Selections from Jalayirid Books in the Libraries of İstanbul". *Muqarnas*. 28 (2011): 221-264.
- Devletşāh Semerkandî. *Tezkire-i Devletşāh 2 cilt*, çev. Necati Lugal. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1977.
- Duda, Dorothea. "Die Buchmalerei der Ğalā'iriden (1. Teil)". *Islam*. 48 (1971): 153-220.
- Duda, Dorothea. "Die Buchmalerei der Ğalā'iriden (2. Teil)". *Islam*. 49 (1972): 28-76.
- Farhad, Massumeh. "The Dīvān of Sultan Ahmad Jalayir and the Diez and İstanbul Albums". *The Diez Albums: Context and Contents*. haz. Julia Gonella, Friederike Weis, Christoph Rauch. Leiden: Brill, 2017: 485-512.
- Grabar, Oleg ve Sheila Blair. *Epic Images and Contemporary History. Illustrations of the Great Mongol Shahnama*. Chicago: University of Chicago Publications, 1980.
- Gray, Basil. *An album of miniatures and illuminations from the Bâysonghori manuscript of the Shāhnāmeh of Ferdowsi, completed in 833 A.H./A.D. 1430, and preserved in the Imperial Library*. Tahran, 1971.
- Hillenbrand, Robert. "The Arts of the Book in İlkhānid İIran". *The Legacy of Genghiz Khan. Courtly Art and Culture in Western Asia, 1256-1353*. haz. Linda Komaroff, Stefano Carboni. New York: Metropolitan Museum of Art, 2002
- Mohammad Ali Rajabi. *Iranian Masterpieces of Persian Painting*. Tahran: Tehran Museum of Contemporary Art, 2005.
- Mustafa 'Âli. *Menâkıb-i Hünerverân*, haz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal. İstanbul, 1926.

- Bernard O’Kane. “The Great Jalayirid Shāhnāma”. *The Diez Albums: Contexts and Contents*. haz. J. Gonella, F. Weis, C. Rauch, Leiden: Brill, 2016.
- Stchoukine, M. Ivan. “Notes sur des Peintures Persanes du Sérail de Stamboul”. *Journal Asiatique*. 227 (1935): 117-140.
- Thackston, Wheeler M. *A Century of Princes: Sources on Timurid History and Art*. Cambridge, Massachusetts, 1989.
- Thackston, Wheeler M. A. *Album Prefaces and Other Documents on the History of Calligraphers and Painters*. Leiden: Brill, 2001.

MOĞOL İMPARATORLUK MİRASININ
ÖNEMLİ BİR UNSURU OLARAK
ALANGOVA KÜLTÜ

THE ALANGOVA CULT AS AN IMPORTANT AGENT OF THE
MONGOL IMPERIAL HERITAGE

Doç. Dr. Nilgün Dalkesen
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

**Doç. Dr. NİLGÜN DALKESEN | İstanbul Medeniyet Üniversitesi |
nilgun.dalkesen[at]medeniyet.edu.tr | ORCID: 0000-0002-3354-2573**

Nilgün Dalkesen, lisans ve yüksek lisans eğitimini Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve Hacettepe Üniversitesi'nde tamamladı. 2001 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde doktora başladı. Türkiye Bilimler Akademisi Yurt İçi-Yurt Dışı Bütünleştirilmiş Doktora Bursunu (TUBA-BDBP) kazanarak 2005-2006 yılları arasında Harvard Üniversitesi'nde tezi üzerine çalışmalar yaptı. 2007 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde doktora bitirdikten sonra 2009 yılında Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi'nde çalışmaya başladı. 2016 yılından beri İstanbul Medeniyet Üniversitesi'nde görev yapmaktadır. Dalkesen, genel olarak Türk-Moğol toplumlarında kadın ve bu toplumların sosyo-kültürel tarihi, Türk-Moğol toplumlarında kadın, İlhanlı Hanedanlık tarihi, 13 ve 14. Yüzyıllarda Anadolu konuları üzerinde çalışmaktadır.

**Doç. Dr. NİLGÜN DALKESEN | İstanbul Medeniyet University |
nilgun.dalkesen[at]medeniyet.edu.tr | ORCID: 0000-0002-3354-2573**

Nilgün Dalkesen completed undergraduate and graduate education at Middle East Technical University and Hacettepe University. In 2001, she started PhD at the Middle East Technical University. She worked on his thesis at Harvard University between 2005-2006 by winning the Turkish Academy of Sciences Integrated Domestic and International PhD Scholarship (TUBA-BDBP). After obtaining PhD degree from the Middle East Technical University in 2007, she started teaching at Muğla Sıtkı Koçman University in 2009. She has been working at İstanbul Medeniyet University, Department of History since 2016. Her research focuses on the women in the Turco-Mongol societies, and the socio-cultural history of these societies, history of the Ilkhanid dynasty and Anatolia in the 13th and 14th centuries.

MOĞOL İMPARATORLUK MİRASININ ÖNEMLİ BİR UNSURU OLARAK ALANGOVA KÜLTÜ

Öz

Genel olarak, tarih boyunca devletleşme, bir toplumun daha hiyerarşik bir yapıya bürünmesine, cinsiyet rollerinin farklılaşmasına ve daha ataerkil bir toplum yapısının oluşmasına sebep olmuştur. Ancak Cengiz Han'ın Moğol İmparatorluğunda, Moğol toplumunun geleneksel kadın soyuna ve kadına ait değerlere önem veren toplumsal cinsiyet rolleri anlayışı kurumsallaşarak varlığını yüzyıllarca korumuştur. İşte burada Cengiz Han'ın ilahi soyunun, ilahi ışıktan hamile kalan Alangoa isimli bir kadına dayandırılması çok etkili olmuştur. Cengiz Han'ın atalarının ve kendi mücadelelerinin anlatıldığı Gizli Tarih'te Alangoa kültü üzerinden ideal kadın modeli Cengiz Han'ın annesi Hö'elün Ana ve eşi Börte ile pekiştirilerek Moğol resmi devlet ideolojisinde kurumsallaştırılmıştır. Bu makalede Moğolların Gizli Tarihi ışığında, geleneksel cinsiyet rollerinin Alangoa kültü çevresinde nasıl kurumsallaştığı incelenecektir. Ayrıca bu anlayışın Moğol İmparatorluğu sonrası Cengiz Han soyuna dayanmayan Türk-Moğol devlet ve imparatorlukları arasında neden ve nasıl kalıcı olduğu konusu üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler

*Moğol İmparatorluğu, Cengiz Han, Alangoa Kültü, Moğolların Gizli Tarihi,
Türk - Moğol kadın tarihi*

THE ALANGOVA CULT AS AN IMPORTANT AGENT OF THE MONGOL IMPERIAL HERITAGE

Abstract

State formations have generally transformed societies into more hierarchical structures, caused differentiations in gender roles and formed more powerful patriarchal social structures. However, the traditional understanding of the Mongol society, which gives importance to female line and female values, was institutionalized, and preserved through centuries in the Mongol Empire of Chinggis Khan. The fact that Chinggis Khan's divine lineage was based on a woman named Alangoa, who got pregnant from a divine light, has been very influential on this. In the Secret History, the ideal female model through Alangoa cult was shaped by the mother of Chinggis Khan, Mother Hoe'lun and his wife Borte and institutionalized in the Mongolian official state ideology. This article will examine how the traditional gender roles were institutionalized around Alangoa cult in the light of the Secret History of the Mongols. In addition, the questions of why and how this understanding continued among Turco-Mongolian States and empires that were not descendants from Chinggis Khan's lineage after the Mongol Empire, will also be addressed.

Keywords

*Mongol Empire, Chinggis Khan, Cult of Alangoa, Secret History of the Mongols,
Turco-Mongol Women's History*

GİRİŞ

Kadın-erkek arasındaki iş bölümünde keskin ayrımların olmadığı, ana soyuna değer verildiği, kadınlar ile ilgili olumsuz söylem ve uygulamaların olmadığı, başka bir deyişle kadın-erkek arasında daha eşitlikçi bir sosyo-kültürel yapının olduğu Orta Asya Türk Moğol toplumlarında, kadınlar genel olarak devirlerinin siyasi ve sosyal olaylarını şekillendirmede çok etkili olmuşlardır. Ancak bu eşitlikçi düzen, erkeğin otoritesini herkese kabul ettirip, devletini güçlendirdikten sonra, ana soyunun eski önemini yitirmesine ve kadının siyasi ve sosyal alandaki etkinliğinin, yaygınlaşan erkek egemen bürokrasinin de etkisi ile kocasına ve oğluna bağlı hale gelmesine sebep olmuştur. ¹

Moğol hanedanlığı, Çin'den Doğu Avrupa'ya uzanan farklı medeniyet ve kültür dairelerine mensup topluluklara hükmeden ve o topluluklar ile yakın siyasi, sosyo-kültürel ilişkiler içine girmelerine rağmen, Bozkır'a ait bu eşitlikçi değerleri özellikle ana soyuna (*matriline*) verilen değer olmak üzere, büyük oranda koruyabilmişlerdir. Bu durum cinsiyet eşitsizliğinin oluşmasını devletleşmenin ve sosyal tabakalaşmanın etkilerine bağlayan pek çok feminist teoriye de ters düşmektedir.²

MOĞOLLARDA KADIN MİTLERİNİN OLUŞUMU

Moğol hanedan kadınlarının bu değişimlerden etkilenmeden güç ve saygınlıklarını hem Moğol hanedanları hem de sonrasında yüzyıllar boyunca

* Bu makaleye yaptığı katkılardan dolayı değerli hocam Prof. Dr. İsenbike Togan'a teşekkür ederim.

** Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, nilgun.dalkesen@medeniyet.edu.tr ORCID: 0000-0002-3354-2573

¹ Nilgün Dalkesen, "Gender Roles and Women's Status in central Asia and Anatolia between the Thirteenth and Sixteenth Cenuries", Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ağustos, 2007, s.30-69.

² Gerda Lerner, *The Creation of Patriarchy*, Oxford, New York: Oxford University Press, 1986; Viana Muller, "The Formation of the State and the Oppression of Women: Some Theoretical A Case Study in England and Wales," *Review of Radical Political Economics*, 9/3 (1977), s.7-21; Sherry Ortner, "The Virgin and the State," *Feminist Studies*, 4 (1978), s.19-35.

devam ettirebilmelerinde Alangoa kültürünün şüphesiz çok büyük bir katkısı olmuştur. Çünkü Cengiz Han'ın Altın soyu (*Altan Uruğ*) diğer hanedan yaratılış destanlarından farklı olarak, Türklerin Oğuz Kağan destanında olduğu gibi, bir kadına, "Alangoa"ya dayandırılmış ve Hö'elün Ana ve Börte ile pekiştirilmiştir. Ayrıca bu üç kadın üzerinden şekillendirilen bir kadın modeli hem İmparatorluğun resmî ideolojisinde hem de Moğollar'ın hâkimiyet sahası içine giren toplumlarda genel olarak kabul görmüştür.

Tarihte bir hanedanlığa meşruiyet kazandırmak için hanedan soyunun yaratılışı ile ilgili oluşturulan destanlar ve efsaneler, o toplumların kendi kültürel, sosyal ve dini değerlerini yansıtır. ³ Bu nedenle destanlarda kullanılan kültürel unsurlar toplumdan topluma değişiklikler göstermektedir. Hatta toplumlar değişen sosyo-kültürel değerlerine ve siyasi ve ideolojik ihtiyaçlarına göre, kendi kültürel değerlerinin özüne sadık kalarak, farklı devirlerde farklı yaratılış destanları ortaya çıkarmışlardır. Moğol İmparatorluğu'nun da kendi meşruiyetini dayandığı Alangoa efsanesi, ana soyuna önem veren Moğol toplumlarının kültürel değerlerine göre şekillenmiştir. Orta Asya Türk-Moğol toplumlarına ait yaratılış destanları incelendiğinde, Moğol kabile ve topluluklarına ait destanlarda ana soyluluk daha yaygın görülebilmektedir. Örneğin, Moğol Tölös, Mundus ve Koçkar-Mundus boyları, karnı acıkan bir kızın, önüne düşen bir buz parçasının içinden çıkan iki buğday tanesinden hamile kalması sonucu doğan çocuklardan türediklerine inanmaktadırlar. Buryat Moğolları ise ağaç kovuşundan çıkan bir kadının ilk insanı doğurduğuna inanıyorlar. ⁴ Yine bir Moğol topluluğu olan Siyenpiler (*Xianbei*) de atalarının ağzına düşen bir doludan hamile kalan kadından geldiğine inanmaktaydılar. ⁵

Devrin Moğol toplumunun Ana-soyuna önem veren değerlerini Moğol İmparatorluk ideolojisine taşıyan Alangoa kültürünün cinsiyet rollerini belirlemeye devam etmesi ve önemli bir değişikliğe uğramadan yüzyıllar boyunca orijinal şeklini korumasında şüphesiz onun *Gizli Tarih*'te kayıt altına alınması çok etkili olmuştur. Devrin Dewese'e göre *Gizli Tarih*, hikaye veya rivayetleri anlatan bir kitap değil, kutsal olaylar ve kişiler üzerine odaklanan

³ Bruce Lincoln, *Myth, Cosmos and Society; Indo-European Themes of Creation and Destruction*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986, s.20-24.

⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003, s.101.

⁵ Abdulkadir İnan, "Epepe ve Hurafe Motiflerin Tarih Bakımından önemi", *Makaleler ve İncelemeler 1. Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998, s.192.

ve dini bir söylem gibi bu olayların gerçekliğini dayatan bir kitaptır.⁶ Alangoa efsanesinin, Moğol hanedanlığının temel siyasi, sosyal ve ideolojik anlayışının ifade edildiği *Gizli Tarih*'te yazılı olarak muhafaza edilmesi,⁷ onun kalıcı olmasında ve Moğol hanedan kadınlarının güç ve konumlarını korumada, genel olarak kadınların siyasi ve sosyal alanlarda etkin olmalarının sosyolojik ve ideolojik zeminini korumada etkili olduğu söylenebilir.

GİZLİ TARİH'TE KADIN: ALANGOA VE HÖ'ELÜN ANA

Tarihte, kutsal evlilikler (*hierogamous*) baba soyunu meşrulaştırmaya ve güçlendirmeye hizmet etmiştir.⁸ İki çocuklu dul bir kadın olan Alangoa çadırın bacasından sızan ışığın karnını okşaması ile “tanrının oğullarını” ve geleceğin hanını⁹ dünyaya getirerek aynı amaca hizmet etmiştir. Ancak, güçlü baba soyunun anne aracılığı ile meydana gelmesinin, şüphesiz ana soyluluk geleneğinin devam ettirilmesinde etkili olduğu söylenebilir. Örneğin Türklerin Oğuz Kağan destanında Oğuz Kağan Yer ve Gök tanrılarının kızlarından altı çocuk sahibi olur ama bu kızlardan çocuklar doğduktan sonra hiç bahsedilmez.¹⁰ Bu evlilikler ile tanrısal onayı alan Oğuz Kağan, halkını birleştirip, düzene koyar ve Dünya hâkimiyeti için mücadele etmeye başlar.¹¹ Oysa Alangoa, bu mucizevi olaydan sonra, üçü

⁶ Devin Deweese, “Yasavian Legends on the Islamization of Turkestan”, *Aspects of Altaic Civilization* 3. Cilt. haz., Denis Sinor, Bloomington, Indiana: Indiana University, 1990, s.190.

⁷ Zeki Velidi Togan, “The Composition of the History of the Mongols by Rashid al-Din”, *Central Asiatic Journal*, 2/1 (1962), s.60-72.

⁸ Erilliğin (masculinity) kutsal evlilikler (hierogamous) yolu ile inşa edildiğini ileri süren Eireann Marshall Apollo'nun tanrıça Kyrene ile olan evliliğini Atina'da ataerkilliği güçlendirdiğini ileri sürmektedir. Marshall Eireann, “Sex and Paternity: Gendering the Foundation of Kyrene”, *When Men Were Men: Masculinity and Power&Identity in Classical Antiquity*, haz., Lin Foxhal ve John Salmon, London, New York: Routledge, 1998, s.100.

⁹ “Fakat her gece sarışın bir adam, evin (çadırın) bacasından sızan ışık vasıtasıyla girerek karnımı okşuyor ve onun nuru vücuduma geçiyordu. Çıkarken de güneş (veya) aynı nurları üzerinden sarı bir köpek gibi sürünerek çıkıyordu. ... Bu (hadise) üzerinde fikir yürütülürse, onların tanrı oğlu oldukları meydana çıkar. (Kardeşlerinizi) kara başlı (adi) insanlarla mukayese ederek nasıl öyle konuşabiliyorsunuz? Onlar bütün insanların Hanı oldukları zaman, adi halk (hakikati) anlayacaktır.” *Moğolların Gizli Tarihi (Yazılışı:1240)*, çev., Ahmet Temir, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s.21.

¹⁰ Bahaeddin Ögel, Türk ve Moğol destanlarındaki bu temel farklılığın, Türklerin *Agnat* (pederşahi), Moğolların ise *cognat* (maderşahi) olmalarından kaynaklandığını ileri sürmektedir. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s.56. Ayrıca Uygurca Oğuz Kağan Destanı'nı da yine cinsiyet rolleri çerçevesinde şu şekilde değerlendirmektedir: “Türk milletini meydana getiren şeyler, yer (microcosmos) ve gök (macro-cosmos)'ün hem kutsal hem de maddi varlıkları idiler. Oğuz-Han bir insanoğludur ve hem de erkek unsurdur. Yer ve gök'ün kutsal ruhları ise dişidir. Göktürklerde de insan erkek, kurt ise dişidir. Bu değişim geçirmiş ve kurt veya herhangi bir dişi hayvan ortadan kalkmış ve onun yerini güzel bir kız almıştı.” Ögel, *Türk Mitolojisi*, s.139.

¹¹ Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 115-127.

ışıkta olan beş çocuğunu tek başına büyütür ve onlara birlik olmanın önemini kavratmaya gayret eder. Nitekim *Gizli Tarih*'te Alangoa'nın ölmeden önceki son faaliyeti, birbirleri ile anlaşamayan beş oğluna şu şekilde hitap etmek olur:¹²

“Beş oğlum! Sizler benim bir tek vücudumdan dünyaya geldiniz. Eğer ayrı ayrı hareket ederseniz, deminki beş ok gibi (misali) herkes tarafından kolayca kırılırsınız. Fakat, bir araya bağlanmış beş ok gibi toplu bulunursanız, size kim kolaylıkla zarar verebilir?”

Alangoa'nın çocuklarına “birlik olun” dedikten sonra ölmesi, bu çocukların tanrı çocukları bile olsalar annelerinin yol göstermesine ihtiyaç duyan çocuklar olarak görüldüğünü göstermektedir. Ayrıca “benim bir tek vücudumdan dünyaya geldiniz” vurgusu, aynı anneden doğmanın, kardeş olmanın birleştirici bir unsur olduğu vurgulanmakta ve adeta bütün çocuklar eşitlenmektedir. Nitekim anaları Alangoa'nın ölümünden sonra, beş kardeş mallarını kendi aralarında taksim ederken, dört kardeşten her biri bir parça aldılar, fakat Alangoa'nın ışıktan olan oğullarından biri olan ve aynı zamanda Cengiz Han'ın soyunun dayandırıldığı Bodançar'a, “akılsız ve zayıftır diyerek, hatta onu akrabadan bile saymayarak kendi hakkını vermediler.”¹³

Üstelik *Gizli Tarih*'te Temuçin'in hikâyesi, Alangoa'nın beş çocuğundan biri olan Bodançar'dan dokuz kuşak sonra, tıpkı Alangoa gibi dul kalan, annesi Hö'elün Ucin ile başladı. Hö'elün Ana da tıpkı Alangoa gibi tek başına çocuklarını büyütüp terbiye etmek için mücadele etti ve onlara sürekli birlik ve dayanışma içinde olmaları için telkinlerde bulundu. Kocasını öldürme kocasının kabilesi tarafından dışlanan ve çocukları ile yalnız kalan Hö'elün Ana'nın çocukları ile hayatta kalma mücadelesi *Gizli Tarih*'te şu şekilde anlatılır:¹⁴

*Mahir bir kadın olan Ho'elun-ucin
Küçük çocuklarını büyüttü.
Takkesini sıkıca giyerek,
Eteklerini kısaltıp (beline bağlayarak),
Onan nehri boyunca bir aşağı, bir yukarı koştu,
Yabanî armut ve moyilho (meyvesi) toplayarak*

¹² Moğolların *Gizli Tarihi* (Yazılışı:1240), s.22.

¹³ Moğolların *Gizli Tarihi*, s.23.

¹⁴ Moğolların *Gizli Tarihi*, s.74.

*Gece gündüz çocukları besledi.
Cesur Ucin ana,
Aziz çocuklarını terbiye etti,
Eline Selvi ağacından bir değnek alarak,
Sudun ve çiçigina kökleri kazarak onları besledi.
Ucin ana tarafından
Yabani soğanlarla beslenen çocuklar,
Güya han olmak için büyüdüler.
İntizam seven Ucin ana tarafından
Ot kökleriyle beslenen çocuklar,
Mazbut ve akıllı olarak yetiştiler.*

“Aziz çocuklarını terbiye etti” ifadesinde olduğu gibi doğuştan asil (aziz) olan çocuklar annenin eğitimi ile “Mazbut ve akıllı olarak” yetiştiriliyorlardı.

*Ho'a-ucın tarafından
Sarımsak ve soğanla beslenmiş olan
Mağrur Çocuklar,
Yüksek asalet sahibi oldular.
Er ve asil olarak yetiştikten sonra,
Artık onlar er oğlu er ve cesur idiler¹⁵“*

Yukarıdaki dizelerde görüleceği üzere “yüksek asalet sahibi olmak, er ve asil olarak yetişmek” akıllı ve soylu bir annenin terbiye etmesi yolu ile kazanılan bir vasıf olarak gösterilmektedir. Yani tanrının soyundan gelmek kişiye hükümdar olma yetkisi veriyor ama hükümdar olabilmek ancak iyi bir eğitim ve terbiye ile mümkün olabiliyor. Nitekim Cengiz Han karşısında yenilen ve Cengiz Han’dan kendisini affetmesini değil asaletine yaraşır bir şekilde öldürmesini isteyen Camuka, ölmeden önce ona hitaben uzun bir konuşma yapar ve bu konuşmasında Cengiz Han’ın başarılı olmasını sebebini şu sözlerle ifade eder:¹⁶

*Sen akıllı anadan
Cesur olarak doğdun,
Kardeşlerin de usta,
Adamların da usta,
Bana gelince: anam ve babam,*

¹⁵ Moğolların Gizli Tarihi, s.75.

¹⁶ Moğolların Gizli Tarihi, s.201.

*Küçükken beni terk etmişlerdi,
Kardeşim yoktu.
Karım geveze idi,
Dostlarım itimatsız,
Sana Tanrı Güç verdi,
Yenildim kaldım yalnız!*

Burada Camuka, Cengiz Han'ın başarısının altında başında akıllı bir annenin ve o anne tarafından oluşturulan aile dayanışmasının yattığını belirtmektedir. Alangoa'nın birlik dayanışma telkinleri Hö'elün ana tarafından da çocuklarına sürekli salık veriliyor. Birbirleri ile anlaşmazlığa düşen oğullarına sürekli aşağıdaki dizelerdeki telkinlerde bulunmaktadır:¹⁷

*Gölgemizden başka arkadaşımız yok,
(Hayvan) kuyruğundan başka kamçımız yok
Geçmişteki Alan ananın beş oğlu gibi niçin anlaşamıyorsunuz? Bırakın!*

Gizli Tarih'te aile içi birlik ve dayanışma duygusunun oluşmasında aynı anneden doğmanın önemli olduğunu ama anne "terbiye"sinin aile bağlarının güçlenmesinde asıl belirleyici unsur olduğu belirtilmektedir. Hö'elün Ana, yenilgiye uğratılan kabilelerin kaçarken geride bıraktıkları dört çocuğu "terbiye ederek" aileye bağlı sadık bireyler olarak yetiştirdi.

Hö'elün Ana, Merkit ordugâhında bulunmuş Guçu adlı çocuğu, Taiçi'utlardan Besutların ordugahından bulunmuş Kokoçu adlı çocuğu, Tatarların ordugahında bulunmuş Şigikan-hutuhu adlı çocuğu ve Curkinlerin ordugahında bulunmuş Boro'ul adlı çocuğu, yani bu dört yavruyu evinde büyüttü. Hö'elün ana:¹⁸

*Çocuklarıma Gündüzleri
Görmek için kim göz olsun?
Geceleri işitmek için kim kulak olsun
Diyerek onları kendi evinde terbiye etti.*

Nitekim bu çocuklar Cengiz Han'ın en güvenilir adamlarından oldular.¹⁹

¹⁷ Moğolların Gizli Tarihi, s.76, s.244.

¹⁸ Moğolların Gizli Tarihi, s.138.

¹⁹ Moğolların Gizli Tarihi, s.144.

Çinggis-hahan “Benim annem, Şigi-hutuhu, Borohul, Guçu ve Kokoçu’yu,
yani sizin dördünüzü ordugahta bularak
Yerden toplayıp
Ayaklarınızın üzerine basacak hale getirdi.
Kendi çocukları gibi, terbiye etti.
Boyunlarınızdan çekerek
Sizi adama benzetti,
Omuzlarınızdan çekerek
Sizi erkeğe benzetti.
Bizim için, kendi gölgemiz gibi ayrılmaz birer arkadaş olmanızı istedi.
Sizi böylece büyütmesine karşılık olarak,
Ona çok defalar teşekkür makamında bulundunuz.
Borohul sen beni,
Uzun seferlerde,
Yağmurda ve gece esnasında
Aç bırakmadın,
Savaşırken düşman karşısında
Çorbatsız bırakmadın.

Gizli Tarih’te en çok vurgulanan aile içi birlik ve beraberlik vurgusunun yapıldığı en çarpıcı örneklerden birisi şu şekilde anlatılmaktadır:²⁰ Cengiz Han kardeşi Hasar’ı öldürmeye kalkıştığını duyan Hö’elun Ana olay yerine gelişi şu şekilde tasvir edilmektedir:

Çinggis-hahan annesinin geldiğini görünce, korkusundan titredi. Anaları büyük bir hiddetle arabadan indi, Hasar’ın kollarını çözdürdü ve şapkasıyla kemerini tekrar eline verdi. Çok kızmış olan anaları (Hö’elun-ucin) hiddetini bastıramayarak yere oturdu, iki memesini çıkarıp dizlerinin üzerine yayarak şunları söyledi “Görüyor musunuz? Bunlar sizin emdiğiniz memelerdir! Atalar sözünün dediği gibi, siz, ana rahminizi ısırın ve kendi meşimenizi koparan adamlarsınız!... Çinggis-hahan annesini teskin etmek için: “Anne, seni kızdırdığımdan dolayı çok korktum ve utanıyorum. Şimdi (bu işi bırakıp) dönelim!” dedi ve bunun üzerine geri döndüler.

Bu olayda, Hö’elün Ana küçük Temuçin’in anası iken onu nasıl terbiye edip, hareketlerini kontrol ediyorsa, İmparator Cengiz Han’a da aynı şekilde davranmaya devam ediyor. Ayrıca bu doğal bir tepki olarak

²⁰ Moğolların Gizli Tarihi, s.254.

görülüyor olmalı ki *Gizli Tarih* açıkça Cengiz Han'ın korkudan titrediğini belirtmekte ve annesine “seni kızdırdığımdan dolayı çok korktum ve utaniyorum,” ifadesine yer vermektedir.

MOĞOLLARDA KADIN MİTLERİNİN DEVAMI OLARAK BÖRTE

Alangoa ile başlayan, Hö'elun Ana ile somutlaşan ana-soyu ve ana terbiyesi, Börte ile artık Cengiz Han İmparatorluğu'nun siyasi ve ideolojik anlayışı içinde adeta yürürlüğe konuldu. Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuçi Han'ın durumu bunu göstermektedir. Bilindiği üzere Cengiz Han'ın eşi Merkitler tarafından kaçırılan Börte, evine geri döndüğünde en büyük oğlu Cuçi'ye hamile idi ve bu çocuğun babası muhtemelen Cengiz Han değildi. Cengiz Han çocuklarına vasiyetini açıklamaya başlayınca:²¹

“Coçi'ye sen oğullarımın en büyüğüsün, ne dersin?” diye sorunca, daha Çoci söze başlamadan Çağatay ortaya atılarak:

“Coçi'ye söz vermekle, yoksa onu halef yapacağını mı söylemek istiyorsun? O Merkitler'den esaretten gelmiştir, nasıl olur da hükümetin idaresini ona bırakabilirsin?” dedi. Coçi, yerinden fırlayarak Çağatay'ın yakasına yapıştı ve şunları söyledi: “Han babamız benim hakkımda hiçbir zaman ve hiçbir türlü fark gözetmemiştir. Nasıl olur da sen beni böyle ayırt edebilirsin? Senin hangi meziyetin var ki benden üstün olasın? Belki ancak inatçılıkla bana üstün gelebilirsin. Eğer atıcılıkta beni geçebilirsen, bu başparmağımı kesip atarım, eğer güreşte senin tarafından yenilirim, yattığım yerden kalkmak haram olsun. Han babamın iradesini dinlemek borcumuzdur! Dedi. Onlar bu halde birbirinin yakasına yapışmış vaziyette dururken, oradakiler kardeşleri birbirine ayırmaya çalışılırken, sağ tarafta duran Kokoços söze karışarak:

*“Sen ise bu sözlerinle
Aziz hatun ananın
Yağ gibi merhametini azaltıyor,
Süt gibi yüreğini ekşitiyorsun!
Aynı sıcak vücuttan,
Hepiniz de doğmadınız mı?
Onun sıcak kucağından*

²¹ *Moğolların Gizli Tarihi, s.254.*

*Hepiniz de Çıkmadınız mı?
Yüreğinden doğduğunuz
Ananızı utandırmak
Ve sevgisini söndürmek
Acab doğru olur mu? ...
Han babanız
Bu devleti kurarken:
Kara başını öne kaldırıp,
Kara kanını kovalarda akıdıp, ...
Düz kulağını yastığa koymadan
Su yerine tükruk içerek,
Yemek yerine diş etlerini yiyerek...
O zaman ananız onun yanında
Birlikte eziyet çekti.*

Burada Cengiz Han'ın Coçi'yi kendi öz oğullarından ayırmaması, Moğol toplumunun ana-soylu değerlerinin Moğol İmparatorluk ideolojisinde resmen yer alması olarak kabul edilebilir. Çünkü bu olay, ana-soyunun sadece hükümdarın soyunu meşrulaştırmaya hizmet etmediğini, Börte gibi Kongrat kabilesine²² mensup köklü ve nüfuzlu bir aileden gelen bir kadının oğlu olmanın, bir lider için tek başına meşruiyet kaynağı olabildiğini göstermektedir. Zira Alangoa da her ne kadar çadırının bacasından süzülen ışık aracılığı ile “tanrının çocuklarını” doğurduğunu ileri sürse de ölen kocasından doğan ile “kutsal olan” çocuklarına “sizler aynı karından doğdunuz” vurgusu ile ana-soyunun önemine işaret etmişti.

Cengiz hanedanlığının kadınları genel siyasi ve toplumsal ayrılmaz bir parçası olan aile meselelerinde değil, doğrudan siyasi, sosyal ve ekonomik sistemin bir parçası olmuşlardır. Örneğin Cengiz Han'ın aşağıdaki davranışı bunun önemli göstergesidir.²³

Çinggis-hahan, emrindeki halkları anası, oğulları ve kardeşleri arasında taksim edeceğini bildirdi ve: “Ulusun birleşmesinde annem, büyük oğlum Coçi ve kardeşlerimin en küçüğü Otçığin en büyük hizmeti görmüşlerdir,, diyerek annesi ve Otçığin'e, birlikte on bin adam tahsis etti. Annesi bundan memnun olmadı ise de bir şey söylemedi.

²² İsenbike Togan, “The Qongrat in History”, *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East. Studies in Honor of John E. Woods*, haz., Judith Pfeifer ve Sholeh A. Quinn, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006, s.61–83.

²³ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.241

Yine, Börte, Cengiz Han'ın kariyerinin dönüm noktalarından biri olan arkadaşı Camuka ile yollarını ayırması olayında olduğu gibi²⁴ Cengiz Han'ın devlet işleri ile ilgili aldığı kararlar üzerinde etkili olmuştur. Böylece sadece aile içinde değil devlet yönetiminde söz sahibi olan “hanedanlık kadını” modeli de Börte'nin şahsında Moğol devlet geleneği içinde yer almıştır. Yani Cengiz Han'ın Altın Soyu (*Altan Uruğ*)'un meydana gelmesinde ve dünya imparatorluğuna uzanan süreçte, tek sıra dışı olay Alangoa'nın kutsal ışıktan hamile kalmasıdır. Diğer olaylar bozkırda kadın-erkek arasındaki belirgin bir iş bölümünün olmadığı eşitlikçi bir toplumun olağan yaşantısı içinde cereyan eden sürecin bir parçası idi.

MOĞOLLARIN İDARİ ŞEKİLLENMESİNDE KADININ ROLÜ

Aileyi İmparatorluğun merkezine koyan Moğol İmparatorluk ideolojisinde²⁵ kadınların başat rol oynadığı efsane ve hikayelerin İmparatorluk ideolojisinin şekillendirdiği bir kitap olan *Gizli Tarih* aracılığı ile bu eşitlikçi değerler korunabilmiş ve Moğol hakimiyeti altındaki toplumlar ve Moğol hakimiyeti sonrası kurulan devletler üzerinde etkili olmuştur. Cengiz Hanedanlığı'nın soyunun meydana geldiğine inanılan Alangoa efsanesi, sadece Moğol resmi tarihlerinde değil, Moğollardan bahseden bütün kaynaklarda ve özellikle de Timuriler gibi, Moğol İmparatorluğu sonrası Orta Asya'da kurulan devletlerin tarih yazımında yerini almıştır.²⁶ Bununla ilgili pek çok örnek bulunmaktadır, ama en dikkate değer olanı *Muizzü'l Ensab*'tır. Timur'un oğlu Şahruh'un isteği ile 1427 yılında yazdırılan bu eser,

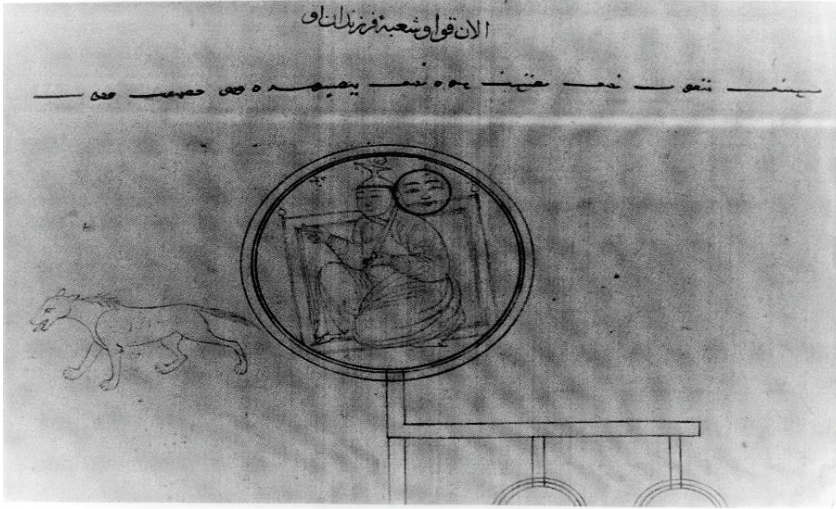
²⁴ *Temucin, dostu Camuha'nın ona söylediği sözleri anlam veremez ve annesine Hö'elün Ana'ya der ki*
 “Dostum Camuha bana:
 ‘Dağın yamacına konalım,
 At çobanlarımız Çadırlara girsinler.
 Dere boyuna konalım,
 Koyun çobanlarımız ve kuzu çobanlarımız
 Karınlarını doyursunlar’
 diye söylüyor. Ben onun bu sözlerini anlamadım ve cevap da vermedim, şimdi anam senden (bu hususta) sormaya geldim,.. Daha Ho'elun ana fikrini söylemeden, Borte-ucin (söze karışarak): “Dostumuz Camuha sebatsız bir kimse olarak tanınmıştır. Şimdi bizim aramızda onun canı sıkılıyor. Dostumuz Camuha şimdi söylediği sözlerle bizi kastetmiştir. Biz durmayalım, bilakis büsbütün ayrılarak bütün gece yolumuza devam edelim, en iyisi budur., dedi. Moğolların Gizli Tarihi, s.118.

²⁵ İsenbike Togan'a göre yeni ordu yapısında, kabile bağları zayıfladı ve ailenin önemi arttı. Kabile liderleri önemini yitirdi ve ana ve baba figürleri önem kazandı. Bu bağlamda anne-oğul ilişkileri daha güçlü oldu. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsenbike Togan, *Flexibility and Limitations in Steppe Formations; The Kerait Khanate and Chinggis Khan*, Leiden: Brill, 1998, s.136-142.

²⁶ Togan, “The Composition of the History” s.64-68; Osman Fikri Sertkaya, “Timürlü Şeceresi (Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 2152, v.32-43)”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, (1981), s.241-258

aslında İlhanlı veziri Reşideddîn tarafından hazırlatılan, şecerelerin bir araya toplandığı *Şu'b-ı Pencgâne* adı esere, Timur, Timuriler ve XIV. yüzyıl Cengizlilerinin eklenip, Çin, Hint, Frenk ve Araplara ayrılan kısımların çıkarılarak *Muizzü'l Ensab* olarak yeniden adlandırılmasıdır.²⁷

Muizzü'l Ensab'ın Baysungur Albümü, Topkapı Saray Müzesi'nde (no.2152, fol. 42a) Alangoa'nın resminin üzerinde Farsça "Alān Quā u Shu'ba-i Farzandān-i ū." ve Uygur harfleriyle Doğu Türkçesi ile "Alan-quva-ning oğlan-lar-i-ning Şu'besi buu yosun birl-e." yazmaktadır.

Resim 1. *Muizzü'l Ensab*, Baysungur Albümü, Topkapı Saray Müzesi (no.2152, fol. 42a).

Ayrıca Timur değil ama Timur'un çocukları soylarını Alangoa'ya dayandırmışlardır.²⁸ Orta Asya'da Moğol hâkimiyetinin son bulmasına rağmen, Cengiz Han soyundan gelenlerin meşru hükümdar olarak görülmeye devam edilmesi, bu coğrafyada kurulan devlet ve imparatorlukların Alangoa efsanesine olan bağlılıklarını anlaşılır kılmaktadır. Ancak Hindistan Babür İmparatorluğu'nun üçüncü hükümdarı ve Babür'ün torunu Ekber Şah (1556-1605)'da Alangoa efsanesini çok farklı

²⁷ Togan, "The Composition of the History", s.69.

²⁸ John Woods, "Timur's Genealogy", *Intellectual Studies on Islam. Essays Written in Honor of Martin B. Dickson*. Salt Lake City: University of Utah Press, 1990, s.88-125.; Giyās el-Dīn Khāndmīr, *Habīb al-Siyar fī Akhbār-i Afrād-i Bashār* 3. cilt, haz., Jalāl al-Dīn Humā'ī ve Muḥammad Dabīr-Siyāqī, Tahran: Intishārāt-i Khayyām, 1342 H./1963-1964, s. 392-393.

bir amaçla ve çok farklı bir yaklaşımla kullanmıştır.²⁹ Alangoa efsanesi, Ekber Şah'ın soyunu Cengizlilere dayandırmak için değil onun tanrılığının tecelli ettiği *İnsan-ı Kamil* bir hükümdar olduğunu ispatlamak amacı ile Alangoa efsanesi sufi-mistik bir bakış açısı ile yeniden yorumlamıştır. Ebu'l-Fazl Allâmî (1551-1602) Alangoa efsanesine geniş yer ayırdığı *Ekbernâme* adlı eserinde, Alangoa'nın Cengizlilere ve Timurilere ve Oğuzlara kutsiyet verdiğini ancak gerçek tanrısal ışığın tıpkı okyanusun derinliklerindeki deniz kabuğunun içinde saklanan inci gibi yüzyıllarca beklediğini ve bu ışığın Alango aracılığı ile Ekber Şah'a aktarıldığını, yani Ekber Şah'ın yeryüzünde ilahi ışığın kendisinde tecelli ettiği tek hükümdar olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.³⁰ Böylece Ekber Şah Alangoa kültürünü kullanarak kendini ataları olarak gördüğü Cengizliler, Timuriler ve Oğuzlardan daha üstün, hatta onlardan ayrı bir konuma yerleştirmeye çalışmıştır.³¹ Bu örnek, Alangoa kültürünün devamlılığında, siyasi ve ideolojik işlevselliğinin yanı sıra Türk-Moğol dünyasının kültürel değerlerine çok derinden nüfuz ettiğini göstergesi olarak da yorumlanabilir.

Alangoa kültürü şüphesiz kadınların siyasette ve toplumsal yaşamda etkin ve saygın olmasının ideolojik ve belki de psikolojik zeminini oluşturmada çok etkili olmuştur. Ayrıca, Moğol İmparatorluğu yıkıldıktan sonra hükümdarlığın Cengizli erkeklerin hakkı olarak görülmesi sebebi ile emirler için hükümdar olmanın en etkili yollarından biri, Cengiz Han soyundan gelen kadınlarla evlenip *güregen* (damat) unvanı almaktı.³² Cengizli kadınlar siyasi meşruiyet kaynağı olmanın verdiği güç sayesinde itibar ve saygınlıklarını hep korumuşlardır ve XIX. yüzyıla gelindiğinde bile bu değişmemiştir.

Ancak, bu kültürün devam ettirilmesi sadece ana soyunun önemi açısından değil, Cengizli kadınların, tıpkı Alangoa, Hö'elün Ana ve Börte gibi, gelenekleri bilen, ailenin ve dolayısı ile ailenin bir parçası olduğu devleti bir arada tutabilen, yani devletin siyasi birliğini korumada etkili ve akıllı

²⁹ Nilgün Dalkesen, "New Interpretation of Alan-Gho'a in Akbar-Name", *Türk İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 14/27 (2019), s.165-182.

³⁰ Abu'l Fazl Allâmî, *The Akbar Nama of Abu-I-Fazl*, çev., H. Beveridge, New Delhi: Low Price Publications, 2000, s.37-39, 178-183.

³¹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Dalkesen, "New Interpretation of Alan-Gho'a", s.173-179.

³² Beatrice Forbes Manz, *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, s.1-10, 105; Mustafa Kafalı, "Timur", *MEB İslam Ansiklopedisi 12/1.Cilt*, İstanbul: MEB Yayınları, 1993, s.336; John Woods "Timur's Geneology", s.113.

kadınlar olmaları da çok etkili olmuştur. Timur'dan hiç çocuğu olmayan Saray Mülk Hanım'ın ailenin çocuklarının eğitiminden sorumlu olması ve ölene kadar ayrıcalıklı konumunu koruyabilmesi, Timur'un büyük oğlu Şahrüh dururken, Cengizli gelini Hanzade'den olan torununu kendine vasi tayin etmesi ve saray Mülk Hanım ölünce onun görevlerini Hanzade'nin üstlenmesi Timurlu sarayında Cengizli kadınların konumunu gösteren çarpıcı örneklerdir. Aynı zamanda, Cengizli olmayan Şahrüh'un eşi Gevherşad³³ ve Timur'un eşlerinden biri olan Tuman Ağa'nın da siyaset ve toplumda çok önemli roller oynamaları, genel olarak kadınların etkin olduğu bir toplumsal anlayışı yansıtmaktadır.³⁴ Cengizli ve Timurlu kadınlar bu siyasi ve sosyal beceri ve deneyimlerini Babür İmparatorluğu'nun inşasında çok etkili bir şekilde kullanmışlardır. Hatta dönemin şartlarından dolayı, Babür İmparatorluğu'nun inşasında, siyasi ve sosyal yapılanmasında hanedan kadınları diğer Türk Moğol devletlerinin çok daha ötesinde etkin faaliyet göstermişler ve etkili olmuşlardır.³⁵

SONUÇ

Alangoa kültürünün çok güçlü bir hiyerarşik yapının ve güçlü bir siyasi otoritenin olmadığı toplumlara mahsus eşitlikçi cinsiyet rollerinin, bu yapıların güçlendiği bir İmparatorluk içinde kurumsallaşmasında ve yüzyıllar boyunca kalıcı olmasında etkili olduğu söylenebilir. Bu durum kültürel değerlerin, cinsiyet rollerini şekillendirmede, siyasal, sosyal ve ekonomik değişimlerden daha etkili olabileceğini göstermesi açısından önemlidir. Alangoa kültürünün kurumsallaşmasında ve nesilden nesle aktarılmasında şüphesiz onun *Gizli Tarih*'te yer verilerek bu değerlerin resmi tarih yazımlarında Cengiz Han soyuna duyulan bağlılık ve inancın göstergesi olarak tekrar tekrar yazıya geçirilmesinin de çok büyük bir etkisi olmuştur. Bu çerçevede, yazılı kültürün, sözlü kültüre göre çevresel faktörlerden daha az etkilendiği ve toplum üzerinde daha büyük bir etkiye sahip olduğunu göstermesi açısından önemli olduğu söylenebilir.

³³ Hayrunnisa Alan, "Bir Timurlu Hanımı Gevherşad ve Tarhani Emirler", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, haz., M. Ersan, İzmir: Akademi Yayınları, 1999, s.231-248.

³⁴ Marefet, Roya, "Timurid Women: Patronage and Power", *Asian Art*, 6/3 (1993), s. 29-49.

³⁵ Nilgün Dalkesen, "Babür İmparatorluğu'nun Kurulup Şekillenmesine Kadınlar Açısından Bakmak", *Timurlu tarihine Adanmış bir Ömür*, 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan, haz., Musa Şamil Yüksel, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2017, s.451-476.

KAYNAKÇA

- Abu'l Fazl Allāmī. *The Akbar Nama of Abu-l-Fazl*. çev., H. Beveridge. New Delhi: Low Price Publications, 2000.
- Alan, Hayrunnisa. “Bir Timurlu Hanımı Gevherşad ve Tarhani Emirler”. *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*. haz., M. Ersan. İzmir: Akademi Yayınları, 1999.
- Dalkesen, Nilgün. “Gender Roles and Women’s Status in central Asia and Anatolia between the Thirteenth and Sixteenth Cenuries”. Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ağustos, 2007.
- Dalkesen, Nilgün. “Babür İmparatorluğu’nun Kurulup Şekillenmesine Kadınlar Açısından Bakmak”. *Timurlu tarihine Adanmış bir Ömür, 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka’ya Armağan*. haz., Musa Şamil Yüksel. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2017.
- Dalkesen, Nilgün. “New Interpretation of Alan-Gho’a in Akbar-Name”. *Türk İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. 14/27 (2019): 165-182.
- Deweese, Devin. “Yasavian Legends on the Islamization of Turkestan”. *Aspects of Altaic Civilization 3. Cilt*. haz., Denis Sinor. Bloomington, Indiana: Indiana University, 1990.
- Eireann, Marshall. “Sex and Paternity: Gendering the Foundation of Kyrene”. *When Men Were Men: Masculinity and Power&Identity in Classical Antiquity*. haz., Lin Foxhal ve John Salmon. London, New York: Routledge, 1998: 98-110.
- Giyās el-Dīn Khāndmīr. *Ḥabīb al-Siyar fī Akhbār-i Afrād-i Bashar 3. Cilt*. haz., Jalāl al-Dīn Humā’i ve Miḥammad Dabīr-Siyāqī. Tahran: Intishārāt-i Khayyām, 1342 H./1963-1964.
- İnan, Abdulkadir. “Epope ve Hurafe Motiflerin Tarih Bakımından önemi”. *Makaleler ve İncelemeler 1. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Kafalı, Mustafa. “Timur”. *MEB İslam Ansiklopedisi* 12/1.Cilt. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Lerner, Gerda. *The Creation of Patriarchy*. Oxford, New York: Oxford University Press, 1986.
- Lincoln, Bruce. *Myth, Cosmos and Society; Indo-European Themes of Creation and Destruction*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986.
- Manz, Beatrice Forbes. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Moğolların Gizli Tarihi (Yazılışı:1240)*. çev., Ahmet Temir. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Muller, Viana. “The Formation of the State and the Oppression of Women: Some Theoretical A Case Study in England and Wales,” *Review of Radical Political Economics*, 9/3 (1977): 7-21.

- Ortner, Sherry. "The Virgin and the State," *Feminist Studies*, 4 (1978): 19-35.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Roya, Marefet. "Timurid Women: Patronage and Power". *Asian Art*. 6/3 (1993): 29-49.
- Sertkaya, Osman Fikri. "Timürlü Şeceresi (Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 2152, v.32-43)". *Sanat Tarihi Yıllığı*, (1981): 241-258.
- Togan, İsenbike. *Flexibility and Limitations in Steppe Formations; The Kerait Khanete and Chinggis Khan*. Leiden: Brill, 1998.
- Togan, İsenbike. "The Qongrat in History". *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East. Studies in Honor of John E. Woods*. haz., Judith Pfeifer ve Sholeh A. Quinn. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006: 61-83.
- Togan, Zeki Velidi. "The Composition of the History of the Mongols by Rashīd al-Dīn". *Central Asiatic Journal*. 2/1 (1962): 60-72.
- Woods, John. "Timur's Genealogy". *Intellectual Studies on Islam. Essays Written in Honor of Martin B. Dickson*. Salt Lake City: University of Utah Press, 1990: 85-125.

AMASYA'DA BİR DARÜŞŞİFA VE KIRŞEHİR'DE CACABEY MEDRESESİ

A DARUSSİFA IN AMASYA AND
CACABEY MADRASAH IN KIRŞEHİR

Arş. Gör. Meral Koçak
Hacettepe Üniversitesi

Arş. Gör. MERAL KOÇAK | Hacettepe Üniversitesi |
meralucmaz[at]hacettepe.edu.tr | ORCID: 0000-0002-6824-4461

Meral Koçak, 2010 yılında Hacettepe Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetiminden mezun olduktan hemen sonra aynı yıl Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde Araştırma Görevlisi olarak işe başlamıştır. Prof. Dr. Bülent Yılmaz danışmanlığında “Kültürel Mirasın Dijitalleştirilmesi: Hindistan’daki Türk Kültür Varlığı Örneği” konulu yüksek lisans tezini 2013 yılında tamamladıktan sonra Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü’nde doktora başlamıştır ve Doç. Dr. Tülün Değirmenci Tural’ın danışmanlığında “Pakistan Thatta Makli Mezarlığı: Babürlü Dönemi Mezar Anıtları” konulu doktora tezine devam etmektedir. Akademik çalışmaların yanı sıra TRT’de de yayınlanmış birçok belgeselde yönetmen ve danışman olarak görev yapmıştır. Koçak, akıcı bir şekilde Fransızca ve İngilizce dillerini bilmektedir.

Res. Asst. MERAL KOÇAK | Hacettepe University |
meralucmaz[at]hacettepe.edu.tr | ORCID: 0000-0002-6824-4461

Meral Koçak has started working at Hacettepe University Turkish Studies Institute right after graduating from Hacettepe University, Department of Information Management in 2010. After completing MA degree on “Digitization of Cultural Heritage: The Example of Turkish Cultural Heritage in India” subject under the supervision of Prof. Dr. Bülent Yılmaz in 2013, she started PhD in Hacettepe University, Department of Art History. Currently, she continues PhD thesis on “Pakistan Thatta Makli Necropolis: Grave Structures of Babur’s Period” subject under the supervision of Assoc. Prof. Tülün Değirmenci Tural. Besides her academic studies she worked as a director and consultant in many documentaries aired on TRT. Koçak is fluent in French and English.

AMASYA'DA BİR DARÜŞŞİFA VE KIRŞEHİR'DE CACABEY MEDRESESİ

Öz

Bu çalışmada, kitabesi ve vakfiyesine göre 1272-1273 yılına tarihlenen Kırşehir Caca Bey Medresesi ile kitabesine göre 1308-1309 yılında inşa edilen Amasya Darüşşifası ele alınmıştır. Bu yapılar, Anadolu'da İlhanlı dönemi yapıları arasında önemli bir yer tutmaktadır. Kırşehir'de valisi Cacabey tarafından yaptırılan Cacabey medresesi dönemin kültür, bilim ve sanat merkezidir. Öte yandan Amasya'da bulunan Darüşşifa, Olcayto Han döneminde yapılmıştır ve dönemin önemli tıp merkezlerinden biri haline gelmiştir. Çalışma kapsamında bu yapıların dönemin kültürel özellikleri, banileri ve mimari özellikleri ele alınarak incelenmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler

İlhanlı Yapıları, Anadolu Mimarisi, Amasya Darüşşifası, Cacabey Medresesi, Kırşehir

A DARUSSİFA IN AMASYA AND CACABEY MADRASAH IN KIRŞEHİR

Abstract

Kırşehir Cacabey Madrasah, date to 1272-1273 according to its inscription and endowment and Amasya Darussifa, which was built in 1308-1309 according to its inscription are discussed in this study. These constructions have an important place among the Ilkhanid era buildings in Anatolia. The Cacabey madrasah, built by Kırşehir governor Cacabey in Kırşehir, was the culture, science, and art center of the time. Darüşşifa, located in Amasya, was built in Olcayto Han era, and became one of the important medical centers of the time. It is aimed to examine these buildings by considering the cultural characteristics, builders, and architectural features of the time within the scope of the study.

Keywords

Anatolian Architecture, Ilkhanid Structures, Amasya Darussifa, Cacabey Madrasah, Kırşehir

GİRİŞ

Anadolu Selçuklu döneminde XIII. yüzyılın yaklaşık ikinci yarısında 1243 yılında yapılan Köseadağ Savaşı'nda Selçukluların yenilgisi ile başlayan Anadolu'daki Moğol akınlarıyla birlikte siyasi, sosyal ve kültürel ortamda devinimli bir süreç başlamıştır. Bu yıllara imar faaliyetleri açısından bakıldığında XIII. yüzyılın ilk yarısında şehir içinde cami, mescit ve türbe, şehir dışında/şehirlerarası yollar üzerinde anıtsal ölçekli kervansaraylar inşa ettirilirken, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Konya, Sivas, Erzurum, Kırşehir, Tokat ve Amasya gibi kentlerde büyük boyutlu medreselerin yapımı artarak, kentlerin silueti değişmiştir. Bir başka deyişle İlhanlı döneminde Anadolu'daki öncelikli yapılar medreseler olmuştur. Bu bağlamda kültür, sanat ve eğitimin ön planla çıktığı bu dönemde Amasya Darüşşifası ve Kırşehir'de bulunan Cacabey Medresesi inşa edilmiştir. Dönemin sosyo-kültürel yapısını anlamamız açısından bu iki yapı büyük önem teşkil etmektedir.

AMASYA DARÜŞŞİFASI

Şifahane, bimaristan, tımarhane gibi birçok isimle anılan Amasya Darüşşifası İlhanlı dönemine ait anıtsal yapılardan biridir (Fotoğraf 1). Yapı günümüze kadar birçok onarımdan geçmiştir ve fakat yapının geçirdiği onarımlarla ilgili çok fazla bilgiye sahip değiliz¹ (Fotoğraf 2). Birçok onarımdan geçerek günümüz kadar gelen yapı 2011 yılından itibaren Sabuncuoğlu Tıp ve Cerrahi Tarihi Müzesi olarak faaliyet göstermektedir. Darüşşifa ilk yapıldığı yıllarda olduğu gibi sonraki yıllarda da tıp alanında önemli bir merkez olmuştur. Zira bünyesinde Sabuncuoğlu gibi hekimlerin yetiştiği bir tıp kurumu olarak faaliyetine uzun yıllar devam etmiştir. Devrinin önde gelen isimlerinden biri olan Şerafeddin Sabuncuoğlu hem

¹ Onarımlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zeynep İnan Ocak ve Gülsün Tanyeli, "Amasya Bimarhanesi'nin Tamamlanamayan Taçkapısı", *METU JFA*, 36/2 (2019), s. 221-246.

Darüşşifa için hem de Amasya için çok önemli biriydi. 1468 yılında kendi kaleme aldığı Mücerrebname isimli eserinde 85 yaşında olduğunu yazmaktadır². On dört sene baştabiplik yapan Sabuncuoğlu'nun varlığıyla beraber Darüşşifa döneminde daha da önemli bir merkez haline gelmiştir. Ayrıca bu darüşşifanın en önemli özelliği tüm dünyada, akıl hastalarının müzik ve su sesiyle iyileştirildiği ilk yer olmasıdır.³

Yapının taç kapısında Arapça yazılan kitabede banisinin Anber b. Abdullah olduğu anlaşılmaktadır. Kitabe, yapının üstündeki tek tarihsel kaynaktır. Taç kapının hemen üstünde yer alan kitabede:

“Allah (saltanat şerefli olsun), ulu sultan ve yüce hakan, dünyanın ve dinin yardımcısı, sultan Olcayto Muhammed'in saltanatı zamanında (Allah daim etsin) ve ulu hatun, büyüklerin kraliçesi İlduş Hatun'un şerefli günlerinde (daim olsun), bu mübarek dariüşşifanın inşasında aciz kul 'Anber b. Abdullah'a 709/1308 yılında başarı nasip etti, Allah kabul etsin” yazmaktadır.⁴

XIV. yüzyılda İlhanlıların baniliğinde inşa edilmiş tek hastane olması yapının önemini artırmaktadır. Bu yapı örneğinde olduğu gibi İlhanlı hükümdarı Olcayto Han'dan bahsedilmesi İran'daki merkez ile bir bağlantı olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu dönemin bir özelliği olarak banilerin yerleştiği görülmektedir ve yine bu yapıda dolaylı da olsa bir kadının baniliğinden söz edilmesi Tokat'ta bulunan Nureddin b. Sentimur Türbesi örneğinde de görülen ender bir durumdur.⁵

Yapının Mimari Özellikleri

Amasya Darüşşifasının Anadolu'daki Selçuklu medrese geleneğini devam ettirdiği ve tipik bir örneği olduğu mimarlık tarihinde ortak bir kanıdır. Yapının “simetrik” bir plana sahip oluşu önemle vurgulanan özelliklerinden biridir.⁶ Yapıyı incelediğimizde (Plan 1); yapı doğu, batı yönleri

² Nuran Yıldırım, “Sabuncuoğlu Şerefeddin”, *TDV İslam Ansiklopedisi 35. Cilt*, s.358, 2008.

³ Adnan Çoban, *Müzikterapi: Ruh Sağlığı için Müzikle Tedavi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2005, s.51.

⁴ Patricia Blessing, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası Rum Diyarında İslami Mimari, 1240-1330*. çev., Merve Özkılıç, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 248. (Türkçe Transkripsiyon, Bursalı, O.S. akt. Blessing).

⁵ Patricia Blessing, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası*, s.248.

⁶ Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008, s.203.

doğrultusunda konumlanmış dikdörtgen bir plana sahiptir. Yapının açık bir avlusu ve avluya açılan üç eyvanı bulunmaktadır. Avluyu çevreleyen revaklardaki sütun ve sütun başlıkları ise devşirmedir, bu özellik Anadolu Selçuklu Mimarisinde görülen gelenekselleşmiş bir kullanımdır. Revakların arka bölümüne konumlandırılmış olan hücre mekanları incelendiğinde, üç adet kapı açıklığı bulunmasına karşın iç mekânda ara bölmelerin bulunmadığı ve tek bir bütün olarak yapılandırıldığı gözlemlenmiştir. Yapının kullanım amacı ile doğrudan ilişkilendirilen bu mekanlar için Kuban'ın⁷, *akıl hastalarını barındırmak için kullanıldığını gösteren bir düzenleme yorumu* bulunmaktadır. Ayrıca Gönül Çantay'ın yapı için *“Bu darüşşifada medrese plan şemasında karşılaştığımız dikdörtgen avlunun iki tarafında revaklar, gerisinde münferit küçük odalar yerine, avluya paralel uzanan tonozlu dikdörtgenin varlığı dikkat çekiyor. Bu dikdörtgen mekanlarda mazgal pencerelerle havalandırma ve ışıklandırmaya yer verilmiş olması, burada koğuş ihtiyacını karşılayacak mekanlar oluşturmak isteğinden kaynaklanmış olabilir”*⁸ görüşü de bulunmaktadır. Bu bağlamda yapının ilk etapta darüşşifa olarak kullanıldığı ancak sonraki evrelerde akıl hastalarına yönelik bir düzenlemeyle bu amaca hizmet ettiği göz önünde bulundurulduğunda, ışıklandırma ve havalandırma unsurlarının güvenlik amaçlı olarak yalnızca mazgal pencereler ile sınırlandırılmış olmasının, yapılan bu düzenlemeyle ilgisi olduğu düşünülebilir.

Amasya Darüşşifasında az sayıda bezeme bulunmasına rağmen tüm bezemeler anıtsal taç kapıda karşımıza çıkar. Taş işçiliğinin yoğun olduğu taç kapı nişinde iki küçük dikdörtgen pano bulunmaktadır. Bu panolarda Kur'an ayetleri yazlıdır. Taç kapı üzerinde yer alan mukarnaslı nişin etrafında ise yüzeysel oymalı geometrik ve bitkisel bezemeli dörtgen çerçeveler bulunmaktadır. Taç kapının zemininden başlayan dış kaval silmesinde yıldız kartuşlarının üst üste sıralandığı ve dirsek yaptığı başlıktan sonrasında ağaç dalı silme şeklinde devam ettiği görülmektedir. Ögel'e göre *“birbirini kat eden çapraz kesişen şeritler ve arasında kalan palmet-rumi desenli panolar”* taç kapıdaki bezeme kurgusunu özel kılmaktadır (Fotoğraf 3). Ayrıca Ögel'in yine Anadolu Selçuklu taş süsleme özelliklerinin tümünü bünyesinde barındıran Amasya Bimarhane taç kapısı

⁷ Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, s.213.

⁸ Gönül Cantay, *Anadolu Selçukluları ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, s.2.

için “Anadolu Selçuklularının taş işçiliğinin hâkim olduğu devir bitmiştir görüşü bulunmaktadır⁹.

XIII. yüzyılın sonu ve XIV. yüzyılın başına ait Amasya'da bulunan diğer yapılar gibi Darüşşifa da Sivas ve Tokat da bulunan yapılarla benzerlik göstermektedir.

KIRŞEHİR'DE CACA BEY MEDRESESİ

Kırşehir'de bulunan ve günümüzde cami olarak kullanılan Cacabey Medresesi'ne yöre halkı minaresinde bulunan çinilerden dolayı “Cıncıklı Cami” demektedir¹⁰. Döneminde matematik, fen ve astronomi eğitimi verilen Cacabey Medresesi, Selçuklu sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev b. Kılıç Arslan zamanında Kırşehir vilayetinde valilik yapan Nurettin Cacabey tarafından yaptırılmıştır¹¹. Medrese birçok onarımdan¹² geçerek yenilenmiştir. Seyyah A.D. Mortdtmann'ın 1858 yılında Kırşehir'e yaptığı gezi esnasında aktardıklarına göre medrese mühimmat ambarı olarak kullanılmaktaydı. 1907 tarihli Ankara Salnamesinde de yıkık durumda olan yapının bir kısmının cami yapıldığı yazmaktadır¹³.

Kırşehir XIII. yüzyılın sonlarında Moğollar tarafından yaylak ve kışlak olarak kullanılmaktaydı. Kırşehir emiri Cacabey, Moğollara karşı her daim barışçıl bir politika izlemiştir. Bunun sonucu olarak da Kırşehir'in kültür, bilim ve sanat merkezi haline gelmesinde etkili olmuştur.¹⁴ (Fotoğraf 4).

Arapça ve Moğolca vakfiyesi bulunan Kırşehir Cacabey Medresesi 1272-1273 yıllarında inşa edilmiştir.¹⁵ Cacabey Medresesinin içinde rasathanenin

⁹ Semra Ögel, *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1966, s.74, 144; Semra Ögel, “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Taş Süsleme”, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, haz., Doğan Kuban, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008, s.325.

¹⁰ Nihat Arıkan, Eylem Tuğutlu ve Yıldız Eraslan, *Kırşehir Emiri Cacabey ve Medresesi “Simetrik Yaklaşımlar”*, Kırşehir: Kırşehir Valiliği, 2009, s.31.

¹¹ Ali Saim Ülgen, “Kırşehir'de Türk Eserleri” *Vakıflar Dergisi* 2, 1942, s.254.

¹² Yapının geçirdiği onarımlarla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Zeynep İnan Ocak ve Gülsün Tanyeli, Kırşehir Cacabey Medresesi ve Onarımları. *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 21, 145-170, 2016.

¹³ Semavi Eyice, “Cacabey Medresesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi* 6. cilt, 1992, s.539.

¹⁴ Nihat Arıkan, Eylem Tuğutlu ve Yıldız Eraslan, *Kırşehir Emiri Cacabey ve Medresesi “Simetrik Yaklaşımlar”*, Kırşehir: Kırşehir Valiliği, 2009, s.6.

¹⁵ Halim Baki Kunter, “Kitabelerimiz I”, *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), s.433.

bulunduğu bir astronomi merkezi olduğuyula ilgili birçok görüş bulunmaktadır. Aydın Sayılı ve Hindolog W. Ruben'in 1947 yılında yaptıkları kazıda 1.80 m çapında bir kuyu bulunmuş ve bu kuyunun bir rasat kuyusu olduğu düşünülmüş olsa da vakfiyesinde ve kitabesinde bu fikre ilişkin bir bilgi olmaması nedeniyle ve kuyunun bir rasat kuyusu olabilmesi için çok dar olduğu gerekçesiyle bu düşünce çok desteklenmemiştir¹⁶.

Ayrıca 1907 Ankara salnamesinde de konuyla ilgili şu bilgilere yer verilmektedir.

“Zemininde bir kuyu bulunduğu ve evvelki kubbenin vasatında bir fetha mevcut idüğü söylenmekte olduğundan sabit bir teodolit vazifesi ifa edebilecek olan mezkûr kubbe ve fetha kevakinin nısfın-nehardan müruru anı zapt olunduğu ve şimdi minare olarak kullanılan kulenin bir rasat kulesi olması varidi hatur olur”¹⁷

Cacabey Medresesi'nin rasathane olduğu düşüncesi yapının kuzeydoğu, kuzeybatı ve güney cephesinde yer alan roketi andıran üç adet sütuncenin bulunmasından da kaynaklandığı düşünülmektedir. Zira bu sütuncelerin üzerinde yer alan geometrik süslemeler adeta bir roketin fırlatılma haline benzemektedir (Fotoğraf 8).

Cacabey medresesinin kayıtlı olduğu vakfın 1272 tarihli Arapça ve Moğolca dillerinde yazılan üç vakfiyesi bulunmaktadır. Bunlar; İskilip el yazması, birinci Kırşehir el yazması ve ikinci Kırşehir el yazmasıdır. Vakfiyenin Moğolca yazılan kısmı Anadolu'da Uygur harfleriyle yazılmış ilk eserdir.¹⁸

Vakfiyesinden medrese olduğu anlaşılan yapının yanı sıra başka yapılar da mevcuttur. Bunlar; *Kırşehir'de: 1 Medrese, vakıf tarafından yaptırılmıştır. 1 Mescid (aynı medrese yanında) / 1 Hanikah / 1 zaviye / 1 Dar el-Suleha / 1 Türbe (Vakıf tarafından kendisi için yaptırılmıştır) / 1 Türbe (Vakıfın kız kardeşine aittir).*¹⁹

¹⁶ Semavi Eyice. Cacabey Medresesi. TDV İslam Ansiklopedisi.6. cilt, s.539, 1992.

¹⁷ Salname-i Vilayet-i Ankara, 1907, s. 257-8.

¹⁸ Kucur, “Cacaoglu Nüreddin”, s.542.

¹⁹ Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Caca oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, 7(34a), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1959, s.11.

Arapça kitabe sülüs yazı ile yazılmıştır ve giriş kuzey cephesinde taç kapı kemerinin üzerinde bulunmaktadır. Yapı hakkında fikir sahibi olmamızı sağlayan vakfiyeler ve kitabelerin yanı sıra dönemin ekonomik durumuyla ilgili bilgi veren İlhanlı vergi kitabesi de yine Cacabey Medresesinde bulunmaktadır. Tarihsiz kitabede²⁰ hükümdar veya bir tarih göndermesi içermemesine rağmen ihlallere karşı uyarılarda bulunulurken bazı vergilerin de kaldırıldığını kitabeden öğrenmekteyiz. Kitabede;

Hükümdarın-Allah devletini devam ettirsin- adaletinin en parlak tesirleri bütün tebası üzerine yayıldığı için şahna vergisi, tabkur yani yapı malzemesi mükellefiyeti ve bunun gibi sabun ve küçe (sokak) resimlerin kalkması emredildi. Cihanın itaat ettiği emire uygun olarak bu fena yükler (in) tamamıyla ilga edilmiş olduğu bilinmelidir. Bundan dolayı galip devletin günlerinin devamı için dualar fazlalaştırılmalıdır. Bundan sonra her kim ki bu yükleri tekrar vaz'eder veyahut vaz'etmeye çalışırsa Allah'ın lanet, hiddet ve gazabı ona rastlasın. Aynı şekilde keten ekme tamgası ve aşçılık vergisi kaldırılmıştır²¹.

İlhanlıların Anadolu'ya müdahalesini doğrudan ortaya koyan önemli belgelerdir kitabeler. Anadolu'da güç kaybeden İlhanlıların kitabeler aracılığıyla kendi egemenliklerini kurmaya çalışan yerel yöneticilerin ek vergiler getirmelerini engellemeye ve kontrolü tekrar sağlamaya çalıştığını görmekteyiz.

Yapının Mimari Özellikleri

Orta çağ mimari eserlerinin karakteristik özelliklerine sahip olan yapı Anadolu'da 1250 yılından sonra inşa edilen Selçuklu kapalı avlulu medrese örneklerinden biridir, yarım-küre kubbeler ve dört eyvanlıdır²². Kuban'a göre Cacabey medresesi kapalı medreseler içinde karmaşık işlevli, iki katlı ve plan tasarım açısından orta çağın en gelişmiş mimari tasarım örneklerinden biridir²³ (Plan 2).

²⁰ Hinz'e göre bu kitabe 1330 tarihlidir bkz. W. Hinz, "Orta çağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri". *Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi*, 7 (1949), s.778-780.

²¹ Türkçe Transkripsiyon, Bursalı, O.S., akt. Patricia Blessing *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası*, s. 229.

²² Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri I. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969, s. 55,62.

²³ Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Yapıda doğu eyvanın kuzeyine bitişik kare planlı ve iki katlı türbe yer alır. Yapıya giriş kuzey cephesinde bulunan anıtsal taç kapıdan yapılır. Yapıya bitişik türbeye giriş ise medrese içinden sağlanmaktadır. Yapı; orta avlusunda bulunan kubbe ve türbeyi örten külah dışında beşik tonozla örtülmüştür. İki katlı olan medresenin tamamı kesme taş ve moloz taştan, minare kaidesi taştan ve minare gövdesi de üç farklı tuğla örgü sistemi kullanılarak yapılmıştır.

Yapıya ait süslemeler de en az yapı kadar önemlidir. Tuğla ile örülü minarede firuze renkli çininin yoğun kullanıldığı görülmektedir. Minarenin petek ve külah bölümü ise XX. yüzyılda geçirdiği onarımda tamamlanmıştır²⁴. Ayrıca firuze ve lacivert renkli çiniler yapıya bitişik türbede de kullanılmıştır.

İki renkli taşın kullanıldığı taç kapının on sıra mukarnas kavsarası bulunmakta ve iki sıra kuşatma kemeriyle çevrelenmiştir. Anıtsal taç kapısının dış cephesi duvarının her iki yanında çift burma gövdeli sütunceler yer almaktadır. Taç kapıda birçok kitabe bulunmaktadır. Bu kitabelerden biri taç kapının üzerinde bulunan ve iki satır Selçuklu Sülüsü ile yazılan yazı sathıdır. Kitabede:

“Rahman ve rahim olan Allah’ın adıyla. Bu mübarek medresenin yapılmasını büyük Sultan, ulu şahinşah, ümmetin koruyucusu, Arap ve Acem sultanların efendisi, karanın ve denizlerin sultanı, İslam’ın ve Müslümanların yardımcısı, sultanların ve meliklerin efendisi, fetihler babası, Gıyaseddin Keyhüsrev bin Kılıç Arslan (Allah Devletini daim kılsın) zamanında Allah’ın rahmetine ve mağfiretine muhtaç Cebrail bin Caca, Allah’a yaklaşmak ve onun rızasını kazanmak için 671 senesi aylarında emretti.”²⁵ yazmaktadır.

Mukarnas kavsaranın hemen altında yer alan diğer kitabede ise besmele ve ayrıca Nahl suresinin 90. ayetinin ilk kısmı yazılıdır. İki uçları yana doğru dönen kitabede de Al-i İmran suresinin 18. ve 19. ayetleri yer almaktadır.

²⁴ Nihat Arıkan, Eylem Tuğutlu ve Yıldız Eraslan, *Kırşehir Emiri Cacabey ve Medresesi “Simetrik Yaklaşımlar”*, Kırşehir: Kırşehir Valiliği, 2009, s.31.

²⁵ Nihat Arıkan, Eylem Tuğutlu ve Yıldız Eraslan, *Kırşehir Emiri Cacabey ve Medresesi “Simetrik Yaklaşımlar”*, Kırşehir: Kırşehir Valiliği, 2009, s.32.

Kapı kemerinin hemen üstünde ise bir vergi kitabesi vardır²⁶. Taç kapıda yer alan mukarnaların püsküllerine işlenen beş kollu yıldız motif, bulunmaktadır. Ayrıca bunun yanı sıra bitkisel ve geometrik motifler (Fotoğraf 5 ve 6) yapının birçok yerinde bulunmaktadır. Yapının önemli süslemelerinden biri de taç kapının zemine yakın sütuncelerinin arasında bulunan tersten resmedilmiş mukarnaların arasında kadeh motifi yer almaktadır. İndirkaş'a göre (2001, s. 359) bağdaş kurup oturan hükümdar imgesinin (Fotoğraf 7) elindeki kadeh motifi Orta Asya Türk Sanatında dinsel inanışların ve ritüellerin bir ögesidir ve aynı zamanda hükümdarın kutsallığını, gücünü ve ölümsüzlüğünü simgelemektedir.²⁷

SONUÇ

İlhanlıların Anadolu Selçuklu mirasını devam ettirdikleri söylenebilir. XIII. yüzyıl sonu XIV. yüzyıl başında İran'da ve Anadolu'da İlhanlıların yaptığı yapıların ölçekleri arasında farklılıklar vardır. İran'da bulunan yapılar daha büyük ölçekliken Anadolu'daki eserler daha küçük ölçeklidir. Bu durum banilerin daha çok yerel olmasından kaynaklıdır ve varlıklarını daha çok tekil yapılarda ortaya koymuşlardır. XIII. yüzyıl sonu ve XIV. yüzyıl başından günümüze yalnızca birkaç vakfiye ulaşmıştır. Bu bağlamda Amasya'da bulunan ve Olcayto Han döneminde yaptırılan Darüşşifa, kendi döneminin sağlık alanındaki öncü yapılarından biri olarak değerlendirilmekle birlikte, özellikle Kırşehir örneğinde hem Arapça hem de Moğolca vakfiyenin düzenlenmiş olması dönemin sosyo-kültürel ortamına bir gönderme yapmaktadır. Mevzu bahis yapılar, İlhanlı ve Anadolu Selçuklu kültürünün zaman içerisinde gerek bilimsel gerek de sosyal ve kültürel bağlamda birbirinden ne derece etkilendiğinin ve iç içe olduğunun somut örnekleri olarak kabul edilmektedir.

²⁶ Semavi Eyice, "Cacabey Medresesi", *TDV İslam Ansiklopedisi* 6. cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 539.

²⁷ Zühre İndirkaş, *Ana Tanrıça, Kyybele ve Çağdaş Türk Resmine İzdüşümleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.

KAYNAKÇA

- Arıkan, Nihat, Eylem Tuğutlu ve Yıldız Eraslan. *Kırşehir Emiri Cacabey ve Medresesi "Simetrik Yaklaşımlar"*. Kırşehir: Kırşehir Valiliği, 2009.
- Blessing, Patricia. *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası Rum Diyarında İslami Mimari, 1240-1330*. Çev., Merve Özkılıç. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Cantay, Gönül. *Anadolu Selçukluları ve Osmanlı Darüüştifaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumları Yayınları, 1992.
- Çoban, Adnan. *Müzikterapi: Ruh Sağlığı için Müzikle Tedavi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2005.
- Semavi Eyice. "Cacabey Medresesi". TDV İslam Ansiklopedisi 6. Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992: 539-541.
- İndirkaş, Zühre. *Ana Tanrıça, Kybele ve Çağdaş Türk Resmine İzdüşümleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- Kuban, Doğan. *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Kucur, Sadi S. "Cacaoğlu Nûreddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi 6. cilt*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992: 541-542.
- Kunter, Halim Baki. "Kitabelerimiz I". *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942): 431-456.
- Kuran, Aptullah. *Anadolu Medreseleri I. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969.
- Ögel, Semra. *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1966.
- Ögel, Semra. "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Taş Süsleme". *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. haz., Doğan Kuban. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 2008.
- Salname-i Vilayet-i Ankara*. 1907.
- Ülgen, Ali Saim. "Kırşehir'de Türk Eserleri" *Vakıflar Dergisi 2*. (1942).
- Kuran, Aptullah. *Anadolu Medreseleri I. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969,
- Temir, Ahmet. *Kırşehir Emiri Caca oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*. 7(34a). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1959.
- Yıldırım, Nuran. "Sabuncuoğlu Şerefeddin". TDV İslam Ansiklopedisi 35. Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008: 358-359.

EKLER

Fotoğraf 1. Amasya Darüşşifası ön cephe

Fotoğraf 2. Gabriel, 1934

Fotoğraf 3. Amasya Darüüşşifası Taç Kapı, süsleme detay

Fotoğraf 4. Kırşehir Cacabey Medresesi, ön cephe

Fotoğraf 5. Kırşehir Cacabey Medresesi, süsleme örnek

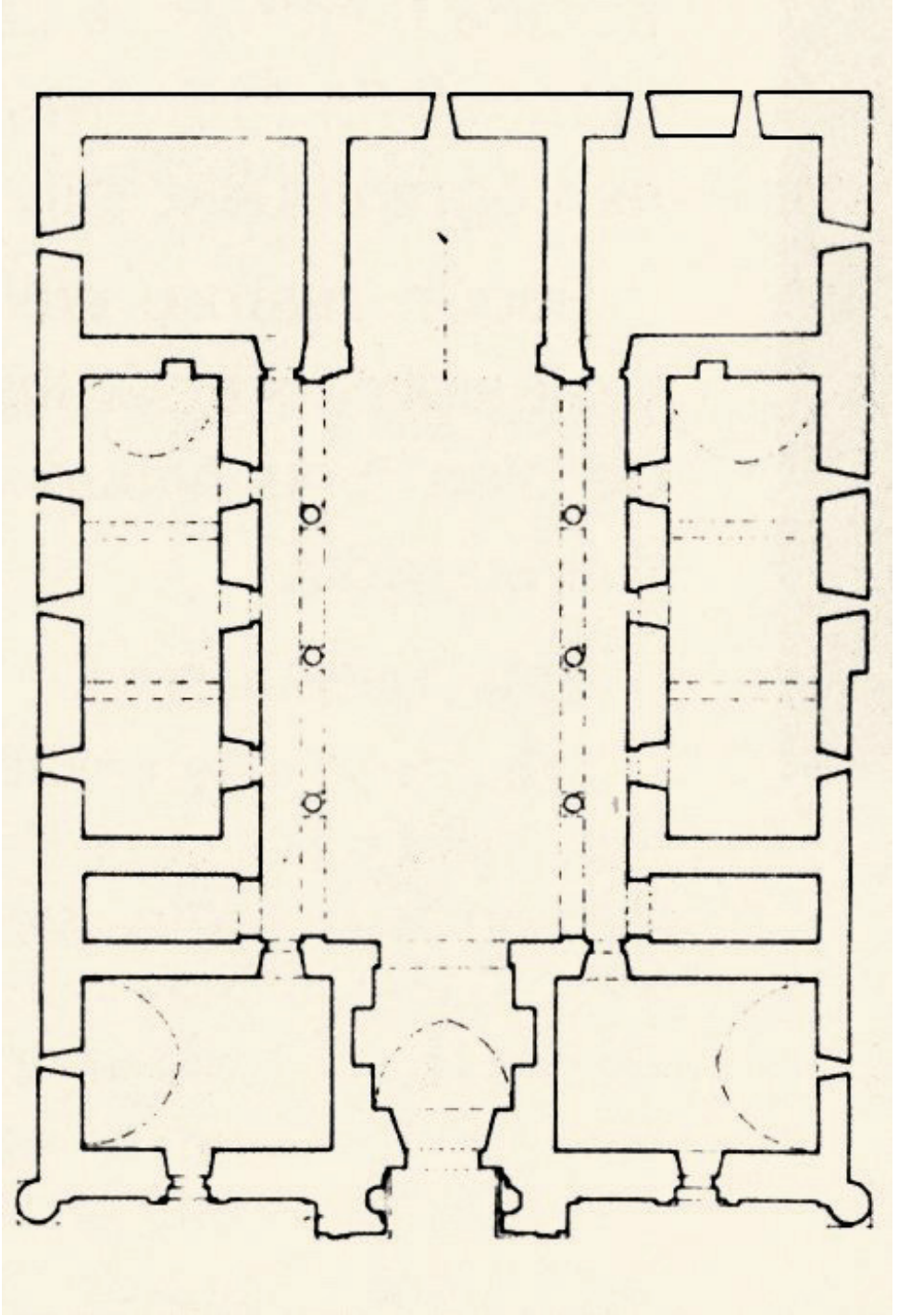
Fotoğraf 6. Kırşehir Cacabey Medresesi, süsleme örnek

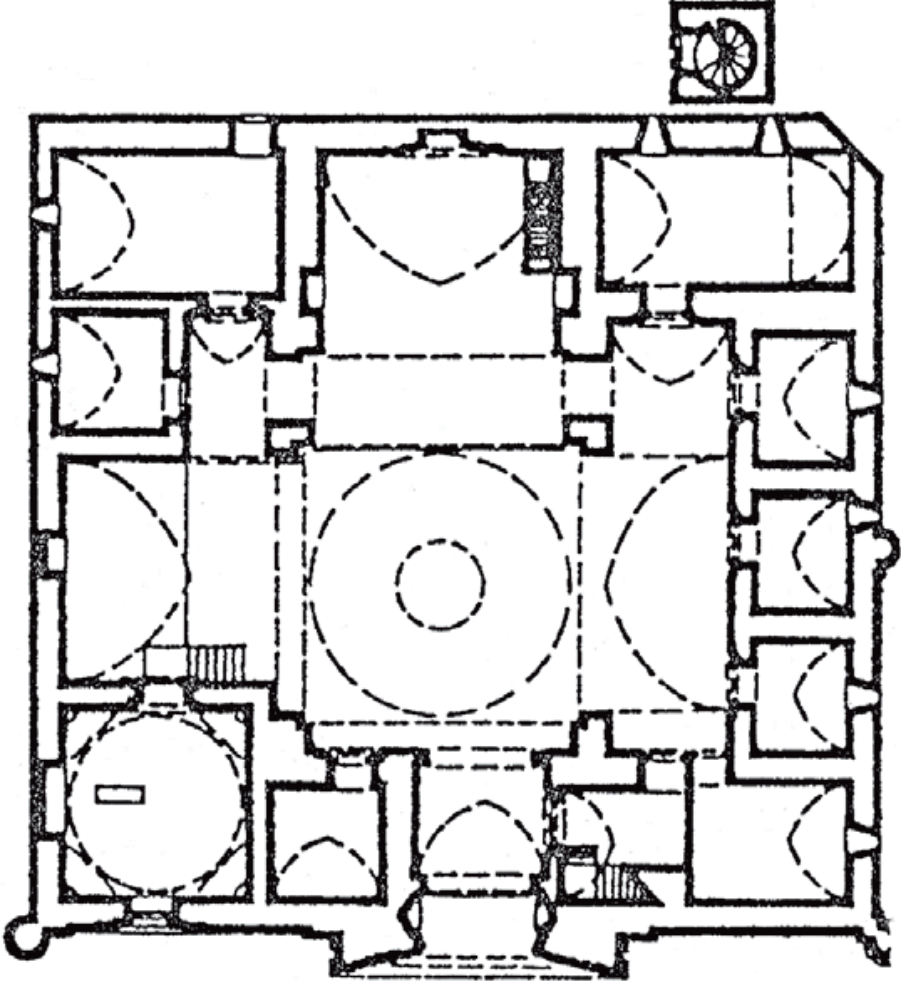
Fotoğraf 7. Kırşehir Cacabey Medresesi, süsleme, bağdaş kurup oturan hükümdar imgesi

Fotoğraf 8. Cacabey, roket biçimli sütunce

Plan 1. Amasya Darüşşifası Planı, Sözen 1970

Plan 2. Cacabey Medresesi Planı, A. Kuran

ERZURUM'UN SEMBOLÜ İKİ MEDRESE:
ÇİFTE MİNARELİ/HATUNIYE VE YAKUTİYE
MEDRESELERİ

TWO SYMBOL MADRASAHS OF ERZURUM:
DOUBLE MINARET/HATUNIYE AND YAKUTIYE MADRASAHS

Prof. Dr. Nermin Şaman Doğan
Hacettepe Üniversitesi

Prof. Dr. NERMİN ŞAMAN DOĞAN | Hacettepe Üniversitesi |
nerminsd[at]314acettepe.edu.tr | ORCID: 0000-0002-9954-2429

Nilgün Şaman Doğan, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Bölümü'nde lisans derecesini almıştır. Daha sonra Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalında yüksek lisans (1985) ve doktora (1993) eğitimini tamamlamıştır. Yüksek lisans tezinde “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Örtü Sistemi”, doktora tezinde “Isparta’da Selçuklu ve Beylikler Dönemi Mimarisi” konularında çalışmıştır. Doktora tezi 2008 yılında Isparta Valiliği ve İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından kitap olarak yayımlanmıştır. Çalışmalarında Anadolu Selçuklu ve Beylikler Sanatı/Mimarisi ve süsleme programı üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Akademik yaşamına Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak başlamış, daha sonra aynı bölümde yardımcı doçent, doçent ve profesör olarak çalışmıştır. Bugün aynı bölümde öğretim üyesi olarak görevini sürdürmektedir. Üniversitede lisans, yüksek lisans ve doktora programlarında Anadolu Selçuklu ve Beylikler Sanatı, Mimarisi ve Anadolu’da Orta çağ Türk Sanatı sorunları konularında ders vermektedir. Bu alanda yüksek lisans ve doktora tez danışmanlığı yaparak yeni akademisyenlerin yetişmesine katkı sağlamaktadır.

Prof. Dr. NERMİN ŞAMAN DOĞAN | Hacettepe University |
nerminsd[at]hacettepe.edu.tr | ORCID: 0000-0002-9954-2429

Nermin Şaman Doğan completed her undergraduate education at Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of Art History and Archaeology. Thereafter, she finished her MA (1985) and PhD (1993) studies at Hacettepe University, Department of Art History. She studied “The Cover System in Anatolian Seljuk Architecture” in MA and “The Architecture of the Anatolian Seljuks and Principalities Period in Isparta” in PhD. Her PhD thesis was published as a book by the Isparta Governorship and the Provincial Directorate of Culture and Tourism in 2008. She focuses Anatolian Seljuks and Principalities Art/Architecture and ornamentation program in her studies. She started her academic life as a research assistant at Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of Art History and continued as assistant professor, associate professor, and full professor in the same department. Today, she holds over her duty as a lecturer in the same department. She lectures on Art and Architecture of Anatolian Seljuks and Principalities, and the problems of Medieval Turkish Art in Anatolia in undergraduate, graduate and doctorate programs at the university. In this field, she contributes to the training of new academicians by providing MA and PhD thesis supervision.

ERZURUM'UN SEMBOLÜ İKİ MEDRESE: ÇİFTE MİNARELİ/HATUNİYE VE YAKUTİYE MEDRESELERİ

Öz

Doğu Anadolu bölgesinde bir sınır kenti olan Erzurum Roma, Bizans, Gürcü, Ermeni, Saltuklu, Selçuklu, İlhanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Osmanlı dönemlerinde önemli bir merkezdir. Erzurum'da Orta çağ Türk dönemi tarihi kent dokusunun oluşumu Saltuklularla başlamış, daha sonra Selçuklular ve İlhanlı dönemlerinde inşa edilen yapılarla sürdürülmüştür. Bugün kentin İç Kale, İç Kale içinde yer alan Kale Mescidi (XII. yüzyıl ortaları) ve Tepsi Minare (XII. yüzyıl ortaları) ile İç Kale'nin dışında Dış Kale'nin içinde bulunan Ulu Camii (1179), Çifte/Hatuniye (1285-1290) ve Yakutiye (1310-1311) medreseleri anıtsal yapıları oluşturmaktadır. 1243 yılında yapılan Köseadağ Savaşı'nda Selçukluların yenilgisi sonucu Anadolu'da Moğol akınlarının yaşandığı devinimli bir sürece girilmiştir. Erzurum Moğolların Anadolu seferleri sırasında 1242 yılında ilk fethettiği kent olmuştur.

Erzurum'da kent kimliğini değiştiren anıtsal yapılar İlhanlı döneminde inşa edilmiştir. Bu çalışmada Erzurum'da İlhanlılar döneminde inşa edilen Çifte/Hatuniye (1285-1290) ve Erzurum Yakutiye medreseleri (1310-1311) ele alınarak yapıların inşa edildiği kültürel ortam üzerinden okumalar yapılacaktır. İlhanlı döneminde Anadolu'da anıtsal medreselerin yapımı öncelenmiştir. Açık avlulu olan Erzurum Çifte/Hatuniye Medresesi ile kapalı avlulu olan Erzurum Yakutiye Medresesi Anadolu'da en büyük boyutlu medrese örnekleridir.

Anahtar Kelimeler

Erzurum, Saltuklu, İlhanlı, Medrese, Mimari, Değişim.

TWO SYMBOL MADRASAHS OF ERZURUM: DOUBLE MINARET/HATUNİYE AND YAKUTİYE MADRASAHS

Abstract

Erzurum, a border borough in the Eastern Anatolia region, was momentous home base at the time of the Roman, Byzantium, Georgian, Armenian, Saltuquids, Seljuk, Ilkhanid, Aqqoyunlus, Karakoyunlus and Ottoman eras. In Erzurum, historical urban fabric genesis in the course of the Medieval Turkish Period was embarked with Saltuquids, thenceafter it was continued by constructions, that gone up in due course of Seljuks and Ilkhanids periods. Today, citadel, Kale Masjid that in citadel (mid-12th century) and Tepsi Minaret (mid-XIIth century) along with Grand Mosque (1179), Double Minaret/Hatuniye (1285-1290) and Yakutiye Madrasahs that out of citadel and within bailey engender the monumental constructions of the city. The sum of Seljuks' defeat in the Battle of Köseadağ in 1243, a going period was entered into process of Mongol irruptions, occurred in Anatolia. Erzurum was first city that subjugated by Mongols over the course of Anatolian circuits in 1242.

The monumental constructions that metamorphosed the credentials of the city in Erzurum, was upbuilt in Ilkhanid Period. In this study, readings will be made by the way of cultural medium in which constructions were upbuilt via taking into consideration Double Minaret/Hatuniye (1285-1290) and Erzurum Yakutiye (1310-1311) upbuilt during Ilkhanid Period in Erzurum. Over the course of Ilkhanid Period in Anatolia, monumental madrasahs constructions were prioritized. Erzurum Double Minaret/Hatuniye Madrasa (1285-1290) with has an open courtyard and Erzurum Yakutiye Madrasa (1310-1311) with an enclosed courtyard are exemplifications of the biggest madrasa in Anatolia.

Keywords

Erzurum, Saltuquids, Ilkhanid, Madrasa, Architecture, Alteration.

GİRİŞ

Doğu Anadolu bölgesinde bir sınır kenti olan Erzurum Roma, Bizans, Gürcü, Ermeni, Saltuklu, Selçuklu, İlhanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Osmanlı dönemlerinde önemli bir merkezdir. Bizans döneminde kentin adı Theodosiopolis'tir.¹ 1071 yılında Malazgirt Savaşı zaferinden sonra Türkmen Beyi Ebü'l-Kâsım Saltuk tarafından kurulan Saltuklu Devleti; Erzurum, İspir, Oltu, Pasinler, Tortum, Tercan, Kars, Bayburt, Şebinkarahisar ve çevresine hâkim olmuştur.² Erzurum'un içinde bulunduğu Doğu Anadolu, Türklerin Anadolu'ya ilk girdikleri ve mücadele ettikleri bir bölge olması açısından önemlidir.

İlk Türk Beyliklerinden biri olan Saltuklular Erzurum'u başkent yaparak, kısa sürede Bayburt ve Şebinkarahisar çevresine kadar topraklarını genişletmiştir. Erzurum'da Türk dönemindeki ilk imar faaliyetleri Saltuklular döneminde başlamıştır.

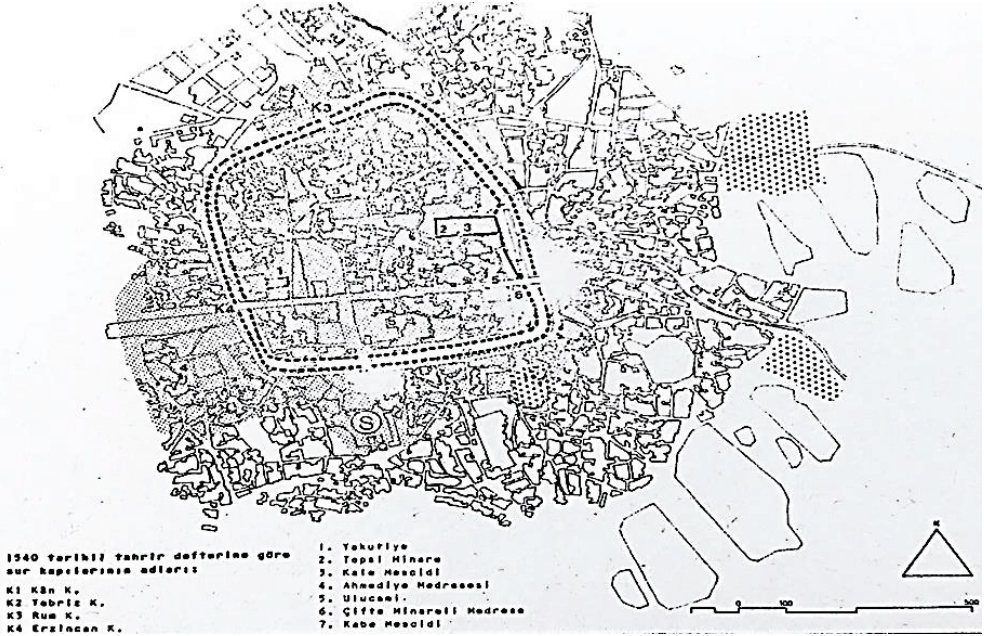
Erzurum'un tarihi kent dokusu İç ve Dış Kale içinde gelişim göstermektedir.³ Şehrin İç Kale duvarları bugün iyi durumdadır. Dış Kale duvarları ise büyük ölçüde yıkılmıştır (Levha 1). Düzgün olmayan dikdörtgen planlı surlarla çevrilen şehrin doğu-batı yönünde Tebriz ve Erzincan, kuzey- güney yönünde Rum ve Kân adı verilen ve yaklaşık yatay-

¹ Cevdet Küçük, "Erzurum", *TDV İslam Ansiklopedisi 11. cilt*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s.321.

² İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Name) I*, haz., Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, s.14; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gâzi'ye (1071-1318)*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2005, s.80; Hüseyin Kayhan, "Anadolu'nun Fethinde Görev Alan Selçuklu Komutanlarından Saltuk Bey Hakkında", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3/2 (2018), s.189; Osman Gürbüz, "Saltuklular", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002, s.56-66.

³ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul: Ercan Matbaası, 1960, s.85-97; Hamza Gündoğdu, "Tarihi Geçmişiyile Erzurum Kalesi", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 3 (2018), s.177-211.

dikey eksenleri belirleyen dört kapısı bulunmaktadır.⁴ Saltuklu döneminde inşa edilen Kale Mescidi, İç Kalenin içinde güneyden sur duvarlarına bitişiktir. Tepsi Minare (bugün Saat Kulesi) İç Kale'nin güneybatı köşesinde yer alır.⁵ Saltuklular döneminde yapılan Erzurum Ulu Camii İç Kalenin dışında ve yakınında, Dış Kale surlarının içinde Tebriz Kapısı yakınlarında bulunur.⁶

Levha 1. Erzurum Şehri, plan⁷

Erzurum Kale Mescidi'nin kitabesi bulunmamaktadır. Mescidin yakınında yer alan Tepsi Minare'nin silindirik gövdesinin üst bölümündeki yatay şeritte tek satırlık kufi yazılı bir kitabede kuşağı vardır. Bu kitabede “Şemsü'l-melik ve'l-ümerâ İnanç Beygu (Yabgu) Alp Tuğrulberk Ebü'l Muzaffer Gazi bin Ebü'l-Kasım” adı okunmaktadır. Saltuklu Emiri Ebü'l- Muzaffer bin

⁴ Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi, s.92-93; Uğur Tanyeli, *Anadolu-Türk kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15. Yüzyıl)*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları, 1987, s.71-75 ve Harita 3.8.1-3.8.2; Gündoğdu, “Tarihi Geçmişle Erzurum Kalesi”, s.177-211.

⁵ Ali Boran, *Anadolu'daki İç Kale Camii ve Mescitleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001, s.16-20.

⁶ Tanyeli, *Anadolu-Türk kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci*, 71-75 ve Harita 3.8.1-3.8.2.

⁷ Tanyeli, *Anadolu-Türk kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci*.

Ebü'l-Kasım'ın adı geçmektedir. Birbiriyle bağlantılı ve eş zamanlı olduğu görülen Kale Mescit ve Tepsi Minare'nin bu kitabeden hareketle Saltuklu Emiri Ebü'l-Muzaffer (1189-1197) döneminde yapılmış olabileceği kabul edilmektedir.⁸ Tepsi minarenin tuğla örgülü silindirik gövdesi yatay bölümlere ayrılarak, bu kısımlar özgün tuğla işçiliği yansıtan süslemelere sahiptir.⁹ Erzurum Ulu Camii 1179 yılında Saltuklulardan İzzeddin Saltuk'un oğlu Melik Nâsırüddin Muhammed tarafından yaptırılmıştır.¹⁰

Saltuklu İli/Erzurum 1202 yılında Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Rükneddin Süleyman Şah'ın (1196-1204) Doğu Anadolu seferi sırasında alınarak, Saltukluların bölgedeki hâkimiyetine son verilmiştir.¹¹ Rükneddin Süleyman Şah, kardeşi Elbistan Meliki Muğîseddin Tuğrulşâh'a Erzurum ve çevresinin yönetimini vererek, kentte yeni bir dönem başlamıştır.¹² Bizans döneminde Theodosiopolis olan kentin adı Selçuklular döneminde Erzeni-Rûm'dur.¹³

Erzurum'da Orta çağ Türk dönemi tarihi kent dokusunun oluşumu Saltuklularla başlamış, daha sonra Selçuklular ve İlhanlı dönemlerinde inşa edilen yapılarla sürdürülmüştür. Kent kimliğini değiştiren anıtsal yapılar İlhanlı döneminde inşa edilmiştir. Selçuklular ve Moğollar arasında 1243 yılında yapılan Köseadağ Savaşı'nda Selçukluların yenilgisi ile Anadolu'da Moğol akınlarının başladığı bir sürece girilmiştir. Erzurum Moğolların

⁸ Rüşhan Arık, "Erzurum'da İki Camii", *Vakıflar Dergisi*, 8 (1969), s.151; Ömür Bakırer, *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı I*, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, 1981, s.232; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı I-II*, İstanbul: Kervan Yayınları, 1984, s.25-26; Rahmi Hüseyin Ünal, "Erzurum", *TDV İslam Ansiklopedisi 11. cilt*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s.330; Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Kale Mescidi", *TDV İslam Ansiklopedisi 24. cilt*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, s.243; Abdülkerim Özaydın, "Saltuklular", *TDV İslam Ansiklopedisi 36. cilt*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s.55-56; Nesrin Çiçek Akçıl, "Saltuklular", *TDV İslam Ansiklopedisi 36. cilt*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s.56-57.

⁹ Bakırer, *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı I*, s. 232-255; Ömür Bakırer, *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı II*, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, 1981, Şekil 2, 61, Resim 111, 138.

¹⁰ Arık, "Erzurum'da İki Camii", s.155; Haluk Karamağaralı, "Erzurum Ulu Camii", *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, 3 (1981), s.150; Aslanapa, *Türk Sanatı I-II*, s.26-27; Ünal, "Erzurum", s.330; Hüseyin Yurttaş, "Erzurum Ulu Camii'ne Ait Yeni Bir Kitabe ve Yapı Hakkında Bazı Düşünceler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 8/17 (2001), s. 191-207; Akçıl, "Saltuklular", s.56-57; Özaydın, "Saltuklular", s.55-56.

¹¹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.275-278; Selim Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, s.76-77.

¹² İbn Bibi, *Selçuk Name I*, s.91; Gürbüz, "Saltuklular", s.104; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.277; Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev*, s.76-77.

¹³ Küçük, "Erzurum", s.321.

Anadolu seferlerinde 1242 yılında fethettiği ilk kenttir.¹⁴ Bu süreçte Erzurum, Anadolu ile İlhanlı başkenti Tebriz arasında geçiş alanı olmuştur. Selçuklu başkenti Konya'dan Aksaray - Nevşehir - Kayseri - Sivas -Erzincan - Erzurum ve Van üzerinden Tebriz'e uzanan kervan yolu Erzurum üzerinden geçmektedir.

Anadolu'da Moğolların/İlhanlıların hâkimiyeti ile Selçuklu sultanları eski gücünü yitirerek, çoğunluğu vezir olan saraya bağlı yöneticiler siyasi, sosyal ve kültürel anlamda yönetime hâkim olmuştur. Bu karmaşık ve devinimli süreçte konumuz bağlamında iki bani grubu ortaya çıkmaktadır.¹⁵ Birincisi İlhanlı yöneticileri ile bağlantılı devlet adamları ya da valilerden oluşan banilerdir. İkincisi ise büyük ölçüde gücünü kaybeden Anadolu Selçuklu sultanıyla bağlantılı devlet adamları ve diğer kişilerden oluşan banilerdir.

Anadolu'da Moğol fethinden sonra ortaya çıkan yeni baniler, çoğunluğu vezir olarak görev yapan Celaleddin Karatay (ö. 1254), Sahip Ata Fahreddin Ali (ö. 1285) gibi Selçuklu sarayı, yönetimi ile bağlantılı Selçuklu devlet adamlarıdır.¹⁶ Bir başka deyişle 1243 yılı sonrasında Selçuklu sultanlarının baniliğinde yürütülen yapım faaliyetlerinin azalması ile öne çıkan vezirler gibi saraya bağlı yöneticiler öncekinden daha fazla imar faaliyetleri üstlenerek Konya, Sivas gibi kentlerin kimliğini değiştiren anıtsal yapılar inşa ettirmişlerdir.¹⁷

XIII. yüzyılın ilk yarısında şehir içlerinde cami, mescit, türbe, medrese, hamam, çeşme, köprü, şehir dışında (şehirlerarası yollar üzerinde) kervansaraylar inşa edilirken, XIII. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Konya, Sivas, Erzurum gibi kentlerde çoğunluğu vezirlerin baniliğini üstlendiği anıtsal ölçekli üçlü medrese gruplarının inşa edilmesi dikkat

¹⁴ Küçük, "Erzurum", s.321-329; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.446-450.

¹⁵ Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, Ankara, 1986, 41-47; Nermin Şaman Doğan, "Bezemeye bakış: Anadolu'da İlhanlı İzleri", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 20/1 (2003), s.150-166; Patricia Blessing, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası Rum Diyarında İslami Mimari 1240-1330*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018, s.100-101.

¹⁶ Tuncer, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, s.41-47; Şaman Doğan, "Bezemeye bakış: Anadolu'da İlhanlı İzleri", s.150-166.

¹⁷ Tuncer, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, s.6-37.

çekicidir. Aynı zamanda Kırşehir ve Tokat'ta bir medrese ile Amasya'da bir darüşşifa inşa edildiği görülür.¹⁸

Bu süreçte Konya'da Sırçalı (1242-1243), Karatay (1251) ve İnce Minareli (1264) medreseleri Sivas'ta Gök (1271), Çifte Minareli (1271) ve Buruciye (1271) medreseleri Erzurum'da Çifte Minareli/Hatuniye (1285-1295), Yakutiye (1310-1311), Ahmediye (1314) medreseleri örnek verilebilir.¹⁹

ERZURUM ÇİFTE MİNARELİ/HATUNİYE VE YAKUTİYE MEDRESELERİ

Bu çalışmada İlhanlı döneminde Erzurum'da inşa edilen üç medreseden Çifte Minareli/Hatuniye (1285-1295) ve Yakutiye (1310-1311) medreseleri ele alınarak, yapıların önemi vurgulanacaktır. Kitabesine göre Ahmed bin Ali bin Yusuf tarafından 1314 yılında inşa edilen Erzurum Ahmediye Medresesi büyük ölçüde yıkıldığı için konumuz kapsamı içinde incelenmemiştir.²⁰

Çifte Minareli/Hatuniye Medresesi sur içinde Tebriz Kapısı'nın, Yakutiye Medresesi aynı konumda Erzincan Kapısı'nın açıldığı alana inşa.²¹ Bir başka deyişle medreselerin şehrin doğu-batı yönden giriş ve çıkış kapılarının yakınına inşa edilmesi, yapıların görünür olmasını sağlamış, kullanıcı ya da izleyicinin görüş açısına dâhil edilmiştir.

Erzurum Çifte Minareli/Hatuniye Medresesi'nin inşa kitabesi ve vakfiyesi bulunmadığı için yapım tarihi ve banisi tartışmalıdır. Yapı kaynaklar ve mimari özelliklerine göre 1285-1290 yıllarına tarihlenmektedir. Birçok araştırmacı İlhanlı hükümdarı Geghatu Han'ın (1291-1295) karısı Padişah

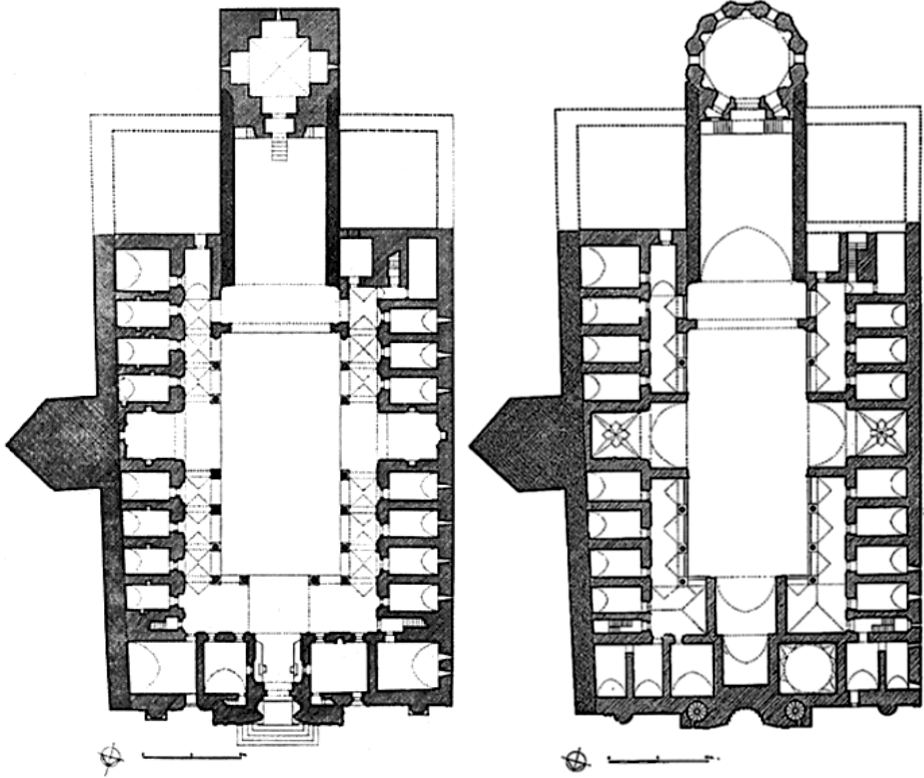
¹⁸ Tuncer, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, s.6-37; Şaman Doğan, "Bezemeye bakış: Anadolu'da İlhanlı İzleri", s.150-166; Blessing, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası*, s.47-207.

¹⁹ Tuncer, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, s.6-37; Şaman Doğan, "Bezemeye bakış: Anadolu'da İlhanlı İzleri", s.150-166; Orhan Cezmi Tuncer, *Gök Medrese (Sahip Ata Fahreddin Ali Medresesi)*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2008; Yaşar Erdemir, *Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi*, Konya: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2015; Yaşar Erdemir, *Sırçalı Medrese Mezar Anıtları Müzesi*, Konya: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2015; Blessing, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası*, s.47-207.

²⁰ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, s.292-296; Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri II, Kapalı Medreseler*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1972, 54-47.

²¹ Tanyeli, *Anadolu-Türk kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci*, 71-75 ve Harita 3.8.1-3.8.2.

Hatun tarafından yaptırılmış olabileceğini ileri sürmektedir.²² Medresenin inşa tarihi ve banisi konusunu tartıştığı makalesinde Gürbüz, yapının II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in eşi Gürcü Hatun'dan doğan kızı Hundi Hatun adına üvey babası Muineddin Süleyman Pervane tarafından 1266-1277 yılları arasında yaptırılmış olabileceğini belirtmektedir.²³

Levha 2. Erzurum Çifte/Hatuniye Medresesi, alt ve üst kat planları²⁴

²² Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, s.356-358; Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri 1*, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1969, s.120-124; Haluk Karamağaralı, "Erzurum'daki Hatuniye Medresesi'nin Tarihi ve Banisi Hakkında Mülâhazalar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 3 (1971), s.209-242; Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri I, Açık Medreseler*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1970, s.72-74; Rahmi Hüseyin Ünal, *Çifte Minareli Medrese (Erzurum)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, s.54-56; Abdülkadir Yuvalı, "Geyhatu Han", *TDV İslam Ansiklopedisi 14. cilt*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009: 44-45; Firdevs Özen, "İlhanlılar Devrinde Erzurum", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 56/2 (2016), s.274-275.

²³ Osman Gürbüz, "Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin Yapım Tarihi ve Banisi Hakkında Yeni Bir Yaklaşım", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 25 (2004), s.45-160.

²⁴ Kuran, *Anadolu Medreseleri 1*.

Çifte Minareli/Hatuniye Medresesi kuzey-güney yönünde düzgün olmayan dikdörtgen planlı, açık avlulu, avlusu dört yönden revaklı, dört eyvanlı ve iki katlı bir medresedir (Levha 2). Yapıda avlunun yatay ekseninde bulunan yan/doğu ve batı eyvanlara bitişik dörderden sekiz öğrenci hücreleri simetrik kurgulanmıştır. Avlunun kuzey kanadında, dikey ekseninde yer alan giriş eyvanının bitişiğinde ikişerden dört oda yer alır. Giriş eyvanının batısına bitişik kare planlı ve üzeri üçgen kuşakla geçilen kubbe ile örtülü mescit, daha derin ve geniş olan ana/güney eyvanın güney cephesine dıştan bitişik kare kaideli, onikigen gövdeli ve konik külahlı iki katlı türbe bulunur.

Fotoğraf 1. Erzurum Çifte Medrese, kuzey/ön cephe

(Fotoğraf Elif Şener, 2020)

Türbenin mezar odası ve üst kat/ziyaret mekânına medresenin ana eyvanındaki merdivenlerle ulaşılan kapılardan girilmektedir. Türbenin kuzey, kuzeydoğu ve kuzeybatı cepheleri (üç cephesi) medresenin güney

cephesinin orta bölümüne, içten ana eyvanın güney duvarına bitişiktir.²⁵ Yapının kuzey/ön cephesini çifte minareli taç kapı, güney/arka cephesini medreseye bitişik kare kaideli, onikigen gövdeli ve konik külahlı çift katlı türbe vurgulamaktadır (Fotoğraf 1 ve 2). Medresede taç kapı, giriş eyvanı, avlu, ana eyvan, türbe dizimli dikey eksen vurgusu çok güçlüdür.

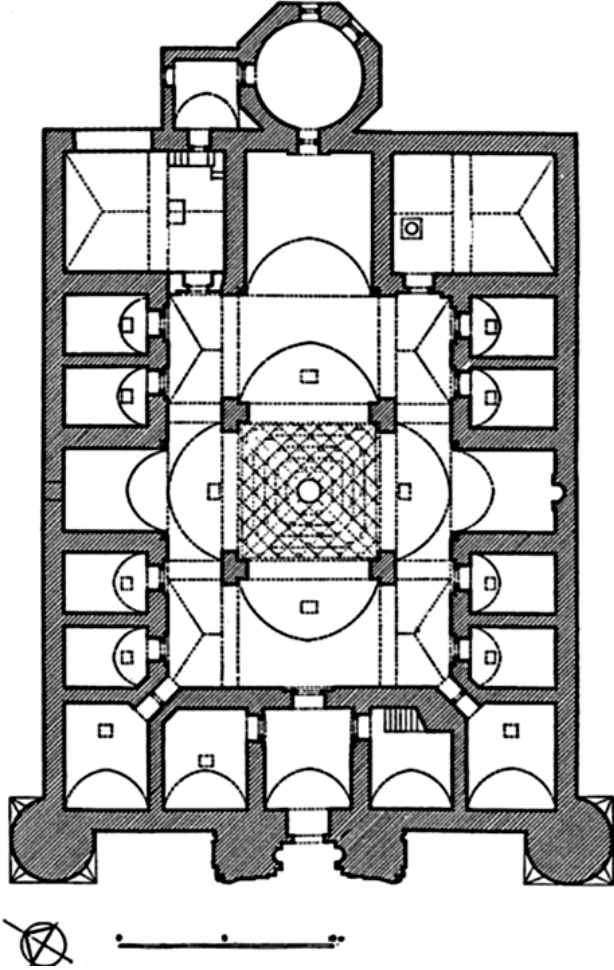
*Fotoğraf 2. Erzurum Çifte Medrese, güney cephe, Türbe
(Fotoğraf Elif Şener, 2020)*

²⁵ Suut Kemal Yetkin, "Çifte Minareli Medrese", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2-3 (1952), s.46-49; Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, s.336-360; J. Michael Rogers, "The Çifte Minare Medrese at Erzurum and the Gök Medrese at Sivas: A Contribution to the History of Style in the Seljuk Architecture of 13th Century Turkey", *Anatolian Studies*, 15 (1965), s. 63-85; Kuran, *Anadolu Medreseleri 1*, s.116-129; Karamağaralı, "Erzurum'daki Hatuniye Medresesi'nin Tarihi", s.209-242; Sözen, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri I, Açık Medreseler*, s.64-74; Ünal, *Çifte Minareli Medrese*; Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Kümbetleri -2- Beylikler ve Osmanlı Dönemi*, Ankara. Sevinç Matbaası, 1991, s.173-178; Hakkı Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1996, s.196-200.

Yakutiye Medresesi inşa kitabesi ve vakfiyesine göre 1310-1311 yılında Cemalettin Yakut el-Gazanî tarafından İlhanlı Sultanı Olcâytû (1304-1316) zamanında inşa edilmiştir. Taç kapı kitabesinde medreseden değil medfen ifadesi ile türbeden söz edilmektedir. Kitabede “*Bu medfenin yapılmasını 710 H./1310 M. yılında Sultan Olcâytû’nun hükümdarlık günlerinde Sultan Gazan ve Bolugan Hatun’un yardımları ile... Cemaleddin Hoca Yakut emretti*” yazılıdır.²⁶ Ayrıca medresenin mescit işlevli güney eyvanının doğu ve batı duvarlarının üst kısmına iki satır halinde yazılmış vakfiyenin önemli bir kısmını içeren vakıf kitabesi (taş vakfiye) bulunmaktadır. Vakıf kitabesinde bani Cemaleddin Hoca Yakut’un adı, Yüce Sultan Olcaytu’nun saltanatı zamanında, mübarek Sultan Gazan’ın ve Horasanlı Bulgay Hatun’un lütfuyla bu binanın inşasını emretti yazılıdır. Ayrıca medreseye vakfedilen Erzurum ve Bayburt çevresinde köyler, han, dükkân, hamam, değirmen, sabunhane, sebze bahçesi gibi yerlerin gelirlerinin vakfiye koşullarında belirlendiği şekilde kullanılmasına yönelik bilgiler mevcuttur.²⁷

²⁶ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, s.302-307; İlhan Akçay, “Yakutiye Medresesi”, *Vakıflar Dergisi*, 6 (1966), s. 146-152; Rahmi Hüseyin Ünal, *Les Monuments Islamiques Anciens de la Ville d’Erzurum et de sa Région*, Paris, 1968; Kuran, *Anadolu Medreseleri 1*, s.124-127; Kuran, *Anadolu Medreseleri 1*, s.124-127; Sözen, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri II, Kapalı Medreseler*, s.1-7; Nusret Çam, “Erzurum’daki Yakutiye Medresesi İle İlgili Bazı Mülâhazalar”, *Vakıflar Dergisi*, 20 (1988), s.289-310; Tuncer, *Anadolu Kümbetleri -2- Beylikler ve Osmanlı Dönemi*, s.183-187; Rahmi Hüseyin Ünal, *Erzurum Yakutiye Medresesi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992, s.1-11; Özen, “İlhanlılar Devrinde Erzurum”, s.275-276.

²⁷ Akçay, “Yakutiye Medresesi”, s.151; Ünal, *Erzurum Yakutiye Medresesi*, s.56-59; Blessing, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu’nun Yeniden İnşası*, s.196-201.

Levha 3. Erzurum Yakutiye Medresesi, plan²⁸

Medrese doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı, kapalı avlulu, avlusu dört serbest desteğe oturan mukarnas dolgulu çapraz tonoz örtülü, üç eyvanlı ve tek katlı bir medresedir.²⁹ Avlunun çevresinde dizilen yan/kuzey-güney eyvanlar ile giriş mekânı/eyvanına bitişik ikişer öğrenci odası simetrik düzenlenmiştir (Levha 3). Doğu kanada hâkim olan ana eyvanın bitişiğindeki dikdörtgen mekânlar bölüntülüdür. Yapının batı/ön cephesinin ekseninde taç kapı, cephenin köşelerinde minare (bugün güneybatı köşedeki mevcut), doğu/arka cephesinin orta bölümüne, içten

²⁸ Kuran, *Anadolu Medreseleri 1*.

²⁹ Kuran, *Anadolu Medreseleri 1*, s.124; Sözen, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri II, Kapalı Medreseler*, s.1-7; Ünal, *Erzurum Yakutiye Medresesi*, s.1-11.

ana eyvana dıştan bitişik kare kaideli, dıştan onikigen, içten daire planlı ve konik külahlı çift katlı türbe yer alır (Fotoğraf 3). Örnekte türbenin batı cephesinin tümü, kuzeybatı ve güneybatı cephelerinin yarısı medresenin doğu cephesinin orta bölümüne, içten ana eyvana bitişik tasarlanmıştır. Türbenin alt ve üst katına giriş ana eyvanın kuzeyindeki mekân ve bitişikteki birim aracılığıyla sağlanmaktadır. Erzurum'daki medreselerde görülen yapılara dıştan bitişik türbe kurgusu bu dönem için yeni ve özgün uygulamalardan biridir.

*Fotoğraf 3. Erzurum Yakutiye Medresesi, batı/ön cephe
(Fotoğraf Elif Şener, 2020)*

Yapıda özellikle taç kapı kitabesinde medrese değil, medfen (gömü/mezar yeri) olarak türbeden söz edilmesi Yakutiye Medresesi'nde türbe vurgusunun güçlü olduğuna işaret etmektedir. Erzurum ve Bayburt bölgesinin valisi olan Cemalettin Yakut ile kesin olmasa da Padişah Hatun gibi İlhanlı banilerinin kendi türbelerini yaptırdıkları medreselerin dışına bitişik inşa ettirmeleri kuşkusuz ki medrese-türbe ilişkisi bağlamında türbelerinin görünür olmasını sağlayarak, ön cephenin yanı sıra arka cephenin de vurgusunu artırmıştır (Fotoğraf 4).

*Fotoğraf 4. Erzurum Yakutiye Medresesi, doğu cephe, Türbe
(Fotoğraf Elif Şener, 2020)*

Erzurum'da Çifte Minareli/Hatuniye ve Yakutiye medreselerinin plan, mimari ve süsleme özellikleri incelendiğinde, bu yapıların kentteki ve çevresindeki daha önceki dönemlerde (Ermeni ve Saltuklu yapıları vb.) inşa edilen yerel yapılara gönderme yaptıkları görülür.³⁰ Örneğin Erzurum Ulu Camii harim kısmında mihrap önü kubbesinin kuzeyindeki ikinci birimi örten mukarnas dolgulu çapraz tonoz ile Yakutiye Medresesi'nin avlunun orta bölümünü örten mukarnas dolgulu çapraz tonoz aynı özellikler yansıtır.³¹ Yapıların ön yüzlerinde Çifte Minareli taç kapı ve minare gövdelerinde çininin yoğun kullanımı, Anadolu dışında Tebriz'deki İlhanlı yapıları ile örtüşmektedir.³² Medreselerin cephelerini taçlandıran minarelerde firuze sırlı ve sırsız tuğla dizileri örgü ve süsleme elamanları olarak kullanılmıştır.³³

³⁰ Ünal, *Erzurum Yakutiye Medresesi*, s.42-43; Blessing, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası*, s.206-207.

³¹ Ünal, *Erzurum Yakutiye Medresesi*, s.22, 42-43;

³² Blessing, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası*, s.202-207.

³³ Yetkin, Şerare. Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1986, 144; Oluş Arık, "Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Dini ve Kamusal Yapılarında Çini", *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini Selçuklu ve Beylikler Çağı Çinileri*, haz., Rüşhan

Her iki medresenin taç kapısında da Asya kültür çevresiyle bağlantılı olduğunu düşündüğümüz figürlü süslemeler yer alır (Fotoğraf 5a-5b). Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin kuzey cephesi eksenindeki çifte minareli taç kapının minare kaidesinde üç dışbükey silmenin üç yönden kuşattığı sivri kemerli bir nişin içinde gövdeleri düğümlenmiş iki ejder figürü ile aralarında ters dönmüş palmet motifi-dallarında meyveler ve kuş figürleri olan hayat ağacı-üzerinde çift başlı kartal motifi bulunan bir kompozisyon yer alır.³⁴

Fotoğraf 5a. Erzurum Çifte Minareli Medrese taç kapı, minare kaidesi, ayrıntı.

Arık ve Oluş Arık, İstanbul: Kale Grubu Kültür Yayınları, 2007, s.154-155; Oluş Arık, "Anadolu Selçuklu Toplum Hayatında Çini", Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı, haz., Gönül Öney ve Zehra Çobanlı, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007, s.60, 69; Nevin Ayduşlu, "Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin Çinileri ve Özellikleri", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 17/2 (2013), s.59-76.

³⁴ Semra Ögel, Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezminatı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1966, s.47-56; Ünal, Çifte Minareli Medrese (Erzurum), s.46-49; Selçuk Mülayim, "İlhanlı Döneminde Anadolu Plastiğinde Asya Çağrışımları, Sivas Gök Medrese Taç Kapısındaki Bir Gösterge Üzerine İrdeleme", Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 1 (2016), s.277; Blessing, Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası, s.167, 178.

Fotoğraf 5b. Erzurum Yakutiye Medresesi, taç kapı, yan yüz, ayrıntı.

Erzurum Yakutiye Medresesi'nde batı cephenin ortasındaki taç kapının yan yüzlerinde alt seviyede dikdörtgen çerçevesi, dışbükey kademeli silmelerle biçimlenen sivri kemerli nişin yüzeyinde vazodan çıkan hayat ağacı/ağacın gövdesi gibi-hayat ağacına yönlendirilen iki aslan figürü -ağacın üzerinde çift başlı kartal- onun üzerinde yüzeyi bezemeli daire biçimli bir rozet bulunur.³⁵ Bu bağlamda araştırmacılar Mülayim, İlhanlı Dönemi Anadolu Plastiğinde Asya Çağrışımları konulu makalesinde bu dönemde anıtsal mimaride Asyalı çağrışımları olan figüratif anlatımlar görüldüğünü vurgulayarak;

“...İlhanlı dönemiyle özdeşleşmiş Selçuklu yapılarının cephelerinde göze çarpacak ölçülerde vurgulanmış bazı simge grupları birer heraldik arma kimliğine büründülüp tasarlanmıştı... Söz konusu kompozisyonların hepsi de İlhanlı yönetiminde 40 yıl içinde ortaya çıkıyorlar. Bu boyutlarda aranırsa heraldik armaların öncesi yok, sonrası da yok...” anlatısı ile örneklerde karşımıza çıkan süsleme kompozisyonlarının heraldik arma niteliği taşıdığına işaret etmektedir.³⁶

³⁵ Ünal, *Erzurum Yakutiye Medresesi*, s.40-41; Mülayim, “İlhanlı Döneminde Anadolu Plastiğinde Asya Çağrışımları”, s.277; Blessing, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası*, s.189-191.

³⁶ Mülayim, “İlhanlı Döneminde Anadolu Plastiğinde Asya Çağrışımları”, s.275-295.

Özellikle figürler ve hayat ağacı motifinin birlikte kullanıldığı medreselerin süsleme panolarında dikdörtgen çerçeve, sivri kemerli niş, hayat ağacını merkez alan hiyerarşik figürlerin dizilimi ile ortak bir beğeni ve kültürel hafızanın yansıttığı ikonografik çağrışımlar sunulmaktadır.

Erzurum'un tarihi dokusuyla bütünlük oluşturan medreselerin mimari öğeleri ve bezemelerindeki (silindirik kubbe kasnağı, konik külah, silindirik gövdeli minare, taç kapılarda Asya kültür çevresiyle bağlantılı figürlü bezemeler) ortak dilin bilinçli bir seçim olduğu anlaşılmaktadır. Medreseler yerinde izlendiğinde, birbirine yakın ve birbirini görecek şekilde yönlendirilen konumlarının söz konusu tercihte etkili olduğu düşünülebilir.

DEĞERLENDİRME

İlhanlı döneminde Anadolu'da inşa edilen medreseler öncelikli yapı grubunu teşkil etmektedir. Selçuklu başkenti Konya, Danişmentli başkenti ve aynı zamanda Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus döneminden (1211-1220) başlayarak başkent niteliği kazanan Sivas ile komşu kültür çevresi olan Saltuklu başkenti Erzurum'da anıtsal ölçekli medreseler inşa edilmiştir.³⁷ İlhanlıların Anadolu'ya hâkim olması ile sonuçlanan Köseadağ Savaşı yenilgisi dikkate alındığında, savaşın yapıldığı Sivas/Zara-Suşehri ilçeleri arasındaki Köseadağ Savaş alanı Sivas ile doğrudan, Erzurum ile coğrafi yakınlıktan dolayı bağlantılı bulunmaktadır.

Anadolu Selçuklu döneminin bir dönüm noktası oluşturan 1243 yılı öncesi ve sonrası olarak tanımlanan bu yıllar, Selçuklu sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246) döneminden başlayarak Selçuklu sultanlarının gücünü yitirdiği, yönetimle bağlantılı devlet adamlarının gücü ele geçirdiği yeni bir sonuca evrilmiştir.³⁸ Araştırmacılardan Erdal Eser, Selçuklu Miladı: 1243 konulu makalesinde bu zaman dilimindeki değişim ve dönüşümü açık olarak anlatmaktadır.³⁹

³⁷ Tuncer, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, s.9-36.

³⁸ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie (Selçuk Name) II*, haz., Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, s.12, 64-73; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasî Tarih*, s. 451-457; Erdal Eser, "Selçuklu Miladı: 1243", *Vakıf ve Kültür*, 1/3 (1998), s.60-64; Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklularının İnhitatinde İdare Mekanizmasının Rolü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, s.79-171.

³⁹ Eser, "Selçuklu Miladı: 1243", s.62.

“Moğol tehlikesinin gittikçe yakınlaştığı günlerde, tarihsel kaynakların sultanla ilgili söylemlerinin sertleşmiş olduğu görülmektedir. Sultan, devlet yönetimi dışında her şeyle ilgileniyordur. Yönetimin zafiyetleri, Erzurum'un tahrip edilmesinden bir yıl sonra iyice gün ışığına çıktığından 1243 yılı Selçuklu tarihi için en önemli dönüm noktasını simgeler... Babailer isyanını, şans eseri de olsa atlatmış olan Sultan, Moğol baskısını göğüsleyememiştir. Babası I. Alaeddin Keykubad'ın, yüzyılın ikinci on yılında fark ettiği tehlikeleri umursamazcasına hareket etmesi, Selçuklu ülkesinde dönüşü olmayan bazı değişimlerin başlangıcı olmuştur. Yönetimde Sultanın ikinci plana düşmesi, vezirlerin kontrol mekanizmasında önemli olmaya başlamaları daha klasik Selçuklu sanat anlayışının yavaş yavaş değişmeye başlaması, yeni gelenlerin ve onların önünden kaçanların neden olduğu kültürel değişim yüzünden, 1243 yılı, Anadolu Selçuklu Devleti için adeta Milat anlamını taşımaktadır”.

Sunulan anlatıda Erzurum'un 1242 yılındaki İlhanlılar tarafından fethine gönderme yapılarak, Anadolu'da yaklaşık bir yıl sonraki yaşanan değişim vurgulanmaktadır. Bu karmaşık ve belirsiz ortamdaki büyük değişim Sultanın yönetsel açıdan ikinci plana düşmesi, Vezirlerin kontrol mekanizmasında birincil rol üstlenmeleri ve dolayısıyla süreç içinde inşa edilen büyük ölçekli yapıların/medreselerin baniliğini Sultan yerine, vezirlerin almış olması ile sonuçlanmıştır. Yukarıda milat olarak tanımlanan 1243 tarihi ve sonrasında Anadolu'da Konya, Sivas ve Erzurum gibi merkezlerde üçlü medrese gruplarının inşa edilmesiyle, bu kentler bir eğitim merkezine dönüşmüştür. Kentlere göre bu medreselerin üçlü dizilimi aşağıda sunulmuştur⁴⁰.

Konya

- i. Sırçalı Medrese (1242-1243, Bani Lala Bedreddin Muslih)
- ii. Karatay Medresesi (1251-1252, Bani Selçuklu Veziri Celaleddin Karatay)

⁴⁰ Medreseler için Bkz. Semra Ögel, “Bir Selçuk Portalleri Grubu ve Karaman'daki Hatuniye Medresesi Portalı”, Yıllık Araştırmalar Dergisi, 2 (1957), s.115-119; Kuran, Aptullah. *Anadolu Medreseleri I*, s.51-55, 74-75, 90-96, 115-128; Sözen, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri I*, Açık Medreseler, s.474; Sözen, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri II*, Kapalı Medreseler, s.1-7, 54-57, 63-74; Tuncer, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, s.9-36; Yaşar Erdemir, *İnce Minareli Medrese Taş ve Ahşap Eserler Müzesi*, Konya: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2007; Blessing, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası*, s.47-207; Erdemir, *Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi*; Erdemir, *Sırçalı Medrese Mezar Anıtları Müzesi*; Mülâyim, “İlhanlı Döneminde Anadolu Plastiğinde Asya Çağrışımları”, s.275-297.

- iii. İnce Minareli Medrese (yaklaşık 1264, Bani Selçuklu Veziri Sahip Ata Fahreddin Ali)

Sivas

- i. Gök Medrese (1271, Selçuklu Veziri Sahip Ata Fahreddin Ali)
- ii. Çifte Minareli Medrese (1271, Bani İlhanlı Veziri Şemseddin Cüveyni)
- iii. Buruciye Medresesi (1271, Bani Muzaffereddin Burucirdi),

Erzurum

- i. Çifte Minareli/Hatuniye (1285- 1290, Bani Padişah Hatun ?)
- ii. Yakutiye Medresesi (1310- 1311, Bani Cemaleddin Yakut),
- iii. Ahmediye Medresesi (1314, Bani Ahmed bin Ali bin Yusuf)

Yukarıda yeri, adı, tarihi ve banisi sunulan anıtsal ölçekli üçlü medrese gruplarının inşa edilmesi bu kentlerde ulemanın/bilginlerin, mutasavvıfların ve öğrencilerin sayılarının artmasına yol açarak, oluşan yeni ortamda kentin nüfusunun büyümesi ve gelişmesine, İslam hukuku öğrenmek isteyenler için şehirlerin cazibe merkezine dönüşmesine neden olmaktadır.⁴¹ Yeni inşa edilen medreselerde dönemin seçkin ulemaları/bilginleri ve mutasavvıfları bir araya gelerek farklı konular üzerinde tartışma olanağı buldukları bazı medrese vakfiyelerinde anlatılmaktadır. Bu çalışmada incelenen Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin kitabesi ve vakfiyesi olmadığı için yapıyla ilgili bilgiler sınırlıdır. Erzurum Yakutiye Medresesi'nin kitabe ve vakfiyesinden tarih, dönem, bani ve medreseye bağışlanan vakıf kaynakları hakkında bilgi edinilmekle birlikte, medrese işlevi ve işleyişine yönelik bir bilginin olmaması şaşırtıcıdır. Bu çerçevede İlhanlıların Anadolu'ya hâkim olduğu, en yıkıcı bir süreçte inşa edilen Sivas'taki Gök/Sahip Ata Medresesi'nin vakfiyesi siyasi, sosyal ve kültürel ortama ışık tutan değerli bilgiler içermektedir (Bayram-Karabacak, 1981, s. 53).⁴² Vakfiyede bu yıllar ve medresenin inşa edilme nedeni:

“Bu suretle zamanı, zaman değil, adeta bir tufan buldu, öyle ki kılınc kemiyet ve keyfiyet hududundan çıkmış, ulemânın yokluğu ile âlem yok olmağa, Allah'dan korkan kişilerin İnkırazı ile güzel huylar münkariz olmağa. Evliyanın yokluğu ile muhkem bir bağ olan İlim müesseseleri harap olmağa

⁴¹ Abdülkadir Yuvalı, “Moğol Harekâtının Anadolu'nun Demografik ve Dini Yapısı Üzerindeki Etkileri”, *Erdem*, 9/27 (1997), s.1291-1293.

⁴² Sadi Bayram ve Ahmet Hamdi Karabacak, “Sahib Ata Fahrü'd Din Ali'nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, 13 (1981), s.53.

yüz tutmuş ve İlmî pazarı dağılmış şimşekleri yağmursuzlaşmış, yarıkları, gedikleri büyümüş, açılmış. Çünkü parlak ve şa'şaalı milletin, memleketlerini müteceviz kâfir eller istilâ etmiş, nihayet medreseler, mabedler harâb, âlimler, âbidler helik ve turab olmuş. Hal böyle olunca İlmî düşüdüktan sonra bayraklarını kaldırmayı, şer'in yıkıldıktan sonra esaslarını yükseltmeyi, eserlerini belirsiz olduktan sonra, meydana çıkarmayı arzu ve ihtiyar etti. Vakfiyede yazılı kavî-i ilâhînin mânâsı veçhile, hayır ve hidayet isteyen hidayete nail ve İnâyet dileyenin de arzusuna kavuşacağına, Cenab-ı Hakk'tan hayır ve hidâyet ve İnâyet dileyerek Sivas beldesi İçinde Kale kapusu karşısında İlmî adamlarının oturmalarına mahsus yazlık, kışlık odaları, bir abdestliği, biri sağ diğeri sol tarafta iki minâreyi, girişinde bir mescidi müştemil, Medrese-i Sahibiyye-i Fahriyye namıyla meşhur binası muhkem ve avlusu geniş bir medrese bina etti. Suyunu akıttı ve bu medresenin haricinde bir de Dâr-ı Ziyâfet (Konuklar yurdu) yaptırdı. Bundan sonra adı geçen Sâhib, mezkur medreseyi müslüman fırkalarından fakihler, hukukçular, âlimler, öğrenciler, müslüman yoksullar ve alevilere vakf edüp, fıkâh ve bunu tamalayıcı şer'i ilimler ve dinî hükümlerin tahsili İçin onlara mesken kıldı." ifadesiyle verilmiştir.⁴³

İlhanlı banileri tarafından Anadolu'da inşa edilen Sivas'ta Çifte Minareli/Şemseddin Cüveynî Medresesi/tek örnek, Erzurum'daki Çifte Minareli/Hatuniye, Yakutiye ve Ahmediye medreseleri ise kentteki üç medrese örneğiyle en yoğun imar faaliyetine işaret etmektedir. Selçukluların başkenti Konya ve çevresinde Celaleddin Karatay ile Sahip Ata Fahreddin Ali gibi yetenekli vezirlerin akılcı politikalar yürüttüğü bir ortamda, İlhanlıların Selçuklu coğrafyasının uzağında Anadolu- Tebriz yolu hattında bulunan Erzurum şehrini sahiplenerek, imar faaliyetlerini üst noktaya taşımaları kaçınılmaz olmuştur.

İlhanlı döneminde 1290-1314 yılları arasındaki yaklaşık 30 yıllık bir süreçte Erzurum'da üç medresenin yapılması, kente çok sayıda ulemanın/bilginlerin, mutasavvıfların ve öğrencilerin geldiğini, eğitim-öğretim faaliyetleri içinde sosyal bir ortamın oluştuğunu göstermektedir. Bu dönemde Erzurum yükseköğrenim düzeyinde "Üniversiteler Kenti" kimliğine bürünmüştür.

⁴³ Bayram ve Karabacak, "Sahib Ata Fahrü'd Din Ali'nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri", s.53.

İlhanlıların etkin oldukları Anadolu şehirlerinde medrese öncelikli yapı inşa ettirmeleri bir tesadüf değildir. Bunun bilinçli bir seçim olduğunu göstermektedir. Anadolu'da kent içindeki anıtsal yapılar olan medreseleri çoğunlukla devlet adamları, vezirler, kent dışındaki (şehirlerarası yollar üzerinde bulunan) anıtsal yapılar olan kervansarayları genellikle sultanlar inşa ettirmiştir.

1243 yılı sonrasında özellikle 1271-1318 yılları arasında İlhanlı döneminde inşa edilen medreseler, Anadolu'da yeni oluşan toplum yapısının ihtiyacına cevap vermek üzere programlanmıştır. Özellikle İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın (1295-1304) Müslüman olmasıyla İlhanlı devlet yönetimi bütün kurumlarıyla yeni bir İslami kimlik kazanmıştır. Gazan Han'ın yanı sıra çok sayıda Moğol askerinin de Müslüman olduğu kaynaklarda anlatılmaktadır. Bu durum İlhanlı hükümdarları Olcâytû Han (1304-1316) ve Ebû Said Bahadır Han (1317-1335) dönemlerinde de ilerleyerek devam etmiştir.⁴⁴ Aynı çerçevede Moğol akınlarının en yoğun olduğu Erzurum ve çevresine gelen, yerleşen ve Müslüman olan yeni halkın bu medreselerde eğitim-öğretim görmeyi tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Çalışmadaki örneklerden Yakutiye Medresesi kitabe ve vakfiyesinde İlhanlı hükümdarı Olcâytû Han zamanına gönderme yapan bilgi mevcuttur.

SONUÇ

Anadolu topraklarında Moğol istilası sonucu yaşanan karmaşık ve yıkıcı bir süreçte, Konya, Sivas, Erzurum'un yanı sıra Kırşehir, Tokat, Amasya gibi kentlerde anıtsal ölçekli medreselerin inşa edilmesi, hadis, fıkıh/İslam hukuku ve kuran eğitimi verilmesinin önemini ortaya çıkarmaktadır. Banilerin cami ve mescit gibi dini yapılardan çok, Sivas, Erzurum gibi kentlerde oluşan kozmopolit ortamda hem dini hem de sosyal işlevler üstlenen medrese yapımını öncelemesi akılcı bir durum olmuştur. Özellikle

⁴⁴ Osman Gazi Özgüdenli, Moğollar Orta çağ Türk Tarihinde Önemli Rol Oynayan ve Özellikle İslam Dünyasındaki Tahribatıyla Tanınan Bir Kavim, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 30. cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, s.226; Abdülkadir Yuvalı, "Gâzân Han", *TDV İslam Ansiklopedisi* 13. cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, s.429; Mustafa Akkuş, "İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti", Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011, s.69-85.

Erzurum'da Anadolu'daki en büyük boyutlu biri açık avlulu, diğeri kapalı avlulu iki medresenin inşası bu süreçte yerleşimin önemini göstermektedir.

Kuşkusuz ki bu dönemde Konya, Sivas ve Erzurum şehirlerinde inşa edilen üçlü medrese grupları özel bir anlam ifade etmektedir. Yönetimsel açıdan Anadolu Selçuklu Sultanları eski gücünü yitirse de güçsüz Selçuklu sultanları olsa da Konya medreselerinin Selçuklu devlet adamları (atabey, lala, vezir) tarafından yaptırılması, Selçuklu gücünün devam ettiğini İlhanlı yönetimindeki banilerin başkent Konya'da varlık gösteremediklerini açıkça ortaya koymaktadır. Bir başka deyişle Konya'nın Selçukluların yönetim merkezi olarak yönetsel başkent niteliğini koruduğu anlaşılmaktadır.

Orta çağ Türk döneminde Erzurum'un sembolü olan ve İlhanlı devrinde inşa edilen Çifte Minareli/Hatuniye ve Yakutiye medreseleri Osmanlı'dan, Cumhuriyet dönemine uzanan bir süreklilik yansıtmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün 1 Kasım 1937 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclis'inde yasama yılını açış konuşmasında Doğu Anadolu'da büyük bir üniversite kurmanın gereğini ifade ederek, bu husustaki çalışmaları başlatma talimatı vermiştir. Bu bölgenin gereksinimi doğrultusunda 7 Haziran 1957 tarihinde Erzurum'da Atatürk Üniversitesi kurulmuştur. Bugün Erzurum Atatürk Üniversitesi Türkiye'nin en eski ve köklü üniversitelerinden biridir.

KAYNAKÇA

- Akçay, İlhan. “Yakutiye Medresesi”. *Vakıflar Dergisi*. 6 (1966): 146-152.
- Akçıl, Nesrin Çiçek. “Saltuklular”. *TDV İslam Ansiklopedisi* 36. cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009: 56-57.
- Akkuş, Mustafa. “İlhanlıların Anadolu’daki Dini Siyaseti”. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011.
- Arık, Oluş. “Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Dini ve Kamusal Yapılarında Çini”. *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini Selçuklu ve Beylikler Çağı Çinileri*. haz., Rüçhan Arık ve Oluş Arık. İstanbul: Kale Grubu Kültür Yayınları, 2007: 37-189.
- Arık, Oluş. “Anadolu Selçuklu Toplum Hayatında Çini”. *Anadolu’da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*. haz., Gönül Öney ve Zehra Çobanlı. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007: 29-69.
- Arık, Rüçhan. “Erzurum’da İki Cami”. *Vakıflar Dergisi*. 8 (1969): 149-159.
- Aslanapa, Oktay. *Türk Sanatı I-II*. İstanbul: Kervan Yayınları, 1984.
- Ayduslu, Nevin. “Erzurum Çifte Minareli Medrese’nin Çinileri ve Özellikleri”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 17/2 (2013): 59-76.
- Bakırer, Ömür. *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı I*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, 1981.
- Bakırer, Ömür. *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı II*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, 1981.
- Bayram, Sadi ve Ahmet Hamdi Karabacak. “Sahib Ata Fahrü’ d Din Ali’ nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri”. *Vakıflar Dergisi*. 13 (1981): 31-69.
- Blessing, Patricia. *Moğol Fethinden Sonra Anadolu’nun Yeniden İnşası Rum Diyarında İslami Mimari 1240-1330*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Boran, Ali. *Anadolu’daki İç Kale Cami ve Mescitleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- Çam, Nusret. “Erzurum’daki Yakutiye Medresesi İle İlgili Bazı Mülahazalar”. *Vakıflar Dergisi*. 20 (1988): 289-310.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa. “Kale Mescidi”. *TDV İslam Ansiklopedisi* 24. cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001: 243.
- Erdemir, Yaşar. *İnce Minareli Medrese Taş ve Ahşap Eserler Müzesi*. Konya: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2007.
- Erdemir, Yaşar. *Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi*. Konya: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2015.
- Erdemir, Yaşar. *Sırçalı Medrese Mezar Anıtları Müzesi*. Konya: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2015.
- Eser, Erdal. “Selçuklu Miladı: 1243”. *Vakıf ve Kültür*. 1/3 (1998): 60-64.
- Gündoğdu, Hamza. “Tarihi Geçmişle Erzurum Kalesi”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. 3 (2018): 177-211.

- Gürbüz, Osman. "Saltuklular". Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002.
- Gürbüz, Osman. "Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin Yapım Tarihi ve Bânîsi Hakkında Yeni Bir Yaklaşım". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 25 (2004): 145-160.
- İbn Bibi. *El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie (Selçuk Name) I.* haz., Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- İbn Bibi. *El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie (Selçuk Name) II.* haz., Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Karamağaralı, Haluk. "Erzurum'daki Hatuniye Medresesi'nin Tarihi ve Banisi Hakkında Mülâhazalar". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*. 3 (1971): 209-242.
- Karamağaralı, Haluk. "Erzurum Ulu Câmii". *Yıllık Araştırmalar Dergisi*. 3 (1981): 137-178.
- Kaya, Selim. *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Kayhan, Hüseyin. "Anadolu'nun Fethinde Görev Alan Selçuklu Komutanlarından Saltuk Bey Hakkında". *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 3/2 (2018): 189-201.
- Kaymaz, Nejat. *Anadolu Selçuklularının İnhitâtında İdare Mekanizmasının Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*. İstanbul: Ercan Matbaası, 1960.
- Kuran, Aptullah. *Anadolu Medreseleri 1*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1969.
- Küçük, Cevdet. "Erzurum". *TDV İslam Ansiklopedisi 11. cilt*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995: 329-334.
- Mülayim, Selçuk. "İlhanlı Döneminde Anadolu Plastiğinde Asya Çağrışımları, Sivas Gök Medrese Taç Kapısındaki Bir Gösterge Üzerine İrdeleme". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. 1 (2016): 275-297.
- Ögel, Semra. "Bir Selçuk Portalleri Grubu ve Karaman'daki Hatuniye Medresesi Portalı". *Yıllık Araştırmalar Dergisi*. 2 (1957): 115-119.
- Ögel, Semra. *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1966.
- Önkal, Hakkı. *Anadolu Selçuklu Türbeleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1996.
- Özaydın, Abdülkerim. "Saltuklular". *TDV İslam Ansiklopedisi 36. cilt*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009: 54-56.
- Özen. Firdevs. "İlhanlılar Devrinde Erzurum", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 56/2 (2016), s.256- 286.
- Özgüdenli, Osman Gazi. Moğollar Orta çağ Türk Tarihinde Önemli Rol Oynayan ve Özellikle İslam Dünyasındaki Tahribatıyla Tanınan Bir kavim, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 30. cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005: 225-229.

- Rogers, J. Michael. "The Çifte Minare Medrese at Erzurum and the Gök Medrese at Sivas: A Contribution to the History of Style in the Seljuk Architecture of 13th Century Turkey". *Anatolian Studies*. 15 (1965): 63-85.
- Sözen, Metin. *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri I, Açık Medreseler*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1970.
- Sözen, Metin. *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri II, Kapalı Medreseler*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1972.
- Şaman Doğan, Nermin. "Bezemeye bakış: Anadolu'da İlhanlı İzleri". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 20/1 (2003): 150-166.
- Tanyeli, Uğur. *Anadolu-Türk kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15. Yüzyıl)*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları, 1987.
- Tuncer, Orhan Cezmi. *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*. Ankara, 1986.
- Tuncer, Orhan Cezmi. *Anadolu Kümbetleri -2- Beylikler ve Osmanlı Dönemi*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1991.
- Tuncer, Orhan Cezmi. *Gök Medrese (Sahip Ata Fahreddin Ali Medresesi)*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2008.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gâzi'ye (1071-1318)*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2005.
- Ünal, Rahmi Hüseyin. *Les Monuments İslamiques Anciens de la Ville d'Erzurum et de sa Region*. Paris, 1968.
- Ünal, Rahmi Hüseyin. *Çifte Minareli Medrese (Erzurum)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Ünal, Rahmi Hüseyin. *Erzurum Yakutiye Medresesi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Ünal, Rahmi Hüseyin. "Erzurum". *TDV İslam Ansiklopedisi 11. cilt*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995: 329-334.
- Yetkin, Suut Kemal. "Çifte Minareli Medrese". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2-3 (1952): 46-49.
- Yetkin, Serare. *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Yurttaş, Hüseyin. "Erzurum Ulu Camii'ne Ait Yeni Bir Kitabe ve Yapı Hakkında Bazı Düşünceler". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 8/17 (2001): 191-207.
- Yuvalı, Abdülkadir. "Gâzân Han". *TDV İslam Ansiklopedisi 13. cilt*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996: 429-431.
- Yuvalı, Abdülkadir. "Moğol Harekâtının Anadolu'nun Demografik ve Dinî Yapısı Üzerindeki Etkileri". *Erdem*. 9/27 (1997): 1287-1294.
- Yuvalı, Abdülkadir. "Geyhatu Han". *TDV İslam Ansiklopedisi 14. cilt*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009: 44-45.

TOPKAPI SARAYI KÜTÜPHANESİNDEKİ SANATLI İLHANLI EL YAZMALARI

ARTISTIC İLKHANİD MANUSCRIPTS IN THE TOPKAPI
PALACE LIBRARY

Zeynep Atbaş
Türk ve İslam Eserleri Müzesi

ZEYNEP ATBAŞ | Türk ve İslam Eserleri Müzesi |
celikzeynep77[at]hotmail.com | ORCID: 0000-0003-2286-630X

Zeynep Atbaş, orta ve lise öğrenimini Ankara'da tamamladı. 1998 yılında Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nden üçüncülükle mezun oldu. Aynı yıl Kültür Bakanlığı'nın açmış olduğu sınavı birincilikle kazanarak Topkapı Sarayı Müzesi'ne atandı ve Elyazma Kütüphanesi Sorumlusu olarak çalışmaya başladı. Yüksek lisansını, 2003 yılında Mimar Sinan Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nde tamamladı. 1998-2007 yılları arasında Topkapı Sarayı Müzesi koleksiyonlarındaki eserlere ait binlerce diayı tasnif ederek arşivledi ve araştırmacıların hizmetine sundu. 2001 yılında elyazma kitapların dijital ortama aktarılması ve verilerin depolanması işini başlattı. 2015 yılında Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı ile imzalanan protokol gereği, elyazmaların dijital ortama aktarılma projesini Müze Müdürlüğü adına yönetti. Yurt içinde ve yurt dışında açılan birçok sergide küratör ve teşhir çalışmalarını yapmak üzere görev aldı, sempozyum, panel, kongre ve konferanslara katıldı, çeşitli makaleler yayımladı. Kitap sanatları başta olmak üzere, son yıllarda özellikle Osmanlı murakka yapımıcılığı, kodikoloji, Osmanlı hanedan ve bürokratlarının kitap koleksiyonerliği üzerine çalışmakta olan Zeynep Atbaş 1998-2020 tarihleri arasında Topkapı Sarayı Müzesi'nde Elyazma Kütüphanesi Sorumlusu / Elyazmaları Uzmanı olarak görev yaptı. Halen Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde görev yapmaktadır.

ZEYNEP ATBAŞ | Museum of Turkish and Islamic Arts |
celikzeynep77[at]hotmail.com | ORCID: 0000-0003-2286-630X

Zeynep Atbaş finished her primary and secondary education in Ankara. In 1998, she graduated third from the Department of Art History at Hacettepe University. In the same year, she won the first place in the examination organized by the Ministry of Culture for public positions in cultural institutions. She was appointed to the Topkapı Palace Museum and began working as a curator responsible for its manuscript library. In 2003, she finished her MA in history of art at Mimar Sinan University. Between 1998-2007, Atbaş worked in the classification of thousands of slides, archiving, and preparing them for academic research. In 2001, she started the process for the transfer of manuscripts to the digital media and the storage of data. In 2015, as a requirement of the protocol signed with the Turkish Directory for the Institute of Manuscripts, she directed the project of digital transformation on behalf of the Directory of the Topkapı Museum. She directed and participated in many national and international exhibitions as a curator; participated in many symposiums, congresses, and conferences; and contributed to academic publications with articles. Her recent research and publications have focused on Ottoman albums, codicology, and the private book collections of the members of the Ottoman dynasty and bureaucracy. Zeynep Atbaş has been working at the Museum of Turkish and Islamic Arts since 2020.

TOPKAPI SARAYI KÜTÜPHANESİNDEKİ SANATLI İLHANLI EL YAZMALARI

Öz

Saray kütüphanesindeki İlhanlı elyazmalarının çoğu Kur'an ve Kur'an cüzlerinden oluşur. İlhanlı döneminin usta müzehhip ve mücellitleri tarafından tasarlanan büyük boyutlu bu eserler, tezhip ve ciltleriyle İslam kitap sanatının ondördüncü yüzyılın başlarında hazırlanmış başyapıtlarıdır. Aralarında ünlü İlhanlı hükümdarı Sultan Ölceytü Hüdabende ve ünlü vezir Reşidüddîn için hazırlanmış Kur'an cüzleri de bulunmaktadır. Kimi örnekler İslâm hat sanatının en ünlü hattatlarından Yâkût el-Mustasimî ve Argûn Kâmilî tarafından yazılmış, dönemin ünlü müzehhibi, Bağdat'ta eser veren Muhammed b. Aybek b. Abdullah tarafından tezhiplenmiş ve mücellid Abdurrahman tarafından ciltlenmiştir.

İlhanlı dönemi kitap resmi açısından da ilginç ve önemli elyazmaların hazırlandığı bir dönemdir. Saray koleksiyonundaki bu döneme ait üç el yazma kitaptan ikisi, İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın emriyle vezir Reşidüddîn'in başkanlığındaki komisyonca hazırlanan genel bir dünya tarihi olan Câmî'ü't-Tevârih nüshası, diğeri ise bir Garşâspnâme nüshasıdır. Ayrıca saray albümlerinin birinde yer alan bazı resimler de dağılmış bir Câmî'ü't-Tevârih'in Moğol Hanları tarihi ile ilgili, günümüze ulaşmamış bir cildine aittir. İlhanlı döneminin önemli ve ünik resimleri, Safevi Sultanı Şah Tahmasp'ın kardeşi Behram Mirza için hazırlanan albümde yer alan ve Ahmed Musa tarafından yapılmış Mirâcnâme resimleridir. Albümün önsözünü yazan Dust Muhammed, İlhanlı hükümdarı Ebu Said döneminde yaşamış olan ünlü ressam Ahmed Musa'dan "Resmin yüzünden peçeyi indirdi ve o devirde moda olan resmi icad etti." diye bahseder ve bir Mirâcnâme resimlediğini belirtir. Ancak bu eserden sadece bu albümdeki sekiz sayfada bulunan Mirâc resimleri günümüze ulaşmıştır.

Saray koleksiyonundaki İlhanlı dönemine ait sanatlı elyazmaları ciltleri, tezhipleri, hatları ve resimleri ile dönemin kitap sanatlarının ulaştığı yüksek seviyeyi göstermesi açısından son derece önemli bir koleksiyondur.

Anahtar Kelimeler

Ölceytü Hüdabende, Reşidüddîn, Muhammed b. Aybek b. Abdullah, Yâkût el-Mustasimî, Câmî'ü't-Tevârih, Mirâcnâme.

ARTISTIC ILKHANID MANUSCRIPTS IN THE TOPKAPI PALACE LIBRARY

Abstract

Ottoman sultans showed a great interest in books; on the one hand, they had their palace workshops prepare manuscripts ornamented with unique illustrations and illuminations; on the other hand, they collected books created in other locations of the Islamic world through various means, such as, gifting, looting, and purchasing. The subject of this article involves the artistic manuscripts from the Ilkhanid era that entered the Topkapı Palace Treasury.

Most manuscripts in the Topkapı Palace Library consist of copies and sections (juz') of the Koran. With their illumination and binding, these large format books designed by the skillful illuminators and bookbinders of the Ilkhanid era, are early fourteenth-century masterpieces of Islamic arts of the book. Among these are Koran sections prepared for the famous Ilkhanid ruler, Sultan Uljaytu Khodabanda, and the renowned vizier, Rashid al-Din. Some examples were written by the most illustrious Islamic calligraphers, Yaqt al-Musta'simi and Arghun Kamili, illuminated by the famous artist of the era who worked in Baghdad, Muhammad b. Aybak b. Abdallah, and bound by bookbinder Abd al-Rahman.

The Ilkhanid era was also a time when fascinating and important manuscripts were prepared in terms of book illustration. Two of the three Mongol era manuscripts in the Topkapı Palace collection are copies of the *Jami'at-Tawarikh*—a general history of the world prepared by a commission led by the vizier Rashid al-Din under the order of the Ilkhanid ruler Ghazan Khan— while the third is a copy of the *Garshaspnama*. In addition, some paintings that appear in one of the palace albums, belong to a volume of the *Jami'at-Tawarikh* on the history of Mongol khans, which has not survived. The significant and unique paintings of the Ilkhanid era are the *Mi'rajnama* paintings made by Ahmed Musa featured in the album prepared for Bahram Mirza, the brother of the Safavid sultan, Shah Tahmasp. The preface of the album written by Dust Muhammad refers to the famous painter Ahmed Musa, who lived in the era of the Ilkhanid ruler Abu Said, to have “removed the veil from the face of painting and invented the painting that was popular in that era.” In addition, the author states that he illustrated a *Mi'rajnama*. However, only the eight album pages with *mi'raj* images have survived from this work.

Through their bindings, illuminations, calligraphy, and illustrations, Ilkhanid era manuscripts from the Topkapı Palace constitute a vital collection that demonstrate the advanced level reached by the arts of the book during this era.

Keywords

Uljaytu Khodabanda, Rashid al-Din, Muhammad b. Aybak b. Abdallah, Yaqt al- Musta'simi, Jami'at-Tawarikh, Mi'rajnama.

GİRİŞ

Topkapı Sarayı Kütüphanesi VII.-XX. yüzyıllar arasına ait onbinlerce elyazmadan oluşan koleksiyonu ile İslam kitap sanatlarının hat, cilt, tezhip ve resim sanatı açısından gelişimini kesintisiz ortaya koyan dünyanın en önemli yazma kütüphanelerinin başında gelmektedir. Koleksiyon sanatlı kitapların yanı sıra bilim, edebiyat, tarih gibi çok farklı alanlarda yazılmış önemli elyazma kitapları da içermektedir. Koleksiyonda doğrudan Cengiz Han ve dönemine ait bir kitap bulunmamaktadır. Ancak torunu Hulâgu'nun 1258 yılında Bağdat'ı ele geçirmesiyle birlikte Ortadoğu topraklarında Cengiz Han'ın soyundan gelen güçlü bir devlet karşımıza çıkar: İlhanlılar.

XIII. yüzyılın ortalarında tarih sahnesine çıkan İlhanlıların kültürel açıdan en parlak dönemi Gazan Han (1295-1304) ile başlamıştır. Gazan Han, tahta çıkışının üçüncü yılında türbe, cami, medrese, hanikâh, darü's-siyade, rasathane, darüşşifa, hamam, kütüphane, beytül-kânun ile görevlilerin kalması için konutlardan oluşan ve "Şenb-i Gâzân" adıyla anılan yapılar topluluğunu inşa ettirmiştir. Günümüze harabeleri ulaşan Şenb-i Gâzân'ın vakfiyesinden, dönemin ünlü bilginlerinin burada görev yaptığı, her yıl yüz mushafın satın alındığı anlaşılmaktadır. Gazan Han ve Ölceytü Hüdabende dönemlerinde vezirlik yapan Hemedanlı bilim adamı ve ünlü tarihçi Reşidüddîn'de (ö.1318), Gazan han'ın emriyle 1298 yılından sonra Tebriz'de "Rab-ı Reşidî" adı verilen büyük bir mahalle kurarak İlhanlıların kültür ve sanat ortamına büyük katkı sağlamıştır. Burası kısa zamanda dönemin aydınlarının, bilim adamlarının, sanatçıların ve öğrencilerin toplandığı bir kültür merkezi haline gelmiştir. Ölceytü Hüdabende'de (1304-16) Şenb-i Gâzân'a benzer bir ticaret ve kültür merkezi olarak "Sultaniye" şehrini kurmuştur. Tüm bu bilim ve sanat merkezlerindeki birimler Reşidüddîn tarafından idare edilmiş, yoğun üretim faaliyetleri İlhanlıların kitap sanatlarında büyük bir ivme kazanmasını sağlamıştır. Kitaplara büyük ilgi gösteren Reşidüddîn, kendi türbesinin iki yanına kurduğu kütüphanelere edebiyat, tıp, tarih ve din gibi çeşitli konularda yazılmış altmış bin eseri vakfetmiştir. Vasiyetinde, kendi Kur'an koleksiyonundan bahsetmekte ve

kurduğu kütüphanelerde biriktirdiği bin nüsha Kur'an'ın *Câmi'ü't-Tevârih* nüshalarının hazırlandığı Rab-ı Reşîdî'ye bağışlanmasını istemektedir. Bu önemli kütüphane, Reşîdüddîn'in ve oğlu Gıyaseddin'in (ö.1336) ölümlerinden sonra yağmalanmıştır.

Topkapı Sarayı kütüphanesindeki İlhanlı el yazmalarından, çoğu son derece sanatlı hazırlanmış olan Kur'an ve Kur'an cüzlerinin bir kısmı ile resimli tarih kitapları da Cengiz Han'ın soyundan gelen hanların öncülüğünde kurulan Rab-ı Reşîdî'de hazırlanmıştır. Bu makalenin konusu da saray hazinesine girmiş, İlhanlı dönemine ait çeşitli konularda hazırlanmış sanatlı el yazmalarıdır.

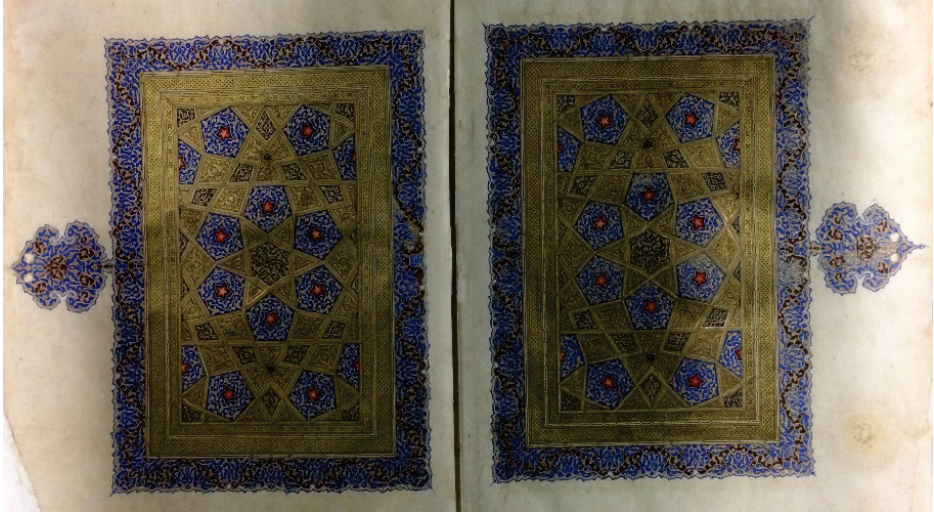
İLHANLI KİTAP SANATININ SEÇKİN ÖRNEKLERİ - KUR'AN VE KUR'AN CÜZLERİ

İlhanlıların İslâmiyeti kabul etmelerinden sonra İran'da cüzler halinde büyük boy Kur'an nüshaları yazılmıştır. İslâm kitap sanatının, tezhip ve ciltleri olağanüstü tasarımlara sahip, usta sanatçılar tarafından yapılmış büyük boyuttaki bu örnekleri birer başyapıt niteliğindedir. XIV. yüzyıl başlarında İlhanlı müzehhip ve mücellitleri tarafından yapılmış bu eserlerin önemli bir grubu Osmanlı Sarayı kitap hazinesine girmiştir. Bu eserlerin bir kısmının dış kapakları özgün olup bazılarının dış kapakları Osmanlı Sarayı'nda onarılmış, bir kısmının da cildi ve tezhibi yenilenmiştir. Günümüzde Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde muhafaza edilen bu Kur'an ve Kur'an cüzlerini üç grupta incelemek mümkündür.

Birinci gruptaki eserler, genellikle dış kapakları yenilenmiş, aralarında İlhanlı hükümdarı Ölceytü Hüdabende ve vezir Reşîdüddîn'in himayesinde, vakfedilmek üzere hazırlanmış cüzlerin bulunduğu örneklerdir. İslâm hat sanatının ünlü hattatları Yâkût el-Mustasimî, Ahmed el-Sühreverdi ve Argûn Kâmilî gibi hattatların yazdığı, dönemin ünlü müzehhibi, Bağdat'ta eserler veren Muhammed b. Aybek b. Abdullah'ın tezhiplendiği ve mücellid Abdurrahman'ın ciltlediği, çoğu yaklaşık 50x73 cm ölçülerinde olan bu Kur'an cüzleri Bağdat, Hamedan, Musul ve Tebriz'de 1302-11 yılları arasında istinsah edilmiştir.¹ 1305'de Bağdat'ta, hattat Ahmed el-Sühreverdi

¹ Zeren Tanındı, "Başlangıcından Osmanlı'ya Tezhip Sanatı", *Hat ve Tezhip Sanatı*, haz., Ali Rıza Özcan, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009, s.249-250.

tarafından muhakkak hatla, sayfada beş satır halinde yazılan Kur'an cüzü (E.H.249) 55 yaprak olup, dış kapakları Osmanlı dönemindeki bir onarım sırasında takılmıştır. İç kapaklardaki blok kalıpla yapılmış, tüm yüzeyi dolduran sarmal rumiler ise özgündür. Tezhipleri dönemin ünlü müzehhibi Muhammed b. Aybek b. Abdullah'a aittir. Sanatçının tasarımlarının en güzel örnekleri, altın, lacivert, siyah renklerdeki zeminlerin sarmal rumiler ve çok kollu yıldızlar, beşgen ve altıgenler, birbirine geçmiş kare ve oval biçimlerle doldurulduğu levha tezhipleridir. Ahmed el-Sühreverdi'nin yazdığı cüzün 1b-2a yapraklarındaki levha tezhip de tüm bu tasarım özelliklerini yansıtmaktadır (Resim 1).²

Resim 1. Kur'an cüzü, hattat: Ahmed el-Sühreverdi, müzehhip: Muhammed b. Aybek b. Abdullah, Bağdat 1305, TSK, E.H. 249, y. 1b-2a (Atbaş, 2019, fig.1).

1307-8'de Bağdat'ta yazılıp 1311'de Muhammed b. Aybek b. Abdullah tarafından tezhiplenen Kur'an cüzü (E.H.243), zahriyesine göre Ölceytü Hüdabende'nin emriyle hazırlanmıştır. Bordo renkte dış kapakları Osmanlı Sarayı'nda takılmıştır. Özgün iç kapaklar ise kahverengi deri üzerine, blok kalıpla yapılmış sarmal rumilerle bezelidir.³ 66 yaprak olan cüz, sayfada, üçü altınla ve ikisi siyah mürekkeple olmak üzere beş satır halinde muhakkak

² Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 1. Cilt*, İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1962, A.166; Zeren Tanındı, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Orta çağ İslam Ciltleri", *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 4*, İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1990, s.107; Tanındı, "Başlangıcından Osmanlı'ya Tezhip Sanatı", s.250.

³ Resim için bkz. Atbaş, "Artistic Ilkhanid Manuscripts in the Topkapı Palace Library", s.35, fig.2.

hatla yazılmıştır. 1b-2a yaprakları levha şeklinde tezhiplidir (Resim 2). Merkeze yerleştirilen dört kollu yıldızın lacivert renk zemini üzerine, altınla kıvrım dallar ve rumiler yapılmıştır. Birbirini kesen geçme bantlarla çeşitli geometrik motifler oluşturulmuş, içleri rumi ve palmetlerle bezenmiştir. Bu alanı sırasıyla zincirekli, dönüşümlü yerleştirilmiş dilimli daire ve beyzi motifli ve yine zincirekli bir bordür kuşatır. Tüm bu alanları en dışta lacivert renkte tıgılı, kıvrım dal, rumi ve palmetli bir kuşak çevreler.⁴

Resim 2. Kur'an cüzü, müzehhip: Muhammed b. Aybek b. Abdullah, Bağdat 1307-8, TSK, E.H. 243, y. 2a (Atbaş, 2019, fig.3).

Ölceytü Hüdabende'nin emriyle hazırlanan, benzer tasarımlara sahip bir diğer Kur'an cüzü 1304-16 yılları arasında hazırlanmıştır (E.H.234). Dış kapakları yenilenmiş olup, iç kapaklardaki blok kalıpla yapılmış, tüm yüzeyi dolduran sarmal rumiler özgündür. Sayfada üçü altın, ikisi siyah muhakkak hata olmak üzere, beş satır halinde yazılan cüz 60 yapraktır.⁵ 1b-2a yaprakları levha şeklinde tezhiplidir. İç içe geçmiş oval bantların

⁴ Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 1. Cilt*, A.171; Tanındı, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Orta çağ İslam Ciltleri", s.107; *Onbin Yıllık İnan Medeniyeti İkibin Yıllık Ortak Miras*, Topkapı Sarayı Müzesi Has Ahırlar, 2 Aralık 2009 - 5 Şubat 2010, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009, kat. no. 158.

⁵ Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 1. Cilt*, A.178; Tanındı, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Orta çağ İslam Ciltleri", s.107, dipnot 22. Resim için bkz. Atbaş, "Artistic Ilkhanid Manuscripts in the Topkapı Palace Library", s. 35, fig.4.

oluşturduğu tasarımda zemin, palmet ve sarmal rumilerle doldurulmuştur. Bu tasarım, sırasıyla, altın zencirekli ve sarmal rumi ve palmetli bir bordürle çevrelenmiştir.

İkinci gruba giren eserler ise genellikle 55x40 ya da 50x30cm ölçülerinde, dış kapakları özgün Kur'an cüzlerinden oluşmaktadır. Çeşitli cüzleri günümüze ulaşabilmiş olan bir Kur'an'ın, on beşinci cüzü Ölceytü Hüdebende için hazırlanmıştır (E.H.232).⁶ Ali b. Muhammed Zeyd b. Muhammed tarafından Musul'da yazılan cüz 1306-7 tarihlidir. Kahverengi deri ön ve arka dış kapaklar ile mikleb, geçme bant, nokta ve küçük karelerle doldurulmuş dar ve enli bordürlerle çevrilidir. Kapağın ortasındaki dar dikdörtgen alan sekizgene dönüştürülmüş ve bunun ortasına sekiz kollu yıldız ve altıgenlerden oluşan bir şemse yapılmıştır. Ön ve arka kapağın dış bordürüne, üstte ve altta net okunamayan bir söz, yan yana tekrarlanarak kalıpla basılmıştır (Resim 3).

Resim 3. Kur'an cüzünün ön dış kapağı, Musul 1306-7, TSK, E.H. 232 (Atbaş, 2019, fig.5).

⁶ Bu Kur'an'ın ikinci cüzü Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde olup 540 envanter numarasına kayıtlıdır. Eserle ilgili bilgi için bkz. *Cengiz Han ve Mirasçıları, Büyük Moğol İmparatorluğu*, haz., Samih Rifat. 7 Aralık 2006 - 8 Nisan 2007, İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi, 2006, kat. T6, s. 408; *1400. Yılında Kur'an-ı Kerim*, Türk ve İslam Eserleri Müzesi, Kur'an-ı Kerim Koleksiyonu, İstanbul: Antik A.Ş. Kültür Yayınları, 2010, kat. 52b; *Kur'an Sanatı*, Türk ve İslam Eserleri Müzesi Hazineler, 15 Ekim 2016 - 20 Şubat 2017. Washington, DC: Arthur M. Sackler Gallery, 2016, kat. 24.

İç kapaklar kâğıt kaplıdır. 1a yaprağında Sultan III. Osman'ın (1754-57) vakıf mührü basılıdır. Altınla ve muhakkak hatla yazılmış olan 61 yapraklık bu eser, özgün cildinin yanı sıra, Kur'an yazımcılığının gelişimine ışık tutan yazımıyla da önemlidir (Resim 4). Altın ağırlıklı geometrik tezhiplerle süslü bu Kur'an cüzlerinin hattatı tarafından tezhiplendiği ve Ölceytü Hüdebende'nin kendi türbesi için hazırlattığı düşünülmektedir.⁷

Resim 4. Kur'an cüzü, hattat: Ali b. Muhammed Zeyd b. Muhammed, Musul 1306-7, TSK, E.H. 232, y. 1b-2a (Atbaş, 2019, fig.6).

E.H.245 envanter numaralı ketebesiz Kur'an Cüzü ise 1310 civarında hazırlanmış olmalıdır.⁸ Bu cüz hem dış hem de iç kapaklarının özgün olması sebebiyle önemli bir örnektir. Miklepli, kahverengi deri cildin dış kapakları, aletle yapılmış on kollu yıldızlar ve yıldızları birbirine bağlayan geçme bantlarla sıvama bezenmiştir. Bantlar arasında kalan boşluklara aletle örgü ve haçvari bantlar, yıldızların içine küçük kareler, örgü bant ve noktalar yapılmıştır (Resim 5).

⁷ Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 1. Cilt*, A.134; Tanındı, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Orta çağ İslam Ciltleri", s.108, r. 17; Banu Mahir, "Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nin Kur'an Koleksiyonu", *Türkiyemiz*, 22/67 (1992), s.20.

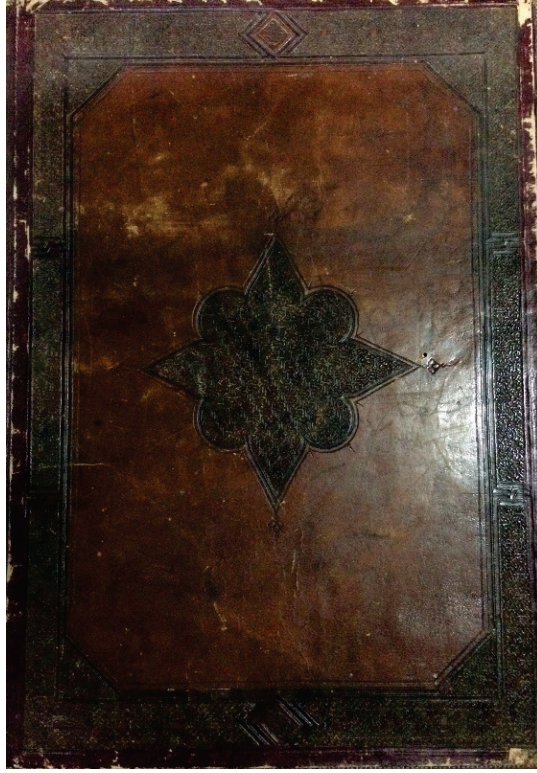
⁸ Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 1. Cilt*, A.195; Tanındı, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Orta çağ İslam Ciltleri", s.107, r.16.

Resim 5. Kur'an cüzünün arka dış kapağı, 1310 civarı, TSK, E.H. 245 (Atbaş, 2019, fig.7).

İç kapaklar blok kalıpla yapılmış sarmal iri rumilerle süslenmiştir. Sayfada üçü altınla ikisi siyahla olmak üzere beş satır halinde muhakkak hatla yazılmış olup 55 yapraktır. 1a yaprağında Sultan III. Osman'ın vakıf mührü basılıdır. 1b-2a yaprakları levha şeklinde tezhiplidir. İçleri palmet ve sarmal rumi motifleriyle doldurulmuş, birbirini kesen geçme bantların oluşturduğu geometrik motifli bir tasarıma sahiptir. Bu tasarımı sırasıyla, altın zincirekli ve sarmal rumi ve palmetli bir bordür çevreler.

Cildi özgün, bir diğer Kur'an cüzü Abdullah b. Ebul-Kasım tarafından istinsah edilmiş olup tarihsizdir (E.H.247). Eserin kahverengi deri dış kapakları, üçgen ve yarım dairelerin alternatif sıralanmasıyla oluşan şemse ve üçgen köşebentlidir. Şemse, köşebent ve bordürün içi küçük haç biçimleriyle doldurulmuştur. Arka dış kapağın bordürüne, baş ve etek yönünde yer alan dörtgenlerin içine kalıpla, mücellidin adı "amel-i Abdurrahman" yazılmıştır (Resim 6).

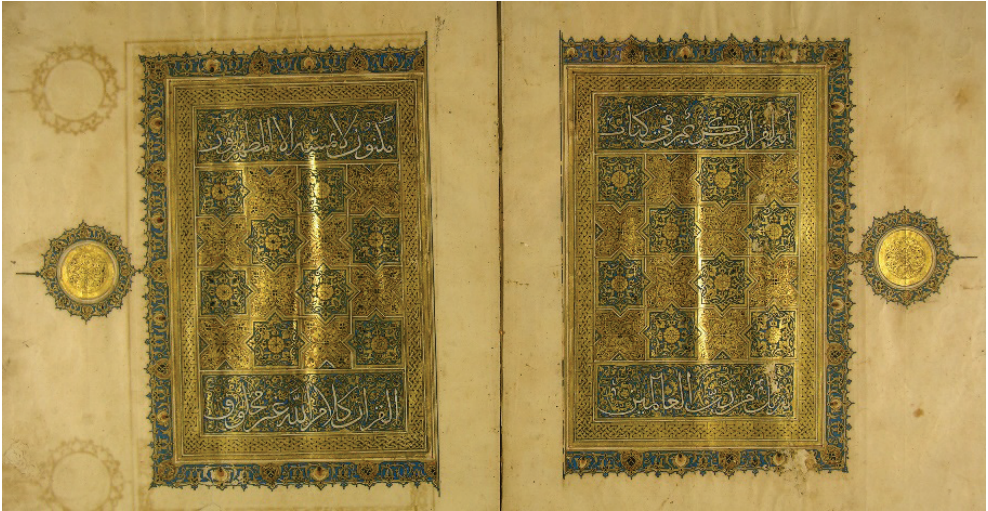
Resim 6. Kur'an cüzünün arka dış kapağı, mücellid: Abdurrahman, 1310 civarı, TSK, E.H. 247 (Atbaş, 2019, fig.8).

İç kapaklara yapılan onarımda sade deri geçirilmiş olup miklep içinde iç kapakların özgün bezemesi olan kalıpla yapılmış sarmal rumiler görülür.⁹ Mücellid Abdurrahman, XIV. yüzyıl başlarında Bağdat ve Musul'da, dönemin ünlü müzehhibi Muhammed b. Aybek b. Abdullah ve dönemin ünlü hattatı Ahmed el-Sühreverdi'yle çalışarak, tezhibi, hattı ve cildiyle İlhanlı dönemi kitap sanatının usta eserlerini hazırlamıştır. Cüzün 1a yaprağına, Sultan I. Selim'in (1512-20) hazine mührü olarak bilinen ve üzerinde "*Sultan Selim Şah*" ve çepeçevre "*Tevekkülî alâ hâlikî*" yazılı yuvarlak hazine mührü basılmış ve "*Harem'den çıkmıştır*" notu yazılmıştır.¹⁰ Mühür kitabın hazineye girdiğini "*Harem'den çıkmıştır*" notu ise kitabın

⁹ Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 1. Cilt*, A.198; Tanındı, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Orta çağ İslam Ciltleri", s.108, r.18.

¹⁰ Hazineye giren tüm kitaplara basılan bu mühür, Sultan'ın vasiyeti üzerine, padişah hazinesinin mühürlenerek kapanmasında ve içinde değerli eşya bulunan sandık ve torbaların mühürlenmesinde Topkapı Sarayı müze olana kadar kullanılmıştır.

Harem'e götürülmüş olduğunu gösterir. 54 yapraklık cüz, siyah muhakkak hatla sayfada beş satır halinde yazılmıştır. 1b-2a yapraklarındaki levha tezhibi, altın ve lacivert rengin hakim olduğu içleri rumi ve palmetlerle doldurulmuş, geçme bantların oluşturduğu geometrik bir tasarıma sahiptir. Bu tasarımı sırasıyla, altın zincirekli ve sarmal rumi ve palmetli bir bordür çevreler. Bu gruba giren bir diğer cüz ise Reşîdüddîn'in hazinesi için, muhtemelen Tebriz'de, 1315'te, hattat Abdullah b. Ebulkasım b. Abdullah el-Tuvî er-Rudravârî tarafından istinsah edilmiştir (E.H.248). Bu Kur'an'ın diğer cüzleri günümüze ulaşmamıştır. Ölceytü'nün ölümünden 16 ay önce yazılmış olan eser, vezir olarak Reşîdüddîn'in en güçlü olduğu zamana rastlamaktadır. Müzehhibi bilinmeyen eserin, sekiz kollu yıldızlar ve haç biçimleriyle yapılan tezhip tasarımının benzeri İlhanlı dönemi çini panolarında da görülür (Resim 7).

Resim 7. Kur'an cüzü, hattat: Abdullah b. Ebulkasım b. Abdullah el Tuvî er-Rudravârî, Tebriz (?) 1315, TSK, E.H. 248, y. 1b-2a (Atbaş, 2019, fig.9).

Bu cüz İlhanlı dönemi Kur'anlarının hat ve tezhip sanatında ulaştığı üstün seviyeyi yansıttığı gibi, Rab-ı Reşîd'in ve vezir Reşîdüddîn'in İslâm dini ve kitap sanatlarını ne denli himaye ettiğini göstermesi açısından da önemlidir.¹¹

¹¹ Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 1. Cilt*, A.137; Tanındı, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Orta çağ İslam Ciltleri", s.108; *Cengiz Han ve Mirasçıları, Büyük Moğol İmparatorluğu*, kat. no.T5; Tanındı, "Başlangıcından Osmanlı'ya Tezhip Sanatı", s.250.

Saray koleksiyonunda, XIII. ve XIV. yüzyıllarda yaşamış ünlü hattatların hazırladıkları Kur'an ve cüzlerinin, tezhip ve ciltleri, 1555-65 yılları arasında Osmanlı sarayında yenilenmiştir. Üçüncü grubu da bu eserler arasındaki İlhanlı el yazmaları oluşturur. Yâkût el-Mustasimî, Argûn Kâmilî gibi ünlü hattatların istinsah ettiği bu eserlerin bir kısmının kenar sayfaları yenilenmiş, cetveller çekilmiş, sure başları, ketebe sayfaları tezhiplenmiştir. Cilt kapakları dönemin üslubunda deri ya da lake kapaklar ile yenilenmiştir. Argûn Kâmilî'nin 1306-7 yılında yazdığı Kur'an cüzünün, cildi ve tezhibi XVI. yüzyılın ikinci yarısında saray nakkaşhanelerinde yenilenmiştir (E.H.222). 34x23cm ölçülerindeki cildi kestane rengi deridir. Dilimli madalyon şemse, salbek, köşebent ve bordürün zemini saz üslubunda bezenmiş ve altınla boyanmıştır. 102 yaprak olup sayfada sülüsle beş satır halinde yazılmıştır. Serlevha tezhibi dikdörtgen formundadır (Resim 8). Sure aralarına yaprak ve çiçekli dallar yapılmış, üst ve alttaki dikdörtgen kartuşlara altınla sure başları yazılmış, lacivert zemin dal ve rumilerle doldurulmuş, tasarım sayfa üstüne doğru uzayan lacivert renkte tığlarla sonlandırılmıştır.¹²

Resim 8. Kur'an cüzü, hattat: Argûn Kâmilî, 1306-7, TSK, E.H. 222, y. 1b-2a (Atbaş, 2019, fig.10).

¹² Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 1. Cilt*, A.135; Zeren Tanındı, "13.-14. Yüzyılda Yazılmış Kur'an'ların Kanunî Döneminde Yenilenmesi", *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 1*, İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1986, s. 148.

Yâkût el-Mustasimî tarafından yazılan aynı ölçülerdeki Kur'an cüzünün de cildi ve tezhibi saray nakkaşhanelerinde yenilenmiştir (E.H.227). 1282-83 tarihli cüzün, bordo renkte deri dış kapakları dilimli madalyon şemse, salbek ve köşebentlidir. Zemini saz üslubunda bezenmiş ve altınla boyanmıştır (Resim 9). Aynı renkteki iç kapaklar ise yeşil, lacivert, turuncu renkte boyalı zemine, altınla boyalı oyma rumilerle bezenmiştir. Sayfada muhakkak hatla 5 satır halinde yazılmış olup 50 yapaktır. Serlevha tezhibi dikdörtgen formundadır. Sure araları altınla boyanmış, sarmal dallar üzerinde sıralanan renkli çiçek ve yapraklarla bezenmiştir. Üst ve alttaki dikdörtgen kartuşların oval madalyonlar yapılmış, lacivert zemin sarmal dal ve rumilerle doldurulmuştur. Bu alanları kuşatan dilimli üçgenlerle oluşturulmuş bordür sayfa kenarlarına uzayan lacivert renkte tığlarla sonlanır. Sayfa kenarında kalan boşluklara ise hatayi ve yapraklı sarmal dallardan oluşan halkâr süsleme yapılmıştır.¹³

Resim 9. Kur'an cüzünün ön dış kapağı, 1282-83, TSK, E.H. 227 (Atbaş, 2019, fig.11).

¹³ Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 1. Cilt*, A.99; Tanındı, "13.-14. Yüzyılda Yazılmış Kur'an'ların Kanuni Döneminde Yenilenmesi", s.149.

EDEBİYAT, DİN VE TARİH KİTAPLARI

İlhanlı dönemine ait sanatlı el yazmalarının en anıtsal örnekleri Kur'an ve Kur'an cüzlerinde karşımıza çıkmakla birlikte, edebiyat, İslam dini, tarih gibi konularda hazırlanmış bazı eserlerin özellikle ciltleri özenle hazırlanmıştır. Bunlardan biri, Bağdatlı müellif Muhammed b. Seyfeddin Aydemir'in (ö.1291) kendi hattıyla 1306'da yazdığı üç ciltlik *Antoloji*'nin ikinci cildir (A.2301). 24.5x34.5cm ölçülerindeki cildi, erken Kur'an ciltlerinde olduğu gibi yatay formdadır (Resim 10). Miklebli koyu kahverengi deri cildin ön ve arka kapaklarında, merkezde, ortada daralan oval biçimli, dilimli bir şemse vardır. Şemsenin içi kare, daire, geçme bant ve noktalarla doldurulmuştur. Salbekler de yine geçme bant ve noktalarla oluşturulmuştur. Bu dikdörtgen alanı kuşatan cetveller köşelerde iç bükey dilimlidir. Bundan sonra gelen geniş bordürün ve en dıştaki ince bordürün içi de nokta ve bantlarla doldurulmuştur.

Resim 10. Antoloji'nin arka dış kapak ve miklebi, 1306, TSK, A. 2301 (Atbaş, 2019, fig.12).

Mikleb örgülü bant ve noktalardan oluşan baklava motifleri ile bezelidir. Sertabın üzerine ise iri sülüs hatla kitabın adı yazılmıştır. Cildin iç kapakları kahverengi atlas zemin üzerine, koyu mavi renkte bulut, rozet çiçek, rumi ve kıvrım dal motifli kumaşla kaplanmıştır (Resim 11). Bu kumaşın bir parçası yine saray kütüphanesindeki, 1481'de Sultan II. Mehmed için kopya edilen mantıkla ilgili eserin iç kapaklarında kullanılmıştır (A.3438). Bu kumaşın Bursa'da dokunmuş olabileceği ya da II. Mehmed döneminde Çin'den geldiğinin düşünülmesi, *Antoloji*'nin

Saray'da onarım geçirdiğini düşündürmektedir.¹⁴ Ayrıca *Antoloji*'nin ilk ve son yapraklarına basılı Sultan II. Bayezid (1481-1512) mühründen, kitabın en geç bu dönemde Saray hazinesine girmiş olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵ Kitabın ilk yaprağındaki Sultan III. Ahmed'in vakıf mührü ise, kitabın III. Ahmed (1703-30) döneminde, Saray'ın kitap hazinesinden çıkarılarak, Sultan'ın kurduğu kütüphaneye vakfedildiğini göstermektedir.

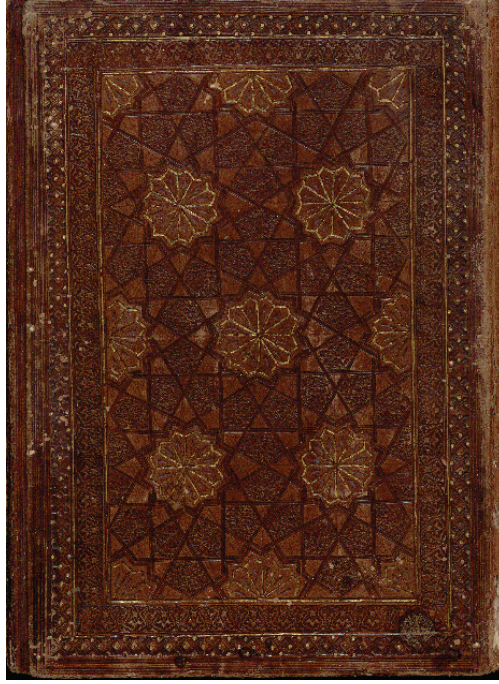
Resim 11. *Antoloji*'nin iç kapağı, 1306, TSK, A. 2301 (Atbaş, 2019, fig.13).

Muhaddis, müfessir ve Şâfiî fakihî Ferrâ'el-Begavî'nin (ö.1122), güvenilir hadis kaynaklarından derlediği hadisleri içeren Meşâbihü's-sünne adlı kitabı Ubeydullah b. Abbas tarafından istinsah edilmiştir. 1287 tarihli kitap, geometrik tasarımın hâkim olduğu ciltlerin erken tarihli bir örneğidir (A.285).¹⁶ 25.5x18cm ölçülerindeki kahverengi deri dış kapakları birbirini kesen bantların oluşturduğu geometrik bir tasarıma sahiptir (Resim 12). Oniki kollu yıldızların içindeki dilimli madalyonlar altınla konturlanmıştır. Bu tasarımı sırasıyla rumili ve zencirekli bir bordür kuşatır. Kitap sayfada nesih hatla yirmi bir satır halinde yazılmış olup 304 yapraktır.

¹⁴ Zira, Saray kütüphanesinde Sultan II. Mehmed döneminde hazırlanan bir grup eserin cilt kapakları da kumaşla kaplanmıştır. Kitapların dış kapaklarına İtalyan kadifesi geçirilmiş, iç kapaklar ise Bursa'da dokunmuş Osmanlı kumaşları ile kaplanmıştır. Bu uygulama sadece Sultan II. Mehmed dönemine ait kitaplara değil, bu *Antoloji*'de de gördüğümüz gibi geçmişin kitaplarına da yapılmıştır. Kitaplarda kullanılan kumaşlar, bu eserler için özel üretilmemiş, başka amaçlarla kullanılan mevcut kumaşlardan kalan parçalar kitaplarda değerlendirilmiştir.

¹⁵ Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 3. Cilt*, İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1966, A.8516; Tanındı, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Orta çağ İslam Ciltleri", s.110-111, r.20-21; *Onbin Yıllık İnan Medeniyeti İki bin Yıllık Ortak Miras*, kat. no. 157.

¹⁶ Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 2. Cilt*, İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1966, A.2679.

Resim 12. Hadis kitabının ön dış kapağı, *Meşâbihü's-sünne*, 1287, TSK, A. 285 (Atbaş, 2019, fig.14).

İSLAM RESMİNDE ASYA RESİM SANATININ DEVAMI: İLHANLI RESİM SANATININ ÖRNEKLERİ

İlhanlı dönemi kitap resmi açısından da ilginç ve önemli el yazmalarının hazırlandığı bir dönemdir. Saray koleksiyonundaki bu döneme ait üç el yazma kitaptan ikisi, İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın emriyle vezir Reşideddin'in başkanlığındaki komisyonca hazırlanan genel bir dünya tarihi olan *Câmi'ü't-Tevârih* nüshası (H.1653,¹⁷ H.1654¹⁸); diğeri ise bir *Garşâspnâme* nüshasıdır (H.674). Ayrıca H.2153 numaralı saray albümünde yer alan bazı resimler de *Câm'i'üt-Tevârih*'in Moğol Hanları tarihi ile ilgili günümüze ulaşmamış bir cildine aittir.

¹⁷ Eserle ilgili bilgi için bkz. Mohamad Reza Ghiasian, "Images of the Peoples of the World Encountered by the Mongols in the Jami 'al-tawarikh", *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, 57/1 (2019), s. 71-82; Mohamad Reza Ghiasian, *Lives of the Prophets, The Illustrations to Hafiz-i Abru's "Assembly of Chronicles"*, Leiden: Brill, 2019, s.62-74.

¹⁸ Eserle ilgili bilgi için bkz. Güner İnal, "Some Miniatures of the Jami'al-Tav Ārikh in Istanbul, Topkapı Museum, Hazine Library No. 1654", *Ars Orientalis vol.5*, (1963), s.163-175.; Ghiasian, *Lives of the Prophets*, s.35-39.

Dönemin en önemli ve ünik resimleri ise, Safevi Sultanı Şah Tahmasp'ın kardeşi Behram Mirza için hazırlanan albümde (H.2154) yer alan *Mirâcnâme* resimleridir. Orta Doğu'da modern tarih anlayışına yakın bir tarih yazdırma geleneği, İlhanlı sarayının korumasında başlar. Büyük Selçuklular, Harzemşahlar ya da Gazneliler gibi Türk kökenli yöneticilerin tersine Moğollar, muhtemelen oldukça geç Müslüman olmaları nedeniyle, İranlı bir geçmişi meşrulaştırmak yerine kendi geçmişlerini yüceltmeyi seçmiş, bunu da yönettikleri ülkede hâkim olan diller aracılığıyla, yani Farsça ve Arapça'yla yaymayı amaçlamıştır. İlk dünya tarihi olan "Tarihlerin Topluluğu" anlamına gelen ve *Câmi'ü't-Tevârih* adlı bu eser İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın emriyle ünlü vezir Reşidüddin tarafından yazılmaya başlanmış, Gazan Han'ın ölümüyle yerine geçen Ölceytü Hüdabende zamanında tamamlanmıştır. Gazan Han tarafından bir Moğol tarihi olarak düşünülen eser, daha sonradan genel bir dünya tarihine dönüşmüştür. Kitapta Hz. Adem'den başlayarak Kur'an öncesi peygamberler, İslam öncesi Pers kralları, Hz. Muhammed'in hayatı, İslam'ın yayılması ve Moğol fetihlerine kadarki İslam hanedanları tarihi, Orta Asya'daki Türklerin, Çinlilerin, Hintlilerin, İsrail soyundan gelenlerin ve Avrupa'nın tarihi de anlatılmıştır.

Eserin hazırlanması için Gazan Han'ın emriyle 1298 yılından sonra Tebriz yakınlarında Rab-ı Reşidî adı verilen bir mahalle kurulmuş, başına Hemedanlı bir bilim adamı ve dönemin veziri olan Reşidüddin getirilmiştir. Burası kısa zamanda dönemin aydınlarının, bilim adamlarının, sanatçılarının ve öğrencilerin toplandığı bir kültür merkezi haline gelmiş ve Reşideddin'in yönetimi altında bu ünlü dünya tarihi yazılmaya başlanmıştır. *Câmi'ü't-Tevârih* için çeşitli kitaplar kaynak olarak kullanılmış, ayrıca Reşidüddin verilen bilgilerin doğruluğunu Tebriz kadılarına da onaylatmıştır. Kurduğu vakfın geliriyle her yıl bir Farsça, bir de Arapça nüshanın hazırlanmasını ve İlhanlı yönetiminin önemli merkezlerine gönderilmesini güvence altına almıştır.

Câmi'ü't-Tevârih isimli bu dünya tarihinin resimli nüshalarının sadece bazı parçaları günümüze ulaşabilmiştir. Bunlardan biri de Saray kütüphanesindeki H.1653 numaralı nüshadır. Farsça yazılmış olup 435 yapraktır, sayfada nesih hatla 35 satır halinde yazılmıştır. Eserde yer alan

iki farklı döneme ait istinsah tarihinden biri ilk yazılış tarihini içerir ve 1-10 Ekim 1314 tarihinde Katib al-Hafız tarafından yazıldığı belirtilir. Diğer iki kayıt ise 18 Kasım 1425 ve Haziran 1426 tarihlerini içerir ve bu bölümlerin Hafız Ebru tarafından yazıldığı belirtilir. Timuri Sultanı Şah Ruh'un (1405-47) emriyle Timuri saray tarihçisi Hafız Ebru eserin eksiklerini tamamlamış ve Şah Ruh devrine kadar da uzatmıştır. Dolayısıyla eserin sonradan eklenen kısımlarının resimleri Timuri diğerleri ise İlhanlı üslubundadır. Kitabın Gazneli Devleti'nin tarihini içeren bölümünde yer alan, Sultan Mahmud'u ile oğulları Muhammed ve Mesud ve sarayındaki görevliler ile gösteren resim (Resim 13), Doğu Asya etkisini güçlü bir biçimde yansıtan özgün resimlerdendir.¹⁹

Resim 13. Sultan Mahmud, oğulları Muhammed ve Mesud ile sarayında, Câmî'ü't-Tevârih, 1314, TSK, H. 1653, y. 301a (Atbaş, 2019, fig.15).

¹⁹ Güner İnal, *Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1975, s.108-143; Filiz Çağman ve Zeren Tanındı, "Osmanlı-Safevi İlişkileri (1578-1612) Çerçevesinde Topkapı Sarayı Müzesi Resimli El Yazmalarına Bakış", Aslanapa Armağanı, haz., Ara Altun, Zeki Sönmez ve Selçuk Mülayim, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1996, s.49-52; *Turks A Journey of a Thousand Years, 600-1600, The Royal Academy Exhibition Catalogue*, London, 2005, cat. no.34; *Onbin Yıllık İran Medeniyeti İki bin Yıllık Ortak Miras*, kat. no.159.

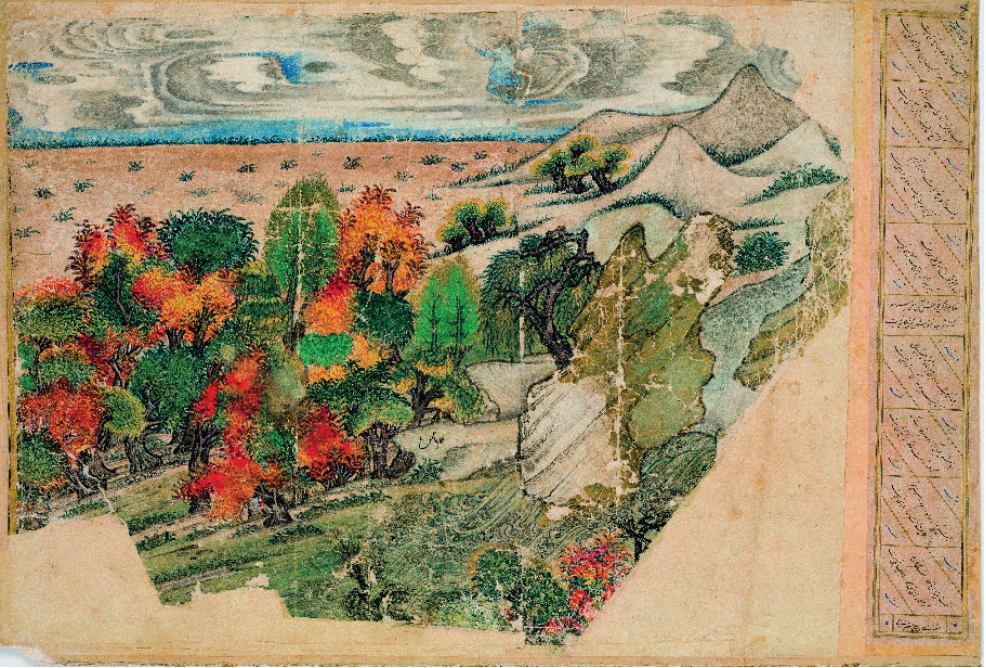
H.2153 numaralı saray albümünde yer alan bazı resimler de *Câmi'ü't-Tevârih*'in Moğol Hanları tarihi ile ilgili, günümüze ulaşmamış bir cildine aittir. Muhtemelen Reşidüddîn'in *Câmi'ü't-Tevârih* adlı eserinin Moğol tarihini anlatan bölümü için hazırlanmış olan bu tür resimler, çift sayfalık kompozisyonlar halinde düzenlenmiştir. Moğol hanları için gösterişli tahta çıkma törenleri düzenlenir, bu törenlerde Hanın yanında eşi Hatun, hanın erkek kardeşleri ve oğullarının yanı sıra hanedanın diğer kadınları da yerini alırdı. Ayrıca törende üst rütbeli görevliler ve saray erkânından bazı kişilerde bulunurdu. Albümdeki resimlerden biri Moğol Sarayındaki bir töreni canlandırmaktadır (H.2153, 148b; Resim 14).

Resim 14. Saray'da tören, Tebriz (?) XIV. yüzyıl ilk çeyreği, Saray Albümü, TSK, H. 2153, y. 148b (Atbaş, 2019, fig.16).

Han ve hatunun tahtı, sahnenin sol üst köşesindedir. Sağ üstte, hatunun tarafında hanedan mensubu diğer kadınlar yerde, ön tarafa doğruysa saraylı erkekler basit sandalyelerde oturmaktadır. Ön plandaki masanın üzerinde içki kapları, etrafında da saraylı görevliler yer alır. Doğu Asya resim tekniği etkisindeki bu örnek, *Câmi'ü't-Tevârih* resimlerinin çoğunda

olduğu gibi, fırçayla yapılmış çizginin ifade gücüne dayalı bir üsluptadır. Zemin boyanmamıştır. “Kalem-i siyahî” tekniği ile çizilen resimde kırmızı, mavi, uçuk hâkî ve siyah mürekkep kullanmıştır. Albümdeki bir diğer resim, Çin sanatının güçlü etkilerinin hissedildiği sonbahar manzarasıdır (Resim 15).

Resim 15. Sonbahar manzarası, Saray Albümü, Tebriz (?) XIV. yüzyıl ilk çeyreği, TSK, H. 2153, y. 68a (Atbaş, 2019, fig.17).

Bozkır kenarını oluşturan dağların eteklerindeki ağaçlık alan sonbahar renklerindedir. Mavi, yeşil ve kırmızı tonlarının hâkim olduğu manzarada, ağaçların arasına sonradan “kâr-ı Mani” yazılarak resim, Maniheizmin kurucusu olan ve dinini resimlerle anlatarak yaymaya çalışmakla ünlü Mani’ye atfedilmiştir. Mani’ye yapılan bu gönderme, resmin geçmişte de çok beğenildiğini ve hayranlık uyandırdığını gösterir.

Dönemin en önemli ve ünik resimleri ise, Safevi Sultanı Şah Tahmasp’ın (1524-76) kardeşi Behram Mirza için hazırlanan albümde (H.2154) yer alan *Mirâcnâme* resimleridir. Behram Mirza’nın dönemin ünlü nakkaş ve hattatı Dust Muhammed’e ısmarladığı, içinde geçmişin ve devrinin ünlü hattat ve

ressamlarının eserlerinin bulunduğu bu albüme sanatçı, İslâm resim sanatı için belge niteliği taşıyan, nakkaş ve hattatlar hakkında bilgi veren 1544 tarihli bir önsöz yazmıştır. Dust Muhammed önsözünde İlhanlı hükümdarlarından Ebu Said (1317-35) döneminde yaşamış olan ünlü ressam Ahmed Musa'dan “*Resmin yüzünden peçeyi indirdi ve o devirde moda olan resmi icad etti.*” diye bahseder ve bir *Mirâcnâme* resimlediğini belirtir. Sanatçının bu albüm içindeki sekiz sayfada bulunan mirâc resimlerinden başka eseri günümüze ulaşmamıştır. Albümün, 1568'de Şah Tahmasp'ın Osmanlı Sultanı II. Selim'in (1566-74) cülusu için elçilerle gönderdiği hediyeler arasında İstanbul'a gelmiş olabileceği düşünülmektedir.

Hz. Muhammed'in hayatındaki en mucizevi anlardan biri Recep ayının 27. gecesinde gerçekleşmiştir. Mekke'ye gelen Hz. Cebrail, Hz. Muhammed'i uykusundan uyandırarak Kudüs'e doğru bir gece yolculuğuna çıkacağını (isra) ve göğe yükselerek (mirac) peygamberleri ve melekleri görmesinin, Allah ile konuşmasının, Cennet ile Cehennem'i ziyaret etmesinin vaktinin geldiğini bildirir. İsrâ-mirâc kurgusu, İslam tarihinin başlangıcından itibaren dini ve biyografik literatürün önemli bir parçası olmuştur. Mirâc hikayesine temel olan Kur'an ayetlerinin başında İsrâ Suresi'nin ilk ayeti gelmektedir: “İşaretlerimizden bir kısmını göstermek üzere kulunu bir gece Mescid-i Haram'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya götüren O (Allah) yücedir” (Kur'an 17: 1). Necm Suresi'nin bazı ayetlerinde ise (Kur'an 53: 4-18) anlatı, Hz. Muhammed'in zamanın ve mekânın üst sınırını belirleyen bir ağacın işaretlediği çok yüksek bir ufka varışından bahsederek tamamlanır. Hz. Peygamber'in mirac hikayesinin temel öğeleri, diğer birkaç kısa ayet ile Kur'an dışı kaynaklarda bulunan biyografik ayrıntıların İsrâ ve Necm surelerindeki ifadelerle eklenmesiyle tamamlanır.

Yazılı metinlerde ve sözlü anlatılarda kimi farklılıklar olmakla birlikte, Mirâc hikayesinin ana kurgusu X. yüzyılda belirlenmiştir. Hz. Muhammed'in mirâcının hikayesi biyografik, tarihsel, şiirsel ve müziksel kompozisyonlar halinde günümüze kadar gelmiştir. Çeşitli dillerde yazılan çok sayıda *Mirâcnâme* bu hikâyeye verilen önemi ve hikâyenin popülerliğini göstermektedir. İslâm resim sanatında XIV. yüzyıldan

itibaren Hz. Muhammed'in mirâcı, resimli dünya tarihleri ve biyografik eserlerin yanı sıra şiir mecmualarında, *Kelile ve Dimne* gibi fabllarda, Farsça aşk ve kahramanlık hikayelerinde ve falnamelerde de görülmeye başlamıştır. Daha da önemlisi bağımsız ve tamamıyla resimlerle donatılmış *Mirâcnâmelerin* üretilmeye başlanması da yine bu tarihlere rastlar. *Mirâcın* başlı başına bir konu olarak ve bir öğretim aracı niteliğinde kullanılması da İlhanlı hükümdarı Ebu Said için yapılmış olduğu düşünülen ilk resimli *Mirâcnâme* ile başlar.

Behram Mirza albümünden günümüze ulaşan sekiz sayfa üzerinde bulunan dokuz resimden hiçbiri orijinal *mirâc* metnini içermez. Aksine bazı resimlerde, resimleri Ahmed Musa'ya atfeden Safevi dönemine ait ifadeler ve eklemeler vardır. Hz. Muhammed'in horoz-melek ile karşılaşmasını tasvir eden resmin²⁰ üst kısmındaki atıf ile Hz. Muhammed'in Kudüs'te diğer peygamberlerin arasında otururken kap seçme sınavından geçirilmesinin tasvir edildiği resmin²¹ üst tarafındaki parça sonradan eklenmiştir. Ahmed Musa'nın bu resimleri XIV. yüzyılın tüm estetik ve resim değerlerini yansıtan benzersiz örneklerdir. Resimlerde Uzak Doğu ve Orta Asya etkilerinin yanı sıra, İlhanlılar döneminde İran'a tüccar ve misyonerlerle gelen batı sanatı etkilerinden de söz edilmektedir.²²

Abu'l Hasan Ali b. Ahmed el-Asadi at-Tusi tarafından hükümdar Abu Dulaf için XI. yüzyılda kaleme alınan *Garşasname* adlı eser, Firdevsi *Şehnamesi*'nin kahramanı Rüstem'in büyük dedesinin dedesi, Sistan hükümdarı Garşasp'ın yaşamını ve maceralarını içeren Farsça ve manzum bir eserdir. *Garşasname*'nin bilinen tek resimli nüshası Saray

²⁰ Resim için bkz. Atbaş, "Artistic Ilkhanid Manuscripts in the Topkapı Palace Library", s.47, fig.18.

²¹ Resim için bkz. Atbaş, "Artistic Ilkhanid Manuscripts in the Topkapı Palace Library", s.47, fig.19.

²² Son yıllarda Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan (Ayasofya 3441), içinde Arapça duaların da olduğu, İlhanlı dönemine ait 1286 tarihli Farsça bir *Mirâcnâme* metni incelenmiş, metin resimli *Mirâcnâme* ile karşılaştırılmış ve yeni görüşler ileri sürülmüştür. İran'da büyük dini dalgalanmaların olduğu dönemlerde yazılan eserde Sünni cemaatinin İslâm toplumuna hükmetmesinin meşruluğu fikrini savunan somut ifadelerin yer aldığı; metindeki Arapça duaların, bazı resimlere ellerin göğüs hizasında kavuşturulması ve iki elin birden havaya kaldırılması gibi hareketlerin tasviri olarak yansıdığı; bu ilk resimli *Mirâcnâme*'nin babası Ölceytü'nun Şiiliği seçmesinden sonra açıkça Sünniliği kucaklayan Ebu Said'in yakın çevresinde bulunan ve Farsça konuşan bir kitle için hazırlanmış resimli bir Sünni dua kılavuzu işlevi gördüğü ileri sürülmüştür. Bkz. Christiane Jacquelin Gruber, "The Prophet Muhammad's Ascension (Micraj) in Islamic Art and Literature, ca.1300-1600", Doktora Tezi, University of Pennsylvania, 2005.

koleksiyonunda olup el-Hac Hasan Rukneddin tarafından muhtemelen Tebriz’de 1354 yılında kopya edilmiştir (H.674). 91 yaprak olan eserin cildi özgün olmayıp mukavva kaplıdır. Günümüze ulaşmış en geç tarihli İlhanlı resimlerini içeren eserin birçok boş kalmış resim yerinden tamamlanamadığı anlaşılmaktadır. Eserin 27a sayfasındaki resimde, dere kenarında, yerde, kırmızı bir örtü üzerinde oturan Garşasp sol taraftaki ağacın dallarına konmuş, yeşil renkteki dört iri papağanı seyredirken betimlenmiştir (Resim 16). Figürlerin ve doğanın betimlenişindeki gerçeklik İlhanlı devri resim üslubunu yansıtmaktadır.²³

Resim 16. Papağanları seyreden Garşasp, Garşaspname, Tebriz 1354, TSK, H. 674, y. 27a (Atbaş, 2019, fig.20).

²³ Filiz Çağman ve Zeren Tanındı, *Topkapı Sarayı Müzesi İslam Minyatürleri*, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1979, s.14; *Cengiz Han ve Mirasçıları, Büyük Moğol İmparatorluğu*, kat. T8; *Onbin Yıllık İran Medeniyeti İki bin Yıllık Ortak Miras*, kat. no.160.

SONUÇ

İlhanlı sarayında Gazan Han'ın kültür ve sanat alanlarında başlattığı çalışmaların Ölceytü tarafından sürdürülmesi ve vezir Reşidüddin'in kurulan bilim ve sanat merkezlerinde yürütülen yoğun üretim faaliyetlerinin başında bulunması, XIV. yüzyıl ilk çeyreğinin İlhanlı dönemi kitap sanatları açısından oldukça verimli bir dönem olmasını sağlamıştır. Özellikle 1302-16 yılları arasında Bağdat, Tebriz, Sultaniye, Musul ve Hemedan'da hazırlanan büyük boyutlu Kur'an cüzleri, hat, cilt ve tezhip sanatı açısından yüksek seviyenin ürünleridir. Dönemin ünlü hattatı Ahmed bin Sühreverdi, müzehhip Muhammed bin Aybek bin Abdullah ve mücellid Abdurrahman bu eserlerin hazırlanmasında ön plana çıkan sanatçılardır. Bu ünlü sanatçıların, önemli hamiler için hazırladıkları eserler ganimet ya da hediye yoluyla Saray'ın kitap hazinesine girmiştir. Koleksiyondaki İlhanlı dönemine ait Kur'an cüzlerinin çoğu İlhanlı hükümdarı Ölceytü Hüdabende ve ünlü vezir Reşidüddin'in himayesinde, vakfedilmek üzere, yukarıda adı geçen dönemin ünlü hattat, müzehhip ve mücellidleri tarafından hazırlanmıştır. Kur'an ve Kur'an cüzlerinin özellikle büyük boyutlu olanları oldukça yıpranmış, bir kısmının cilt, tezhip ve hatları Osmanlı Sarayı'nda yenilenmiştir. Bu hususlar eserlerin çok beğenildiğini, sürekli bakılıp incelendiklerini, yıpranmış yerlerinin yenilendiğini, kimine dönemin zevkine uygun ilavelerin yapıldığını, eserlerin Saray'ın kitap hazinesinde ve nakkaşhanelerinde hep güncelliklerini koruduğunu göstermektedir. Resimli kitaplar ve Saray albümlerinde yer alan resimler ise İlhanlı döneminin ve Saray koleksiyonunun en ünik eserlerindedir.

Sonuç olarak Saray kütüphanesindeki sanatlı İlhanlı el yazmaları, titiz ve ince işçilikleri, hatları, resimleri, büyük boyutları, cilt ve tezhip tasarımları ile dönemin kitap sanatlarının ulaştığı yüksek seviyeyi göstermesi açısından son derece önemli bir koleksiyon olup, mimaride de anıtsallığı ve yoğun bezemeyi ilke edinen İlhanlı ruhunun yansıdığı önemli eserlerdir.

KAYNAKÇA

1400. *Yılında Kur'an-ı Kerim*. Türk ve İslam Eserleri Müzesi. Kur'an-ı Kerim Koleksiyonu. İstanbul: Antik A.Ş. Kültür Yayınları, 2010.
- Atbaş, Zeynep. "Artistic Ilkhanid Manuscripts in the Topkapı Palace Library". *Cultural Encounters in Anatolia in the Medieval Period II: The Ilkhanids in Anatolia, Symposium Proceedings*. haz., Suzan Yalman ve Filiz Yenişehirlioğlu. Ankara: Koç Üniversitesi Yayınları, 2019: 31-50.
- Çağman, Filiz ve Zeren Tanındı. *Topkapı Sarayı Müzesi İslam Minyatürleri*. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1979.
- Çağman, Filiz ve Zeren Tanındı. "Osmanlı-Safevi İlişkileri (1578-1612) Çerçevesinde Topkapı Sarayı Müzesi Resimli El Yazmalarına Bakış". *Aslanapa Armağanı*. haz., Ara Altun, Zeki Sönmez ve Selçuk Mülayim. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1996: 37-62.
- Cengiz Han ve Mirasçıları, Büyük Moğol İmparatorluğu*. haz., Samih Rifat. 7 Aralık 2006 - 8 Nisan 2007. İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi, 2006.
- Ghiasian, Mohamad Reza. "Images of the Peoples of the World Encountered by the Mongols in the Jami 'al-tawarikh". *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*. 57/1 (2019): 71-82.
- Ghiasian, Mohamad Reza. *Lives of the Prophets, The Illustrations to Hafiz-i Abru's "Assembly of Chronicles"*. Leiden: Brill, 2019.
- Gruber, Christiane Jacquelin. "The Prophet Muhammad's Ascension (Micraj) in Islamic Art and Literature, ca.1300-1600". Doktora Tezi, University of Pennsylvania, 2005.
- İnal, Güner. "Some Miniatures of the Jāmi'al-Tav Ārikh in İstanbul, Topkapı Museum, Hazine Library No. 1654". *Ars Orientalis vol.5*. (1963): 163-175.
- İnal, Güner. *Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1975.
- Karatay, Fehmi Edhem. *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 1. cilt*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1962.
- Karatay, Fehmi Edhem. *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 2. cilt*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1964.
- Karatay, Fehmi Edhem. *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 3. cilt*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1966.
- Kur'an Sanatı*. Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Hazineleler. 15 Ekim 2016 - 20 Şubat 2017. Washington, DC: Arthur M. Sackler Gallery, 2016.
- Mahir, Banu. "Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nin Kur'an Koleksiyonu". *Türkiyemiz*. 22/67 (1992): 16-27.
- Onbin Yıllık İran Medeniyeti İki bin Yıllık Ortak Miras*. Topkapı Sarayı Müzesi Has Ahırlar. 2 Aralık 2009 - 5 Şubat 2010. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009.

- Tanırdı, Zeren. "13.-14. Yüzyılda Yazılmış Kur'an'ların Kanunî Döneminde Yenilenmesi". *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 1*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1986: 140-152.
- Tanırdı, Zeren. "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Orta çağ İslam Ciltleri". *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 4*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1990: 102-149.
- Tanırdı, Zeren. "Başlangıcından Osmanlı'ya Tezhip Sanatı". *Hat ve Tezhip Sanatı*. haz., Ali Rıza Özcan. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009: 243-281.
- Turks A Journey of a Thousand Years, 600-1600*. The Royal Academy Exhibition Catalogue. London, 2005.

Resimler

- 1) Kur'an cüzü, hattat: Ahmed el-Sühreverdi, müzehhip: Muhammed b. Aybek b. Abdullah, Bağdat 1305, TSK, E.H. 249, y. 1b-2a (Atbaş, 2019, fig.1).
- 2) Kur'an cüzü, müzehhip: Muhammed b. Aybek b. Abdullah, Bağdat 1307-8, TSK, E.H. 243, y. 2a (Atbaş, 2019, fig.3).
- 3) Kur'an cüzünün ön dış kapağı, Musul 1306-7, TSK, E.H. 232 (Atbaş, 2019, fig.5).
- 4) Kur'an cüzü, hattat: Ali b. Muhammed Zeyd b. Muhammed, Musul 1306-7, TSK, E.H. 232, y. 1b-2a (Atbaş, 2019, fig.6).
- 5) Kur'an cüzünün arka dış kapağı, 1310 civarı, TSK, E.H. 245 (Atbaş, 2019, fig.7).
- 6) Kur'an cüzünün arka dış kapağı, mücellid: Abdurrahman, 1310 civarı, TSK, E.H. 247 (Atbaş, 2019, fig.8).
- 7) Kur'an cüzü, hattat: Abdullah b. Ebulkasım b. Abdullah el-Tuvî er-Rudravârî, Tebriz (?) 1315, TSK, E.H. 248, y. 1b-2a (Atbaş, 2019, fig.9).
- 8) Kur'an cüzü, hattat: Argûn Kâmilî, 1306-7, TSK, E.H. 222, y. 1b-2a (Atbaş, 2019, fig.10).
- 9) Kur'an cüzünün ön dış kapağı, 1282-83, TSK, E.H. 227 (Atbaş, 2019, fig.11).
- 10) Antoloji'nin arka dış kapak ve miklebi, 1306, TSK, A. 2301 (Atbaş, 2019, fig.12).
- 11) Antoloji'nin iç kapağı, 1306, TSK, A. 2301 (Atbaş, 2019, fig.13).
- 12) Hadis kitabının ön dış kapağı, Meşâbihu's-sünne, 1287, TSK, A. 285 (Atbaş, 2019, fig.14).
- 13) Sultan Mahmud, oğulları Muhammed ve Mesud ile sarayında, Câmi'ü't-Tevârîh, 1314, TSK, H. 1653, y. 301a (Atbaş, 2019, fig.15).
- 14) Saray'da tören, Tebriz (?) XIV. yüzyıl ilk çeyreği, Saray Albümü, TSK, H. 2153, y. 148b (Atbaş, 2019, fig.16).
- 15) Sonbahar manzarası, Saray Albümü, Tebriz (?) XIV. yüzyıl ilk çeyreği, TSK, H. 2153, y. 68a (Atbaş, 2019, fig.17).
- 16) Papağanları seyreden Garşasıp, Garşasıpname, Tebriz 1354, TSK, H. 674, y. 27a (Atbaş, 2019, fig.20).

DİZİN

- Abdülkâdir-i Merâgî, 268
Ahmediye Medresesi, 320, 332
Ahmediyye, 136
Ahtacıyan, 257
Alakuş Tigin, 34
Alangoa kültü, 279, 281, 291, 292
Alan-koa, 28
Alçın, 120
Almalık, 34, 50
Altan Uruğ, 14, 281, 289
Altay, 26, 28, 31, 41, 97, 99, 118, 129, 159, 175, 177, 178
Altaylar, 3, 4
Altın Orda, 47, 49, 51, 52, 53, 58, 59, 61, 65, 69, 70, 73, 74, 75, 76, 79, 82, 86, 88, 89, 96, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 113, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 126, 127, 134, 135, 143, 144, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 243
Altın soy, 281
Altun Bike, 35
Amasya, 297, 298, 299, 300, 301, 305, 307, 308, 311, 319, 334
Amasya Darüşşifası, 297, 298, 299, 300, 307, 308, 311
Amaterasu, 221
Ambakay, 27
Amu Derya, 104
ana soyu, 280, 281, 291
Anadolu, 30, 37, 38, 49, 56, 61, 62, 70, 73, 74, 96, 97, 100, 101, 109, 139, 147, 240, 251, 278, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 323, 324, 325, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338
Ankara Savaşı, 82
Antoloji, 354, 355, 366
Aral, 38, 49
Aral Denizi, 49
Arapşah, 201
Argun, 132, 138, 139, 141, 250
Arık Buğa, 74
Arlatlar, 28
arpa, 51
Arslan Han, 34
Ashikaga Klanı, 214
Astarhan Hanlığı, 113, 120, 130
Astrahan, 88
Atkırak, 35
avlu, 323
Azerbaycan, 73, 74, 89, 90
Azizler Mertebesi, 204
B. Sanhuu, 182, 183
Baba Tükles, 144
Babür, 17, 126, 290, 292, 293
Babür İmparatorluğu, 291, 292, 293
Babür Şah, 126
Badamhatan, 182, 183, 185, 189, 192, 194
Bagatur, 27
Bahadır Han, 28, 32, 35, 36, 37, 38, 40, 86, 87, 334
Bâherziyye, 135
bakavulan, 257
Balcuna, 31
Barak Baba, 141, 147
Barçuk, 35
barut, 48, 162
Batu Han, 13, 72, 73, 199, 205
Bayan Ölgüy, 177, 179, 185
Baybars, 137, 145, 256
Baykal Gölü, 36, 79, 159
Baysungur Mirza, 272, 273
Behram Mirza, 341, 357, 360, 362
Bekter, 27, 28
Belgütay, 27
Belh, 37
Berke Han, 52, 58, 69, 74, 76, 134, 135, 136, 143, 144, 146, 204
bimaristan, 298
Birinci Türk Tarih Kongresi, 97
Bizans, 65, 71, 237, 251, 315, 316, 318
Bor-öndör, 182
Bozkır Kültürü, 174

- Bozkır sistemi, 258
 Börte, 6, 7, 9, 13, 27, 31, 32, 279, 281, 287, 288, 289, 291
 Börte-uçın, 31
 Budist, 55, 57, 142, 186
 Budizm, 48, 58, 60, 142, 209
 Bugurçu, 28, 34, 35
 Buhara, 6, 37, 49, 53, 58, 87, 88, 102, 126, 177
 Buhara medreseleri, 87
 Buluğan Hatun, 141
 bura tara, 15
 Burakşin Hatun, 73
 Burhan Haldun Dağı, 34
 Bursa, 70, 354, 355
 Buruciye Medresesi, 332
 Buryat Moğolları, 281
 busang, 15
 busaniğul, 15
 Buyır Nor, 27
 Buyruk, 32
 Büyük Hun, 100, 108, 152, 174, 193
 Büyük İskender, 83
 Cacabey Medresesi, 297, 298, 301, 302, 303, 305, 306, 308, 309, 310, 312
 Cacirat Bey, 28
 cami, 59, 184, 301, 334
 Canibek, 103, 201
 Canoğulları, 126
 Cantemir, 122
 casağ, 10
 Cebe Noyan, 34
 Cehennem, 361
 Celaleddin Harzemşah, 37, 42
 Celaleddin Karatay, 319, 331, 333
 Celâyirli, 265, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273
 Celayirliler, 26
 Cemalettin Yakut el-Gazanî, 323
 Cenevizliler, 59
 Cengiz Han, 30, 35, 40, 45, 46, 48, 49, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 80, 81, 82, 84, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 96, 99, 100, 102, 113, 115, 117, 125, 126, 129, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 173, 174, 199, 209, 212, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 233, 237, 243, 244, 245, 248, 249, 250, 251, 255, 257, 274, 279, 281, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 343, 344, 347, 351, 363, 365
 Cengiz Han Ritüeli, 220
 Cengiz Han Yasaları, 152, 157, 164, 165, 166
 Cengiz Yasası, 45, 55, 56, 121, 122, 126, 166
 Cengiznâme, 81, 85, 86
 Cennet, 236, 361
 Chiu T'angshu, 154
 Cıncıklı Cami, 301
 Cuci, 28, 31, 36, 38, 65, 66, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 89, 101, 102, 107, 116, 243, 244
 Cungar Hanlığı, 177, 193
 Cungarya, 3, 4, 36, 177
 Curmagun, 72
 Curmağun Noyan, 71, 72
 Cürcet, 156
 Cüveynî, 53, 56, 69, 76, 139, 157
 cüz, 103, 345, 346, 347, 348, 351
 Çabuka, 28
 Çagatay, 36, 38
 Çagatay İrtiş, 36
 Çakur-han, 35
 Çamuka, 28, 31, 32, 35
 Çantuular, 173, 190
 Çarçiuday, 34
 Çelme, 31, 34, 35, 41
 çift başlı kartal, 328, 329
 Çifte Minareli Medrese, 320, 321, 322, 328, 332, 336, 337, 338
 Çifte/Hatuniye Medresesi, 315, 321
 Çilaun, 28
 Çimbay, 28
 Çin, 2, 3, 13, 25, 29, 30, 33, 38, 42, 45, 46, 48, 49, 51, 52, 65, 68, 71, 72, 83, 86, 94, 98, 100, 107, 113, 115, 154, 156, 174, 177, 178, 185, 211, 212, 214, 216, 224, 226, 229, 237, 247, 248, 251, 253, 271, 280, 290, 354, 360
 Çin Seddi, 174
 Çinggis, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 115, 130, 286, 288
 Çingiz, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 55, 62, 84, 87, 95, 100, 108, 117
 Çingiz Yasası, 95
 Çoibalsan, 182
 Çu Nehri, 156

- Çulman, 47
 Çürçet, 26, 27, 29, 34
 Çürçetler, 27
 Dai Seçen, 27
 Darhan, 177, 182
 Darıtay, 31
 Daruğacı, 68
 Darüşşifa, 297, 298, 301, 305
 Demâvend Dağı, 140
 Demchigdonrov, 219, 232, 234
 Deşt-i Kıpçak, 47, 49, 54, 82, 85, 86, 102,
 104, 106, 115, 116, 143, 144
 deve, 159, 179
 Devlet Geleneği, 174
 Devletşâh, 268, 269, 275
 Devletşâh Semerkandî, 268, 275
 Dımaşk, 138, 249
 dinar, 54, 241
 Divaniyan, 257
 Diyar-ı Rum, 85
 Dneper, 38
 Dnyeper, 47
 Doğu Avrupa, 33, 47, 48, 67, 79, 117, 121,
 129, 280
 Doğu Çin Denizi, 47
 Duha Türkleri, 188, 189, 190
 Duhalar, 173, 188, 189
 Ebu Said, 254, 268, 269, 271, 272, 273, 341,
 361, 362
 Ebulgazi, 86, 87
 Ebulhayr Han, 102
 edebiyat, 59, 96, 343, 354
 Edigey, 202
 Edirne, 70, 82
 Ekber Şah, 291
 Ekbername, 291
 Elcigidey Noyan, 72
 Emir Nogay, 82
 Erdenet, 182
 Ermeni, 50, 56, 196, 315, 316, 327
 eyvan, 323
 Eyyubiler, 156
 Fahr-i Müdebber, 244, 251
 Födör, 199
 Fukushima Yasumasa, 215, 231
 Galdan Boşgot Haan, 177
 Gansu, 3, 4
 Garşasname, 362, 363, 366
 Gazan Han, 140, 141, 142, 147, 241, 248,
 249, 250, 257, 260, 334, 341, 343, 356,
 357, 364
 Geghatu Han, 320
 Genpei İç Savaşı, 211
 Gerege, 54, 60
 Gevherşad, 292, 293
 geyik, 159, 173, 189, 190
 Gıyaseddin Muhammed Suhreverd, 240
 Gıyaseddin Tarhan, 255
 Gobi, 26, 227
 Gong İmparatorluğu, 156
 Goryeo Krallığı, 211
 Gök Medrese, 320, 323, 328, 332, 337, 338
 Guçu, 285, 286
 gümüş, 35, 36, 50
 Gürcü, 30, 315, 316, 321
 Güyük, 12, 13, 72, 73
 Güyük Kağan, 72, 73
 Hâce Abdülhayy, 268, 269
 Hâcegân, 134
 Hachiman, 213
 Haçlı Seferleri, 47
 Hanefî, 120, 141
 Hanzade, 292
 hanzâde, 119
 Harezmi, 36, 68, 134, 144, 242, 261
 Harezmsahlar, 36, 46, 156, 250
 Hasan-ı Büzürg, 268
 Hasar, 286
 havâfîn, 137
 hayat hikâyesi, 198
 hayvancılık, 26, 168, 183, 187
 Hazar Denizi, 37, 47, 50
 Hekîm Ata, 143
 Henti, 177
 Herat, 256, 265, 266, 272, 273
 Hetum, 50
 Hitay, 237, 242, 246, 247, 261
 hierogamous, 282
 Hindistan, 37, 48, 51, 127, 134, 156, 240,
 250, 290, 296
 Hindukuş, 38
 Hokand, 36
 Hokkaido, 223
 Hotan, 36
 Hoton, 181, 182, 183, 185, 192, 193
 Hotonlar, 173, 175, 181, 182, 183, 184, 192,
 193

- Hovd, 177, 178, 185, 186
 Hristiyanlık, 48, 56, 60, 162
 Hsin T'angshu, 154
 Hundi Hatun, 321
 Hülegü, 13, 72, 73, 74, 135, 136
 Hüseyin Baykara, 253, 254
 Hz. Adem, 246, 248, 249, 357
 Hz. Ali, 247
 Hz. İsa, 247
 Hz. Mesih, 247
 Hz. Muhammed, 237, 246, 247, 249, 257, 357, 361, 362
 Hz. Süleyman, 246
 Hz. Yakup, 246, 247
 II. Gıyaseddin Keyhüsrev, 321, 330
 Isık-kul bölgesi, 156
 İbn Battuta, 49, 58, 157
 İbn Haldun, 6, 95
 İç Asya, 2, 3, 5, 17, 20, 215
 İdi Kut, 34
 İdil boyu, 49, 50
 İdil-Ural Türkleri, 87, 88, 89
 İkinci Meşrutiyet, 90
 İl Bilge Katun, 28
 İlhan Tegüder, 136, 138
 İlhanlı, 6, 47, 51, 59, 64, 65, 69, 71, 72, 74, 75, 79, 84, 85, 97, 100, 101, 110, 132, 136, 138, 139, 140, 146, 237, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 249, 256, 257, 260, 265, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 278, 290, 297, 298, 299, 303, 305, 315, 316, 318, 319, 320, 323, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 337, 338, 341, 344, 350, 351, 352, 354, 356, 357, 358, 361, 362, 363, 364
 İmildaş, 118, 129
 İmparatorluk Ordusu, 215, 216
 İnce Minareli Medrese, 331, 336
 İndus, 37, 38
 ipek, 47
 İpek Yolu, 45, 47, 49, 50, 51, 61, 164, 168
 İran, 6, 14, 30, 37, 38, 48, 51, 54, 73, 84, 96, 100, 103, 107, 113, 115, 120, 133, 135, 138, 140, 141, 145, 147, 156, 239, 240, 242, 245, 250, 251, 260, 261, 299, 305, 344, 346, 355, 358, 362, 363, 365
 İran Türkleri, 103
 İrtiş, 32, 50, 103
 İslam, 10, 20, 30, 35, 36, 37, 40, 42, 48, 55, 69, 70, 76, 82, 83, 84, 97, 106, 109, 121, 123, 127, 129, 133, 151, 154, 157, 169, 170, 175, 184, 215, 237, 239, 241, 242, 244, 245, 249, 250, 251, 252, 255, 256, 257, 258, 261, 264, 268, 270, 273, 291, 293, 299, 301, 302, 304, 305, 306, 316, 318, 321, 332, 334, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 343, 345, 346, 347, 348, 350, 351, 354, 355, 356, 357, 361, 363, 365, 366
 İslamiyet, 58, 69, 76, 252, 260
 İsmail Gaspıralı, 88, 92, 93, 107
 İstanbul, 5, 10, 19, 20, 22, 25, 27, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 40, 41, 42, 49, 51, 53, 55, 56, 59, 61, 62, 69, 70, 74, 76, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 93, 95, 96, 98, 100, 101, 102, 106, 107, 108, 109, 110, 117, 118, 119, 121, 123, 125, 126, 127, 129, 130, 134, 135, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 154, 157, 165, 169, 170, 181, 183, 192, 193, 198, 201, 204, 205, 209, 214, 232, 235, 236, 239, 240, 241, 242, 244, 250, 253, 256, 260, 261, 264, 267, 268, 269, 271, 274, 275, 277, 278, 280, 291, 293, 299, 300, 301, 304, 305, 306, 316, 317, 318, 319, 320, 327, 334, 336, 337, 338, 345, 346, 347, 352, 355, 358, 361, 363, 365, 366
 İşân Mengli, 139
 İşbay-Mangıt, 119
 İtil, 47, 52
 İzzeddin Saltuk, 318
 Japon İmparatorluğu, 219
 Japonca, 208, 209, 219
 Japonya, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 232
 Juan-juan, 25
 kabile, 2, 3, 5, 6, 15, 16, 17, 23, 29, 39, 65, 68, 117, 152, 156, 246, 281, 289
 Kabul Kağan, 27
 Kaçar sarayı, 271
 Kaçırın, 27
 Kafkasya, 30, 38, 120
 kâğıt, 48, 50, 268, 269, 348
 kaide, 124
 Kalavun, 138, 145
 kalem-i Vâsîfî, 268
 Kalenderiyye, 133

- kalgay, 120
 Kalka Nehri, 199
 Kalmuk, 102
 Kama, 47
 Kamakura, 211, 214
 Kamikaze, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 232, 233
 Kanglı, 30, 120
 Karaçar Noyan, 255, 257, 258
 Karaçi, 117, 119, 120
 Karadeniz, 49, 89, 100, 108, 113, 198
 Karakalpak, 81, 103
 Kara-Kitaylar İmparatorluğu, 156
 Karakoyunlu Cihanşah, 273
 Karakurum, 26, 38, 48, 51, 57, 68, 69, 71, 72, 73
 Karatay Medresesi, 320, 331, 336
 kâr-ı Mani, 360
 Karluk, 30, 120, 181
 Karluklar, 30
 Kasar, 27, 30, 31, 38
 Kasar Tigin, 31
 Kâsım Han, 103, 113, 118, 120
 Kâsım Hanlığı, 118, 119
 Kaşgar, 36, 88
 Kaşgarya, 156
 Kawahara Misako, 215, 216, 230
 Kaydu, 26
 Kayser, 80, 247
 Kayseri, 53, 54, 62, 70, 83, 107, 319
 Kazan Hanlığı, 113, 117, 118, 120, 129
 Kazan Türkçesi, 88
 Kazan Türkleri, 87, 89
 Kazvin, 37
 Kelile ve Dimne, 362
 Kemâleddin Abdurrahman, 136, 139
 Kerait Ong Han, 15
 Kerayit, 9, 15, 16, 26, 28, 31
 Kerey, 103, 178
 Kerulen, 25, 26, 35
 kervan, 36, 48, 49, 51, 319
 kervansaray, 52, 164
 Kıpçak, 30, 38, 54, 59, 69, 86, 88, 105, 106, 117, 119, 120, 135, 199, 200
 Kırgız, 22, 26, 39, 41, 181, 183
 Kırım Hanlığı, 83, 86, 108, 113, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 128, 129, 130
 Kırşehir, 297, 298, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 308, 309, 310, 319, 334
 Kitan, 29, 30
 Kıyat, 26, 27, 120
 Kıyat-Börçigin, 26
 kilise, 59
 Kin Tunguz İmparatorluğu, 156
 kitabe, 303, 304, 332, 334
 Koçkar-Mundus, 281
 Kokoçu, 285, 286
 Kongrat, 6, 120, 288
 Kore, 156, 211, 212, 214, 229
 Koromogawa Savaşı, 223
 Korykoslu Hayton, 28, 34, 41
 Kök Defter, 33
 Kök Türk, 22, 25, 29, 40, 41
 Kökçe, 28, 30
 Köke Nağur, 10
 Kökenor, 3, 4
 Köl Tigin, 28
 Köseadağ Savaşı, 82, 298, 315, 318, 330
 Kubilay, 13, 34, 39, 55, 58, 72, 74, 75, 79, 113, 115, 135, 209, 211, 212, 213, 215, 223, 225, 232, 247, 250
 Kubilay Kağan, 39, 247
 Kulca, 34
 Kulikovo, 202, 203
 Kulun-Buir, 159
 kumaş, 49
 Kurıkan, 26
 Kurt Cebe Noyan, 36
 Kurultay, 72, 118
 Kutalmış Kaya, 35
 Kutlug, 27
 kutsal evlilik, 282
 Kutula, 27
 Kübreviyye, 133, 134, 135, 140, 142
 Küçlög, 32
 kültür, 3, 17, 29, 39, 47, 67, 81, 84, 85, 86, 94, 97, 98, 100, 104, 113, 166, 175, 209, 224, 228, 255, 269, 272, 273, 280, 297, 298, 301, 328, 330, 343, 357, 364
 Kür Han, 26
 küren, 9
 Liao Hanedanlığı, 154
 Louis, 56, 57, 64
 Macaristan, 156
 Malazgirt Savaşı, 316
 Mamay, 201, 202, 203
 Mançu, 26, 29
 Mançurya, 79, 215, 217, 219

- Mançu-Tunguz, 26
 Mangıt, 120
 Maniheizm, 48
 Marko Polo, 48, 62
 matriline, 280
 Mâverâünnehir, 36, 135, 156
 Mazdeizm, 48
 Mazenderan, 69
 Mecdüddin Şirvânî, 144
 Medrese, 301, 302, 315, 322, 323, 325, 333, 338
 Meiji Dönemi, 215
 Mekke, 240, 255, 361
 Melik Nâsîrüddin Muhammed, 318
 Melville, 141, 147
 Memluk, 13, 47, 65, 70, 71, 135, 137, 138, 142, 146, 255, 256, 260
 Memluk Devleti, 135, 146
 Mengli Giray, 122
 Mengü-wu, 25
 Mengü Kağan, 39, 50, 65, 70, 71, 73
 Meng-wa, 25
 Mêngwa, 154
 Mêng-wu, 154
 menkıbe, 198
 Merkezi Asya, 65, 68
 Merkit, 9, 31, 32, 285
 Merv, 38
 Mescid-i Aksa, 361
 Mescid-i Haram, 361
 Mısır, 65, 70, 71, 245
 Mihmânnâme-i Buhâra, 102, 107
 milliyetçilik, 217, 221, 225
 Minamoto Yoshitsune, 222, 223
 minare, 302, 304, 325, 327, 328, 330
 Ming, 17, 214, 233
 Mirâcnâme, 341, 357, 360, 361, 362
 mistik, 291
 Moğol Barışı, 4, 70
 Moğolca, 5, 10, 11, 54, 180, 181, 185, 187, 189, 222, 241, 248, 253, 256, 302, 303, 305, 306
 Moğolistan, 3, 4, 14, 23, 32, 39, 40, 50, 56, 102, 154, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 215, 216, 217, 218, 219, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229
 Moğolistan Müslümanları Birliği, 184
 Moğolların Gizli Tarihi, 5, 7, 10, 15, 20, 25, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 39, 41, 159, 181, 279, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 293
 Moğol-Türk İmparatorluğu, 65, 67, 69, 70, 75
 Moh Pazar, 53
 Mongğol, 5, 14, 17
 Moskova Knezliği, 113, 117, 119
 Möngge, 56, 57
 Möngke, 12, 13, 16, 18, 211
 Mönglik, 30
 Muhammed b. Aybek b. Abdullah, 341, 344, 345, 346, 350, 366
 Muhammed Harezmsâh, 36, 37
 Muhammed İbn Hinduşah Nahçıvanî, 48
 Muhammed Şibani Han, 104
 Muineddin Süleyman Pervane, 321
 Mukali, 34, 71
 Mukali Noyan, 71
 Mu-ku-lu, 25
 Murad Giray, 123, 124, 125, 126, 130
 Mustafa Âli, 82, 83, 107
 Mücerrebname, 299
 nakkaş, 360
 Nalaih, 177
 Nayman, 9, 16, 26, 50, 120, 178
 Nesebname-i müluk, 237
 Nijniy Novgorod, 201
 Nogay, 81, 88, 102, 103, 105, 116, 178
 Nogay Ordası, 88
 nökö, 9
 Nüvisendegan-ı Tacik, 257
 Oda Nobunaga, 214
 Oğuz Kağan Destanı, 26, 282
 Oğuznâme, 81, 82, 86
 Olcayto Han, 297, 299, 305
 Olcâytû, 323, 334
 Onan Nehri, 32
 Onon, 25, 26
 Or Han, 26
 Ordos, 3, 4
 ordu, 6, 10, 16, 17, 37, 96, 125, 157, 164, 289
 Orkun, 26, 30, 33, 41
 Orta Anadolu, 53
 Orta Asya, 3, 10, 14, 17, 20, 22, 23, 29, 46, 47, 48, 50, 51, 84, 85, 95, 105, 106, 127,

- 134, 139, 156, 159, 160, 236, 251, 252,
260, 280, 281, 289, 290, 305, 357, 362
- Orta çağ, 44, 57, 79, 132, 172, 214, 223, 241,
303, 314, 315, 318, 334, 335, 337, 345,
346, 348, 350, 351, 355, 366
- Orta Doğu, 2, 46, 47, 49, 278, 280, 293, 318,
320, 336, 337, 357
- Ortaçağ, 47, 139, 152, 197
- Ortaklık, 53, 54, 228
- Ortogh, 165
- Osman Gazi, 82, 140, 147, 154, 158, 170,
250, 260, 334, 337
- Osmanlı, 17, 70, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88,
92, 97, 106, 107, 108, 109, 113, 117, 121,
123, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 150,
151, 164, 196, 236, 241, 251, 260, 264,
267, 268, 273, 300, 306, 315, 316, 323,
324, 335, 338, 340, 344, 345, 351, 352,
355, 358, 361, 364, 365, 366
- Oş, 36
- Otrar, 36, 46, 50
- Oyrat, 31, 102
- Ögedey, 7, 12, 13, 38, 53, 55, 56, 65, 66, 70,
71, 72, 73
- Ögedey Kağan, 12, 13, 65, 71, 72, 73
- Ögelen-eke, 27
- öküz, 50, 51, 160
- Ölceytü Hüdâbende, 142
- Ölen-uçin, 27, 30
- Ömer Oğul, 35
- Öngüt, 34
- Ötemiş Hacı, 86, 101, 107, 109, 144
- Özbek, 6, 17, 58, 81, 102, 103, 104, 143,
144, 146, 173, 183, 190, 201
- Özbek Han, 58, 104, 143, 144, 146, 201
- Özi, 47
- Padişah Hatun, 320, 326, 332
- Paiza, 54
- Pamir, 36
- patriarkal, 156
- Pax-Mongolica, 4, 162, 168
- Pekin, 49, 50, 58, 60, 69, 72, 75, 226
- Pencap, 38
- posta teşkilatı, 51, 165
- Potantin, 182, 183, 184, 193
- Pyana Nehri, 201, 205
- Rab Reşidi, 241
- Rab-ı Reşidi, 343, 344, 351, 357
- rasathane, 302, 343
- resim sanatı, 267, 273, 343, 361
- ressam, 268, 341, 361
- Reşidüddin, 51, 53, 84, 237, 238, 239, 240,
241, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 250,
251, 252, 253, 257, 261
- Rus knezlikleri, 30, 197, 198, 199, 200, 202,
203, 204
- Rus yıllıkları, 118, 197
- Rusça, 78, 112, 196, 243
- Rus-Japon Savaşı, 216
- Rusya Müslümanları, 88
- Rusya Türkleri, 89, 90, 100, 110
- Ryazan, 198, 199, 200, 201, 202, 205, 206
- Sa'deddîn Kutluğ, 141
- Sabuncuoğlu Tıp ve Cerrahi Tarihi
Müzesi, 298
- Sadreddin Ahmed Hâlidî Zencânî, 141
- Sadreddin İbrâhim, 140
- Safevi, 17, 265, 269, 274, 341, 357, 358, 360,
362, 365
- sâhib-i divân, 139
- Sakhalin, 223
- Salgurlular, 250
- Salname, 302, 306
- Saltuklu Devleti, 316
- Saraycık, 49, 105
- Sarı Deniz, 47
- Sartak, 73
- Sebilürreşad, 92
- Selçuklu, 30, 97, 98, 101, 109, 139, 147, 164,
250, 251, 298, 299, 300, 301, 303, 304,
305, 306, 314, 315, 316, 318, 319, 320,
323, 324, 325, 327, 328, 329, 330, 331,
332, 333, 335, 336, 337, 338
- Selçuklular, 53, 70, 156, 250, 315, 316, 318,
330, 338, 357
- Selenge, 28, 37, 40, 41, 42, 102, 108, 123,
130, 177, 182, 185
- Selim Giray, 123
- Selmân-ı Sâvecî, 268
- Semerkant, 37, 49, 256, 260
- Semipalatinsk, 178
- Sentimur Türbesi, 299
- Seyyid Ata, 143
- Sha-tolar, 25
- Sh-Hia Tangut İmparatorluğu, 156
- Shih-weiler, 25
- Shökokuji tapınağı, 212
- Sır Derya, 36, 104

- Sırat-ı Müstakim, 90
 Sırçalı Medrese, 320, 331, 336
 Sibir, 88, 102, 113, 114, 116, 119, 120, 121, 126, 129
 Sibir Hanlığı, 113, 120, 121, 129
 Sivas, 53, 70, 82, 110, 298, 301, 319, 320, 323, 328, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338
 Siyenpiller, 281
 Song İmparatorluğu, 211
 Sorkan Şira, 28
 Sovyet Türkleri, 103
 Sovyetler Birliği, 103, 178, 226, 227
 SSCB, 80
 Subutay, 30, 31, 34, 35, 37, 41
 Subutay Batur, 35
 Suematsu Kenchō, 224
 sufi, 291
 Sugiyama Kiyohiko, 214, 215
 Sultan Ahmed, 267, 269, 270, 272
 Sultan Ahmed Bağdadi, 272
 Sultan Muhammed, 34, 36
 Sultan Ölceytü Hüdabende, 341
 Sultaniye, 240, 241, 343, 364
 Sung, 26
 sülüs yazı, 303
 Şah Tahmasp, 269, 341, 357, 360
 Şahne, 68
 Şahruh Bahadır, 253, 255, 256
 Şamanist, 135, 173, 186
 Şamanizm, 189
 Şarın-gol, 182
 şecere, 237, 239, 243, 244, 248, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 258
 Şecere-i Terâkime, 86
 Şecere-i Türk, 28, 32, 35, 36, 37, 38, 40, 86, 87, 88
 Şehnâme, 265, 269, 270
 Şemseddin Muhammed el-Cüveynî, 139
 Şenb-i Gâzân, 343
 Şerafeddin Sabuncuoğlu, 299
 Şeyh Ahmed, 144
 Şeyh Hasan Gürgâni, 144
 Şeyh Üveys, 265, 267, 268, 269, 272
 Şifahane, 298
 Şigikan-hutuhu, 285
 Şiki-Kutuku, 32, 37
 Şube-i Moğol, 243, 248
 Tabakat-ı Nasırı, 33
 Taç kapı, 299, 300, 304, 305, 323
 Talmud, 57
 Tangut, 5, 19, 26, 29, 30, 38
 Taoizm, 221
 Tarbagatay Dağları, 178
 Tarbay, 35
 tarım, 161, 168, 182, 183
 tarihi hikâye, 197, 198, 200, 201, 204
 Tarmaşirin Han, 142
 tasvir geleneği, 267
 taş işçiliği, 301
 Taşkent, 2, 10, 20, 28, 40, 47, 62, 143
 Tatar, 27, 30, 31, 81, 82, 83, 86, 88, 89, 91, 103, 106, 114, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 130, 196, 198, 205
 Tatar Tonga, 32
 Tatarlar, 6, 25, 26, 27, 56, 62, 69, 81, 82, 83, 91, 108
 Tavacıyan, 257
 Tayang, 31
 Teb Tengri, 28
 Tebriz, 38, 72, 73, 74, 138, 240, 241, 260, 265, 270, 272, 273, 316, 319, 320, 327, 333, 343, 344, 351, 357, 359, 360, 363, 364, 366
 Tegüder, 136, 137, 138, 139, 140, 145
 Tela Kalesi, 74
 Temüğe, 7, 27, 31, 38
 Temüğe Otçigin, 7, 31, 38
 Tengri, 34
 Tezhip, 344, 345, 351, 366
 tımar, 68
 tımarhane, 298
 Tibet Budizmi, 221
 ticaret, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 161, 162, 165, 166, 167, 168, 211, 216, 343
 ticaret birliği, 53
 ticaret yolları, 46, 47, 48, 51, 52, 161, 165, 166, 167, 168
 Tiflis, 38
 TİKA, 44, 172, 187, 191
 Timur, 55, 61, 79, 80, 81, 82, 83, 87, 88, 89, 90, 95, 96, 97, 99, 101, 102, 103, 104, 106, 109, 122, 202, 237, 238, 255, 256, 257, 260, 272, 289, 290, 291, 292, 293, 294
 Timur Güregen, 257
 Timurlu, 84, 85, 236, 237, 240, 244, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 260, 265, 268, 272, 273, 274, 292, 293

- Togla, 25, 26
 Tohta Han, 58
 Toj Bölgesi, 188
 Tokta Beki, 32
 Toktamış, 89, 202
 Tokugawa Ieyasu, 214
 Toluy, 13
 Topkapı Sarayı Müzesi, 242, 244, 253, 261,
 262, 269, 274, 289, 294, 340, 345, 346,
 348, 350, 351, 352, 353, 355, 358, 363,
 365, 366
 Toyotomi Hideyoshi, 214
 Töde Mengü, 135, 136
 Törebaşı, 124, 125
 Töre-i Cengiz, 121, 122
 Töv, 177, 185
 Ts. Şagdasarüren, 182
 Tsaatan, 175, 188, 189
 Tugrul, 28
 Tuluy, 38, 65, 66, 70, 72, 135, 248, 250
 Tuşi, 28
 tutgaul, 52
 Tuva, 26, 30, 34, 185, 186, 188, 189, 194
 tüccar, 49, 52, 53, 54, 88, 165, 362
 Tüdan Mengü, 73
 türbe, 298, 304, 319, 322, 323, 326, 343
 Türk devlet geleneği, 45, 65, 67, 70
 Türk Ocakları, 91
 Türk tarihçiliği, 80, 89, 91, 100, 102
 Türk Yurdu, 47, 61, 90, 91, 92, 93, 94, 106,
 107, 108
 Türkçe, 8, 28, 93, 98, 118, 121, 135, 137,
 138, 140, 143, 174, 242, 252, 253, 256,
 260, 299, 303
 Türkçülük, 88, 90, 91
 Türkistan, 4, 11, 18, 26, 29, 30, 34, 36, 37,
 38, 40, 46, 49, 68, 69, 70, 76, 83, 85, 86,
 87, 88, 96, 97, 101, 107, 109, 113, 115,
 116, 120, 135, 143, 156, 169, 173, 177,
 178, 181, 248
 Türkiyat, 93, 181, 182, 185, 192, 193, 296,
 318, 321, 337, 338
 Türkmen, 30, 84, 106, 316
 Türk-Moğol Devleti, 24, 30, 39, 41, 95
 Türk-Moğol İmparatorluğu, 95, 100
 Türk-Tatar, 87, 89, 113, 116, 117, 118, 119,
 120, 121, 127, 129, 196
 Ubeydullah b. Abbas, 355
 Ulaangom, 182, 183, 185
 Ulakçı, 73
 Ulanbator, 44, 172, 177, 182, 185, 191
 ulaşım, 48, 49, 228
 Ulu Şeyh, 135
 ulus verme, 68, 69, 71
 Uranhay, 30
 Uraz Muhammed Han, 119
 Urianhai, 175, 188
 urts, 189
 Uygur, 22, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 40,
 41, 156, 174, 175, 178, 181, 183, 188, 248,
 253, 256, 290, 302
 Uzun Hasan, 96, 270, 273
 uzun mesafeli ticaret, 161, 165, 166
 vakfiye, 305, 324
 veraset, 3, 9, 12, 13, 14, 68
 vergi, 35, 55, 59, 72, 164, 165, 166, 200,
 203, 303, 305
 Vladimirtsov, 159, 160, 161, 170, 182, 183,
 184, 193
 Volga, 47
 Voronej Nehri, 199
 Wang Ye Miao, 217, 221
 Yabanlu Pazarı, 53
 Yâkût el-Mustasimî, 341, 344, 352, 353
 Yakutiye Medresesi, 315, 320, 323, 324,
 325, 326, 327, 329, 332, 334, 336, 338
 yam, 51, 164
 Yam sistemi, 51, 165
 Yasa-yı Cengiz, 121, 126
 Yayık Irmağı, 105
 Yedisu, 49, 103, 177
 Yedi-su, 34
 Yeh-lü Ch'u-ts'ai, 55, 62
 Yesevî, 82, 107, 143
 Yeseviyye, 134
 Yesugey, 27, 34
 Yesüy, 7, 9, 11, 12, 13
 Yoçi, 28
 Yuan Hanedanı, 211
 Zaamar Sum, 185
 Zadoşına, 201, 202, 206
 Zaysan Gölü, 178
 Zen rahibi, 212
 Zengî Ata, 143

